

Qalibə HACIYEVA

**AZƏRBAYCAN DİLİNİN
NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİNİN
GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ
ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİ İLƏ
FONETİK VƏ LEKSİK
MÜQAYİSƏSİ**

(DƏRS VƏSAİTİ)

QALIBƏ HACIYEVA

108 701
AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN QRUPU
ŞİVƏLƏRİNİN GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ
ANADOLU ŞİVƏLƏRİ İLƏ FONETİK VƏ LEKSİK
MÜQAYİSƏSİ

(dərs vəsaiti)

*Naxçıvan Dövlət Universiteti Elmi
Şurasının 28 fevral 2017-ci il tarixli
qərarı ilə nəşr olunur*

Azərbaycan Milli
Kitabxanası

NAXÇIVAN – 2017

Elmi redaktor: *Prof. QARA MƏŞƏDİYEV*
AMEA Nəsimi adına Dilçilik
İnstitutunun Müasir Azərbaycan dili
şöbəsinin baş elmi işçisi

Rəyçilər: *Prof. ROZA EYVAZOVA*
AMEA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu
Sosiolinqvistik və Dil siyasəti şöbəsinin
baş elmi işçisi

Prof. MƏHƏRRƏM MƏMMƏDLİ
Bakı Dövlət Universiteti
Türkologiya kafedrasının professoru

Əsərdə Azərbaycan dilçiliyində ilk dəfə olaraq Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri Güney Azərbaycan (İran) və Şərqi Anadolu (Türkiyə) şivələri ilə müqayisəli tədqiqata cəlb edilərək, bu bölgələrdə mövcud tarixi dialektal vahidlərin fonetik və leksik-semantik xüsusiyyətlərinin ortaq və fərqli cəhətləri şərh olunmuş, hər üç bölgənin dialekt və şivələri ümumtürkoloji müstəvidə tarixi etnolinqvistik və müasir dil xüsusiyyətlərinə görə müqayisə edilmişdir.

Qalibə Hacıyeva, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə fonetik və leksik müqayisəsi (dərs vəsaiti). Naxçıvan-2017 "Əcəmi" Nəşriyyat-Poliqrafiya Birliyi, 328 səh.

ISBN 978-9952-8238-1-3

4700000000

053-2017

MÜNDƏRİCAT

1. Fonetik transkripsiya	6
2. İxtisarlər	8
3. Giriş	13

NAXÇIVAN MUXTAR RESPUBLİKASI, GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLUNUN İNZİBATI ƏRAZI BÖLGÜSÜ, ƏHALİSİNİN TARİXİ ETNİK TƏRKİBİ VƏ REGIONAL LİNGVİSTİK XÜSUSİYYƏTLƏRİ

1. Naxçıvan MR-in inzibati ərazi bölgüsü və əhalinin tarixi etnik tərkibi	18
2. Naxçıvan qrupu şivələrinin əsas xüsusiyyətləri	43
3. Güney Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünün tarixi	49
4. Güney Azərbaycan dialektlərində tarixi etnogenetik amillərin rolu	56
5. Güney Azərbaycan dialektlərinin tarixi regional xüsusiyyətləri	60
6. Şərqi Anadolunun inzibati ərazi bölgüsü və əhalinin tarixi etnik tərkibi	72
7. Şərqi Anadolu dialektlərinin əsas xüsusiyyətləri	77

**NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİNİN GÜNEY
AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİ İLƏ
FONETİK MÜQAYİSƏSİ**

1. Sait səslərin əvəzlənməsi	90
2. Sait səslər və onların variantları	117
3. Samit səslər və onların variantları	124
4. Samit səslərin əvəzlənməsi	130
5. Diftonqlar	157
6. Səs düşümü	158
7. Sait səslərin düşümü	161
8. Samit səslərin düşümü	163
9. Səs artımı. Sait səslərin artımı	164
10. Samitlərin artımı	166
11. Assimilyasiya	169
12. Dissimilyasiya	175
13. Yerdəyişmə	175
14. Samitlərin qoşalaşması	176

**NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİNİN GÜNEY
AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİ
İLƏ LEKSİK MÜQAYİSƏSİ**

1. Dialekt leksikasında etnoqrafik mədəniyyəti əks etdirən termin səciyyəli söz qrupları	180
2. İşlənmə dairəsinə və funksional üslubi xüsusiyyətlərinə görə dialekt leksikası	192

3. Dialekt leksikasında məna və mənşəyinə görə söz qrupları	200
4. Dialekt leksikasında əsil Azərbaycan və qohum dillərə məxsus qədim türk mənşəli dialekt sözləri	204
5. Dialekt leksikasında alınmaların yeri	215
6. Azərbaycan – türk dilinin dialekt qatından başqa dillərə keçmiş sözlər	218
7. Dialekt leksikasında hibrid leksemlər	235
8. Naxçıvan qrupu şivələrindəki frazelogizimlərin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrindəki birləşmələrlə müqayisəsi ...	238
9. Dialekt leksikasında forma və məzmununa görə söz qrupları	241
10. Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi dil və dialekt qatında çaprazlaşan ortaq leksik vahidlər	255
11. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun dialekt leksikasında mövcud leksik vahidlərin struktur-semantik tipləri	263
12. Naxçıvan qrupu şivələri ilə çağdaş türk dilləri və dialektlərinin ortaq leksik vahidləri	279
13. Nəticə	284
14. İstifadə edilmiş ədəbiyyat	288
15. Xəritələr	319

FONETİK TRANSKRİPSİYA

ˉ --- hərfin üstündə qoyularaq saitın uzun tələffüz olunduğunu bildirir.

: -- hərfin sağ tərəfinə qoyulur və saitın uzun tələffüzünü bildirir.

˘ -- hərfin üstündə qoyulur və saitın burunda tələffüz olunduğunu bildirir.

// – sözlərin müxtəlif fonovariantlarını göstərir.

< > -- səs əvəzlənmələrini göstərir.

w – qoşqdodaq [v] səsini göstərir.

æ – dilortası açıq saitdir, Azərbaycan ədəbi dilindəki [ə] saitinin açıq variantıdır.

ˆ – hərfin altında qoyularaq səsin heca təşkil etmədiyini göstərir.

˘ – hərfin üstündə qoyularaq səsin qısalığını göstərir.

ˈ – səsin üstündə qoyularaq vurğunu bildirir.

a° // â – dılxası açıq [a] saitinin qismən dodaqlanan variantıdır.

ê//ä – Anadolu şivələrində Azərbaycan dilindəki [ə] səsini bildirir.

è – Anadolu şivələrində [e] səsi ilə [i] səsi arasında tələffüz olunan qapalı səsdır.

ŋ – dılxası sonör [n] səsini göstərir.

˚ – hərfin üst kənarında qoyularaq səsin nəfəsli tələffüz olunduğunu göstərir.

dz – dilönü affrikat cingiltili samitdir, [d] və [z] səslərinin qovuşmasından yaranmışdır.

kˀ – dılxası kipləşən – partlayan kar səsi göstərir.

xˀ – dilortası novlu kar samitdir.

u //ts – [t] və [s] səsini qovuşduğundan yaranmış, affrikat kar samitdir.

ħ – Anadolu şivələrində Azərbaycan dilindəki [x] səsini bildirir.

g // ğ – Anadolu şivələrində Azərbaycan dilindəki [q] səsini bildirir.

q – Anadolu şivələrində dılxası [k] səsini bildirir.

hˀ – Anadolu şivələrində [kh//yh] səs birləşməsini bildirir.

h – sürtünən qırtlaq səsidir. Türk sözlərində ifadə olunmayan bu səs Anadolu şivələrində ərəb dilindən alınmalarda ərəb dilindəki [ح] səsini göstərir.

ð – dil və diş arasında tələffüz edilən [d] və [z] səslərinin məxrəcəinə yaxın səsdır.

↔ – səslərin yerdəyişməsini bildirir.

İXTİSARLAR
NAXÇIVAN MR-in RAYON VƏ KƏNDLƏRİ

Babək	Ordubad	Şərur
Buzqov-Buz.	Aza-Az.	Axura-Axr.
Bulqan-Bul.	Biləv-Bil.	Aralıq-Arl.
Cəhri-Cəh.	Bist-Bis.	Çərçiboğan-Çrç.
Çeşməbasar-Çşm.	Çənnəb-Çən.	Dəmirçi-Dəm.
Didivar-Did.	Darkənd-Dar.	Günnüt-Gün.
Dizə-Diz.	Dəstə-Diz.	Xanlıqlar-Xan.
Gərməçataq-Gərm.	Dırnis-Dır.	Kərimbəyli-Krm.
Güznüt-Güz.	Dizə-Diz.	Kürçülü-Kürç.
Hacıvar-Hacv.	Düylün-Düy.	Qarabağlar-Qrb.
Kərimbəyli-Kərm.	Əylis-Əyl.	Qarxun-Qrx.
Kültəpə-Kül.	Gənza-Gən.	Qorçulu-Qrç.
Qahab-Qah.	Kələki-Kəl.	Mahmudkənd-Mhk.
Qaraqala-Qarq.	Kotam-Kot.	Maxta-Max.
Qaraçuq-Qarç.	Məzrə-Məz.	Oğuzkənd-Oğzk.
Nəzarabad-Nəz.	Ordubad-Ord.	Püsyən-Püs.
Payız-Pay.	Tivi-Tiv.	Siyəqut-Siy.
Sirab-Sir.	Unus-Un.	Tənənəm-Tən.
Şəkərabad-Şək.	Urmis-Urm.	Tumalı-Tum.
Culfa	Şahbuz	Kəngərli və Sədərək
Boyəhməd-Boy.	Ağbulaq-Ağb.	Böyükdüz-Böyd.
Bənəniyar-Bən.	Ayrınc-Ay.	Heydərabad-Hey.
Camaldın-Cam.	Badamlı-Bad.	Xıncab-Xın.
Culfa-Cul.	Biçənək-Biç.	Xok-Xok.
Dizə-Diz.	Daylaqlı-Dyl.	Kərki-Kər.
Əlincə-Əln.	Gömr-Gmr.	Qabilılı-Qab.
Ərəfsə-Ərf.	Keçili-Keç.	Qarabağlar-Qrb.
Ərazin-Ərz.	Kolanı-Kol.	Qıvraq-Qıv.
Gal-Gal.	Kükü-Kük.	Sədərək-Səd.
Göydərə-Gyd.	Külüs-Kül.	Şahaxtçı-Şht.
Göynük-Gyn.	Qışlaq-Qış.	Yeni Kərki-Y. Krk
Xanəgah-Xan.	Qızıl Qışlaq-Q.Qş.	Yurdçu-Yurd.
Kırna-Kır.	Nursu-Nur.	Böyükdüz-Böyd.
Qazançı-Qaz.	Sələstüz-Səl.	Heydərabad-Hey.
Ləkətağ-Lkt.	Şada-Şad.	Xıncab-Xın.
Nəhəcir-Nəh.	Şahbuz-Şah.	Xok-Xok.
Saltaq-Slt.	Şahbuzkənd-Şahk.	
Teyvaz-Tey.	Türkeş-Trk.	

GÜNEY AZƏRBAYCANIN ŞƏHƏR VƏ KƏNDLƏRİ

ŞƏRQİ AZƏRBAYCAN	QƏRBİ AZƏRBAYCAN	DİGƏR ŞƏHƏR, RAYON VƏ KƏNDLƏR
Astamal-Ast.	Çaldıran-Çal.	Bocnurd-Boc.
Bostanabad-Bst.	Xoy-Xoy.	Coğatay-Coğ.
Bonab-Bon.	Maku-Mak.	Çarum-Çar.
Çaroymaq-Çry.	Miyondab-Miy.	Dərəgəz-Drg.
Çeşməxan-Çşm.	Oşnəviyyə (Uşnəviyyə) -Oşn.	Əbiverdi-Əbv.
Dəryan-Dry.	Salmas-Sal.	Ərak-Ərk.
Əcəbşir-Əcb.	Soyuqbulaq-Syb.	Həmədan-Hmd.
Əhər-Əh.	Sulduz-Sld.	Xalac-Xal.
Gəlinqaya-Glq.	Şahindej-Şhd.	Xərvi-ülya-Xül.
Güleaxır (Gülehir)-Glh.	Şot-Şt.	Xiyav-Xiy.
Həştred-Hşt.	Urmiya-Urm.	Xorasan-Xor.
Heris-Hrs.		Qaşqay-Qaş.
Xoca-Xoc.		Qucaq-Quç.
Kəndovan-Knd.		Ləngər-Lng.
Məhbubabad (Mahbaba)-Mhb.		Lütfabad-Ltf.
Marağa-Mrg.		Mamağan-Mam.
Mərənd-Mər.		Savə-Sav.
Mərziabad-Mrz.		Sayınqala-Syq.
Miyana-Miy.		Sultanabad-Slt.
Sarab-Srb.		Şirvan-Şir.
Şəbüstər-Şəb.		Yekənat-Yek.
Təbriz-Təb.		Zəncan-Znc.
Uryantəpə-Uryt.		Zərəğan-Zrg.
Üstüpi-Üst.		

ŞƏRQİ ANADOLUNUN RAYON VƏ KƏNDLƏRİ

ERZURUM	ERZİNCAN	KARS VƏ İÇDİR	DİĞƏR RAYON VƏ KƏNDLƏR
Ağzıçık-Ağz.	Akarsu-Aks.	Akçalar-Akç.	Afşar-Af.
Ağcakent-Agzk.	Akdoğu-Akd.	Akpınar-Akp.	Aynım-Ay.
Aktoprak-Aktp.	Alapınar-Alp.	Aralık-Ar.	Amasya-Ams.
Aktaş-Akt.	Altıköy-Altk.	Azat-Azt.	Antep-Ant.
Akyazı-Aky.	Apçağa-Apç.	Aralık-Ar.	Balikesir-Bal.
Alibezirgan-Albz.	Armutlu-Arm.	Ardahan-Ard.	Bolu-Bol.
Aliçeyrek-Aliç.	Bahçeli-Bhç.	Arpaçay-Arpç.	Burdur-Bur.
Aşkale-Aşk.	Başpınar-Bşp.	Başgedikler-Bşg.	Çankırı-Çnk.
Aynalıkale-Aynk.	Başköy-Bşk.	Bellitepe-Blt.	Çorum-Çor.
Bağbaşı-Bağb.	Beşkaya-Bşk.	Boğatepe-Bğt.	Denizli-Den.
Bardız-Bar.	Boyalık-Boy.	Böcükü-Bck.	Demirsihan-Dms.
Başköy-Başk.	Bozyayla-Bzy.	Çavdarlı-Çvd.	Duzluca-Duz.
Beykaynak-Byk.	Bölükova-Blk.	Çakırtaş-Çkt.	Edirne-Edr.
Çamlıca-Çam.	Bürüncək-Brn.	Çayırbaşı-Çyb.	Elazığ-Elaz.
Çatak-Çat.	Çadirkaya-Çad.	Çeperli-Çpr.	Eskişehir-Esk.
Çayırli-Çay.	Çaldere-Çld.	Çıldır-Çld.	Giresun-Gir.
Çoruhboyu-Çrb.	Çaltı-Çlt.	Damal-Dam.	Isparta-Isp.
Çoşkunlar-Çoşk.	Çatalcam-Çtc.	Göle-Gl.	Kayseri-Kay.
Dalbaşı-Dalb.	Çayırli-Çayr.	Gürçayır-Grç.	Kastamonu-Kas.
Doğanbey-Dğb.	Çaykaya-Çyk.	Hanak-Han.	Konya-Kon.
Dumlu-Dum.	Dedeoğlu-Ded.	İğdir-Iğd.	Koyun Dere-K.der.
Erzurum-Erzt.	Dikmen-Dik.	Kağızman-Kğzm.	Manisa-Man.
Eylek-Eyl.	Dikyamac-Dky.	Karaağaç-Krğ.	Muğla-Muğ.
Ergazi-Er.	Dutluca-Dtc.	Kars-Kar.	Nevşehir-Nev.
Eğerli-Eğr.	Doğan-Doğ.	Karahamza-Krh.	Safranbolu-Safb.
Gölcigez-Gölc.	Doğanbeyli-Dğb.	Karakurt-Krk.	Sivas-Siv.
Göztepe-Gözt.	Doğandere-Dğd.	Karakoyunlu-Krk.	Sivrihisar-Svr.
Güzelyayla-Gzy.	Dolugün-Dlg.	Kasımcan-Ksm.	Tokat-Tok.
Gökçebük-Gkb.	Ekmekli-Ekm.	Kırçığı-Kır.	
-Hanm.	Elmaköy-Elmk.	Kümbetli-Küm.	

Horasan-Hor.	Erzincan-Erzc.	Kömürlü-Köm.	
Hınıs-Hın.	Gökçe-Gkç.	Kötek-Ktk.	
İspir-İsp.	Günyüzü-Gny.	Melekli-Mlk.	
Kavaklıdere-Kav.	Güngören-Gng.	Oburcak-Obc.	
Kayalısü-Kay.	Harmankaya-Hrmk.	Ocaklı-Ock.	
Kumluyazı-Kum.	İliç ilçesi-İlç.	Oluklu-Olk.	
Kuşçu-Kuş.	İslamköy-İsm.	Ortageçit-Ortg.	
Oğuzkent-Oğzk.	Kabataş-Kabt.	Ortaköy-Ortk.	
Oltu-Olt.	Karadivan-Krd.	Ölçek-Ölç.	
Olur-Taşgeit-Ol-Taşg.	Kardere-Krd.	Pahlı-Psl.	
Pasinler-Pas.	Karakulak-Kr.	Posof-Pos.	
Pazaryolu-Pzy.	Kemaliye-Kem.	Sarıkamış-Sark.	
Sarıbaşak-Sark.	Kemah-Kmh.	Selim-Sel.	
Şenkaya-Şnk.	Kerer-Kr.	Söğütli-Sğt.	
Sırlı-Sır.	Kuruçay-Krç.	Subatan-Sub.	
Subatik-Sub.	Kurukol-Kurk.	Susuz-Sus.	
Soğucak-Soğ.	Pınaryolu-Pny.	Sürmeli-Srm	
Söğütli-Söğ.	Rabat-Rbt.	Taşburun-Tşb.	
Taşanlı-Tşğ.	Refahiye-Ref.	Tuzluca-Tzc.	
Taşbulak-Tşb.	Saraycık-Sry.	Üçkaya-Üçk.	
Tepeköy-Tpk.	Tan-Tn.	Yamçılı-Ymç.	
Tortum-Tort.	Tekneçik-Tkc.	Yeşildere-Yşd.	
Tutmac-Tut.	Tercan-Ter.	Yılanlı-Yıl.	
Tuzla-tuz	Uzunyayla-Uzy.		
Umdum-Um.	Üzümlü-Üzm.		
Yazpınar-Yazp.	Yazıkaya-Yazk.		
Yellitepe-Ylt.	Yurtbaşı-Yrtb.		
Yeşilkaya-Yeş.			

DİGƏR İXTİSARLAR		
Başkırd-başk.		
Bulqar-blq.		
Çuvaş-çvş.		
Xakas-xak.		
Kırım-Tatar-k. tat.		
Kumuk-kum.		
Qazax-qaz.		
Qırğız-qırz.		
Qıpçaq-qıp.		
Oğuz-oğz.		
Özbək-özb.		
Tatar-tat.		
Türkmən-trkm.		
Uyğur-uyğ.		
Uyğur-Kaşqar-uyğ.kşq.		
Uyğur-Lopnor-uyğ.lop.		
Uyğur-Hoten-uyğ.hot.		
Uyğur-Kumul-uyğ.kum.		

GİRİŞ

Ədəbi dilin təkmilləşməsində və bu günə qədər keçdiyi inkişaf mərhələlərində dialektlərin rolunu qeyd etməmək mümkün deyil. Əsrlər boyu Azərbaycan türklərinin dilində işlənən bir çox sözlərin dialekt variantlarının digər türk dilləri ilə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan dilinin tarixi funksiyasını, qədim dövrlərdən günümüzə qədər tarixi-ictimai mövqeyini müəyyən-ləşdirmək baxımından çox böyük əhəmiyyət kəsb edir. Dilin fonetik sistemindən başlayaraq sintaktik quruluşuna qədər dil sisteminin ən qədim tarixi qatlarına enmək və onun daxili inkişaf meyillərini üzə çıxarmaq imkanına malik olan dialektolojiyanın nəzəri əsaslarına dayanaraq müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türk xalqlarının qədim tarixi kökdən qaynaqlanan orta qat dil xüsusiyyətlərinin paralel müstəvidə müqayisəli tədqiqi Azərbaycan dilçiliyinin, eləcə də ümumtürkoloji dilçiliyin qarşısında duran aktual problemlərdəndir. Ümumtürkoloji müstəvidə aparılan tarixi-müqayisəli dialektoloji tədqiqatlarda alınan nəticələr yalnız Azərbaycan dilinin deyil, bütövlükdə türk dillərinin tarixi inkişaf problemlərinin həllində mühüm rol oynayır.

Son illər müxtəlif istiqamətlərdə aparılan linqvistik tədqiqatlar dil tarixinin qədim laylarının açılmasında dialektologiyanın əhəmiyyətini bütövlükdə ortaya qoydu. Ən qədim tarixi qatları bütövlükdə sistem halında linqvistik dialektoloji tədqiqata cəlb etməklə, dilin fonetik, leksik və qrammatik quruluşundakı mexanizmi açmaq, dil sisteminin ən qədim dövrünə enmək mümkündür. Tarixi dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, qədim oğuz və qıpçaq, eləcə də bir çox qədim türk boylarının dil elementləri ilə yanaşı, mövcud dialekt sözlərin çoxu çağdaş Azərbaycan dilində ümumişləklidən heç də təcrid olunmadan öz tarixi mövqeyini qoruyaraq müasir türk dillərinin etnogenetik baxımdan vahid kökdən qaynaqlandığını sübuta yetirir. Azərbaycan dili dialektlərini ümumtürk dil kontekstində

nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, qədim türk dillərinin tarixi linqvistik xüsusiyyətləri inzibati ərazi baxımından əsrlər boyu müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayan müasir türk xalqlarının dilində ortağ şəkildə mühafizə olunduğu kimi, çağdaş Azərbaycan dilində də günümüzdə qədər dialektal müstəvidə öz işləkliyini və tarixi sabitliyini qoruyub saxlamışdır. Müasir Azərbaycan dilindəki mövcud dialekt sözləri Azərbaycan dilinin tarixi qədimliyini, xalqın mənəvi və mədəni, eləcə də dil zənginliyini qoruyub saxlayan keçmişlə gələcək arasında bir körpüdür. Müxtəlif bölgələrə məxsus dialekt sözlərinin hər birinin linqvistik xüsusiyyətlərinin ayrı-ayrılıqda təhlili və digər türk dilləri ilə müqayisəsi dil tarixinin silinmiş səhifələrinin yenidən bərpasına böyük imkan yaradır. Azərbaycan dialektlərinin cənub qrupuna aid edilən Naxçıvan qrupu şivələrində çağdaş türk dilləri ilə eyni xüsusiyyətlərə malik mövcud ortağ dialektal əlamətlərin müqayisəli tədqiqi bir çox tarixi dil faktlarını ortaya çıxarır ki, bunun da əsasında çağdaş türk dillərində həm ümumi, həm də müxtəlif amillərin təsiri ilə yaranmış fərqli cəhətlər tarixi linqvistik xüsusiyyətlərinə görə geniş tədqiqata cəlb edilərək türk dillərinin dünya dilləri arasında tarixi funksiyasını və mövqeyini, eyni zamanda ən qədim dövrlərdən bu günədək türk dilinin yad dillərə təsir dairəsini müəyyənləşdirmək, həmçinin türk dillərində ekstralingvistik və qədim etnolingvistik amillərin aydınlaşdırılması baxımından olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Müasir dialektlər üzərində aparılan tarixi linqvistik tədqiqatlardan aydın olur ki, hər bir millətin, xalqın ruhunu, tarixi mədəniyyətini, dini dünyagörüşünü, mifik təfəkkürünü müəyyən dərəcədə özündə yaşadan və mənəvi sərvəti hesab olunan bir sıra dialekt sözləri qədim adət ənənələrin, eləcə də milli dil xüsusiyyətlərinin qorunub saxlanması üçün əvəzsiz mənbə və zəngin xəzinədir. Bu baxımdan müasir dövrdə ayrı-ayrı dövlətlərin, xüsusilə, Azərbaycan Respublikası və Güney Azərbaycan (İran İslam Respublikası), eyni zamanda, Şərqi

Anadolu (Türkiyə Respublikası) ərazisində yaşayan, tarixən eyni soykökə malik türklərin dil faktlarının müqayisəli tədqiqi dialekt leksikasının hələ üzə çıxarılmamış ən qədim türk qatının öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. Son vaxtlara kimi Azərbaycan dili dialektləri ümumtürk kontekstində digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli şəkildə xüsusi tədqiqat obyektinə olmamışdır. İstər Azərbaycanda, istərsə də, digər regionlarda yaşayan türk topluluqlarının dilləri üzrə ayrı-ayrılıqda dialektoloji tədqiqatlar aparılsa da, bu tədqiqatlarda Azərbaycan dili dialektlərinin bu və ya digər türk dilləri ilə qarşılıqlı təsiri problemləri demək olar ki, tədqiqatlardan kənar qalmışdır. Bəzi tədqiqatlarda kiçik qarşılaşdırmalar və müqayisələr nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin dialektləri bütövlükdə müasir türk dilləri və dialektləri ilə ortağ şəkildə müqayisəli tədqiqata cəlb edilməmişdir.

Zaman-zaman baş verən tarixi-siyasi proseslər müxtəlif dillərin bir-birinə təsiri nəticəsində Azərbaycan dilindəki dialekt sözlərinin bir qisminin dəyişikliyə uğrayıb müəyyən təsirlərə məruz qalmasına səbəb olsa da, türk dillərinin qədim xüsusiyyətlərini qoruyub saxlayan, dialektlərdə işlək durumda olan leksik vahidlərin əsas hissəsi Azərbaycan dilinin tarixi keçmişi, coğrafi mövqeyi əhalisinin etnik tərkibi barədə məlumat verən ilkin tutarlı qaynaqlardır. Məhz buna görə də Azərbaycan dili şivələrini digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli araşdırmaya cəlb etməklə, bu dildə mövcud olan dialekt sözlərinin funksional-struktur və struktur-semantik tiplərini, onların yaranma və törəmə yollarını, onlarda mühafizə olunmuş qədim və müasir fonetik, leksik-semantik və qrammatik cəhətləri, eyni zamanda müasir Azərbaycan dilinin tarixi linqvistik dəyişikliklərinə sistemli şəkildə diqqət yetirmək və bu dildə dildaxili və dilxarici amillərin təsirini müəyyənləşdirmək mümkündür.

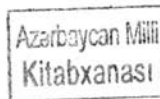
Geosiyasi baxımdan strateji mövqeyə malik olan Naxçıvan MR təbii coğrafi baxımdan olduğu kimi, dialektoloji baxımdan da

türk dillərinin, o cümlədən Azərbaycan dilinin dialektləri arasında özünəməxsus cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan MR-in dialektlərində dünyanın müxtəlif qütblərində yaşayan türk xalqlarının qədim tarixini yaşadan elə ortaq dil elementlərinə rast gəlinir ki, bu dil vahidləri təkcə Azərbaycan dilinin dialekt qatının deyil, eyni zamanda digər bölgələrdəki türk dillərinin və dialektlərinin də ən qədim tarixi qatlarının açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Dialekt leksikası üzərində aparılan tədqiqatlar müxtəlif formada dəyişikliyə uğramış, mənası aydın olmayan bir çox apelyativ leksemlərin semantikasını və etnolinqvistik baxımdan hansı tayfa dilinə məxsus olduğunu, tarixi qrammatik xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirmək baxımından müstəsna əhəmiyyətə malikdir. Azərbaycanın müxtəlif bölgələri üzrə dialektal linqvistik xüsusiyyətlərin digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəli tədqiqi, nəticədə müasir dilimizin leksik qatında mövcud olan və müasir mərhələdə mənası tam şəkildə dərk edilməyən dialekt sözlərin köməyi ilə tariximizin ən qədim qatlarına nüfuz etmək imkanı yaradır. Məhz bu baxımdan müasir dövrə qədər müəyyən dialektal cəhətlərinə görə tədqiq edilən, lakin ümumtürkoloji səviyyədə müqayisəli tədqiqatlardan müəyyən dərəcədə kənar qalan Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə ortaq müqayisəli tədqiqi müasir Azərbaycan dilçiliyi üçün olduğu qədər, ümumtürkoloji dilçilik üçün də çox böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu tarixi-coğrafi ərazi prinsipinə görə vahid etnik kök birliliyinə dayanan qədim türk diyarıdır və bunu təsdiq edən əsas faktlardan biri də bu bölgələrdə yaşayan xalqın bu günə qədər danışdığı dildir. Tarixi-siyasi proseslərin nəticəsi olaraq müxtəlif dövlətlərin tərkibində olan bu üç bölgənin türkləri uzun zaman müxtəlif siyasi rejimlərə uyğun yaşam tərzinə məcbur olsa da, bu amillərin heç biri bu bölgələrdə yaşayan əhalinin tarixi etnik kökündən qaynaqlanan dil birliliyini poza bilməmiş, etnolinqvistik

108701

baxımdan ciddi dil fərqlərinin yaradılmasına imkan verməmişdir. İki əsrə yaxın bir müddətdə hər üç bölgənin əhalisinin bir-birindən təcrid olunmuş halda müxtəlif mədəni və siyasi rejimlərdə yaşamaq məcburiyyətinə baxmayaraq, istər Qüzey, istər Güney Azərbaycan, istərsə də Şərqi Anadolu türkləri tarixi etnogenetik kök birliliyinə dayanaraq zəngin tarixi dil xüsusiyyətlərini dialektal səviyyədə olsa da, bu günə qədər qoruyub saxlamışlar. Müasir tarixi mərhələdə Qüzey Azərbaycanda rus dilinin, Güney Azərbaycanda fars dilinin, Anadoluda isə Osmanlı dövründən başlayaraq daha çox ərəb dilinin təsirinə məruz qalan, hər üç bölgədə vahid tarixi kökdən qaynaqlanan qədim dil vahidləri dialektal müstəvidə mühafizə edilərək günümüzədək yaşamaqdadır.

NAXÇIVAN MR-in İNZİBATI ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ ƏHALİNİN TARİXİ ETNİK TƏRKİBİ

Azərbaycan Respublikasının ayrılmaz tərkib hissəsi olan Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikasının tərkibində Muxtar Dövlətdir. 1990-cı ildən Naxçıvan MR adlanan bu bölgə 1920-23-cü illərdə Naxçıvan Sovet Sosialist Respublikası, 1923-24-cü illərdə Naxçıvan Muxtar Diyarı, 1924-90-cı illərdə Naxçıvan Muxtar Sovet Sosialist Respublikası adlanmışdır. Şimalda və şərqdə Ermənistan Respublikası (sərhəd xəttinin uzunluğu 246 km), qərbdə və cənubda Türkiyə (11 km) və İran İslam Respublikası (204 km) ilə həmsərhəd olan Naxçıvan MR-in Ermənistan ilə sərhəddini Zəngəzur və Dərələyəz silsilələrinin suayırıcıları, Türkiyə və İranla sərhədini isə Araz çayı təşkil edir. Naxçıvan MR-in ərazisi şimali-qərbdən cənub-şərqə doğru 158 km. məsafədə uzanır. MR-in şimalda ən ucqar nöqtəsi Saraybulaq silsiləsinin Şərur rayonu ərazisindəki Kəmərlü dağı (2064 m), ən cənub nöqtəsi isə Arazın sol sahilində 600 m yüksəklikdə yerləşən Zərəni dəmiryol stansiyasıdır. Qədim Azərbaycan torpağı Zəngəzurun 1920-ci ildə sovet rəhbərliyi tərəfindən qanunsuz olaraq Ermənistana verilməsi nəticəsində 44-45 km enində zolaq Araza doğru uzanaraq, Naxçıvanı Azərbaycan Respublikasının qalan ərazisindən ayırmışdır (6, s. 10).

1924-cü ildə Naxçıvan MSSR-də 3 qəza və 12 dairə təşkil olunmuş, 1925-ci ildə qəzalar ləğv edilmiş, dairələrin sayı 8-ə endirilmişdi: Baş Nəraşen, Qıvrıq, Tumbul, Əbrəqunus, Nərimanov, Culfa, Parağa və Ordubad. 1930-cu ilin birinci yarısında Şahbuz rayonu əlavə edilməklə Şərur, Naxçıvan, Culfa, Ordubad, Əbrəqunus rayonları yaradıldı. 1948-ci ildə Əbrəqunus rayonu Culfa rayonu ilə birləşdirildikdən sonra, Naxçıvan MSSR inzibati cəhətdən beş rayona - Naxçıvan (1978-ci ildən Babək), Şərur, Şahbuz, Culfa və Ordubad rayonlarına bölünmüşdür. 1990-cı il avqustun 28-də Azərbaycan SSR Ali Sovetinin fərmanına əsasən Türkiyə ilə həmsərhəd

bölgənin sosial-iqtisadi inkişafını daha da sürətləndirmək məqsədi ilə, həmçinin ərazinin geostrateji mövqeyi nəzərə alınaraq, Sədərək kəndi və ona məxsus ərazilər əsasında Sədərək rayonu yaradılmışdır (19, s.13). Azərbaycan Respublikası Prezidentinin imzaladığı 2004-cü il 19 mart tarixli fərmanına əsasən sərhəd bölgələrində, gediş-gəliş çətin olan dağlıq və dağətəyi ərazilərdə əhalinin məskunlaşmasını təmin etmək, dövlət idarəetməsini təkmilləşdirmək, həmçinin sərhədboyu ərazinin müdafiəsinin daha da möhkəmləndirilməsini təmin etmək məqsədi ilə hər iki rayonun mərkəzlərindən 35-40 km. aralıda sərhədboyu zonalarda yerləşən 9 inzibati-ərazi dairəsinin 11 kəndinin bazasında Kəngərli rayonu yaradılmışdır (19, s.17). 1929-cu il fevralın 18-də Zaqafqaziya MİK totalitar inzibati-amirlik şəraitində Naxçıvan MSSR-in 9 kəndinin - Şərur dairəsinin Qurdqulaq, Xaçik, Horadiz, Şahbuz nahiyəsinin Oğbin, Sultanbəy, Ağxəç, Almalı, İtqıran kəndlərinin, Ordubad dairəsinin Qorçevan kəndinin, habelə Kilit kəndinin torpaqlarını əkin sahələri və otlaqları ilə birlikdə Ermənistan SSR-ə birləşdirilməsi haqqında qərar qəbul etmişdir (121, s.11). Zaqafqaziya MİK-in Naxçıvanın sərhədləri məsələsinə baxması, Moskva müqaviləsi (1921) və Qars müqaviləsi (1921) sənədlərini imzalayan tərəflərin iştirakı olmadan Naxçıvan ərazisinin bir hissəsinin Ermənistana verilməsi beynəlxalq hüquq normalarının kobudcasına pozulması, sovet imperiyasının Azərbaycan xalqına qarşı törətmiş olduğu əsl xəyanətkarlıq və cinayət idi. Hazırda Naxçıvan MR 7 inzibati rayona - Babək, Culfa, Ordubad, Sədərək, Şahbuz, Şərur, Kəngərli rayonlarına bölünmüşdür. 5 şəhəri (Naxçıvan, Ordubad, Culfa, Şərur, Şahbuz), 9 qəsəbəsi, 160 kənd inzibati ərazi dairəsi vardır. 1990-cı ilin yanvarın 19-dan 20-nə keçən gecə sovet qoşunlarının Bakıya yeridilməsindən 8 saat əvvəl sovet ordusunun silahlı dəstələri ilə Naxçıvana hücum edən ermənilər Sədərək rayonunun Kərki kəndini işğal etdilər (19, s. 205). (Xəritə 1 və 2).

Naxçıvan MR Azərbaycan Respublikasının özünəməxsus demoqrafik inkişaf xüsusiyyətlərinə malik regionlarından biridir. Müxtəlif səbəblərdən sonradan Naxçıvan MR ərazisinə köçüb gələn və burada məskunlaşan rus, gürcü və az saylı kürdlərin nümayəndələri yaşasa da, buranın əhalisinin (99,1 %) tarixi etnogenetik tərkibi qədim oğuz və qıpçaq türklərinə dayanan Azərbaycan türklərindən ibarətdir. 2001-ci ilin avqust ayında aparılmış statistik siyahıyaalmanın nəticələrinə görə Muxtar Respublikada 361,2 min nəfər qeydə alınmışsa, 2013-cü il mayın 1-nə olan statistik məlumata əsasən bu say 430103 nəfərə çatıb (6, s. 9).

Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrindən danışarkən bu bölgənin inzibati ərazi bölgüsü ilə yanaşı, ilk növbədə ən qədim dövrlərdən bu günə qədər Naxçıvanın tarixi coğrafi arealı və etnogenetik tərkibinə də diqqət yetirilməsi olduqca zəruridir. Vaxtı ilə Güney Azərbaycan və Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsi də daxil olmaqla böyük tarixi coğrafi areala malik Naxçıvan bölgəsində ilkin olaraq məskunlaşan oğuz və qıpçaqlarla yanaşı, buraya digər türk tayfalarının, xüsusilə səlcuq türklərinin də müntəzəm axınları olmuşdur ki, bu tarixi faktı həm dil, həm də toponimik tədqiqatlar təsdiq etmişdir. Naxçıvan qrupu şivələrinin tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında bu ərazidə ilkin məskunlaşan müxtəlif türk tayfalarının dil elementləri mühüm rol oynamışdır.

Müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasının ilk dövrlərində qədim oğuz dili ilə bərabər, bir sıra türk qəbilə qruplarının dilinin rol oynadığını və bu türk boylarının da VII əsrdən başlayaraq hazırkı İran və Sovet Azərbaycanı ərazisində yerləşdiyini Naxçıvan qrupu şivələrinin qohum türk dilləri və qədim türk yazılı abidələrinin dil materialları ilə müqayisəli tədqiqi bir daha təsdiq edir. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, bu da onu göstərir ki, müasir Azərbaycan dili ümumtürk dilinin diferensiasiyası nəticəsində təşəkkül tapmışdır. E.Əzizov yazır:

“Azərbaycan dili etnik mənşəyinə görə təmiz türk mənşəli olub özündə heç bir qeyri-türk əlaməti əks etdirmir. Azərbaycan dilinin təşəkkülü isə XI əsrdən əvvəl başlamışdır. Bu müddəə artıq 30-cu illərdən Azərbaycan dilçiliyində sübut olunmaqdadır. 1930-cu ildə çap olunmuş “Azərbaycan türk xalq şivələri lüğəti”nin ön sözündə Azərbaycan türk dilinin Osmanlı dilindən əvvəl formalaşdığı göstərilmişdir... Azərbaycan dilinin müxtəlif türk tayfa dilləri arasında formalaşdığını dilimizin adlandırma şəkilləri və qonşu xalqların azərbaycanlılara verdikləri adları aydın şəkildə göstərir. Azərbaycan dilinin uzun müddət “türki”, “türk dili”, “türkcə”, “Azərbaycan türkcəsi” adları ilə tanındığı məlumdur” (55, s.16,18) Lakin, onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycanın yerləşdiyi coğrafi mövqe və bu mühüm strateji regionda tarixin müxtəlif dövrlərində ayrı-ayrı imperatorluqların, dövlətlərin maraqları Azərbaycan dilinin formalaşmasına da təsirini göstərmişdir. Elə bu səbəbdəndir ki, Azərbaycanın etnolingvistik coğrafiyası kifayət qədər mürəkkəb və rəngarəng olmuşdur. Məlumdur ki, XI-XIV əsrlərdə ümumtürk dilinin parçalanması baş vermiş, nəticədə isə üç dil qrupu və bir sıra aralıq dialektlər meydana çıxmışdır. Qıpçaq, oğuz və qarluq dillərinin formalaşmasından sonra isə bu dillərin özlərində də parçalanma baş vermişdir.

Müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında oğuz dili əsas rol oynasa da, qıpçaq dilinin də rolunu inkaredilməzdir. Maraqlı haldır ki, Azərbaycan dilinin tarixində oğuz təsiri özünü daha çox IX-XIII əsrlərdə göstərməyə başladığı halda, qıpçaq təsiri daha əvvəldən V-IX əsrlərdən göstərməyə başlamışdır. Qıpçaq dil elementləri xüsusi ilə Azərbaycanın şimal hissəsinin etnolingvistik təyində mühüm rol oynamaqla yanaşı, Cənub qrupu dialektlərində də öz yerini qorumaqdadır. Tarixi faktlardan aydın olur ki, Xəzər dənizinin şimalından Azərbaycan ərazisinə gələn qıpçaqların yürüşlərinin intensiv olduğu dövr - I minilliyin ikinci yarısına təsadüf edir” (55, s.50). Araşdırmalar göstərir ki, ilk orta əsrlərin Bizans, erməni və gürcü mənəb-

lərində bu və ya digər münasibətlə işlənmiş türk sözləri onların dilinə məhz qıpçaqların dilindən keçmişdir. Azərbaycan dilinin milli əsaslar üzərində yenidən formalaşdığı XVII—XVIII əsrlərə qədər onun lüğət tərkibində qıpçaq sözləri ilə oğuz sözlərinin paralelliyi mövcud olmuşdur: *ata-baba, çöl - yazı, çağıрмаq-oxumaq, aymaq-demək, payız-güz, yaxşı-iyi, getmək-varmaq, etmək-qılmaq, vermək-sunmaq, doymaq-qanmaq, bayır-dışarı, çatdırmaq-ilətmək, isti-sıcaq, qabaq-qarşı, mənbən və s.*

Müasir dövrdə türk xalqlarının müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, dialekt və şivələrin ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqi müasir türk dillərinin və dialektlərinin bir çoxunda qədim oğuz və qıpçaq dil vahidlərinin günümüzə qədər orta qəkildə işləndiyini göstərməkdədir. XVII-XVIII əsrlərdə həmin paralellik Türkiyə türkcəsində yalnız oğuz komponentinin, Azərbaycan dilində isə həm oğuz, həm də qıpçaq dil elementlərin mövcudluğu Azərbaycanın etnolinqvistik təfəkküründə hər iki türk etnosunun mədəni-mədəni marağının bu və ya digər həcmdə, keyfiyyətdə ehtiva olunduğunu göstərir. Azərbaycan dilinin dialektlərində etnogenetik dil faktlarının işlənmə tezliyini araşdırmaqla, oğuz və qıpçaq dillərinin Naxçıvan qrupu şivələrinin formalaşmasında ictimai-siyasi tarixi amilləri, eyni zamanda bu dialektlərin vasitəsilə müasir Azərbaycan dilinin yad dillərə təsirini müəyyən etmək mümkündür. Dialektoloji tədqiqatlar-dan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində oğuz elementlərinin daha güclü olmasına baxmayaraq, bu şivələrdə qıpçaq dil elementlərinin də özünəməxsus yeri var. E.Əzizov Azərbaycan dilinin oğuz-qıpçaq əsaslı bir dil olduğunu və XI əsrdə oğuz və qıpçaqların dilinin eyniyyət təşkil etdiyini göstərir (55, s.58-60). Bunun əsas səbəbi XI-XIII əsrlərdə qıpçaqların Azərbaycanda oğuzlarla birgə yaşamasıdır.

Qədim qıpçaq dili

darğa
danq vur
davuşğan
dava (dalaşmaq)
bildür (bildirmək)
biş (biçmək)
benefşe
nasranlıq (xristianlıq)
nardıvan(280, s. 30, 56, 57, 198-199).

Naxçıvan qrupu şivələri

darğa
danqıldatmaq
tavuşan//davşan
dava
bildür
biş (biç)
bənəfşe
nasranlı
nərdıvan

Naxçıvan qrupu dialektlərinin qohum türk dilləri ilə müqayisəsində etnogenetik amillər əsasında dil faktları sübut edir ki, Azərbaycan dilinin tərkibinə daxil olan türkdililli qəbilələrin özləri də vahid eynicinsli qəbilələr olmamışlar (21, s.5). Müqayisəli linqvistik tədqiqatlar Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində oğuz və qıpçaq dil elementlərinin güclü olduğu qədər, müxtəlif türk ləhçələrinin qalıqlarının da əlamətlərinin saxladığını təsdiq edir.

Məhz bu baxımdan Naxçıvan MR-in tarixi etnogenetik tərkibi haqqında ilkin tutarlı məlumat verən və bu ərazidə qədim türk etnoslarının adını yaşadan tarixi etnotoponimlərin tədqiqi xüsusi əhəmiyyətə malikdir. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, toponimik faktlar Azərbaycanın müasir əhalisinin etnik tərkibi və onun qədim dövr mənzərəsini zəif şəkildə də olsa əks etdirir (55, s.54). Azərbaycan toponimlər sisteminin maraqlı və işlək qollarından birini təşkil edən etnotoponimlərin mənşəyinin müəyyənəşdirilməsi Azərbaycan xalqının və dilinin təşəkkülündə rol oynamış qədim etnogenetik amillərin dəqiqləşdirilməsində mühüm rol oynayır. Bu etnotoponimlər Naxçıvanda yaşayan müasir Azərbaycan türklərinin tarixi etnogenetik tərkibi ilə yanaşı, müasir dialektlərin tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətləri haqqında da dəqiq məlumat verən tutarlı dil faktlarıdır. Naxçıvanda türk mənşəli etnotoponimlərin yaranma dövrü bəzi tədqiqatçılar üçün mübahisəli olsa da, toponimik

araşdırmalar zamanı əldə edilmiş nəticələr bu ərazidə olan müasir azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş etnosların adını daşıyan tarixi toponimlərin mənşəliyinin hələ e.ə. daha qədim dövrlərə aid olduğunu göstərir ki, bu da ilk növbədə Naxçıvan qrupu şivələrinin qədim tarixi etnolinqvistik qatlarına enmək imkanı yaradır. Naxçıvan üzrə aparılan toponimik araşdırmalar göstərir ki, bu ərazinin su mənbələri, xüsusilə Araz çayı, şimaldan və cənubdan ona qovuşan digər çay hövzələri qədim türk-Azərbaycan tayfalarının ilkin məskunlaşdığı ərazi olmuşdur. Bunu qədim dövrlərdən türk tayfalarının və müasir dialektlərimizdə qorunub saxlanan dilimizə məxsus müxtəlif mənalı leksik vahidlərin toponim və hidronimlər vasitəsilə dövrümüzə gəlib çıxması sübuta yetirir. Yurdumuzun bulaq, çay, göl, kənd adlarında müasir dövrə qədər öz varlığını qoruyub saxlaya bilmiş tayfa, tirə və qəbilə adlarının araşdırılması təkcə Azərbaycan xalqının mənşəyi və təşəkkülü məsələsinin deyil, həm də Azərbaycan tarixi və dilçiliyi üçün, eyni zamanda, türk dilinin qədim tarixi qatlarının açılmasında böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan toponimlərinin böyük bir qismini qədim türk etnonimlərinin adını daşıyan oykonimlər bu ərazidə ilkin məskunlaşan qədim türk tayfalarının adlarının tarixi proseslər nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrildiyini göstərir. Hazırda Naxçıvanda mövcud olan *Aza, Biçənək, Küllis, Türkeş, Keçili, Qaraçuq, Xurs, Unus, Xələc, Muğancıq, Maxta, Kolanı, Qarxun* və başqa bu kimi oykonimlərin mənşəyi Azərbaycan xalqının soykökündə duran qəbilə birləşmələrinin tarixən keçib gəldiyi yolu aydınlaşdırır. Bəzi tədqiqatçılar Naxçıvanda ilkin sakinləri qədim türk tayfalarının tarixini təhrif edərək onların bu əraziyə XI-XII əsrlərdən gəldiyini sübut etməyə çalışsa da, qədim mənbələrdə və tarixi sənədlərdə olan tarixi toponimik dil faktları bu fikri təkzib edir.

Azərbaycanlıların etnogenezində mühüm rol oynamış, öz izini Naxçıvan toponimiyasında da qoruyub saxlamış qədim

türk tayfalarından biri *az//as*-lar olmuşdur. F.Cəlilovun tədqiqatlarında özbək, altay, qaraqalpaq və başqa türk xalqlarının tərkibində tayfa, nəsil, qəbilə adı kimi işlənən *az//as* etnoniminə qədim türk yazılarında *az budun (az xalqı)* şəklində rast gəlinir. Orta əsr mənbələrində türksoylu *az* tayfalarının adı Şimali Qafqazdan tutmuş Orta Asiya, Altaya qədər yayılmışdır. Lakin daha qədim mənbələr (xett, urartu, latın) *az* etnoniminin Kiçik Asiyadan Azərbaycana qədər müşayiət etdiyini göstərir. Bu mənbələrdə *az* sözü etnonim və etnotoponim kimi xatırlanır” (37, s.116). R.Eyvazova *asların* Azərbaycan tarixində böyük rol oynadığını qeyd edərək göstərir ki, *aslar* türk boylarının ulu əcdadlarından biri olmuşdur (42, s. 151). Ola bilsin ki, yurdumuzda məskunlaşmış, yurd salmış *asların* adı ilə bu yer “*aslar diyarı, asların məskəni, as ərlərin yurdu*” adlanmışdır. *As* etnosunun adına ilkin rast gəldiyimiz qədim yazılı abidələrimizdən biri məhz elə Orxon-Yenisey kitabələridir: “*Az bodunğ ükiş kiltım, ıgar elliğde, [i]ğar kağanlığda yeğ kiltım*” (276, s.70). Bir çox tədqiqatlarda Asiya qitəsinin ən böyüyünün adının *aslarla* bağlı olduğu göstərilir. M.A.Bulqarova Noqay toponimiyasında *as* etnoniminin daha geniş bir arealda mövcud olduğunu qeyd edərək, *As avıl//As aul, Azay* kimi toponimlərin yaranmasını da bu etnosun adı ilə əlaqədar olduğunu göstərir (326, s.125). R.Q.Quzayev yazır ki, *az//as* etnonimi əsrlərlə təkcə Qafqazda deyil, dünyanın bir sıra ölkələrində yaxşı tanınmış, hətta Altaydan Urala qədər böyük bir ərazidə çox məşhur olmuşdur. C.Cəfərov da Qobustan qayaları üzərində *az//as* qəbilə adının heroqliflərlə işarə edildiyini inandırıcı şəkildə sübuta yetirir. İndi dünyanın bir sıra ölkələrində *az//as* – ların adını qoruyub saxlamış coğrafi ünvanlara tez-tez rast gəlinir. Altayda, Uralda, Qafqazda, Krımda, Orta Asiyada, Qazaxstanda və başqa yerlərdə *az//as* tərkibli etnonimlər nisbətən çoxdur. *Azlar* müasir dövrümüzdə ən çox Özbəkistan ərazisində, Bəlxda, Xarəzmdə, Qaşqadərədə Zərəfşanda və başqa yerlərdə yaşayırlar (42, s.151-152).

Maraqlı cəhət odur ki, türk xalqlarının yaşadığı bir çox bölgələrlə yanaşı, Güney Azərbaycan (İran) ərazisindəki mövcud toponimlərin tərkibində müxtəlif fonetik variantlarda öz izlərini qoruyub saxlamış *az//as* etnosunun qədimdən bu ərazidə məskunlaşdığını göstərməkdədir: *Əsterqan*, *Əzcan-Əhərdə*, *Ərəs-Miyanada*, *Əsbu-Xalxalda*, *Əsəncan*, *Əsubəs - Şərqi Azərbaycan*, *Bəkəs//Bekas (bəy+as)-Manqurda*, *Əspir adası - Urmiyədə*. *As* etnosunun saf şəkildə adını qoruyub saxlayan coğrafi adlardan biri Güney Azərbaycanın Əhər şəhəri Horand rayonunun tərkibində olan *As*, digəri isə Naxçıvan Muxtar Respublikasının Ordubad rayonu ərazisində *Aza* kəndinin adıdır.

Biçənək. Naxçıvan MR-də qədim türk tayfaları peçeneqlərin adını daşıyan tarixi etnotoponimlərdən biri də Şahbuz rayonundakı *Biçənək* kəndidir. *Biçənək aşırımı* isə Azərbaycan Respublikası ilə (Şahbuz rayonu) indiki Ermənistanın Zəngəzur silsiləsində yerləşir. Hündürlüyü 2346 m-dir Ermənistanda *Sisyan aşırımı* adlanır (7, s. 205). Qədim və orta əsrlərdə Naxçıvandan Arrana gedən yol *Biçənək aşırımından* keçirdi. VII əsrin ortalarında ərəb sərkərdəsi Səlmən ibn ər-Rbiəbinin qoşunu *Biçənək aşırımından* aşaraq Arrana hücum etdiyi göstərilir (327, s.189). Ərəb tarixçisi və coğrafiyaçısı İstəxri bütün türk dillərinin və türk xalqlarının etnik birliyindən danışarkən *peçeneqlərin* (İstəxridə *bacanaq*) də türk əsilli olduğunu qeyd etmişdir. M.Kaşğari də *beceneq//peçeneqlərin* türk tayfalarından olduğunu qeyd edir və göstərir ki, türklər iki mühüm qoldan ibarətdir (244, s.27). Şərqi Avropada qıpçaqların və onların davamı olan peçeneq və oğuzların varlığı haqqında bir çox yunan və slavyan mənbələrindən istənilən qədər məlumat almaq olar. V.V.Bartold yazır ki, türk dilini Şərqi Avropaya ilk dəfə oğuz tayfalarından olana peçeneqlər gətirmişlər. VI-VIII əsrlər türk imperatorluğunun süqutundan sonra oğuzların qərbə ilk tarixi yürüşü peçeneqlərlə bağlı olub eramızın XI əsrinə aiddir. Peçeneqlərin qərbə doğru bu yürüşü

və ümumiyyətlə onlar haqqında ilk məlumatı X əsrdə yaşamış Bizans imperatoru Konstantin vermişdir. O göstərirdi ki, peçeneqlərin qərbə yürüşü məndən 50 il qabaq baş verib” (317, s.583). Beləliklə, başqa türk tayfalarından ayrılaraq qərbə yürüşlər edən bu türklər qərbi Avropa və Rusiya xalqları tərəfindən tayfanın adı ilə *peçeneq//becenek//biçənək* adlanmış və o ölkələrin tarixlərində də peçeneq kimi yer almışdır. IX əsr ərəb coğrafiyaçılarının da göstərdiyi kimi, peçeneqlər hələ əvvəllər oğuzlardan ayrılaraq xüsusi xalq kimi formalaşmış və öz adları ilə yürüş etmişlər. Peçeneqlərin IX əsrdə onlar xəzərlərin şərq qonşuluğunda Yayıq ətrafında yaşamaları haqqında X əsr ərəb müəllifləri İbn Fadlan da məlumat vermişdir (348, s.130). V.V.Bartoldun yazdığına görə, M.Kaşğaridə və ruscada daha doğru transkripsiyasını saxlamış peçeneq sözünün türkçə olduğunu və *зять//зыат*, yəni (*bacanaq*) “yezno” anlamına gəldiyini qeyd etmişdir...(317, s. 91). M.Kaşğari və Rəşidəddinə istinad edən V.V.Bartold *peçeneqlərin* həm də oğuz tayfalarından olduğunu qeyd edir və göstərir ki, IX əsr də qərbdə məskunlaşmış peçeneqlər şərqə doğru daha çox hərəkət edən ilk türklər olmuşlar. Onlar əvvəllər Volqadan şərqə doğru olan yerlərdə yaşamış, Bizans mənbələrinin verdiyi məlumatlardakı kimi sonrlar isə, IX əsrin sonlarında Rusiyanın cənubuna doğru hərəkət etmişlər ki, bu fakt X əsr müəlliflərinin tədqiqatlarında da əks olunur”(317,s.509-586, 204). Peçeneqlərin əsas hissəsi xəzərlərlə danışıqlar apararaq Rusiyanın cənubuna doğru hərəkət etmiş və knyaz Svyatslavın zamanında Kiyevi qorxu altında saxlamışlar. X əsrdə peçeneqlər arasında da Qorqud adına rast gəlinir. Bu da göstərir ki, Qorqud haqqında olan rəvayətlər islami qəbul etmiş oğuzlara çox-çox əvvəl, daha doğrusu, islama qədərki qərb türklərindən keçmişdir. Ümumiyyətlə, XII əsrin ortalarından başlayaraq rus salnamələrində Şərqi Avropada mövcud bütün türk xalqları (qıpçaqlardan başqa)“*qara klobuklar*” adlandırılmışdır (317, s.94). Peçeneq dili oğuz qrupunun oğuz-bulqar yarımqrupuna

daxildir. Bu yarımqrupun qədim dilləri peçeneq və uz dili, müasir varisləri isə qaqauz dili və Balkan türklərinin dilidir. Bu yarımqrupun oğuz hissəsini məhz peçeneq, uz, tork və berendeylər təşkil edir.

Türk dillərini xarakterizə edərkən bulqar, suvar və peçeneq ləhcələrini bir qrupda birləşdirən M.Kaşğari göstərir ki, Bizansın sərhədində yaşayan, dilləri isə bulqar və suvarların dilinə yaxın olan peçeneqlər türklərin ən son qərb qolunu təşkil edirlər (244, s.59). Bu qeydlər göstərir ki, qərb peçeneqlərinin dili hələ o dövrlərdə Orta Asiya oğuzların dilindən fərqlənməyə başlamışdır. Bu da təbii idi. Çünki Şərqi Avropada peçeneqlər özlərindən əvvəl bu ərazidə yaşamış qədim türk tayfaları hun, xəzər və bulqarlarla qaynayıb qarışmış və təbii proses nəticəsində dillər bir-birinə təsir etmişdi. Bu proses daha sonra Şərqi Avropaya üçüncü türk axımından sonra daha da güclənmiş və hun, peçeneq və qıpçaq tayfa birliklərinin bir-birinə qarşılıqlı təsiri nəticəsində yeni zəngin bir *oğuz-qıpçaq* dili yaranmışdır. Göstərilən bu əsas üç tayfanın (hun, peçeneq, qıpçaq) da Azərbaycan xalqının etnogenezində iştirakını nəzərə alsaq, orta əsrlərdə Azərbaycan dilində oğuz dili ilə yanaşı, peçeneq və qıpçaq dillərinə məxsus söz və ifadələrin bu dilin dialekt qatında da iz buraxdığına şahidi olarıq. Həmçinin bu tayfaların hər üçünün adı ilə bağlı toponimik adlar indi də Azərbaycanın müxtəlif bölgələrində olduğu kimi, Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunda yerləşən Biçənək kəndinin adında öz tarixi izini qoruyub saxlayan peçeneqlərin Azərbaycanda məskunlaşmasını ayrı-ayrı müəlliflər müxtəlif dövrlərə bağlayırlar. A.K.Ələkbərova görə peçeneqlər Azərbaycana IX-X əsrlərdə (309, s.42), Q.Ə.Qeybullayevə görə isə peçeneqlər Azərbaycana müxtəlif dövrlərdə - bir qrupu ilk dəfə b.e. I əsridə hunların tərkibində, bir qrupu IX əsrdə, bir qrupu isə X əsrin sonunda qıpçaqların tərkibində gəlmişlər (333, s.42). Bir çox qaynaqlarda peçeneqlərin XII əsrin 70-ci illərində Şirvan və Dərbəndi tutması haqqında da məlumatlar var (328, s.60).

Fikrimizcə, Azərbaycanın etnogenezində fəal iştirak edən və VII-IX əsr erməni, gürcü, yunan ərəb və slavyan mənbələrində *paçanak*//*paçanake*ti kimi adları çəkilən peçeneqlər kəngərlilərin bir qolu olub, məhz eramızdan çox-çox öncə eyni kökdən nəşət edərək ayrılma, birləşmə və yenə də ayrılma və birləşmə nəticəsində eramızın I-V əsridə hunların, VI-IX əsrlərdə oğuzların və X əsridə isə qıpçaqların tərkibində müxtəlif yerlərə yayılmış və nəhayət, böyük bir hissəsi X-XII əsrlərdən Macarıstanda məskunlaşmışlar. Sonradan peçeneqlərdən bir sıra tirələr ayrılmışdır. Hələ X əsrdə Konstantin bu tirələrdən irtim//erdimin də (bəzi müəlliflərə görə Yardımlı oykonimi də) bu etnonimlə bağlı olduğunu göstərir. V.Konstantinin verdiyi məlumatda isə peçeneqlərin üç tirəsi də konqar adlanır (356, s.140-190). Peçeneqlərin I-II yüzilliklər arasında Asparukun başçılığı altında Zaqafqaziyyəyə gəlmələri Mtsxetidəki yunan dilli kitabədə öz əksini tapmışdır. Onlar Mil düzündə, Naxçıvanda, Arsaqda (Arsaq – Ər+saq ermənilər tərəfindən Qarabağın bərpa edilmiş qədim tarixi adı–kursiv Q.H) məskunlaşmışlar (62, s.17).

Tirkeş. Türkeş//Türkeşlər qədim türk tayfalarındandır. Mənbələrdə VI əsrdə abar və mükri tayfa birləşməsindən təşəkkül tapdığı qeyd edilən Qərbi türk xaqanlığının tərkibinə daxil olan Türkeşlər Cenquri və Cenqusuda (Yedusu-Semireçye) yaşamışlar. 704-cü ildə xaqanlığa (Qərbi Türk xaqanlığına) son qoyulmuş və öz dövlətlərini yaratmışlar. 776-cı ildə uyğur və qarluqlara məğlub olan türkeşlərin bir qismi sonralar oğuz və qıpçaqların tərkibində Azərbaycana gəlmişlər. Azərbaycanda *Tirkeş* (Şahbuz rayonunda), *Tərkeş* (Vartaşen rayonu), *Tərkeşəvənd* (Kəlbəcərdə) kənd adları türkeşlərə əlaqədardır. *Tirkeş*//*Türkeş* etnonimi müasir başqırt və tatarlar arasında *türkeş*, özbəklərdə isə *türkeş* kimi yaşamaqdadır. Bu etnonim tuvlular və altaylar arasında da *türkeş* formasında indi də qalmaqdadır (373, s.186). K.Ş.Şaniyazovun fikrincə *türkeşlər* qərbi türk tayfa birliyinə daxildirlər (396, s.10). Qradzinin verdiyi məlu-

mata görə türkeşlər iki tirəyə ayrılmışlar: onlardan biri *tuxsilər*, digəri isə *azlardır* (317, s. 585).

Külüs. Azərbaycan toponimiyasında mühüm qatlardan birini də *xəzərlər* və onlara bağlı tayfa və tirlər təşkil edir. Xəzərlərin belə tirlərindən biri də kulaslardır. Kulasların Şimali Qafqazda mövcudluğu haqqında VI əsrə aid Suriya mənbələri məlumat verməkdədir (374, s.165, 390, 130). *Kulasların* sonrakı taleyi hələlik elmdə işıqlandırılmasa da, qədim bulqarların Volqa ətrafındakı şəhərlərindən biri Xulaş adlanıb (307, s.130), (358, s. 87). Bəzi müəlliflərin fikrincə kulas etnonimi ilə qədim bulqar toponimi Xulaş və Azərbaycanın Qubadlı və Göyçay rayonlarındakı Ulaşlı, Dağıstandakı Ulaşlıkənd (305, s.39), Gürcüstanın Borçalı mahalındakı Xulaş, indiki Ermənistan ərazisindəki XVII əsrə aid Ulaş şəhəri və Qazaxstandakı Kulaş qalası arasında ümumi yaxınlıq vardır (333, s.45). XVI-XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında da kulaslar və Naxçıvan ərazisində onların adından yaranmış toponimlər haqqında məlumat verilir (123, s.26). Fikrimizcə, Şahbuz rayonundakı Külüs kəndi də məhz qədim türk etnosu kulasların adı ilə bağlıdır. Xəzərlərin Naxçıvan ərazisinə gəlişi isə bizzə, eramızın VII-IX əsrinə aiddir. Xəzərlərin Naxçıvan ərazisində mövcudluğunu Ordubad rayonundakı Xəzəryurd etnotoponimi də təsdiq edir.

Keçili. Naxçıvanın Şahbuz rayonundsa qeydə alınmış bu toponim də qədim türk tayfalarından olan keçililərin adı ilə bağlıdır. Bəzi müəlliflərə görə keçililər mənşəcə oğuz tayfasına mənsub türk kökənli qayı tayfasının qollarından biridir. Azərbaycan ərazisinə səlcuqların tərkibində gəlmiş öncə Araz çayının sağ sahilində yaşayan keçililər XVI əsrdə Səfəvilər dövründə Naxçıvana keçərək kəngərlilərə qarışmışlar (7, s.331). Bəzi müəlliflərə görə isə keçililər qədim şumerlərin kökündə dayanan kəngərlilərin bir tirəsidir (333, s. 69). V.A.Qordlevskinin tədqiqatlarında da oğuzların qayı tayfasının qollarından birinin qızıl-keçili adlandığı qeyd olunurdu (334, s.71).

Ataniyazov S. isə Əbülqazı Bahadır xana istinadən yazır ki, ersarı tayfasının qollarından biri keçili tayfası Türkiyədə yaşayan yürüklər arasında da qeyd edilir (312, s.44, 80).1816-cı ilə aid mənbələrdə onların adı “tanereyi keçili” şəklində qeyd olunmuşdur (309, s.69). Mənbələrdə həmçinin qeyd edilir ki, keçililər Zaqafqaziya və İran ərazisində geniş bir ərazidə yaşamışlar. İndi də Azərbaycan, Gürcüstan və İranda (Güney Azərbaycanında – Q.H) bu türk etnonimi ilə bağlı yer adlarının mövcud olması bu tarixi həqiqəti təsdiq edir. Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonunda Keçili kəndi, Şəmkir rayonunda enolit dövrünə aid yaşayış yeri və yenə də Şəmkir rayonunda Palankənddən 5 km şimalda Kür çayının sağ sahilində antik tunc və dəmir dövrünə aid “Keçili qəbiristanlığı”, Gürcüstanda Keçili oykonimi və İranda (Güney Azərbaycanında) Keçili Şərqi Anadolunun Erzurum bölgəsinin Olur rayonundakı Keçili (203, c.1. s.43) kəndlərinin adı da bu etnonimlə bağlıdır.

Kolanı. Naxçıvan MR-in Şahbuz rayonu tərkibində olan bu kəndin adı kolanılar etnonimi ilə bağlıdır. Mənbələrdə qeyd edilir ki, kolanıları XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar Xorasandan köçürmüşdür. Onlar Qarabağ, Naxçıvan və Şirvanda yaşamış, əsasən maldarlıq və qoyunçuluqla məşğul olmuşdur. Azərbaycanın Şahbuz, Sabirabad, Salyan və Dəvəçi rayonlarındakı Kolanı kəndlərinin və xanlıqlar dövründə Qarabağ xanlığının tərkibinə daxil olan Kolanı mahalının adları da bu etnonimlə bağlıdır. Fikrimizcə, ən qədim kolanılar XVIII əsrin birinci yarısında Nadir şah Əfşar tərəfindən bu əraziyə köçürülmüş tayfa deyil. Bəzi mənbələrdə bu tayfanın adının V-VII əsrlərdə Alban dövlətinin mərkəzi sahələrində, Xaçın dərəsində (Ağdam rayonu) məskun olan və sasanilərə qarşı müharibələr aparan qədim türk tayfası “çol//çul”un adı ilə bağlı olduğu göstərilir. İndi də Xaçın çayın sağ sahilində əzəmətli “Koroğlu qalası” bu igid tayfanın qədim istehkamlarından biri olmuşdur. Bəzi müəlliflərin fikrincə, kolanıların xəzərlərin bir tayfası olan qara qurların tirlərindən biridir (98, s.28). N.Çetin-

kaya kolanıların ana qolunun əsasən Azərbaycanda yaşadığını qeyd edir (207, s.321). M.Adıgözəl isə kolanıların Qarabağın Uşacıq kəndindən Göygölün sahilinə qədər, Tərtər çayı boyunca yerləşdiyi ərazilər olduğunu göstərmişdir. M.C.Cavanşir də xanlıqlar dövründə kolanıların Qarabağın böyük tayfalarından biri hesab olunduğunu göstərmişdir (246, s.35). Oğuz boyuna mənsub olan kolanılar haqqında bir çox qaynaqlarda maraqlı məlumatlara rast gəlinir. Daşburunda, Vedibasarda Çığın dərəsi boyunca yerləşən kolanı qəbiləsinin adı Azərbaycan toponimiyasında geniş şəkildə əks olunur. 1827-ci ildə kolanıların bir qismi bu kənddən Qarabağa köçərək Xaçın çayı kənarında yerləşmişlər (427, s.107). Osmanlı qaynaqlarında Rakka əyaləti və Nevşəhərdə kolanlı türkmən tayfası ilə Əmirdağ qəzasında Kolanşam adlı türkmən tayfası qeyd edilmişdir (282, s.533). Hazırda Türkiyə Respublikasında kolanıların adını daşıyan 11 kənd qeydə alınıb (283, s.720). Azərbaycanda – Abşeron və Goranboyda Kolanlıdağ adlı iki oronim, Goranboyun Tap – Qaraqoyunlu kəndində Kolanı dərəsi, Naxçıvanın Aşağı Qışlaq kəndində Kolanı kahası, Tərtərin Dəmirçilər kəndi ilə Aldərənin Umudlu kəndlərində *Kolanı yatağı* adlı yer vardır (110, s. 148).

Toponimik tədqiqatlardan görüldüyü kimi, Naxçıvan toponimiyasında mövcud bu coğrafi adlarda öz izlərini qoyub tarix səhnəsindən çıxmış qədim etnosların köməyi ilə bu ərazinin hələ e.ə. tarixi etnogenetik tərkibi və dil mədəniyyəti haqqında məlumatlar əldə etmək mümkündür. Azərbaycan, eləcə də ümumtürk toponimiyasının böyük bir qismini təşkil edən bu etnos adları ilə yanaşı, Naxçıvan və onun ətraf bölgələrinin bir qismini də bu tayfaların dilinə mənsub, sonradan dilimizdə dialekt söz kimi daşlaşıb qalan apelyativ leksemlərlə ifadə olunan toponimlər təşkil edir. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan ərazisində ilkin məskunlaşan qədim türk tayfalarının dilinə mənsub müasir mərhələdə dilimizin lüğət tərkibində dialekt söz kimi daşlaşıb qorunan bu sözlərin bir qismi tarixi proseslər

nəticəsində bir çox coğrafi obyektlərin ünvanına çevrilmişdir. Bu isə onu göstərir ki, toponimlər sadəcə tarixi etnik cəhətdən etimoloji problemlərin həlli üçün deyil, eyni zamanda dilimizin lüğət tərkibinin tarixi inkişafını öyrənməklə dialektoloji məsələlərin də tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Tarixi dialektoloji faktlar araşdırıldıqda məlum olur ki, dialekt sözlərlə ifadə olunaraq qədim dil elementlərini günümüze qədər qoruyub saxlayan coğrafi adlar hər bir apelyativ leksem kimi müəyyən tarixi dövrün məhsulu olmaqla, etnik dil elementlərinin təzahürü olaraq ortaya çıxır.

Müəyyən tarixi proseslərdə müxtəlif dillərin, o cümlədən dildaxili və dilxarici amillərin bir – birinə təsiri onomastik vahidlərdən də yan keçmir. Bunun nəticəsində daha çox dialektal təsirlərlə fonetik dəyişikliyə məruz qalan toponimlərin bir qisminin semantikasi tamamilə təhrif edilərək dəyişdirilir və ya tamamilə aradan qaldırılır. Müasir mərhələdə Azərbaycan-türk toponimiyasında rast gəlinən bu fakt etnolinqvistik baxımdan daha ciddi tarixi problemə çevrilməkdədir. Elə buna görə də milli coğrafi adlarımızın mənşəyinin aydınlaşmasında müxtəlif aspektdən dil xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla, dialektal elementlərin də öyrənilməsinə xüsusi diqqət yetirilməlidir. Bir çox hallarda dialekt sözlərlə ifadə olunan onomastik vahidlərdə, xüsusən toponimlərdə yad dillərin təsiri müşahidə olunsada, linqvistik metodların düzgün tətbiqi hər bir dilin dialekt və şivə xüsusiyyətlərini müəyyənləşdirməklə yanaşı, eyni zamanda, həmin adların mənşəyini və dil mənsubluğunu aydınlaşdırmaq imkanı yaradır. Qədim Azərbaycan-türk torpaqları olmuş, hazırda isə başqa dövlətlərə aid edilən tarixi ərazilərimizdə, xüsusilə Güney Azərbaycanda (İranda) və XX əsrin 20-ci illərinə qədər ilə Naxçıvanın tarixi inzibati ərazisi olan indiki Ermənistanda (Qərbi Azərbaycanda), Dağstanda (Rusiyada), Gürcüstanda, eləcə də bir çox başqa bölgələrdə yad dillərin təsiri ilə küllü miqdarda fonetik və semantik dəyişikliyə uğramış apelyativ

leksemlərlə ifadə olunan türk mənşəli onomastik vahidlər qeydə alınmışdır ki, bu adların fonetik tərkibində səsin əvəzlənməsi nəticəsində yer – yurd və şəxs adlarımızın mənası da dəyişdirilmişdir.

Belə adlardan biri Güney Azərbaycanda qeydə alınmış hər iki komponenti türk mənşəli Günüəri toponiminin II komponenti bəri sözünün son səsi [i] fars dilinin təsiri ilə [f] səsinə çevrilərək Günüərf formasına salınmışdır. *Günüərf* sözünün semantik cəhətdən bir – birini inkar edən komponentləri (*gün – günəş, bərf* – fars dilində *qar*) arasındakı uyğunsuzluq bu sözün etimologiyasının izahına imkan vermir. *Gün* və *bərf* fonetik tərkibində olan bu sözün etimoloji cəhətdən semantikasi tam şəkildə nə fars, nə də türk dilinə uyğun olmadığından bu söz nə etimoloji, nə də semantik cəhətdən heç bir mənə kəsb etmir. Linqvistik tədqiqatlarda formantlar metodunun tətbiqilə məlum olur ki, hər iki komponenti türk kökənli “*gün*” və “*bəri*” sözlərindən ibarət bu toponimin semantikasi xalis türk sözü olub bu ərazinin coğrafi mövqeyini müəyyənləşdirir və “*gün tutan yer*” şəklində açıqlanır. Coğrafi mövqeyinə görə adlanan bu ərazidə yaşayan türklərin dilindəki Günüəri eyni semantik yüklə Naxçıvan qrupu şivələrində *Gün+əvər*, yəni “*gün tutan yer*” şəklində qoruması da bu coğrafi adın tamamilə türk mənşəli olduğunu təsdiqləyir (63, s. 67).

Güney Azərbaycanda farslaşdırılmış elə coğrafi adlar vardır ki, fars dilinin təsiri ilə fars sözü təsiri bağışlasa da, müqayisəli dialektal tədqiqatlarda həmin toponimin semantik mənası müəyyənləşir və aydın olur ki, dialektal səviyyədə fars dilinin fonetik sisteminə uyğunlaşması nəticəsində semantik cəhətdən dəyişikliyə uğramış türkmənşəli sözlər əsasında yaranmış coğrafi adlardır. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilində özünü göstərən fonetik xüsusiyyətlərdən biri, sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğramasıdır ki, bu da başqa türk dilləri ilə müqayisədə Azərbaycan dilində söz və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulyasiyalarına meyil etdi-

yini göstərir. Bu da Azərbaycan dilində bir sıra söz və şəkilçilərin ilkin formalarından uzaqlaşması faktını ortaya çıxarır (55, s.120). Güney Azərbaycanda fars dilinin təsiri ilə semantik mənası dəyişdirilib təhrif edilmiş belə toponimlər sırasında *Axmaqaya* (*Əxməğiyyə*) və *Sarıqaya* toponimini xüsusi qeyd etmək lazımdır. *Axmaqaya* toponiminin «*axma*» komponenti «*ax*» feili və «*-ma*» şəkilçisindən ibarət atributiv feilli addır ki, *axma* mənası «*yuxarıdan aşağıya doğru istiqaməti olan*» yəni «*axıcı*» deməkdir. Bu toponimin II komponenti «*qaya*» sözü də eyni ilə türk mənşəli söz olub iri, böyük daş anlamındadır. Lakin bu sözün hər iki komponenti fonetik baxımdan fars dilinə uyğunlaşdırılaraq farsca *Əxməğiyyə* (*əxməq//axmaq-səfeh ağılsız* sözü əsasında yaranmış *axmaqxana*) fonetik variantında semantik mənası tamamilə təhrif olunmuşdur. Müasir dilimizdə rəng bildirən «*sarı*» sözü də coğrafi adların tərkibində müxtəlif mənalarda işlənir. *Sarıqaya* toponiminin hər iki komponenti türkmənşəli söz olaraq həmin yerin coğrafi mövqeyinə uyğun semantik mənə ifadə edən coğrafi addır. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, *Axmaqaya* kimi, *Sarıqaya* toponimi də fars dilinin təsiri ilə (*səriğ* - farsca *oğru* sözü olub *Səriğiyyə oğruxana* deməkdir), *Səriğiyyə* formasına salınaraq tamamilə yeni semantik mənə kəsb etmişdir (63, s.183). Güney Azərbaycanda bu şəkildə təhrif edilmiş toponimlər sırasına apelyativ leksem kimi Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alan sözlərlə ifadə olunan *Gələnkeç*, *Kücüvar*, *Köydil*, *Boranlı* toponimlərini də aid etmək olar. *Gələnkeç* toponiminin tərkibində türk dilləri üçün xarakterik olan ç>ş səs keçidi müşahidə olunur. İstər linqvistik, istərsə də etimoloji tədqiqlər oğuz və qıpçaq dilləri üçün xarakterik olan ç>ş əvəzlənməsilə bu sözün semantik mənasında heç bir dəyişiklik yaratmadığını göstərir. Güney Azərbaycan ərazisindəki mövcud tarixi toponimlərlə yanaşı, müasir Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alan Azərbaycan dilinin qədim sözləri ilə ifadə olunan toponimlərin çoxu bu şəkildə təhrif edilərək dəyişdirilmişdir. *Gələnkeç*,

Küciivar (Güney Azərbaycan dialektində *küc* sözü *toxunmuş kiçik kilim* şəklində işlənir), *Kocaabad* (farsca – *koca hara; abad - yer, məkan*), *Köydil – Kuhdel* (farsca *kuh – dağ, del – ürək* deməkdir), *Boranlı* isə dəyişdirilib *Baranlı* (türk dilindən fars dilinə *baran* şəklində keçən bu söz türk dilində “yağmur” mənasını ifadə edir) şəklinə salınmışdır.

Hazırda Güney Azərbaycanda mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi bu gün dilimizdə işlənir, bir qismi isə öz qədim mənasını qoruyaraq toponim kimi coğrafi adların tərkibində qalmaqdadır. Belə sözlərdən biri “düşərgə, şəhər” anlamı ifadə edən türk mənşəli *qan//kan* sözüdür (390, s.94). T.Hacıyev *qan* sözünün fonetik variantı «*ken*»in qədim türk dillərində *kənd, yer məkan* anlamlarında işləndiyini göstərmişdir (65, s.30). Tərkibində *qan* sözü işlənən qədim toponimlərdən biri də Güney Azərbaycandakı *Tufarqan* coğrafi adıdır. Türk dilləri, o cümlədən Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan *d-t* əvəzlənməsi nəticəsində ədəbi dildə mövcud divar sözünün dialekt forması olan tufar sözündən yaranmış *Tufarqan* toponimi əvvəlcə *Azərşəhr*, sonra isə *Dehxrarqan* (farsca *deh*–“kənd”, *xar//xardən*–“yemək” mənasında açıqlanır) ilə əvəz olunub. *Tufarqan* “divar, hasar” sözünün qədim dialekt forması olub *tufar* və *qan* tərkiblərindən ibarət “divarlı şəhər” anlamı ifadə edən qədim türk mənşəli toponimdir ki, bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində də tufar şəklində işlənir. Türk dillərinin toponimik sistemində *qan//kan* tərkibli yer adlarının coğrafiyası çox genişdir. Qeyd etmək lazımdır ki, *qan* toponimə Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alan bəzi sözlərdə də eyni semantik yük daşıyıcısı kimi daşlaşıb qalmışdır. Naxçıvan qrupu şivələrində işlənən *xəfə* və *qan* tərkibindən ibarət olan bu söz *qaranlıq, havasız yer, məkan* mənasındadır. Qədim türklərin ilkin məskunlaşdığı müxtəlif bölgələrdə *qan//kan* tərkibli toponimlərin günümüzədək qorunub saxlanması dil faktı olaraq həmin toponimlərin tarixi coğrafi

arealını müəyyənləşdirmək imkanı yaradır: XVII-XVIII əsrdə İrəvan əyalətində qeydə alınmış *Qutluqan, Ərzqan* (87, s.57-63), Əfqanıstanda (*Səməngan-şaman+qan* “şaman yurdu”), Ermənistanda (*Ağ Manqan* dağ silsiləsi), Uyğurstanda (*Qansu*–“sulu məkan”), Azərbaycanda (*Beyləqan*), Çin qaynaqlarında qədim türk ölkəsi *Kanquy*, Güney Azərbaycanda *Kulqan, Əzqan, Belukan, Arikan, Qulpayqan, Surkan, Sapurqan, Girkan//Kurqan, Qızılkan, Səqərkan (sak+ər+kan), Kanisskut, Taliqan, Kaniquzğan* dağları və başqa bu kimi çoxsaylı toponimlər qeydə alınmışdır (63, s.70).

Göründüyü kimi, türk dilinin tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən müxtəlif bölgələrdə qədim dil elementlərini yaşadan toponimlərin çoxu müəyyən səbəblərdən və bəzi dil faktorlarından asılı olaraq semantik mənası tamamilə təhrif edilərək neotoponimlərlə əvəz olunmuşdur. Bu tip toponimlərin komponentlərinin dialektal müstəvidə leksik – semantik cəhətdən araşdırılması dilimizin tarixi durumunu ortaya çıxarmaqla, dialektlərimizin ümumtürkoloji və tarixi baxımdan tədqiqi, eyni zamanda bir çox linqvistik problemlərin həlli üçün böyük imkanlar yaradır və belə bir faktı əsaslandırmağa imkan verir ki, türklər bu ərazilərin ilkin məskunlaşan sakinləri olaraq öz qədim tarixini milli dil vahidləri ilə coğrafi adlarda əks etdirərək günümüzədək mühafizə etmişdir. Həm tarixi qaynaqlarda, həm də çağdaş dövrümüzdə mövcud toponimlərin tərkibində Azərbaycan – türk dilinin qədim sözlərinə təsadüf olunur ki, bunların bir qismi artıq ədəbi dilimizdən çıxaraq dialektal səviyyədə qorunur, bir qismi isə öz əvvəlki mənasını dəyişmiş şəkildə işlənir. XVI–XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında qeyd olunan, Naxçıvan və onun ətraf bölgələrində tarixi toponimlərin çoxunda çağdaş Naxçıvan dialektində mövcud bu tip sözlərin çox böyük miqyasda işləndiyinin şahidi olur. Qədim Osmanlı qaynaqları üzrə aparılan tədqiqatlar göstərir ki, vaxtı ilə türk dillərində müstəqil semantik mənə daşıyan, müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində dialekt sözü kimi qorunan *yanşaq, ağna,*

çinçavat, *çal*, *dingil*, *çatı*, *tutiya*, *hənək*, *kilit* və başqa bu kimi sözlərin hər biri XVI – XVIII əsr Naxçıvan və İrəvan əyalətinin icmal dəftərində qeydə alınmış bir çox tarixi toponimlərin adını daşıyır. XVI – XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarında Naxçıvan və onun ətraf bölgələrinin toponimiyasında qeydə alınmış bu dialekt sözlərlə ifadə olunan coğrafi adların işlənməsi təsadüfi deyil. «İrəvan əyalətinin icmal dəftəri»ndə qeydə alınmış belə tarixi toponimlərdən biri vaxtilə Zərzəmin nahiyəsinin kəndlərindən olan *Yanşaaqdır* (87, s.92). Tarixən “aşıq, ozan” mənasında işlənən *yanşaaq* sözü çağdaş Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolunun da bəzi şivələrində öz tarixi semantik kökünə dayanaraq müəyyən üslubi çalarlarla əlavə semantik məna ifadə edərək “yorulmadan çox danışan, söz yayan” anlamında açıqlanır (Kar., Ter.) (194, s. 285).

“İrəvan əyalətinin icmal dəftəri”ndə qeydə alınmış, hər iki komponenti türk mənşəli sözdən ibarət *Ağnadərə* toponiminin I komponenti *ağna* feili Naxçıvan qrupu şivələrində “*üzərinə gəlmək*” və ya “*sürətli axın, hücum*” anlamlarını ifadə edən dialekt söz kimi işlənməkdədir. XVI–XVIII əsrlər İrəvan əyalətinin Xıznrək nahiyəsində qeydə alınmış *Ağnadərə* toponiminin (87, s.47) tərkib hissəsi olan *ağna* sözü Naxçıvan qrupu şivələrində işlək olduğu kimi, çağdaş ədəbi nümunələrdə də dialekt sözü kimi eyni semantik anlamını qoruyur.

Nə dağlardan *ağnayıb* gələn dəli sellər,
Nə də gözlərimdən ürəyimə
damla – damla sızan nur gilələr
Olmasa da öteri...

Naxçıvan qrupu şivələrində aktiv müşahidə olunan “hər şeydən iyrənən, təmizkar” mənasında işlənən *çinçavat* sözünə Osmanlı dövrü qaynaqlarında Vedi nahiyəsinin toponimiyasında olduğu kimi, Şərqi Anadolunun Tuzluca bölgəsində də rast gəlinir (207, s.168). Tarixi qaynaqlarda qədim oğuz boylarından birinin adı olaraq etnonim kimi qeydə alınmış *çinçavat*

sonradan apelyativ leksemə keçid alaraq, Naxçıvan qrupu şivələrində dialektal vahid kimi daşlaşıb qalmışdır. Bu qədim türk etnosunun adı M.Erginin tədqiqatlarında da qeyd olunur (348, s.411). Xıznrək nahiyəsinin toponimiyasında rast gəlinən dialekt sözlərdən biri də *çal* komponentli *Çaltəpə* coğrafi adıdır ki, bu sözün birinci komponenti çal Naxçıvan qrupu şivələrində iki müxtəlif məna ifadə edən “*bozarmaq, pozulmaq*” kimi anlamlarda açıqlanır: *Çal-ağ: çal saçları onu daha da yaşlı göstəriridi; çal – pozulmuş: Səsim yaman çallaşıb. Çal saqqal, çal saç. Çaltəpə* toponiminin tərkibindəki çal sözü isə yaşıllığı az olan, yəni “boz təpə” mənasında açıqlanır (87, s.36).

XVI – XVIII əsr İrəvan əyalətinin toponimiyasında qeydə alınmış dialektal sözlə ifadə olunan coğrafi adlardan biri də *Astadingildir*. Hər iki tərəfi (*asta – yavaşıb və dingildə – oynamaq, yerində hərəkət etmək*) türk mənşəli toponimin II komponenti *dingil* sözü müasir Naxçıvan qrupu şivələrində “*oynağan, ritmik, atılıb–düşən*” anlamlarında açıqlanır: *Nə dingildəyirsən?* XVI – XVIII əsr Osmanlı qaynaqlarındakı dialekt xüsusiyyətini qoruyub saxlayan toponimlərdən birisi də *Çatqıran* coğrafi adıdır (87, s.59). Bu toponimin tərkibindəki *çatı* sözü oğuz qrupu türk dillərinin bir çoxunda dam örtüyü, tavan, ev – yurd mənasını ifadə edir. Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu şivələrində, Kırım-tatar və qaqauz dillərində rast gəldiyimiz *çatı* sözü eyni semantik yüklə Naxçıvan dialekti üçün də xarakterikdir: *Bir çatı altında yaşayırdılar. Çatqıran* kəndinin yaxınlığında yerləşən və dialektizimlə ifadə olunan toponimlərdən biri də İrəvan əyalətinin Qırxbulmaq nahiyəsində yerləşən *Tutiya* kəndidir (87, s.59). Vaxtilə çox zərif bir çiçəyin adından ad almış *Tutiya* toponimi Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında, xüsusilə Naxçıvan qrupu şivələrində qiymətli, nadir, incə bir nəsnə anlamını ifadə edir: *Bı gəlini elə bil tutiye qeyriplər.* (*Nax.*). Osmanlı qaynaqlarında fitotoponim kimi qeydə alınmış *Tutiya* Şərqi Anadolunun Erzurum şivələrində

çiçək adı kimi qalmaqdadır: *Çinko madeni mor rengli bir kır çiçeği* (203, c.3, s.315).

Osmanlı dövründə İrəvan əyalətinin Zarzəmin nahiyəsində yerləşən tarixi toponimlərdən biri də Naxçıvan dialektində işlənən “hənək-zarafat” sözü ilə ifadə olunan *Hənəktala* kəndidir (87, s. 92). Azərbaycan coğrafiyasında tarixi toponim kimi qeydə alınan *hənək* sözü Naxçıvan qrupu şivələrində “*hənək-hənək axırı dəyəmək*” ifadəsilə aforizim şəklində sabitləşmiş bu söz Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də eyni semantik yüklə işlənərkəndir. “İrəvan sancağının icmal dəftəri”ndə qeydə alınmış dialekt sözlə ifadə olunan tarixi toponimlərdən biri də Məzrə nahiyəsində yerləşən *Çətən* (*çətən –çox, sıx*) kəndidir (87, s.46). İlk baxışda bu toponimin etimoloji cəhətdən mənşəyini müəyyənləşdirmək bir qədər mürəkkəb olsa da, dialektoloji tədqiqatlar bu toponimin də qədim türk mənşəli: 1.“çətən-bölük, çoxluq”; 2.quzuları saxlamaq üçün qarğı və ya ağac budaqları ilə hörülmüş yer; 3. saman daşımaq üçün arabanın yanına qoyulan qarğı toxuma (10, s.101), anlamı ifadə edən və Naxçıvan qrupu şivələrində daşlaşıb qalan müasir dialekt sözlərdən biri olduğunu göstərir: *Bir çətən külfəti saxlamağın nə demək olduğunu bilsən belə danışmassan* (Nax.). Görünür, müasir mərhələdə Naxçıvan qrupu şivələrində “çoxluq, sıxlıq” mənasında işlək olan bu sözün vaxtı ilə toponim kimi işlənməsi də təsadüfi olmamışdır.

Qədim Azərbaycan toponimiyasında rast gəlinən Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində aktiv olan apelyativ leksemlərdən biri də Azərbaycan dilində “yaxşı, keyfiyyətli” mənasında işlənən *xas* sözüdür. XVIII əsrdə İrəvan əyalətinin Maku nahiyəsində qeydə alınmış *Böyük Xas* kəndi də bu qəbildəndir (87, s.30). Naxçıvan qrupu şivələrində *bağlı* və ya *qıfıl* mənasını bildirən *kilit* sözü ilə ifadə olunan toponimlərdən biri Osmanlı dövrü qaynaqlarında Şürrəgil livasında qeydə alınmış *Kilitqaya* kəndi (87, s.97), digəri isə 1929-cu ildə Zaqafqaziya MİK-in Naxçıvan MSSR-

in 9 kəndi ilə birlikdə Ermənistanı verilmiş Ordubad rayonunun Kilit kəndidir (19, s.120). Hazırda Ordubad rayonunda Kilit dərəsi adını saxlayan, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində “bağlı (qıfıl)”, “bağlamaq” mənasında işlənən bu söz Mahmud Kaşğarının “Divanü lüğət-it türk” əsərində r>l əvəzlənməsi ilə kirit şəklində işlənir (244, s.2).

XVI–XVIII əsrlərdə Osmanlı qaynaqlarında qeyd olunan Naxçıvan nahiyəsinin kəndlərindən biri də *Xəlilxarabasıdır* (123, s.24). Bu toponimin tərkibindəki xaraba komponenti ədəbi dildə işlənməsinə baxmayaraq, öz dialekt semantik yükünə görə müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində “*dağılmış, viran qalmış*” mənasında işlənməkdədir. Ehtimal ki, *Xəlilxarabası* coğrafi adı ya həmin şəxsə mənfi münasibətin, ya da həmin şəxsə aid yurdun – məkanın dağılması talan, edilib viran qalması ilə bağlı yaranmış tarixi toponimlərdən biridir.

Tarixi dialektoloji araşdırmalardan aydın olur ki, çağdaş dövr türk dillərində müxtəlif səs keçidlərinin mövcud dialekt variantlarının onomastik vahidlər vasitəsilə başqa dillərə təsir edərək digər dillərin fonetik sistemində öz izlərini buraxmışdır. Türk dilindən rus dilinə keçən bir çox sözlərdə, xüsusilə onomastik vahidlərdə türk dilləri üçün xarakterik olan səslərin müxtəlif keçid variantlarına ([ç] samitinin [ts – s – u – ş], [ü] saitinin [ju] variantına) rast gəlinir. Çağdaş rus toponimiyasında Tsaritsın şəhərinin qədim forması qədim türk sözü *Sarıçin* (*sarı- rəng, çin-düz, düzənlik, jolty ostrov-sarı ada, [s – ts – u]*) sonralar rus dilinin fonetik sistemində uyğunlaşdırılaraq *Tsaritsin, Ağtərbə* toponimi isə *Axyuba (Ахмюба)* formasına düşmüşdür (62, s.119). [Ç] səsinin [ç], həmçinin [ts (u)] səsinə keçidinin intervokal pozisiyada aşkar olduğunu qeyd edən B.A.Serebrennikov ç>ş variantının başqırd, xakas və yakut, [ç–ts] keçidinin isə tatar dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərmişdir (138, s.84–85). *Sarı* və *çin* komponentlərindən ibarət qədim türk mənşəli *Sarıçin* (Tsaritsin) toponiminin ikinci komponenti “*çin*” sözü çağdaş Naxçıvan dialektində öz əvvəl-

ki semantik anlamını (*çin* – düz, düzən yer) qoruyaraq işlənməkdədir: *Çörəyi çinlədim. Yuxum çin oldu* (Nax). Rus toponimiyasında *Tsaritsin* kimi işlənən bu toponimin mənşəyi rus qaynaqlarında da türk mənşəli *Sarıçin* (*jolty ostrov -sarı torpaq*) kimi açıqlanır (62, s.119).

Tədqiqatlar göstərir ki, türk dilinin dialekt xüsusiyyəti kimi onomastik vahidlərin tərkibində müşahidə olunan mövcud səs keçidləri bu adların semantikasına xələl gətirmədən yad dillərə keçid alaraq bu dillərin səs sistemində öz güclü təsirini göstərmişdir. Azərbaycan, eləcə də türk xalqlarının məskunlaşdığı bölgələr üzrə aparılan paralel onomastik və dialektoloji tədqiqatlar eyni dil xüsusiyyətlərini əks etdirən vahid kökə malik qədim tarixi toponimlərin çoxvariantlı dialekt ünsürlərinin əsasən bu etnolinqvistik amillərlə bağlı olduğunu göstərir və eyni semantik yük daşıyan toponimin dialekt variantlarını müəyyənləşdirir. Bu isə türkologiyada təkcə dilçilik elmi üçün deyil, həm də tarixi baxımdan çox əhəmiyyətli bir məsələ olaraq, türk onomastik sistemində mövcud ortaq dialektal xüsusiyyətlərin etnogenetik amillər əsasında paralel müqayisəli tədqiqi, eyni zamanda müasir türk dilləri və dialektlərinin tarixi funksiyasını müəyyənləşdirmək baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt və şivələri müəkkəb tarixi formalaşma prosesi keçmişdir. Cənub qrupunun Naxçıvan qrupu şivələri müasir türk dilləri və dialektləri ilə bir çox ümumi ortaq cəhətlərə malikdir. Tarixi linqvistik xüsusiyyətlərinə görə çağdaş türk dilləri və dialektləri ilə ümumi cəhətlərin üstünlük təşkil etməsinə baxmayaraq, bir çox hallarda Naxçıvan qrupu şivələri özünəməxsus regional xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. İnzibati ərazi baxımından müxtəlif dövlətlərin tərkibində yaşayan türk xalqlarının dilləri və Naxçıvan qrupu şivələri arasındakı dialekt uyğunluqlardan danışarkən, ilk növbədə müqayisə olunan dialektlərin etnolinqvistik baxımdan özünəməxsus morfonoloji xüsusiyyətləri nəzərə alınmalıdır. Azərbaycan dialektlərinin fonetik, leksik-semantik və qrammatik sistemində ümumtürk dili müstəvisində nəzər saldıqda Naxçıvan, Güney Azərbaycan və coğrafi mövqeyinə görə bu bölgələrə yaxın olan Şərqi Anadolu dialektlərində etnolinqvistik amillərə əsaslanan belə vahid ortaq cəhətlər daha çox müşahidə olunur.

Azərbaycan dilinin dialektlərini ümumtürkolji müstəvidə nəzərdən keçirdikdə aydın olur ki, inzibati ərazi baxımından ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, türk dilinin tarixi köklərinə dayanan ortaq cəhətlər əsrlər boyu müxtəlif coğrafiyalarda yaşayan türk xalqlarının ədəbi dili ilə yanaşı, dialekt qatında da çox ciddi şəkildə mühafizə olunmuşdur. Lakin buna baxmayaraq, bir çox hallarda bu dialekt və şivələr tarixi etnolinqvistik və ekstralinqvistik amillərin nəticəsi olaraq özünəməxsus, təkrarsız regional xüsusiyyətləri ilə digər qruplardakı dialektlərdən fərqlənir. Bu baxımdan istər Naxçıvan, istər Güney Azərbaycan, istərsə də, Şərqi Anadolu dialektləri vahid kökə malik tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərini saxlamaqla bərabər, müəyyən dialekt fərqlərinə görə ayrı-

lıqda bölgələr üzrə dialektoloji zonalara bölünür ki, hər bir zonanın da özünəməxsus dil - şivə incəlikləri mövcuddur. Həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələri ilə eyni dialekt xüsusiyyətlərinə malik Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud ortaq dialektoloji materialların həm fonetik, həm leksik, həm də qrammatik baxımdan müqayisəli tədqiqi türk dilinin qədim dövrü ilə bağlı spesifik dil faktlarını ortaya çıxarmış olur ki, bunun da əsasında türk dilləri və dialektlərinin həm ümumi, həm də fərqli cəhətləri tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərinə görə geniş tədqiqata cəlb edilə bilər.

Çağdaş türk dilləri və dialektləri ilə ortaq xüsusiyyətlərə malik olan Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri bir çox hallarda özünəməxsus regional dialekt cəhətləri ilə Azərbaycan dilinin digər dialekt qruplarında olan şivələrdən fərqlənir. Tarixi qaynaqlarda verilən məlumatlara əsasən hələ e.ə. müasir azərbaycanlıların etnogenezində rol oynamış bir çox türk boyları Qafqaz, eyni zamanda Cənubi Azərbaycandan Qaradəniz sahillərinə köç edərək oradan da Makedoniya, Bolqarıstan və Rumınyaya qədər yayılaraq buradakı yerli türklərlə qaynayıb qarışmış olsalar da, qədim dil xüsusiyyətlərini müasir günümüzə qədər dialekt səviyyəsində qoruyub saxlamışlar. Bunu Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin çağdaş türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsində mövcud etnogenetik və etnoqrafik tədqiqatlarda ortaya çıxan canlı dil faktları təsdiq edir. Azərbaycan dialektlərinin türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsindən aydın olur ki, bir çox hallarda oğuz-qıpçaq tayfa dillərinə aid ünsürlər arasında bəzən heç bir sərhəd qoymaq mümkün deyil.

Müasir mərhələdə Naxçıvan, eləcə də müxtəlif bölgələrdə yaşayan türk xalqlarının dilləri üzərində aparılan müqayisəli dialektoloji araşdırmalar mənşə etibarilə umumtürk dillərində birləşən oğuz və qıpçaq tayfa dil ünsürlərinin müasir türk dillərinin, o cümlədən Naxçıvan qrupu şivələrinin təşəkkülündə və inkişafında iştirak etdiyini göstərməkdədir. Buna görə də Naxçıvan

qrupu şivələrində mövcud söz və ifadələrin müasir türk dillərinin bir çoxunun ədəbi, bir çoxunun isə dialektal səviyyədə lüğət tərkibinin əsas bazasını təşkil etməsi bu qədim dil faktlarının tarixi etnolinqvistik amillərlə bağlı olduğunu bir daha təsdiq edir.

Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik xüsusiyyətləri. Azərbaycan dili dialektlərinin cənub qrupuna aid olan Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik mənzərəsi olduqca rəngarəng və maraqlıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin mövcud sait və samitlər sisteminin Naxçıvan qrupu şivələrində sözdəki mövqeyindən asılı olaraq daşdığı əlavə cəhətlərə görə bu səslər həm ədəbi dildən, həm də müəyyən dialektlərdən fərqlənir. M.Şirəliyevin qeyd etdiyi kimi, dialekt və şivələri ədəbi dildən fərqləndirən əsas əlamətlərdən biri fonetik fərqlərdir. Bunu təsdiq edən əsas fakt dialekt və şivələrimizə xas olan bir sıra fonetik hadisə və səslərin ədəbi dildə olmamasıdır. Azərbaycan dialektləri üçün xarakterik olan bu xüsusiyyətlər Naxçıvan qrupu şivələrində də özünü göstərir. Azərbaycan dilinin digər dialektlərindəki sait və samitlərin səs keçidlərindən müəyyən cəhətləri ilə fərqlənən Naxçıvan qrupu şivələri müəyyən səs keçidləri, eyni zamanada bu bölgəyə daxil olan hər bir şivənin özünəməxsus spesifik akustik fonoloji xüsusiyyətləri ilə çağdaş türk dillərinin bir çoxu, xüsusilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə paralel fonomorfoloji cəhətlərə malikdir. M.Şirəliyev keçən əsrin 60-cı illərində Naxçıvan MR üzrə toplanmış materiallar əsasında Naxçıvan MR-də mövcud iki dialekt və üç şivəni özünəməxsus cəhətləri ilə Azərbaycanın digər bölgələrinin şivələrindən fərqləndirən fonetik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmaqla bu fonetik fərqləri bütün incəlikləri ilə göstərmişdir:

1. Naxçıvan qrupu şivələrində dodaqlanmayan açıq [ə] səsi geniş, yəni alt çənənin daha aşağı enməsi ilə tələffüz edilir; *əv dəyiltx', bə nə?, həylə və s.*

2. Burun səslilərinin (\tilde{a} , $\tilde{\alpha}$, \tilde{i} , \tilde{u} , $\tilde{ü}$,) işlədilməsi; *cibüä, dədəä, əvii, əlii, ağziü, gözü və s.*

3. [k] səsinin [ç] səsi, [g] səsinin də [c] səsilə əvəzlənməsi; *çüçə, çüçx', çim, çəl, çəhlx, çeçi, cəl, cül, ceça, cetdim, cövərçin və s.*

4. [a] səsinin [ə] səsilə əvəzlənməsi; *bəğ, dəğ, əğ, qərə, qəyiş, qəmçi, əyax, nəzix, qəytmər, qəçi, qəyqanax və s.*

5. [i] səsinin [ü] səsilə əvəzlənməsi; *şəkül, bülür, büldir* (11, s. 11-12).

M.Şirəliyevin rəhbərliyi ilə Naxçıvan MR üzrə aparılan tədqiqatlarda bütövlükdə Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan ümumi fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, Naxçıvan MR-in Ordubad dialektini, (*k>g, x>h, ə>a, ç>ç (ts)*) səs keçidləri eyni zamanda Şərur və Şahbuz rayonlarını qərb qrupu dialektlərinə yaxınlaşdıran *j-laşma (c>j məjbur, biçəjam, qurudəjam)* və qalınlaşma hadisəsi, önsıra saitlərin arxasına saitlərlə əvəzlənməsi kimi (*ə>a, ü>u, ö>ə; hayat, tassix, quvva, gora, xabar, sərhəd, bəndam, yarı*) özünəməxsus səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlər tədqiq olunsada, bu dialekt və şivələr çağdaş türk dilləri müstəvisində müqayisə edilməmişdir (11, s.12). M.Şirəliyev Naxçıvan qrupu şivələrinin ümumi fonetik xüsusiyyəti kimi burada alt çənənin daha aşağı enməsilə tələffüz olunan [ə] səsinin, eyni zamanda (ä, ä, ĩ, ĩ, ü, ũ) kimi burun səslərinin daha çox işlənməsi ilə yanaşı, [k] səsinin [ç], [g] səsinin [c], [a] səsinin [ə, i] səsinin [ü] ilə əvəzlənməsini də xüsusi şəkildə qeyd edir (11, s.12).

Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, Qüzey Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlinməyən, yalnız Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan, *c>g, ç>k* qovuşuq samitlərinin əvəzlənməsinə və bu səslərin digər keçid variantlarına həm Güney Azərbaycan, həm Şərqi Anadolu, həm də Balkan türklərinin bir qrupunun şivələrində paralel rast gəlinir. Müasir dövrdə bölgə xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvanın Nəhrəm kəndi və Güney Azərbaycanın Üskü, Marağa, Maku, Binab şəhərləri və Şot yörəsinin bütün kəndləri, Qaraziyəddin, Qurşaqılı, Şiblo, Əziz kəndi, Baycan yörəsi, eyni zamanda Naxçıvan şəhər dialekti ilə Güney Azərbaycanın Xoca dialekti arasında, Ordubad dialektinə uyğun Təbriz dialektində mövcud olan vahid fonetik xüsusiyyətlər maraqlı cəhət kimi özünü göstərməkdədir.

Naxçıvan qrupu şivələrini səciyyələndirən ümumi fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, Naxçıvanın ayrı-ayrı bölgələri üzrə də xüsusi fonetik cəhətləri qeyd edən M.Şirəliyev Ordubad dialekti, Nəraşen (Şərur) və Şahbuz şivələri üzərində xüsusi dayanmış, bu bölgələrdə ə>a, ç-u (ts), c>j hadisələrini də ayrıca qeyd etmişdir (11, s.7). Naxçıvan qrupu şivələrinə aid olan çağdaş türk dilləri və dialektlərində mövcud orta fonetik xüsusiyyət kimi müşahidə olunan t>d, u (ts), k>g, b>v, k>q, q>ğ, k>ç, g>c, y>g və başqa bu kimi səs keçidlərinin ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəsi Naxçıvan qrupu şivələrinin türk dilləri arasında tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından olduqca aktualdır. Naxçıvan qrupu şivələrini Azərbaycanın digər bölgələrinin dialekt və şivələrinin fonetik quruluşundan fərqləndirən özünəməxsus bu xüsusiyyətlərin müasir mərhələdə müqayisəli tədqiqatlarda diqqətə alınması, nəticədə bu şivələrin çağdaş türk dilləri ilə tarixi əlaqəsini bərpa etməyə imkan yaradır, eyni zamanda türk dillərinin tarixi materialları əsasında diqqəti cəlb edən bir sıra fonetik prosesləri ortaya çıxarır ki, bu fonetik xüsusiyyətlər Azərbaycanın digər dialektlərində mövcud olmasada, bir çox türk dillərində öz tarixi varlığını qoruyub saxlayır və türk dillərinin tarixi inkişaf prosesində baş verməmiş fonetik dəyişmələri müəyyənləşdirmək imkanı verir. Naxçıvan qrupu şivələrinin türk dillərinin materialları əsasında fonomorfoloji tədqiqi səslərin ilkin variantlarını, etimologiyasını aydınlaşdırmaq baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir.

Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik xüsusiyyətləri. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik sisteminin tarixi baxımdan öyrənilməsində dialekt leksikası müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Formal cəhətdən ədəbi dilin leksikasından fərqlənməsinə baxmayaraq, Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi inkişaf mərhələlərində xüsusi rol oynayan dialekt leksikasının da ayrıca tədqiqata cəlb edilməsi ilk növbədə uzun əsrlər boyu müasir Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolu ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin təşəkkülündə rol oynamış qədim

tayfaların dil xüsusiyyətlərini, Azərbaycan dilinin yabançı dillərə təsirini, digər türk dilləri arasındakı mövqeyini və bu dilin tarixi funksiyasını müəyyənləşdirmək baxımından olduqca zəruridir. Ümumiyyətlə, dialekt leksikası müəyyən cəhətlərə görə ədəbi dilin lüğət tərkibindən fərqlənmiş olsa da, tarixin daha qədim qatlarının açılmasında və dil tarixinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Leksik-semantik cəhətlərə görə ədəbi dildən fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edən Naxçıvan qrupu şivələrinin leksikası nə çağdaş türk dilləri, nə də qədim abidələrin dil materialları əsasında xüsusi tədqiqat obyektı olmamışdır. Lakin bu istiqamətdə aparılan müqayisəli tədqiqatlar Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrinin də lüğət tərkibinin ümumtürk dialekt leksikasının mühüm bir qismini təşkil etdiyini və tərkib hissəsi olduğunu təsdiq edir. Son dövrlərdə Naxçıvan MR üzrə aparılan dialektoloji tədqiqatların bir çoxu Muxtar Respublikanın ayrı-ayrı bölgələri üzrə aparılmış olsa da, bu region üzrə şivələrin leksik sistemi linqvistik baxımdan bir çox xüsusiyyətlərinə görə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqatlardan kənar qalmış, qohum türk dilləri və tarixi abidələrin dili ilə müqayisə edilməmişdir. Müasir mərhələdə Naxçıvan qrupu şivələrinin leksikasının qohum türk dillərinin materialları və qədim yazılı abidələr üzrə müqayisəli tədqiqi müasir Azərbaycan dilinə aid bir çox yeni tarixi dil faktlarını ortaya çıxarmış olur ki, bu da müasir Azərbaycan ədəbi dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolunu aydınlaşdıraraq, Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrinin də lüğət tərkibində müxtəlif tarixi dövrlərə aid ən qədim türk sözlərinin günümüzdə qədər qorunub saxlandığını göstərir: *arı-təmiz, yağlı-düşmənlər, yavıx-yaxın, yavımax-yaxınlaşmaq, isinişmək, yeyl/yeg-yaxşı, yaxni-qovrulmuş ətin suyu, irax-uzaq, təbərixx-qıymətli, nadir, tərxi-x-əziz, hörmətli, ün-səs, qu-səs.*

GÜNEY AZƏRBAYCANIN İNZİBATI ƏRAZI BÖLGÜSÜNÜN TARİXİ

1813-cü il Gülüstən, 1828-ci il Türkmənçay müqavilələrinə əsasən Rusiya və İranın işğalçılıq siyasəti nəticəsində Şimal və Cənub parçalanan Azərbaycan ərazi baxımından tarixən bütöv bir məmləkət olduğu kimi, burada yaşayan xalqın dili də vahid bir dil - Azərbaycan türkcəsi olmuşdur. Bu barədə müxtəlif dilli qaynaqlarda, xüsusən ərəb və fars müəlliflərinin əsərlərində bütöv Azərbaycan haqqında geniş məlumat verilir və Azərbaycan ərazisinə cənub tərəfdən Ərak Həmədan, Savə və Zərənddən başlayaraq şimalda Dərbəndə qədər sahələri əhatə edən ərazilərin daxil olduğu göstərilir (63, s.11). **Xəritə 3** və **4**. XIX əsr Rusiya - İran müharibəsinin nəticəsində Azərbaycanın cənub torpaqlarının İrana qatılmış ərazisi və burada yaşayan əhalinin tarixi milli etnik tərkibi haqqında dəqiq bilgi almaq üçün İranın inzibati ərazi bölgüsünün tarixinə qısaca nəzər salmaq lazımdır. Ərəb istilasından və ondan sonrakı dövrlərdə İran ərazisində aparılan inzibati ərazi bölgüsü haqqında mənbələrdə xeyli məlumat vardır. XIX əsrin 80-ci illərində işğal etdiyi Azərbaycanla birlikdə Xorasan, Fars, Kerman kimi dörd böyük əyalətdən ibarət olan (63, s.14) İran dövləti Azərbaycanın cənubunda öz müstəmləkə hakimiyyətini gücləndirmək məqsədilə işğal etdiyi Azərbaycan ərazisində, eləcə də bütövlükdə İranda müxtəlif illərdə dəfələrlə inzibati ərazi bölgüsü aparmış, İranın müxtəlif bölgələrindəki kiçik etnik qrupları kütləvi köçlərlə qədim Azərbaycan torpaqlarına yerləşdirmiş və Azərbaycan torpaqlarını bu etnik qrupların adına görə ayrı-ayrı ostanlara ayırmışdır (411, s. 14). **Xəritə 5**.

İranın müasir inzibati-ərazi bölgüsünün əsası Qacarlar sülaləsinin hakimiyyətinin (1795-1925) son dönəmində, 1906-cı ildə ölkə ərazisinin əyalətlərə bölünməsi ilə qoyulmuşdur. Bu bölgüyə əsasən ölkə 12 vilayətə və bu vilayətlərin mərkəzləşdiyi 4 əyalətə - Şimal, Cənub, Qərb və Mərkəzə - bölünmüşdür.

Mərkəzi Təbriz şəhəri olan Azərbaycan (Güney) İranın ən böyük əyaləti olan Şimal əyalətinin tərkibinə daxil edilmişdi. Qacarlar dövrünün sonu, Pəhləvi dövrünün (1925-1978) əvvəllərində Təbriz mərkəz olmaqla, Güney Azərbaycan İranın ən böyük əyaləti idi. Əyalət hakimiyyətlərə, hakimiyyətlər bölgülərə, bölgülər isə öz növbəsində mahallara ayrılırdı (112, s.61-64).

XIX əsrin əvvəllərində vahid əraziyə malik olan Azərbaycanın İranın tərkibinə qatılmış güney qismi son yüz ildə dəfələrlə hissə-hissə parçalanmış və müxtəlif adlarla ayrı-ayrı ostanlara bölünmüşdür. Pəhləvi hakimiyyətinin süqutuna doğru Güney Azərbaycanın ərazisi əsasən Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Həmədan ostanlarını əhatə edirdisə, İran İslam Respublikası yaradıldıqdan sonra tarixən Azərbaycana məxsus bu ostanların ərazisindən əlavə olaraq üç ostan və bir neçə daha kiçik inzibati vahidlər yaradılmışdır. İnzibati bölgü siyasətinin Güney azərbaycanlılar üçün çox böyük siyasi əhəmiyyətə malik olduğunu inqilabdan sonra ana dilindən istifadə ilə birlə, inzibati ərazi bölgüsündə etnik birliyin nəzərə alınması tələbinin irəli sürülməsi də təsdiq edir. İki imperiya dövləti çar Rusiyası ilə İran şahlığı arasında bağlanmış Gülüstən (1813) Türkmənçay (1828) müqavilələri ilə o vaxta qədər ərazisi 400 min kv.km-dən çox olan Azərbaycanın zorla Şimala və Cənuba parçalanması nəticəsində Azərbaycan torpaqları 280 kv.km İran padşahlığının, 130 kv.km isə çar Rusiyasının ixtiyarına keçdi. Beləliklə, eyni kökə, eyni dilə və inanca, vahid vətənə malik olan bir xalq ədalətsizcəsinə ikiyə bölündü (63, s.10).

Qüzey və Güney Azərbaycan arasında siyasi-coğrafi ayrılıq indiyə qədər davam etsə də, Azərbaycanın ərazi bütövlüyü, toprağı, yurdu parçalanmış olsa da, Azərbaycanın istər Qüzey, istərsə də Güney qismində yaşayan xalq öz milli varlığını yeganə vahid atributu olan milli dili və bu dilin köməyi ilə milli mənəvi, eyni zamanda tarixi-siyasi bütövlüyünü indiyə qədər qoruyub saxlaya bilmişdir. 1906-cı ildə qəbul edilmiş seçki məəcəlləsində İran ərazisinin Azərbaycan, Xorasan, Fars və Sistan

əyalətlərindən ibarət olduğu qeyd edilmişdi. Bəzi kiçik dəyişikliklər nəzərə alınmazsa, Pəhləvilərin hakimiyyətə gəldiyi tarixədək (1925) İran şahlığına qatılmış Güney Azərbaycanın ərazi bütövlüyü qorunub saxlanılmışdı.

Azərbaycan türklərinin İran daxilində bütöv inzibati-ərazi vahidinə malik olması fars şovinizmini və onların hamisi Rza şahı narahat edən başlıca məsələlərdən idi. "Vahid dil", "vahid milli kimlik" məfkurəsi ilə işə başlayan Rza şah sonradan "vahid İran milləti" şüarını ortaya atdı və fars olmayan xalqların ölkədə mövcudluğunu inkar edərək Güney Azərbaycanın ərazisini yenidən ayrı-ayrı bölgələrə parçaladı. Ölkə miqyasında Rza Pəhləvinin assimilyasiya siyasətini nəzəri baxımdan "əsaslandırıcı" və hakim millətçilik məfkurəsini yayan Əhməd Kəsrəvi və Mahmud Əfşar "məktəbləri" və onlara oxşar şovinizt məfkurəli cəmiyyət və birliklər yarandı. Nəticədə fars şovinizmi dövlət siyasətinin tərkib hissəsinə çevrildi, qeyri-fars etnoslarının yaşadığı regionlar heç bir elmi, iqtisadi və mədəni təmələ söykənməyən yeni inzibati ərazilərə – ostanlara (əyalətlərə) bölündü. Bu haqda ilk rəsmi dövlət qanunu 1937-ci ildə X İran Məclisi tərəfindən qəbul edildi. Həmin qanuna görə, ölkənin inzibati-ərazi quruluşuna dair mövcud qayda ləğv edilərək, 1937-ci ilin noyabr və dekabr aylarında İranda aparılan yeni inzibati ərazi bölgüsünə əsasən əvvəlcə 6, daha sonra isə 10 oстана və 49 şəhristana bölünən Güney Azərbaycan ərazisindəki mövcud tarixi adlar ləğv edilərək bu ostanların adları dəyişdirildi və bu adlar 1-dən 10-a qədər rəqəmlərlə əvəz olundu. 1938-ci ildən başlayaraq 1940-1950 və 1960-1970-ci illərdə aparılan təkrar inzibati bölgülərlə Güney Azərbaycanın da ərazisi müxtəlif dəyişikliklərə məruz qaldı. Pəhləvi siyasətinin nəticəsi olaraq Güney Azərbaycanın vahid ərazisi parça-parça edildi.

Tarixən türklərin kompakt yaşadığı Həmədan, Zəncan, Qəzvin, Sultanabad, Savə və başqa bu kimi ərazilər Azərbaycandan qoparılib başqa əyalətlərə birləşdirildi.

Azərbaycan türklərinin adını yaşadıkları tarixi ərazilərdən çıxarmaq və onların milli mənsubiyyətlərini itirmək məqsədi ilə ostanlar qədim tarixi adı ilə yox, nömrələrlə göstərildi. Azərbaycanın əsas ərazisini ehtiva edən iki ostan – mərkəzi Təbriz olan Şərqi Azərbaycan “3”, mərkəzi Urmiya olan Qərbi Azərbaycan isə “4” nömrə ilə nömrələndi, Azərbaycan adı tarix, coğrafiya kitablarından, xəritələrdən və rəsmi dövlət sənədlərindən çıxış edildi. Azərbaycanın qədim mədəniyyət mərkəzlərindən biri olan Urmiya şəhəri “Rzaiyyə” adlandırıldı. Üstəlik türk mənşəli bir çox qədim tarixi yer yurd adları farslaşdırılaraq yeni adlarla əvəz olundu.

Rza şahdan sonra oğlu Məhəmmədrza da atasının “parçala, hökm sür” siyasətini davam etdirdi və ölkənin inzibati ərazi bölgüsünə bir neçə dəfə yeni əlavələr edərək Azərbaycan ərazisində yeni bölgü apardı. Məhəmmədrza şahın apardığı bu yeni bölgü siyasəti atasının hakim fars millətçiliyi siyasətini daha da “təkmilləşdirmək”dən əlavə, bir milli ərazidən kəsb başqasına yapışdırmaqla millətlərarası ədavəti daha da qızıqdıraraq, gələcək mübahisə və münaqişələr üçün imkan yaratmış oldu. Məsələn, Mahabadın və kürdlərin yaşadığı bir neçə rayonun 4-cü ostanına (Qərbi Azərbaycana), Azərbaycan ərazisi olan Astaranın 2-ci ostanına (Gilana), Həmədan və Qəzvinin mərkəzi ostanına birləşdirilməsi həm tarixi-etnik ərazi bölgüsünü pozmuş və həm də bu ərazinin qədim sakinləri Azərbaycan türklərini öz ana yurdundan ayırıb pərən-pərən salmışdı.

1979-cu ildə baş verən İran inqilabından sonra Azərbaycan ərazisinin parçalanaraq başqa ərazilərə birləşdirilməsi və milli dilin yasaq edilməsi daha kəskin və radikal formada davam etdirildi. Ölkə əvvəlcə 24, daha sonra isə 28 ostanına bölündü. 1990-cı illərin əvvəllərində Güney Azərbaycan ərazisi əsasən Şərqi Azərbaycan (Ərdəbil, Əhər, Binab, Bostanabad, Təbriz, Xalxal, Sərab, Şəbüstər, Kəleybər, Marağa, Mərənd, Meşkinşəhr, Muğan, Miyana, Heris, Həştrud, Biləsuvar,

Parsabad), Qərbi Azərbaycan (Urmiya, Bukan, Piranşəhr, Tikab, Xoy, Sərdəşt, Salmas, Şahindej, Maku, Mahabad, Miyandab, Nəqdə), Həmədan (Təvisərkan, Kəbudərahəng, Məlayer, Nəhavənd, Həmədan, Əsədabad), Zəncan (Əhbər, Takestan, Xudabəndə, Zəncan, Qəzvin) ostanları arasında bölünmüşdür (63, s. 5). 1993-cü ildə isə Ərdəbil Şərqi Azərbaycan ostanından çıxarılarq ayrıca ostan elan edildi. Daha sonra yeni bölgü əsasında Azərbaycan toprağını parçalayan İran dövləti Qəzvin Zəncan ostanından ayıraraq müstəqil əyalət elan etdi. “Güney Azərbaycan” məlumat kitabında verilən məlumata görə Şərqi Azərbaycan, Qərbi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan, Həmədan, Qəzvin, Savə mahalı; Astara şəhristanı Güney Azərbaycanın inzibati ərazi bölgüsünə daxildir (148, s.66).

İran İslam Respublikası Statistika mərkəzinin 2006-cı ilin hesablamaları üzrə nəşr etdirdiyi “Ərazinin və əhalinin ümumi hesablanmasına” əsasən demək olar ki, ölkə 30 ostan, 336 şəhristan, 889 bəxş, 2400 dehestan, 1012 şəhər və 63904 kiçik yaşayış məskəninə bölünmüşdür (114, s.24). İran dövlətinin özünün statistik məlumatlarında bu bölgüdə 6 ostan, bu ostanlara aid edilən 62 şəhristan Güney Azərbaycanın ərazisinə aiddir. Bundan başqa, Güney Azərbaycan ərazisinin əsas hissəsini təşkil edən bu altı ostanla birgə, sonradan yaradılan Gilan, Kürdüstan, Fars və digər ostanlara aid edilən bəzi ərazilər elmi qaynaqlarda və kütləvi informasiya vasitələrində Güney Azərbaycanın tarixi əraziləri olaraq Azərbaycanlıların kompakt yaşayış yerləri olaraq göstərilir. İranda nəşr olunan bir çox buraxılışlarda Astara, Savə, Bicar, Qərvə, Şəkərəli, Sonqur kimi vilayətlərin Güney Azərbaycan ərazisinə aid olduğu yazılır. 2006-2010-cu illərdə aparılan yeni inzibati ərazi bölgüsünə görə İranda ostanların sayı otuz ikiyə çatdırılmışdır. Qərbi Azərbaycan ostanında üç yeni şəhristan - Poldəşt, Çaypara, Şut yaradılmışdır. Son dövrlərdə internet səhifələrində və digər kütləvi informasiya vasitələrində Qərbi Azərbaycan ostanı ərazisində Azərbaycan türklərinin kompakt yaşadığı Xoy, Miyondab,

Marağa şəhərləri daxil olmaqla, mərkəzi Mahabad və ya Bukan təyin edilməklə Kordastane Mokri ostanlarının yaradılması təklifləri irəli sürülür.

XX əsrin 20-ci illərindən başlayaraq ölkə daxilində aparılan müxtəlif tipli kütləvi miqrasiyalara və İranda aparılmış inzibati ərazi bölgüsünə baxmayaraq, Azərbaycan türklərinin kompakt yaşamaına və tarixi məskunlaşmasına görə Güney Azərbaycana aid olan bölgələri aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar: 1.Şərqi Azərbaycan (m. Təbriz), 2.Qərbi Azərbaycan (m. Urmiyə), 3.Zəncan (m. Zəncan), 4. Ərdəbil (m. Ərdəbil), 5. Həmədan (m. Həmədan), 6. Qəzvin (m. Qəzvin), 7. Gilan (m. Rəşt), 8. Mazandaran (Təbəristan, m. Sari), 9.Gülüstən (m.Qorqan), 10.Kəhkuliye Boyer Əhməd (m. Yasuc), 11.Buşəhr (m. Bəndərbusəhr), 12.Çəharmahal Bəxtiyari (m. Şəhre Kord), 13.Mərkəz (m. Ərak), 15.Kürdüstan, 15.Lorestan (63. s.6). Tarixi sənədlər bir daha təsdiq edir ki, XIX əsrdən, Azərbaycanın işğalından bu günə qədər İranda sabit inzibati-ərazi bölgüsü olmamışdır. XX əsrin əvvəllərindən, Pəhləvilər hakimiyyətinin ilk dövrlərindən başlayaraq, Güney Azərbaycan ərazisinin dəfələrlə parçalanması və kiçik inzibati ərazi vahidlərinə bölünməsi son günlərə qədər davam etdirilməkdədir. Mərkəzi hakimiyyət kütləvi miqrasiyalarla və Güney Azərbaycan torpaqlarını müxtəlif inzibati-ərazi vahidləri arasında bölməklə etnik konsolidasiyanın qarşısını almağa çalışır. Güney Azərbaycanın Azərbaycan Respublikası ilə sərhəddi Araz çayı, Muğan düzü və Talış dağlarından keçir və əhalisinin sayı baxımından dünyada Azərbaycan türklərinin ən kompakt yaşadığı bölgə sayılır.

Tarixi etnoqrafik və linqvistik araşdırmalar bir daha təsdiq edir ki, ən qədim dövrlərdən türklərin ölkəsi olan Güney Azərbaycanın tarixi ərazilərinə İran dövlətinin bir əyaləti kimi deyil, Azərbaycanın bütöv tarixi coğrafi bir bölgəsi olaraq yanaşılmalıdır. Çünki hazırda Güney Azərbaycanda yaşayan, vaxtilə Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak etmiş qədim tarixi

etnik adını, milli mədəniyyətini və dilini qoruyan türk boyları İran əhalisi arasında farslardan və digər etnik qruplardan daha çox say üstünlüyünə malikdirlər.

Bəllidir ki, vahid kökə və qədim tarixi mədəniyyətə malik olan bir millətin varlığının qorunması, müxtəlif səsiciyyəli əlaqələrin mövcudluğu, milli potensialın güclənməsi, dil və qədim adət-ənənələrin təkmilləşdirilməsi üçün onun ərazi bütövlüyü və kompakt yaşaması önəmli şərtidir. Odur ki, Güneydə yaşayan soydaşlarımızı farslaşdırmaq, onları fars dili və mədəniyyətinin təsiri altında saxlamaqla assimile etmək niyyətinin həyata keçirilməsində inzibati-ərazi bölgüsündəki «ostanlara ayırma» və ümumi şəkildə fars dilində məcburi təhsil son 80 ildə İran hakim rejiminin əlində mühüm vasitələrdən biri olmuşdur. Lakin bütün bunlara baxmayaraq, müasir İran İslam Respublikası əhalisinin 40 milyona yaxın ən böyük qismini təşkil edən Azərbaycan türkləri hər cür siyasi təzyiqlə və əngəllərə məruz qalsa da, öz qədim tarixi milli dilini bu günədək çox sağlam bir şəkildə qoruyub bilmişdir.

Müasir İran dövlətinin tərkibinə hal hazırda Qərbi Azərbaycan, Şərqi Azərbaycan, Ərdəbil, Zəncan, Qəzvin, Gilan, Həmədan (ərazisinin 3/4-ü), Kürdüstan, Mərkəz, Qum, Kirmanşah, Tehran, İlam, Lurestan, Mazandaran, Simnan, İsfahan, Xuzistan, Rəzavi, Xorasan, Cənubi Xorasan, Yəzd, Kirman, Fars, Hürmüzqan, Sistan və Bəlucistan, Çahar Mahal və Bəxtiyari, Kəhguliye Buyer Əhməd adlı 32 ostan daxildir. İran hakimiyyəti tərəfindən tarixi Azərbaycan torpaqlarının inzibati ərazi baxımından ayrı-ayrı ostanlara bölünməsinə baxmayaraq, Güney Azərbaycan bölgəsinə aid bu ostanların tərkibində yaşayan Azərbaycan türkləri vahid milli dil və qədim tarixi mədəniyyəti ilə siyasi mənəvi birliyini qoruyub saxlayır.

GÜNEY AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNDƏ TARİXİ ETNOGENETİK AMİLLƏRİN ROLU

Çağdaş dövrdə Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin tarixi etnogenezində iştirak etmiş qədim türk boylarının İranın müxtəlif bölgələrində toplu şəkildə yaşayaraq öz tarixi tayfa adlarını və milli dilini bu gün də olduğu kimi qoruyub saxlaması faktı sadəcə Güney Azərbaycan dialektlərinin deyil, eyni zamanda bütövlükdə Azərbaycan, onun canlı tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərinin də tədqiqi baxımından mühüm əhəmiyyətə malikdir. Güney Azərbaycanda rəsmi dövlət dilinin fars dili olması bir tərəfdən Azərbaycan türklərinin dilinin assimilyasiya olmasına təsir edən çox ciddi amil olsa da, digər tərəfdən burada yaşayan türk tayfa dillərinin qədim tarixi xüsusiyyətlərinin dialektal səviyyədə mühafizə edilməsinə, bu dilin tarixi qədimliyini və spesifikliyini canlı şəkildə qoruyub saxlamasına səbəb olmuş və türk dilinin tarixən nə qədər sağlam və güclü bir dil olduğunu göstərmişdir.

İran İslam Respublikasının rəsmi dövlət dili fars dili olduğundan burada yaşayan, tarixən Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən türk boyları öz tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərini milli dillərində sadəcə şifahi şəkildə ünsiyyət vasitəsi olaraq qoruyub saxlamışlar. Müasir mərhələdə inzibati bölgüyə əsasən ostanlar adı altında daha kiçik ərazilərə bölünən Güney Azərbaycanda yaşayan və tarixən Azərbaycan türklərinin etnogenezində iştirak edən qaşqay, əfşar, xalac, bayat, qarapapaq kimi qədim türk boylarının öz etnik adını, mədəniyyətini və tarixi etnik dil xüsusiyyətlərini günümüzədək canlı şəkildə qoruyub saxlaması faktı Azərbaycan dilinin qədim etnolinqvistik köklərinə bağlılığının əsas göstəricilərindən biridir.

İran İslam Respublikasının milli etnik tərkibi haqqında rəsmi statistik məlumat verən "Ethnologue report for İran" (İranda etnik geneoloji məlumatı)na görə müasir dövrdə ölkə

ərazisində 69-a yaxın dildə danışan etnik qrup mövcuddur (413, s.4). İran İslam Respublikasının rəsmi dövlət dili Hind-Avropa dil ailəsinə mənsub fars dili olsa da, İran əhalisinin yarısından çoxu türk dilləri ailəsinə mənsub dillərdə danışır. Ölkə ərazisində sayca daha çox üstünlüyə malik olan Azərbaycan türkləri, eyni zamanda tarixən Azərbaycan türklərinin etnogenezində rol oynamış digər türk boyları (Xorasan türkləri, qaşqaylar, qarapapaqlar, türkmənlər, xalaclar, əfşarlar, qaxaxlar) ilə yanaşı, İranda yaşayan farslar, kürdlər, ləklər, gilanlılar, mazandaranlılar, ərəblər, bəluclar, qaraçılar, talışlar, həzaralar, aymaqlar, lurlar, bəxtiyarilər, tatlar, gürcülər, ermənilər, puştunlar, assuriyahılar, taciklər, yəhudilər və başqa digər kiçik etnik qrupların da yaşaması buradakı dillərarası inteqrasiyanın rolunu müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Burada yaşayan Azərbaycan türklərinin təşəkkülündə iştirak etmiş türk boylarının dili zaman-zaman fars dilinin güclü təsirinə məruz qalsa da, qədim tarixiə malik milli xüsusiyyətlərinin bu gün də dialekt müstəvisində çox sağlam bir şəkildə qorumaqdadır. Bu fakt, Güney Azərbaycanda mövcud şivələrin müasir Azərbaycan və çağdaş türk dilləri ilə müqayisəsində aydın görünür.

Qüzey Azərbaycandan fərqli olaraq, vaxtı ilə azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış qədim oğuz və qıpçaq boyları (bayat, əfşar, xalac, qaşqay, padar, qacar, qarapapaq, şahsevən, türkmən, kəngər, baharlı və s.) bu günə qədər Güneydə öz tarixi milli etnik adlarını olduğu kimi qoruyub saxlamışdır ki, bu da müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin ən qədim tarixi xüsusiyyətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Lakin təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatlarda azərbaycanlıların etnik tərkibinə aid olan bu tayfalar vahid bir dilin sahibi kimi deyil, müstəqil etnoslar kimi təqdim olunur. Türk dillərinin, o cümlədən müasir Azərbaycan dilinin tarixi inkişafına nəzər saldıqda, bu tayfaların hər biri Azərbaycan xalqının bir parçası, dili isə vahid bir dilin dialektləridir. Bunu Azərbaycan dilinin tarixi və etnik tərkibinə həsr

olunmuş tədqiqatlar da təsdiq edir: “Azərbaycanlıların etnik tərkibinə aid olan və İranda yaşayan əfşarların, şahsevənlərin, qarapapaqların, qaradağlıların və qaşqayların S.İ.Baruk tərəfindən müstəqil etnos kimi göstərilməsi məqbul sayıla bilməz. İranda kəngərli, inanlı, baharlı, pıçaqçı, bayat, qaragözlü, qacar və s. tayfa adları ilə tanınan əhalinin dili Azərbaycan dilidir... “Sovet tarix ensiklopediyası”nda göstərilir ki, ayrımlar, qarapapaqlar, şahsevənlər, əfşarlar və s. azərbaycanlıların tarixən formalaşmış etnoqrafik qruplarıdır ” (55, s.19-20)

Hazırda Güney Azərbaycanda mövcud qədim türk boylarının dillərinin müasir Azərbaycan və digər türk dilləri ilə müqayisəsi müasir Azərbaycan dilinin formalaşmasında iştirak etmiş qədim türk boyları haqqında məlumat verməklə, Azərbaycan dilinin çağdaş türk dilləri içərisində ən qədim dillərdən biri olduğunu təsdiq edir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Güney Azərbaycan əhalisinin sayına, tarixi-coğrafi və müxtəlif dilli etnik qruplarla sosial-mədəni durumuna görə Qüzey Azərbaycandan tamamilə fərqlənir. Siyasi amillərin təsiri nəticəsində Qüzeydə tarixi etnik adlarını itirmiş və Azərbaycan xalqının təşəkkülündə rol oynamış qədim türk boyları vahid Azərbaycan xalqı kimi tanınsa da, bu proses Güneydə tam fərqli bir şəkildə özünü göstərir. Əvvəllərdə qeyd olunduğu kimi, Güneydə fars dilinin hakim dil olması və türk dilində təhsilin olmaması Güneydəki Azərbaycan türklərinin öz əski adlarını olduğu kimi qoruyub saxlamasına və günümüzə qədər canlı şəkildə yaşatmasına rəvac vermişdir. Bu bir tərəfdən xalqın dil azadlığını buxovlamış olsa da, bir tərəfdən də buradakı Azərbaycan türklərinin tarixi milli kimliyinin əsas göstəricisi olaraq, dialektoloji tədqiqatların aparılmasında tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərin müəyyənləşdirilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Bu tarixi-coğrafi, etnogenetik amillər nəzərə alınaraq, Güney Azərbaycan şivələrinin tədqiqində fərqli təsnifatlar aparılmışdır ki, bu da Güney Azərbaycan şivələrinin ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqi üçün mühüm əhəmiyyətə malikdir. C.Heyət Güney Azərbaycanda mövcud olan şivələri etnik ge-

neoloji, tarixi-coğrafi və etnolinqvistik amillər əsasında aşağıdakı kimi qruplaşdırmışdır: 1. Mərkəzi qrup: Təbriz, Marağa; 2.Şimal qrupu: Mərənd, Əhər; 3. Şimali-qərb qrupu: Xoy Maku; 4. Şimali-şərq qrupu; Bikrabad, Bacərvan; 5. Şərq qrupu: Ərdəbil, (Savalan), Xalxal; 6. Qərb qrupu; Urmiyə, Salmas; 7. Cənubi-şərq qrupu: Zəncan; 8. Cənub qrupu: Sayınqalə; 9. Cənubi-qərb qrupu: Savucbulaq (32, s.27, c.2). Güney Azərbaycanın dialektləri fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən müasir Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərindən fərqlənmiş olsa da, ədəbi dildən ciddi bir fərqi yoxdur və özünəməxsus tarixi etnik dialekt xüsusiyyətlərini qorumaqla, bütövlükdə Azərbaycan dilinin ədəbi normalarına malikdir.

GÜNEY AZƏRBAYCAN DİALEKTLƏRİNİN TARİXİ REGIONAL XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Güney Azərbaycan dialektləri müasir Azərbaycan dilinin tərkib hissəsi olmaqla, dilimizin cənub şivələri qrupuna daxildir. Güney Azərbaycan dialektləri ilə Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələri arasında ümumi paralellərin daha çox müşahidə olunmasına baxmayaraq, Güney Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələrinin dialektləri özünün bir sıra spesifik xüsusiyyətləri ilə Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqlənir. Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən Güney Azərbaycan şivələri külli miqdarda qədim tarixi etnolinqviistik dil faktlarının olması ilə səciyyələnir. Bunun iki əsas səbəbi var: birincisi, Güney Azərbaycanda bu günə qədər Azərbaycan dilində təhsilin və bu dildə vahid orfoqrafiya qaydaları əsasında yazılı ədəbi dilin rəsmi şəkildə istifadə olunmamasıdırsa, ikincisi isə tarixən azərbaycanlıların etnogenezində fəal rol oynamış əfşar, qaşqay, xalac, şahsevən, qarapapaq kimi tarixi etnik adını yaşadan türklərin müxtəlif bölgələrdə kompakt yaşaması və öz tarixi milli dillərini və mədəniyyətlərini yaşatmasıdır. Elə buna görə də Güney Azərbaycanda mövcud olan dialektlərdə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin fonetik sistemində və lüğət tərkibində olmayan tarixi dil elementlərinin spesifik cəhətləri daha çox müşahidə edilməkdədir. 200 ildən artıq bir zaman çərçivəsində İranda rəsmi dövlət dili olaraq fars dilinin güclü təsirinə baxmayaraq, Güney Azərbaycan şivələrində əski Azərbaycan-türk dilinin qədim etnolinqviistik xüsusiyyətləri canlı dil faktı olaraq xalqın dilində qorunub saxlanılır. Bunu Güney Azərbaycanda mövcud dialektlərin çağdaş türk dilləri, həmçinin Azərbaycan dilinin dialektləri ilə müqayisəsində ortaya çıxan tarixi dil faktları təsdiq edir.

Fonetik xüsusiyyətlər. Güney Azərbaycanda şivələrinin fonetik xüsusiyyətlərindən söz açarkən, ilk növbədə burada rəsmi dövlət dili olan ərəb əlifbalı fars dilində təhsilin təsirini nəzərə almaq lazımdır. Azərbaycan dilinin akustik fonoloji xüsusiyyətlərini fonografik baxımdan əks etdirməyən ərəb əlifbalı fars

dilli təhsil sistemi Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin dili üzərində ciddi təsirini göstərir ki, bu təsir canlı danışıq dili ilə yanaşı, burada yaşayan azərbaycanlıların yazdığı əsərlərin dilində də müşahidə olunur. Güney Azərbaycanda dövlət dili olaraq fars dilinin təsiri nə qədər güclü olsa da, burada yaşayan Azərbaycan türkləri həm ədəbi, həm də canlı danışıq dilinin vəhdətini çox mükəmməl şəkildə mühafizə etmişdir. Burada ana dilində təhsilin olmaması canlı danışıq dilinə məxsus dialekt faktlarının daha çox mühafizə olunmasına gətirib çıxarır. Azərbaycan dilində [a, ə, e, o] səslərinin fars dilinin əlifbasında [ا, آ, ا, و] səslərinin [آ] şəklində, [q] səsinin [ق], [ə, e, o] səslərinin [ع], [y] və [i] səsinin [ی] kimi vahid qrafik formada təqdimatı Azərbaycan dilinin səs sistemini fonografik baxımdan tam əks etdirmədiyindən, bəzən bu səslərin fərqli məxrəcdə tələffüz olunması ilə nəticələnir ki, bu da Güney Azərbaycan dialektlərində müəyyən səviyyədə də olsa, öz təsirini göstərir.

Azərbaycan dilinin dialektlərinin səs sistemində $g > \tilde{g}$ səs dəyişimi ilə işlədilən fonemlərdən biri fars dilindəki [ق] (*qaf//ğaf*)dır. [q (ğ)] səsi dilimizdə tələffüz edilən, lakin fars dilinin əlifba sistemində hərfi işarəsi olmayan [ka] fonemidir ki, bu fonem Güney Azərbaycan şivələrində öz dialekt xüsusiyyətini qoruyub saxlayır. XI-XII əsrlər Azərbaycan ədəbi dilində [ق] hərfi təkhecalı sözün başlanğıcında gəldiyi zaman müasir dilimizdə olduğu kimi [q (ğ)] hərfini ifadə etmişdir. *Qol, qul, qəm, qor, qar, qal* kimi adi sözlərin əvvəlində yazılmış [ق] hərfi söz ortasında müasir dilimizdəki [k] fonemini ifadə edərək [k (ka)] səsinə bildirmişdir. İstər ortada, istərsə də sonda işlənmiş [ق (qa//ka)] fonemi Azərbaycan dilində geniş yayıla bilməmiş və [x (x)] səsinə çevrilərək *oq-ox, yıq-yıx, yoq-yox* şəklində sabitləşmişdir ki, bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycan dialektlərində $q > \tilde{g} > x$ səs keçidi ilə müxtəlif formada müşahidə olunur: *Oxtay, Baqir, haxlı, sarsağladi, yaltağ* (Mam.). Ərəb əlifbasında yazıda [ق] kimi göstərilən [q//k] səsinə Güney Azərbaycanda xalac türklərinin dilində (*qaq-qarğa, baluq-*

şəhər, boqarsaq-bağırsaq, boquz-boğaz, oqlan-oğlan, taq-dağ, yoqar-yuxarı qarqe-qamış; *Oni bi hoqcə yulduzqa tikəm mən – Mən onu bir oxla ulduza tikərəm, Xələc şire balamcan tülki toqmaz- Əziz balam, xalac aslanı tülkü doğuzdurmaz* (32, s.79-80) olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrində (*qabırqa, yorqan, yorqa, qarqa, yorqun, dalqa, qısqa*), eyni zamanda digər türk dillərində daha çox rast gəlinir: kumuk dilində *aqac* (ağac), noqay dilində *kabırqa* (qabırğa), *kayqı* (qayğı).

Ə.Dəmirçizadə “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilini təhlil edərəkən ərəb əlifbası ilə yazılmış mənbələrdə [ç] səsinin həm [q(ğ)], həm də bu səsin qarşılığı olan [q(ka)] səslərini bildirdiyini qeyd edir (40, s.39-62). *Qarşu yatan qara tağım yıqılıbdır, Ozan sənin xəbərini yoq, Nə qazılıq dağı aqar sənini suların, Aqar kimi aqmaz olsun* (92, s.62). H.Mirzəzadə isə “Azərbaycan dilində tarixən [ç] samitinin daha çox [x (ç)], az hallarda isə [ğ (ğ)] ilə əvəzləndiyini göstərir. Cənub qrupu dialektləri üçün xarakterik olan bu qədim dil xüsusiyyəti Güney Azərbaycan dialektlərində əks oldunduğu kimi, burada qələmə alınmış yazılı əsərlərin də dilində olduğu şəkildə qalmaqdadır (115, s.27).

Bir çox hallarda Güney Azərbaycan dialektlərində elə fonetik cəhətlərə təsadüf olunur ki, bu xüsusiyyətlərə bəzən Azərbaycan dilinin digər dialektlərində, eləcə də türk dillərinin bir qisminə məhdud şəkildə təsadüf olunsa da, Naxçıvan qrupu şivələrində rast gəlinmir və yaxud, tam əksinə olaraq, həm Naxçıvan qrupu şivələrində, həm də, digər türk dillərində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Bu fakt tarixi etnogenetik amillərin canlı danışıq dilində günümüzdə qədər qorunduğunu təsdiq edən qədim tarixi dil faktı olaraq ortaya çıxır. Lakin Güney Azərbaycan dialektlərinin ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəsi zamanı bəzən müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində rast gəlinməyən, türk dillərinə və dialektlərinə məxsus spesifik tarixi dil faktlarının aşkarlanması müşahidə olunur. Fonetik baxımdan daha çox dilimizin Naxçıvan qrupu

şivələri ilə paralel xüsusiyyətlərə malik Güney Azərbaycan şivələrində müxtəlif bölgələrin özünəməxsus səs keçidləri məhdud səviyyədə olsa da, spesifikliyi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin dialektlərində çox nadir hadisə kimi qeyd olunan $k < t$, $g < d$, $r < d$, $g < c$ səs keçidləri Şərqi Azərbaycan ostanının Mərənd bölgəsinin şivələrinə məxsusdur: *timdi < kimdi*, *dəliyəm < gəlirəm*. Mərəndin Küllü (bu kənd hal-hazırda farsca Kondləc adlandırılır) kəndinin şivəsi üçün xarakterik xüsusiyyətlərdən biri də $g > c$, $r > y$, $l > d$ əvəzlənməsidir: *görürəm – cöyüyəm, gəlirəm – caliyəm* və s.

Güney Azərbaycanın müxtəlif bölgələri üçün ümumi fonetik xüsusiyyətlərdən olan $r > y$, $r > d$, $l > d$ əvəzlənmələri Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud dil faktı olaraq məhdud səviyyədə olsa da nəzərə çarpır: *baydax, qızdar, otdar*. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan, lakin Güney Azərbaycanın əsasən Zəncan bölgəsinin şivələrində müşahidə edilən maraqlı səs keçidlərindən biri də $b > d > t$ səs əvəzlənməsidir. Şimali Azərbaycan dialektlərinin şimal qərb qrupuna aid olan Şəki dialektinin özünəməxsus bu fonetik cəhəti eynilə Güney Azərbaycanın Mamğan, Qorgan, Salmas, Şəbüstər, eyni zamanda və bu bölgələrin ətrafında olan kəndlərdə feillərdə müşahidə olunur: *gəlitdi < gəlibdir, geditdi < gedibdir*. Qədim tarixi dil xüsusiyyətlərini əks etdirən belə əvəzlənmələrdən biri Güney Azərbaycanda yaşayan xalacaların dilində, eyni zamanda Mənsurabad bölgəsində rast gəlinən $y > d$ əvəzlənməsidir. Əski şumer dilinin qədim fonetik xüsusiyyəti kimi müşahidə olunan $y > d$ əvəzlənməsi müasir dövrdə Güneydə yaşayan xalacaların dilində qorunub saxlanmışdır. Xalacaların dilində rast gəlinən bu nadir hadisəni qədim türklərin dil xüsusiyyəti kimi qeyd edən Cavad Heyət bu hadisənin müasir türk dillərindən olan Tuva türkcəsində də qorunduğunu qeyd edir (32, s. 71).

Müasir Azərbaycan dili	Xalac türkcəsi	Şumer dili
ayaq	adaq	adaq
boy	bod	bod
qayın	qadun	qadın
yumruq	dumruq	----
iy (qoxu)	-----	id
qıy (qıymaq)	-----	kıd
uyu (yatmaq)	udu	udu
quyruq	qudruq (Mans.)	kudruk (256, s.12-14).

Müasir mərhələdə Güney Azərbaycan və Naxçıvan qrupu şivələrinin eyni kökdən qaynaqlanan etnolinqviistik paralellərini daha aydın əks etdirən və cənub qrupu üçün xarakterik olan ə>æ (æv), a >ə (əyax, qərə), e>ə (dəyil), i>ü (bülüdür, bülürəm), o>a (Navrız, av, qavırma, qavıt), ö>ə (təvlə, kəfşən, bənəfşə, əvlat), q>x (torpax, uzax, üşəx) və başqa bu kimi əvəzlənmələr, eyni zamanda söz önündə müşahidə olunan [i] səs artımı (istəkan, İrəşid, irəm, ispanax), söz önündə x>h (horuz, hurcun) əvəzlənməsi indiki zaman şəkilçilərinin -ır⁴ (-ıy//iy//uy//iri//dir; gəliy, gediri), qəti gələcək zamanın -as//əs (aləssən, gedə:ssən) formaları Güney Azərbaycan şivələrinin tarixi regional linqviistik xüsusiyyətlərinin bir qismini təşkil edirsə, digər bir qismini isə Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud bu paralellərlə yanaşı, etnogenetik və etnolinqviistik amillərə dayanan fərqlərdən ibarətdir. Güney Azərbaycanın Savə bölgəsində yaşayan şahsevən elatlarının dilinə məxsus u>i, i>u (oldı, duzdı, yandum, yatmadı, dolı), qaşqay türklərinin dilində mövcud i>u, i>u (ananun, bağrun, ağzuna), Əbiverdi şivəsində ü>i (iç<üç, iz<üz, sid<siid, diyi<diyi, isd<üst), o>e (qəzel-gözəl, gez-göz, kəpəg-köpək, dert-dörd, ez-öz, sez-söz, elmək-ölmək), u>o, u>e (qolaq-qulaq, qolenc-qulunc, qoze<quzu, a>ə, i>e (aalte, hane, qarşe, doqsən, batmənharə, sorə hange, vurmə, ağləməq, qalsə, olsə, aparməq), xalac şivəsində a>u, ö>i, a>e, e>i, o>e, ö>e (yirt/tiret-dord, boquz-boğaz, ez-öz, hirkək-erkək, əkke-ikı, sarux-sarı, işik-əşik (qapı), babsu, kuç-köç, artuq-artıq), Xorasan bölgəsi şivələrində o>u, i>u, q>ğ, d>z, d>r, d>y, y>g (qunşı, dudağ, tuz, ağuz,

guraq,o:zun, dəgirman, ignə) kimi üstünlük təşkil edən səs keçidləri leksik vahidlərin tərkibində bu fərqləri daha aydın əks etdirir. Güney Azərbaycan şivələrinin tarixi regional linqviistik xüsusiyyətləri, ümumiyyətlə, cənub qrupu şivələri üçün xarakterik olan fonetik və leksik paralellər əsasında müəyyən olunsun da, Azərbaycan dilinin Güney şivələrində pratürk dövründən qalan qədim oğuz və qırpaq dilinin etnogenetik amillərinə əsaslanan spesifik fərqlər də mövcuddur.

Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan səs keçidləri və səs əvəzlənmələri və bir çox digər fonetik xüsusiyyətlər Güney Azərbaycan dialektlərində mühafizə olunmaqla, bəzən burada yazılan ədəbi əsərlərin dilində də dialekt səviyəsində mühafizə olunaraq eynilə yazıya köçürülmüşdür. Bunun başlıca səbəbi Güney Azərbaycanda yaşayan Azərbaycan türklərinin milli dildə təhsil almamasıdır. İrənin rəsmi dövlət dili olan fars dilində təhsil alan Azərbaycan ziyalıları müasir Azərbaycan dilinin vahid orfoqrafik prinsip əsasında formalaşan Azərbaycan ədəbi dilinin ədəbi normalarını müəyyənləşdirən qrammatik qayda qanunları bilmədiyi üçün fikir və düşüncələrini canlı danışıq dilində olduğu kimi, tarixi xüsusiyyətləri ilə sözlərin tələffüz formasını eynilə ədəbi əsərlərin dilində yazıya köçürmüşlər. Bu da Güneydə Azərbaycan dilində yazılan klassik və müasir əsərlərdə Azərbaycan dili şivələrinin canlı tarixi etnolinqviistik mənzərəsini əks etdirən və qədim türk dilinin tarixi sabitliyini yazılı əsərlərdə mühafizə edən əsas amillərdən biridir.

Güneydə qələmə alınmış yazılı əsərlərdə bu dialekt faktlarına görə müasir Azərbaycan ədəbi dilinin vahid orfoqrafik qaydaları pozulmuş olsa da, bu fakt Güney Azərbaycan, eləcə də dilimizin digər dialektlərinin tarixi etnolinqviistik baxımından tədqiqi üçün olduqca əhəmiyyətlidir. Güney Azərbaycanda yazılı ədəbi dil üçün xarakterik olan bu dialekt xüsusiyyətləri Saib Təbrizi, Qövsü Təbrizi, Məhəmməd Əmani kimi klassiklərlə yanaşı, M.Şəhriyar, K.Mamağanlı, Ə.Daşqın kimi müasir yazarların da əsərlərində müşahidə olunmaqdadır.

Taki söz vardı *cəhanda* qiblədən, mehrabdan,
El bilir, aləm bilir o qibləgahımdır mənim.
Şəmi var insan *demaqın*, küfrdür allah *demaq*.
Yoxsa istərdim *diyəm* yarım ilahımdır mənim (428, s.88).

Güney Azərbaycan dialektləri fonetik baxımdan əsasən Naxçıvan qrupu şivələrinə daha yaxın olsa da, bəzən də çağdaş Türkiyə türkcəsinə məxsus fonetik bənzərliyi ilə diqqəti cəlb edir ki, bu da Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində eyni sözlərdə fərqli səs keçidləri, eləcə də səs düşümü və ya səs əlavəsi müşahidə olunduğunu göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Güney Azərbaycanın bir çox dialektlərində söz başlanğıcında bəzən sözlərdə qədim türk dillərinə məxsus [y] səsinin saxlanması faktı nəzərə çarpır. Məsələn, Güney Azərbaycanda yaşayan qaşqayların dilində söz başlanğıcında müşahidə olunan [y] səsi (y:1) İnalı şivəsində (i:1) şəkildə işlənir. Azərbaycan dilindəki və Naxçıvan qrupu şivələrindəki 9 sait səsdən üçü --- [ı], [ü], [ö] səsləri Əbiverdi şivəsində atılmış, bu səslərin yerinə [e] və [i] səsləri keçid almışdır: *ı>e; beçaq, dernaq, qezel, qeşlaq ü>i; diyi, iç, iz, isd, ö>e; gez, kepəg, ez, sez* (32, s.39).

Türk sistemli dillər içərisində Azərbaycan dili akustik fonoloji baxımdan ən mükəmməl səs sistemində və zəngin lüğət tərkibinə malik olan dillərdən biridir. Bu dil həm sait, həm də samit səslərin spesifikasiyi ilə başqa türk dillərindən seçilir. VII əsrdən yazı mədəniyyətini ərəb əlifbası ilə həm də bu dildə davam etdirmək məcburiyyətində qalan Azərbaycanın elm, mədəniyyət xadimləri tez bir zamanda bu əlifbanı mənimsəyərək öz yaradıcılıqlarını ərəb əlifbası ilə milli ana dilində uğurla davam etdirmişlər. Bununla da türk dilinin akustik fonoloji xüsusiyyətlərinin qrafikasını tam əks etdirməyən ərəb əlifbası ilə Azərbaycan dilində yazılmış əsərlər dilimizin fonetik xüsusiyyətlərini canlı danışq dili əsasında mühafizə etmiş olsa da, Azərbaycan dilinin mövcud sait və samitlər sistemi ərəb və fars dillərinin orfoqrafik xüsusiyyətlərinə istinadən yazılmış oldu-

ğundan, dilimizin fonetik sistemində mövcud problemləri aradan qaldıra bilmədi. 200 ildən artıqdır ki, Güney Azərbaycanda türk dilində milli təhsil və yazı mədəniyyətinin yasaq edilməsiə baxmayaraq, Azərbaycan – türk dili özünün bütün tarixi dövrlərində canlı ünsiyyət vasitəsi olaraq yaşamış və müxtəlif xalqların əlifbalarının təsiri altında belə özünəməxsus milli xüsusiyyətlərini bu günədək qoruyub saxlamışdır.

Müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olan səs düşümü, səs artımı, yerdəyişmə, heca düşümü, assimilyasiya, dissimilyasiya, səslərin qoşalaşması, diftonqların yaranması Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan dialektlərində də eynilə müşahidə olunmaqdadır. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan şivələrində də kəmiyyət fərqiəndən asılı olaraq saitlərin uzun və qısa variantları mövcuddur. M.Məmmədli H.Səlminin “Azərbaycan dilinin ümumi fonetikasi” adlı namizədlik dissertasiyasında bir neçə sözə ilkin uzanma hadisəsinin baş verməsi fikrilə razılaşmayaraq, bu fikrin heç bir fakta dayanmadığını və türk dillərində iki tip – ilkin uzanma hadisəsinin müasir Azərbaycan dili və dialektləri üçün xarakterik olmadığını və bu dil faktına rast gəlmədiyini qeyd edir (106, s.21). Lakin tədqiqatlar göstərir ki, qədim türk dili üçün xarakterik olan ilkin uzanma hadisəsi Güney Azərbaycanın Əbiverdi (*iiz* (100), *aaq* (ağ), *aaç* (aç), Xorasan (*o:zin*, *o:yın*) şivələrində qorunub saxlanılır (32, c.2, s.40,49). Türk dilləri üçün xarakterik olan sonrakı uzanma hadisəsi Azərbaycan dilinin digər şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan şivələrində daha çox müşahidə olunan hadisədir: *to:y* (toy), *to:xı* (toxu), *ka:ri* (çalışqan), *sa:ni* (xor), (eyraan), *daar* (dar), *suu* (su), *qaaren* (qarın) (Əbv) (32, c.2, s.40,48). Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, eynilə Naxçıvan qrupu şivələrində də [m, n, y, ğ] samitlərinin düşməsi nəticəsində müşahidə olunan sonrakı uzanma həm türk sözlərində, həm də ərəb mənşəli sözlərdə özünü göstərir. Əhərin Vənabad, Xuniyə və bir çox kəndlərində uzanma hadisəsi *gedəyin-*

gedän, gäläyin-gälän şəklində müşahidə olunur: *boşbör*, *bə:riqara*, *bö:k*, *bə:t* (11, s.13-16).

Naxçıvan qrupu şivələri ilə Güney Azərbaycan dialektlərinin müqayisəsində elə spesifik səs keçidləri müşahidə olunur ki, Güney Azərbaycanda mövcud bu səs keçidlərinin bir çoxu Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud deyil. İrənin Fars əyalətində Əbiverdi şivəsində qeydə alınmış bir sıra səs əvəzlənmələri Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik deyil. Əsasən Güney Azərbaycanın Əbiverdi şivəsi üçün xarakterik olan *ɪ>e* (*dale<dalı*, *yert<yırt*, *sendermaq<sındırmaq*, *yaqşe<yaxşı*, *gezel<qızıl* *beçaq<bıçaq*, *qeşlaq<qışlaq*, *dermaq<dırmaq*, *seyğər<sığır*) (32, s.39), *ü>e* (*kesmək<küsmək*, *ele-öülü*, *tek-tök*), *ü>i* (*gin-gün*, *kismək<küsmək*, *iz-yüz*, *tilki-tülkü*, *sid-süd*, *diydüyü*, *iç-üç*, *isd-ust*) *ö>e* (*geynək<köynək*, *gezel-gözəl*, *dert-dörd*, *ez-öz*, *gez-göz*, *sez-söz*, *gebək-göbək* (Əbv.), *ɪ>e* (*diri-dire*, *pis-pes*), *u>e* (*quze-quzu*, *qurre-quru*, *boren-burun*, *qolenc-qulunc*, *qoze-quzu* (Sun.)) (32, s.39), *u>i* (*izaq-uzaq*) kimi sait səs keçidlərinin bir qismi Güney Azərbaycan dialektlərinin bir çoxunda əsas fonetik dil faktı kimi özünü göstərsə də, bu tip əvəzlənmələrə Naxçıvan qrupu şivələrində rast gəlinmir.

Güney Azərbaycanın bəzi şivələrinə məxsus spesifik fonetik xüsusiyyətlərdən biri də söz ortasında [ö] və sözün sonundakı [u] və [i] səslərinin [e] səsi ilə əvəzlənməsi və söz ortasında [q] səsinin [ğ] səsi yerində işlənməsidir ki, bu fonetik xüsusiyyət də (*ö>e*, *u>e*, *ɪ>e*, *i>e*) Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik deyildir: *göz – gez*, *köz – kez*, *çörək – çerəy*, *dərə – dire* (Xor., Boç.) *bağlı-bağle*, *işiq-işeq*, *tök-tek*, *yurd-yert*, *diri-dire*, *oturote* (Coğ.) *u>e*; *i>e*, *ü>i*, *ğ>q*, *Bulet ta gürləməqə tole yaqmaz*. *Xələc şire balmacan tülki toqmaz* (Xal.) (32, c.2, s.79). *Gərçi havul (xub) bəlgülüğ daağ ki bu tayifə ti yierdə və qaçan kuç vierilmiş ya iezləri kuç şamış (etmək) allar bu məntəqəyə kəlmişəllər, amma ondıçakı qırağ kuşaça haayılmış, iezxarlarıya (ixtiyar) buora kəmlədükəllər və kuç vierilmiş ya təbid olmuşəllər* (32, c.2, s.78). Güney Azərbaycanda yaşayan xalqların dili üçün

spesifik fonetik xüsusiyyətlərdən biri də pratotürk dövründən qalan saitlər sistemində üçlü – qısa, uzun və diftonqların müşahidə olunmasıdır: *uon<on*, *höu<ev*, *kööz<göz*, *uorqan<yorğan*, *buora<bura*, *haarısıça<arasında*, *yətəyuollar<yaşayırılar* (Xal.) (32, c.2, s.78), *daağ<dağ*, *daar<dar*, *daaş<daş*, *suu<su*, *duuz<duz*, *beeş<beş*, *qaar<qar*, *eyraan<ayran*, *iyaaman<yaman*, *ilaan < ilan* (32, c.2, s.40).

Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Güney Azərbaycanın bir sıra dialektlərində qeydə alınmış *ö>e*, *i>e*, *u>e*, *ɪ>e*, *ü>i*, *i>u* kimi spesifik səs keçidləri vaxtilə azərbaycanlıların etnogenezində iştirak etmiş və hazırda burada tarixi adını yaşadan qədim türk tayfalarının etimologiyasıdır. Belə səs keçidlərindən Qərbi Azərbaycan ostanının Urmiyə vilayətində əfşar və coğatay şivələrində qeydə alınmış [u] və [i] səslərinin söz sonunda [e] səsinə keçidi (*xaloğle*, *olubde*, *seyidoğle*, *gəlibde*) də Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud deyildir. Güney Azərbaycandakı mövcud şivələrin bir qismində Azərbaycan dilində olan bəzi saitlər işlənmir. Məsələn, İrənin Kermansah bölgəsində yaşayan şunğur türklərinin dilində [ɪ] və [ö] səsləri işlənmədiyindən, saitlər sistemində *o>u*, *ö>ü*, *e>i* əvəzlənmələri özünü göstərir: *qul-qol*, *urtə-orta*, *güz-göz*, *gül- göl*, *gük-göy*, *ir-ər*, *iv-ev* (32, c.2, s.63).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilində, eləcə də dialektlərdə mövcud olan samitlər sistemi bütünlüklə Güney Azərbaycan şivələrində müşahidə olunmaqdadır. Lakin bəzən Güney Azərbaycan şivələrində elə samit dəyişmələrinə rast gəlinir ki, bunlar Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunmur. Məsələn, şunğur şivəsində *y>n* (*numurta<yumurta*), *d>r* (*ərvar<arvad*, *urin<odun*, *durağ<dodaq*, *darma<dadmaq*), *d>l* (*gəllim<gəldim*), Çəğəndən şivəsində *b>y* (*büyü<bibi*), xalqların dilində *d>y* (*hadaq*, *hardı* (ayrı), *odğan* (oynamaq), *udu* (uyumaq), *boda* (boya), *dumruk* (yumruq), *qudruc* (quyruq)) (32, c.2, s.71). Naxçıvan və Güney Azərbaycan üzrə aparılan müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, bu kimi fərqli səs

tiplərinin mövcudluğu dilin inkişafı ilə əlaqədar fonetik sistemdə baş vermiş dəyişikliklərlə bağlı olaraq meydana çıxır.

Maraqlı cəhətlərdən biri də Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində samitlərin fərqli keçidlərinin əksər hallarda paralel müşahidə olunmasıdır. Azərbaycan dilinin digər qrup və şivələrində müşahidə olunmayan, yalnız Naxçıvanın Nehrəm bölgəsi üçün xarakterik olan $b > v > y$ söz ortasında intervokal mövqedə $b > v$ hadisəsi mərhələli şəkildə baş verir: $b > v > y$ (*büü<bibi<büvü*), $c > g$, $ç > k$, $k > ç$ səs keçidləri Güneydə Qərbi Azərbaycan ostanının Çaldıran, Maku, Marağa, Şot yörəsinin bütün kəndləri, həmçinin Qarazeydinin Çors, Qurşaqlı, Şiblo, Əziz, Böycan kəndlərində yaşayan əhalinin səciyyəvi dil xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır: $c > g$; *gorap<corab*, *gügə<cüca*, $ç > k$; *kikəyh<çiçək*, *karıx<çarıq*, $k > ç$; *çabap<kabab*, *çitap<kitab*.

Müqayisəli tədqiqatlar Güney Azərbaycan dialektlərinin sadəcə Naxçıvan qrupu şivələri ilə deyil, bir çox hallarda Azərbaycanın digər qrup şivələri ilə də paralelliyini qoruduğunu göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunmayan, Şəki dialekti üçün xarakterik olan çox nadir $b > d$ səs əvəzlənməsi Mamağan, Qorqan, Səlmas, Şəbüstər və ona yaxın olan kəndlərdə müşahidə olunur. Bu bölgələrin şivələrində Sonu [b] səsi ilə bitən feillərə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi əlavə olunduqda [b] səsi [d] səsinə keçid alır: *gəlididi<gəlibdir*, *gedidi<gedibdir*. Kələybər və Mərənddə isə [r] səsi [y] səsinə keçid alır: *duy-dur*, *gəliyəm-gəliməm*, *qoyannıx-qaranlıq*, *töyəlir-törəli*, *toyba-torba*, *güyültü-qurultu*, *əyköyün-ərköyün*, *əyəbi-cən-ərəbcə*, *əpyimək-əprimək*. Çox maraqlı cəhətlərdən biri də Təbrizin Xətib, Qaraağac, Bahar məhəlləsində [r] səsinin işlənməməsidir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, hazırda Təbrizin tarixi məhəlləsi sayılan Xətib vaxtilə ayrıca bir kənd olub. Bu kənd Təbrizə qatıldıqdan sonra buradakı dillərin təsiri ilə Xətib şivəsi üçün xarakterik olan [h] səsi [x] –yə çevrilsə də, bir çox hallarda [h] səsinə qoruyub saxlayır: *hanım*. Təbriz dialektində

mövcud $r > d$ diferensiasiyası XIX əsrdən bu günə qədər Naxçıvan qrupu şivələrində bəzi məqamlarda öz mövqeyini qoruyur: *bayraq–baydax*. *Allah baydağımızı uca eləsin* (Nax.). Bu fonetik hadisə eynilə Şərqi Anadolu şivələrində də müşahidə olunur: *baydağ* (Ur.) (194, s.234).

Güney Azərbaycanın Miyondab bölgəsi üçün xarakterik olan səs keçidlərindən biri də $k > s$ hadisəsidir. Azərbaycanın digər bölgələrində müşahidə olunmayan bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycan dialektlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, Naxçıvan qrupu şivələrində tərəf mənasını bildirən *söntəm* sözü Miyondabda *köndəm* şəklində işlənir. Naxçıvan qrupu şivələri ilə Güney Azərbaycan dialektlərinin müqayisəsində Azərbaycan dilinin digər dialektlərində müşahidə olunmayan və ya çox məhdud rastlanan bu tip maraqlı səs keçidləri də müşahidə olunur: *d–t–c–ç*; *dıngılı – tiqqılı – cıngılı –çiqqılı*, *dönmək–çönmək*, *deyirmək–çeyirmək*, *dırnaq–turnak–cırnaq*, *dıngıldmaq–çingıldamaq–tıqqıldamaq*, *dəyirdəx–çəyirdəx–toxum* (Qrç.), *dimcihle–çimdikle* (Ş.A.–Arç.).

Güney Azərbaycan şivələrində, eləcə də şifahi xalq ədəbiyyatı nümunələrinin dilində qorunub saxlanan və sonradan klassik ədəbi əsərlərin dilinə keçid alan bir çox leksik vahidlər ifadə etdiyi mənə çalarına, daşdığı semantik yükə, eyni zamanda forma və məzmununa görə müasir Azərbaycan, eləcə də tarixi və çağdaş türk dilləri ilə kök birliyinə dayanan linqvistik parametrlərə malik olsa da, fonetik baxımdan olduğu kimi, bir çox hallarda leksik semantik baxımdan da spesifikliyi ilə Naxçıvan qrupu şivələrindən tam fərqli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir: *qarpunnamaq–anqırmaq*, *zadən–zadən–dilim–dilim*, *parça–parça*, *sovzi//so^uzi//səbz–göyərzi*, *illət – səbəb*, *şahisparən–reyhan*, *nəccər//nəccar – dülgər*, *xuruşt – aşın qarası*, *iştibah – səhv*, *yanlış*, *tavlambar–təndir*, *cövşəndü–arxalandı*, *xıxla–bağla*, *əlçə–parça*, *miyambır–doğru söz*, *sayıtal–sayılıb seçilən*, *köçqon–köçəri* tayfaların köç etdiyi zaman yaşaması üçün uyğun olan yer.

ŞƏRQİ ANADOLUNUN İNZİBATİ ƏRAZİ BÖLGÜSÜ VƏ ƏHALİSİNİN TARİXİ ETNİK TƏRKİBİ

Türkiyə Respublikası Ağdəniz, Ege, Qaradəniz, Marmara, Şərqi Anadolu, Şimal-Şərqi Anadolu, Cənub-Şərqi Anadolu, Qərbi Anadolu kimi 7 böyük coğrafi inzibati ərazidən ibarətdir. **Xəritə 7 və 8.** Geosiyasi mövqeyinə görə daima diqqət mərkəzində olan Şərqi Anadolu bu bölgələrdən biri olaraq özlüyündə Ağrı, Bingöl, Bitlis, Elazığ, Erzincan, Erzurum, Hakkari, Qars, Malatya, Muş, Tunceli, Van, Ardahan və İğdır kimi ayrı-ayrılıqda 14 vilayətə bölünür ki, bu vilayətlərin hər biri ayrılıqda şəhər, rayon və kəndlərdən ibarətdir. Bu bölgəyə Şərqi Anadolu adı Türkiyənin şərqində yerləşdiyinə görə Birinci Coğrafiya Konqresi tərəfindən 1941-ci ildə verilmişdir. Şərqi Anadolu bölgəsi özlüyündə dörd böyük hissəyə ayrılır: Ərzurum-Qars, Yuxarı Fırat, Yuxarı Murad-Van, Hakkari (**Xəritə 9 və 10**).

Türkiyədəki coğrafi bölgələr arasında əhali miqdarı və sıxlığına görə ciddi fərqlər var. Bu fərqlərin yaranmasında əsas faktorlardan biri təbii coğrafi şəraitlə yanaşı, sənayeləşmə, iqlim şərtlərinin əkinçilik və maldarlıq üçün yararlı olması, yeraltı qaynaqları, turizm, nəqliyyat da xüsusi rol oynayır. Bu da Şərqi Anadolu bölgəsində əhali sıxlığını yaradan ən başlıca səbəblərdən biridir. Şərqi Anadolu ölkənin, əhali sıxlığı baxımından əhalisi ən az olan bölgəsi olub Türkiyə torpaqlarının 21%-ni əhatə edir. 2000-ci ildəki siyahıya almaya görə bölgənin əhalisi 6 milyon 147 min nəfərdən çoxdur.

Son dövrlərdə Azərbaycanla, xüsusilə Naxçıvan MR ilə sərhədlərin açılması mədəni, iqtisadi əlaqələrin genişlənməsi Şərqi Anadolu da bir çox sahələrdə olduğu kimi, sənayeləşmə və nəqliyyatın da inkişafına böyük zəmin yaratmış oldu ki, bu da sərhədyanı bölgə olaraq Türkiyə üçün strateji əhəmiyyətli bölgələrdən biri olan Şərqi Anadolunun İğdır, Erzurum, Kars, Erzincan, Tunceli, Ağrı və Bingöl kimi bölgələrin iqtisadi mədəni baxımdan daha da inkişaf etməsinə səbəb oldu. Azərbaycanın

canın ayrılmaz parçası Naxçıvan MR ilə tarixi mədəni əlaqələrin bərpası və genişlənməsi sərhədyanı bölgə olaraq Şərqi Anadolunun böyük strateji əhəmiyyətli İğdır, Kars, Erzurum, Erzincan, Van, Ağrı, Tunceli və Bingöl kimi bölgələrin sosial-iqtisadi və mədəni cəhətdən yüksəlişinə, Türkiyə ilə Azərbaycan arasında əlaqələrin müxtəlif istiqamətdə sürətli inkişafına təkan vermiş oldu. Bu mədəni əlaqələrin sırasında ilk növbədə elmi-mədəni əlaqələr zəminində eyni soy-kökə malik Azərbaycan və Anadolu türklərinin tarixi-coğrafi və dil birliyini təsdiq edən bir çox yeni elmi tədqiqatların aparılması üçün böyük imkan yaratmış oldu.

Müxtəlif istiqamətdə müştərək aparılan tarixi elmi tədqiqatlar istər Anadolu, istərsə də Naxçıvan ərazisində ilkin məskunlaşan türklərin bu ərazilərə sonradan gəlmə olduğunu irəli sürən saxta iddiaları və "Ermənistan və ya Kürdüstan" torpaqları olması xülyası kimi uydurma konsepsiyaları kökündən təkzib edən tarixi faktları ortaya çıxarmaqdadır. Tarixi-coğrafi, etnoqrafik tədqiqatlarla yanaşı, dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, istər Naxçıvan və Güney Azərbaycan, istərsə də, Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsində yaşayan türk xalqının tarixi hələ e.ə. minilliklərə, qədim şumer mədəniyyətinə gedib çıxır. Bu tarixi gerçəkliyi təsdiq edən ən ciddi gerçək fakt, tarixi arxeoloji qazıntılarla yanaşı, bu ərazilərdə yaşayan Azərbaycan və Anadolu türklərinin vahid dili və ortaq mədəniyyətidir. Arxeoloji, tarixi-etnoqrafik və etnolinqvistik tədqiqatlar Naxçıvan MR-də olduğu kimi, Türkiyənin Şərqi Anadolu bölgəsinin də e.ə. minilliklərdən etibarən qədim türk boylarının məskunlaşdığı və hakim olduğu ərazilər olduğunu təsdiq edir (218, s. LIV-LV).

Müasir mərhələdə Naxçıvan MR kimi, geostrateji mövqeyinə görə Türkiyədə ən ciddi siyasi mübahisə və münaqişələrin mərkəzinə çevrilmiş Şərqi Anadolunun tarixi etnogenetik və etnolinqvistik baxımdan tədqiqi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Geosiyasi baxımdan Türkiyə üçün mühüm strateji əhəmiyyəti olan Şərqi Anadolu bölgəsi Azərbaycan, xüsusilə Naxçıvan MR və Güney Azərbaycan üçün də mühüm strateji əhəmiyyətə malik

bölgələrdən biridir. Müasir mərhələdə mürəkkəb etnik tərkibi ilə müxtəlif xalqların, xüsusilə 1915-ci ildən sonra türk adları ilə milli kimliyini süni şəkildə kürdləşdirmiş ermənilərin torpaq iddialarının mərkəzinə çevrilmiş Şərqi Anadolu türk etnik və etnolingvistik xüsusiyyətlərinə görə tarixən Azərbaycana daha çox bağlı qədim türk torpaqlarının ayrılmaz bir parçasıdır.

Tarixi, coğrafi və etnik baxımdan köktü qədim şumer mədəniyyətinə dayanan və etnogenetik baxımdan qədim oğuzların ilkin məskunlaşdığı ərazilər olan qədim Rum elində, indiki Anadoluda ən qədim türk boylarının ilkin məskunlaşdığını təsdiq edən bir çox tarixi arxeoloji və etnoqrafik tədqiqatlarla yanaşı, toponomik, eyni zamanda dialektoloji tədqiqatlar da təsdiq edir.

Şərqi Anadolu və Naxçıvanın tarixi tarixi etnik birliyini təsdiq edən ən əsas fakt hər iki bölgənin toponimiyasında paralel olaraq tarixi adını yaşadan qədim türk etnoslarının adlarıdır. Müasir dövrdə bütövlükdə Azərbaycan, eləcə də Naxçıvan toponimiyasında qeydə alınmış türk tarixinin izlərini yaşadan mövcut Keçili, Oğuzkənd, Gümüşlü, Kazasçı, Araz, Kemer-kaya, Tebrizcik, Yaycı, Kültəpə, Alixanlı, Alikəmərli, Badıllı, Çakırtaş, Xalac, Kələkli, Kerimbeyli, Küllük, Mollakəmer, Kenzek, Kuşçu, İlanlı, Muğanlı, Axura, Kızıqlışlaq kimi kənd adlarının paralel olaraq istər Şərqi Anadolunun Erzurum, İğdır, istərsə də Naxçıvan toponimiyasında qeydə alınması bir tarixi sənəd olaraq türk tarixinin ən əski qatlarından xəbər verir. Tuncer Gülensoyun qeyd etdiyi kimi, "Eldeki tarihi bilgilerimize göre Doğu Anadolunun bölgelerinde Mamıklar, Saragurlar, Akatzirler, Arsaklar, Hazarlar, Büğdüzler, Barsulalar, Akhunlar, Sabirler, Bulqar türkləri, hristiyan ve müsəlman Qıpçaqlar kimi türk boyları yerleşmişler. 1071 Malazgirt zaferiyle Oğuz-Türkmen boylarına iyice açılan Anadolunun bu bölgesinde Kayı, Kınık, Bayandır, Bayat, Yıva, Eymir, Çavundur, Çepni, Avşar, Peçenek, Döğer, Beğdilli, kimi Oğuz boyları ile Bozoklu, Akkoyunlu, Karakeçili, Uluş Yörük, Harzemli, Saatlu, Alpavut, Cihangirli, Kaçar, Sürmeli kimi Oğuz-Türkmen boy, soy, oymak ve aşiretle-

rinin yaşadıkları görülür. XVI. Yüz-yılda Yavuz Sultan Selimin, Doğu Anadolu politikası neticesinde, Şah İsmayıl ve şialığa karşı bir öncü kuvvet teşkil edilmek üzere, Konya, Karaman, Teke, Ankara ve Kayseri yörelerinde yaşayan Milan, Berezan, Karakeçi, Çıbıran, Hasenan, Sipkan, Hayderan, Zilan, Celali kimi Oğuz-Türkmen aşiretleri bu yörelere göçürülmüşler" (218, s. XXVIII).

Pratürk dövründən ən qədim türk boylarının məskəni olduğunu təsdiq edən qədim mənbələrdəki tarixi faktlara baxmayaraq, Naxçıvan MR kimi, Şərqi Anadolu torpaqları da ermənilərin torpaq iddiasının başqa bir adla "Böyük Kürdüstan" ideologiyası adı ilə məqsədyönlü siyasi çəkişmələrinin mərkəzinə çevrilmiş qədim türk torpaqlarının böyük geostrateji əhəmiyyətli bölgələrindən biridir. Bu gün Şərqi Anadolu torpaqlarına qarşı irəli sürülən müxtəlif siyasi-ideoloji iddialara baxmayaraq, aparılan arxeoloji, etnoqrafik, toponimik tədqiqatlarla yanaşı, tarixi dialektoloji faktlar da bu torpaqların türklərə məxsus olduğunu təsdiq edir. Bu da ermənilərin və kürdlərin "Dənizdən dənizə Ermənistan" və "Böyük Kürdüstan" kimi yeni dövlət yaradılmasında irəli sürülən məqsədyönlü saxta və yersiz konsepsiyalarını tamamilə rədd edir. Vaxtilə Naxçıvanla eyni coğrafi areala malik, tarixi köçlər üçün köprü rolunu oynamış və müxtəlif axınların mərkəzinə çevrilmiş Şərqi Anadolu müasir mərhələdə etnik tərkibinə görə müxtəlif xalqların birgə yaşadığı ərazilər olsa da, kəmiyyət etibarilə üstünlüyə malik türk xalqı buranın ilkin və əzəli sakinləri olmuşdur. Şərqi Anadolunun qədim türk torpaqları olması və tarix boyunca müxtəlif xalqların köç edərək burada məskunlaşması haqqında mənbələrdə tarixi həqiqətlər öz təsdiqini tapır.

Tarix boyunca bir çox xalqların köçürülərək və burada məskunlaşması Şərqi Anadolunun etnik tərkibində müəyyən iz qoymuş olsa da, e.ə. bir çox qaynaqlar, xüsusilə qədim şumer mədəniyyəti ilə bağlı tarixi, coğrafi, eyni zamanda dil faktları Şərqi Anadolunun qədim etnik mənzərəsini müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Tarixi qaynaqlarda Roma və Bizans dönəmin-

dən xeyli öncə e.ə. 2000-ci illərdə Şərqi Anadolu müasir Azərbaycan türklərinin etnogenezində mühüm rol oynamış qədim türk tayfaları kimmer, etruskilər, skif, sabar//suvar, arsaq, çepni, xəzər, hun, ağqo-yunlu, ağacərilər və başqa bu kimi bir çox qədim türk etnoslarının yaşadığı tarixi ərazilər olmuşdur. Hələ e.ə IX əsrdən VII əsrin ortalarına qədər, daha sonra 665-ci ildə Urartuların, skiflərin hakimiyyəti altında olan Anadolu torpaqlarında bulqar türklərinin, xəzərlərin, ağhunların, ağacərilərin, qaraqoyunlu, ağqoyunlu tayfalarının yaşadığı qədim mənbələrdə qeyd olunur (176, s. 361). E.ə. 665-ci illərdən qədim türk soylu skiflərin Kars yörəsinə hakim olduğunu və e.ə. 120-ci illərdə bulqar türklərinin Kars ətrafında yerləşdiyini qeyd edən Z.V. Toğanın tədqiqatlarında Şərqi Anadolunun təmiz türk torpaqları oldu-ğunu təsdiq edən tarixi etnik faktlar öz əksini tapır: "Tarixçi Musa Horen milattan 460 yıl sonra da söz konusu Bulgarlar'ın orada bulduklarını yazdı. M.Horen'in yazdığına görə M.S.197 ile 216 yılları arasında Hazarlar'la Barsulalar Kür örməğini geçtiler. 429 yılında Kars'ı sasaniler aldılar... 503 yılında Hazırlardan bir kol olan Sabirler kuzeyden gelerek Kafkasiyaya geçtiler. Bizans kaynaklarında Sabir, Ermeni kaynaklarında Hun olarak geçen bu Türk topluluğu 515-516 yıllarında Anadoluya girdiler" (176, s. 33).

Tarixi qaynaqların da təsdiq etdiyi kimi, eradan xeyli əvvəlki dövrlərdən türk torpaqları olan Anadolu Azərbaycan kimi müharibələrin nəticəsində kütləvi tarixi-etnik miqrasiyaların təsirinə məruz qaldı. Bizans dövründən sonra Şərqi Anadolu VII əsrdən ərəblərin işğalı və üç əsrlik ərəb hakimiyyəti ilə rəs-mi dil olaraq tanınan fars dil hökumranlığı altında qalmış və XI əsrdən yenidən Bizanslıların əlinə keçmiş oldu. Lakin XI əsrin sonlarında 1071-ci ildə səlcuklar tərəfindən məğlubiyyətə uğrayan bizanslılar bu torpaqlardan tamamilə təmizləndi və qədim oğuz boyları öz torpaqlarına sahib oldu. Göstərilən tarixi faktlara əsasən Şərqi Anadoluda yaşayan türklərin dili uzun müddət yad təsirlərə məruz qalmış olsa da, bu günə qədər qədim milli etnik kimliyini öz canlı danışiq dilində dialektal müstəvi-də günümüzə qədər yaşatmaqdadır.

ŞƏRQİ ANADOLU DİALEKTLƏRİNİN ƏSAS XÜSUSİYYƏTLƏRİ

Şərqi Anadolunun regional linqvistik xüsusiyyətlərini təhlil edərkən ilk növbədə burada iki amilə diqqət yetirilməlidir: a) rəsmi dövlət dili olan Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilinin orfoepik və orfoqrafik qaydalarına və b) tarixi etnogenetik amilləri əks etdirən fonetik və leksik cəhətlərə görə. Dialekt faktları Şərqi Anadolu şivələrini müasir Türkiyə türkcəsindən fərqləndirən və Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinə yaxınlaşdıran cəhətlərin daha üstün olduğunu göstərir.

Fonetik xüsusiyyətlər. Naxçıvan qrupu şivələrinin Anadolu şivələri ilə müqayisəsində diqqəti cəlb edən əsas amillərdən biri fonetik xüsusiyyətlərdir. Müasir Azərbaycan və türk dilinin əlifba sistemi istər orfoqrafik, istərsə də orfoepik normalara görə müəyyən fərqlərlə müşahidə olunsa da, bu fərqli cəhətləri ortadan qaldıran və hər iki bölgə üçün xarakterik olan vahid fonosemantik cəhətlər diqqəti cəlb edir ki, bu da Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrinin tarixi linqvistik xüsusiyyəti kimi həm saitlər, həm də samitlər sistemində özünü göstərir.

Danışiq səslərinin müasir Azərbaycan əlifbasında 32, türk dilinin əlifbasında isə 29 sayda göstərilməsi əlifbaya görə zahirən formal olaraq ayrı-ayrı əlifbaya malik fərqli dil kimi görünsə də, hər iki dil dialektal səviyyədə öz tarixi fonetik xüsusiyyətlərini və orfoepik xüsusiyyətlərini qorumaqla kök birliyini etnolinqvistik faktlarla təsdiq edir. Bu faktı çağdaş Türkiyə türkcəsinin əlifba sistemində qrafik işarəsi olmayan səslər və ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer almayan, Naxçıvan qrupu şivələri ilə Anadolunun çeşidli bölgələrində mövcud ortaqlıq dialektal vahidlər təsdiq edir. Azərbaycan dilinin ədəbi və dialekt qatının fonetik sistemində aktiv işləənən, lakin müasir Türk dilinin əlifbasında və ədəbi dilində qrafik işarəsi olmayan [ə, x, q], eyni zamanda Azərbaycan dilinin dialektlərində qoşadodaq [v (w)] və [ŋ] [sağır n (ŋ)] kimi səslər Türkiyənin bütün bölgələrində, xüsusilə Anadolu

dialektlərində müasir Azərbaycan dilində və dialektlərində olduğu kimi aktivdir. Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində və əlifbasında qrafik işarəsi olmayan, lakin Şərqi Anadolu şivələrində Azərbaycan dilində olduğu kimi, daha çox işlənən səslərdən biri [ə] səsidir. Türkiyədə aparılan dialektoloji tədqiqatlarda bu səsin fonetik transkripsiyası [ä, è] kimi göstərilir (177, s.26).

[x]- Türk dilinin əlifbasında olmayan, lakin Anadolu şivələrində daha çox rast gəlinən səslərdən biri də [x] səsidir. Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında aktiv yer alan [x] səsi Şərqi Anadolu şivələrində akustik fonoloji baxımdan eyni olsa da, Türkiyə türkcəsində [h] kimi işlənir: *xanım – hanım, xəritə – haritə, xalq – halk, xəbər – haber*. Türkiyə türkcəsində mövcud [k] səsi oğuz qrupu türk dillərində mövcud *q>k* səs keçidinə uyğun olaraq Azərbaycan dilində [q] kimi işlənir və bu səs Türkiyə türkcəsində [g] qrafik işarəsi ilə göstərilir. Anadolu şivələrində isə [x (h)] şəklində işlənir. Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi, Azərbaycan dilində [q], Türkiyə türkcəsində isə sonu [k] ilə bitən sözlərdə [q/k] səslərinin [x] şəklində işlənməsidir: *qoyduq/koyduk/qoydux,qulaq/kulak/qulax çıxdıq/çıkdık/çixdix, uşaq/uşak/uşax, daraq/darak/darax arıq/arık/arix* (Nax., Cul., Ord., Şah., Elaz., Kars., Erzc.). Türk ədəbi dilində və əlifbasında qrafik işarəsi olmayan, bir çox hallarda [g(g)] və [k] səslərinin dialekt variantı olan [x] səsi Anadolu şivələrinin tədqiqində (h) fonetik transkripsiyasında təqdim olunur: *Gecenin bir zamanı qalılır henceli bağılır beline. Padişah yetişdi çıhdı tahtıda* (İğd.) (176, s.265). *Bizim gonaqların, ögündən geçdiler. Garılar eğililler çarılırların, çarılı geyindihlarında* (Elaz.).

Şərqi Anadolunun regional linqvistik xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan dilinin şivələrində işlənən qoşadodaq [w] və [ŋ] (*sağır n*) səsidir. Tədqiqatlar göstərir ki, Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də eyni şəkildə işlənən [ŋ] (*sağır n*) səsi qədim qıpçaq dilinin əsas fonetik xüsusiyyəti kimi müasir dialektlərimizdə qorunmaqdadır.

Müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektləri üçün xarakterik olan bu səs Naxçıvan qrupu şivələrində burun səsi kimi müşahidə olunmaqdadır: *dayıya, nənəyə, qonşuya, güzgüyə* (Kük., G.Qış., Gən.) (9, s.108). İstər Azərbaycanda, istərsə də Türkiyədə mövcud dialektlərin müəyyən fərqli akustik fonoloji xüsusiyyətlərə malik olması bəzən ekstralinqvistik amillərlə bağlı olsa da, bunun bir çox hallarda mənşəcə etnolinqvistik amillərlə də bağlı olduğu təsdiq olunur.

Siyasi coğrafi parametrlərə görə ayrı-ayrı dövlətlərin tərkibində yaşamasına baxmayaraq, Azərbaycan və Türkiyədə yaşayan türk xalqı tarixi dil birliyini ədəbi səviyyədə olduğu kimi, hər iki türkcədə daha çox xalq danışığı dilində, bu bölgələrin dialekt qatında canlı şəkildə yaşatmaqdadır. Bu baxımdan hər iki bölgənin dialektləri əsasında çağdaş Azərbaycan və türk dillərinin inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq və bu dillərin formalaşmasında və təşəkkülündə qəbilə dillərinin rolunu müəyyənləşdirmək baxımından tarixi dil faktlarını üzə çıxarmaq üçün paralel müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar olduqca böyük əhəmiyyət kəsb edir. Bir çox hallarda vahid fonetik prinsip əsasında daha güclü bağlılıq nümayiş etdirən Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələri müxtəlif dillərlə qarşılıqlı əlaqənin nəticəsi olaraq yabançı dil və dialektlərin də təsirini əks etdirir. İstər Naxçıvan, istərsə də Şərqi Anadolu şivələri tarixi inkişaf prosesində qohum və yad dillərin qarşılıqlı təsiri nəticəsində təmasda olduqları dialektlərin bir sıra fonetik, morfoloji və leksik xüsusiyyətlərini qəbul etsə də, özünəməxsus tarixi milli xüsusiyyətlərini mühafizə etmişdir.

Siyasi, coğrafi amillərin təsiri nəticəsində müxtəlif dilli xalqlarla ictimai-siyasi və mədəni əlaqələrin nəticəsi olaraq çağdaş türk və müasir Azərbaycan dili arasında cüzi fərqlərin müşahidə olunmasına baxmayaraq, hər iki bölgənin dialekt qatı istər fonetik, istər leksik, istərsə də qrammatik baxımdan qədim türk dilinin vahid linqvistik parametrlərinə dayanaraq tarixi kök birliyini qoruması ilə diqqəti cəlb edir.

Şərqi Anadolu şivələrində həm saitlər, həm də samitlərdə müşahidə olunan müxtəlif tipli səs keçidlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə paralel işlənməsi faktı tarixi etnogenetik amillərin xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır. Hər iki bölgənin dialektlərində bu tip səs keçidlərinin söz köklərindən daha çox söz kökünə əlavə olunan və əhəngi pozan şəkilçilərdə müşahidə olunması da diqqəti cəlb edən dil faktlarıdır. Şərqi Anadolunun bir çox bölgələrində *galdım, evimin, istisin (istəyirsən)* kimi sözlər akustik fonoloji cəhətdən eyni ilə Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunur.

<i>Naxçıvan</i>	<i>Şərqi Anadolu</i>	<i>Türkiyə türkcəsi</i>
qəral	qəral (Er.)	karar
qərə	qərə (Af.)	kara
qılış	qılış (Ter., Kar.)/gilinç (Er.)	kılınç
nəqqərtəm/nəqqədəm	negartan (Tm.)	ne kadar

Azərbaycan dilinin dialekt qrupları arasında olduğu kimi, Şərqi Anadolunun da 14 bölgəsinin hər biri özünəməxsus şivə xüsusiyyətlərinə malik olduğundan müqayisəli tədqiqatlarda sait və samit səslərin keçidlərinin müxtəlif nisbətə istər ədəbi, istərsə də dialekt baxımından Azərbaycan dilinə daha yaxın olması ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəli tədqiqi müasir Azərbaycan və türk dillərinin formalaşmasında qədim türk tayfalarının iştirakının danılmaz həqiqət olduğunu təsdiq edir. Bu tayfa dillərinin təsiri müxtəlif areallarda mövcud yerli dialektlərdə aydın görünür. Naxçıvan və Şərqi Azərbaycan şivələrində sait və samit fonemlər və bunların digər səslərə keçid variantlarının paralelliyi bu tarixi amillərin təzahürüdür.

NAXÇIVAN Qrupu Şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu Şivələri ilə Fonetik Müqayisəsi

Dialektlərdə səslərin şivə özəlliklərini nəzərə çarpdıran akustik harmonik xüsusiyyətlərin düzgün dəyərləndirilməsi əsas meyardır, xüsusilə müqayisəli tədqiqatlarda səslərin müxtəlif variantları, eyni zamanda, səs keçidləri və səs dəyişmələrinin çox incə bir şəkildə diqqətə alınması olduqca zəruri bir məsələdir. F.Zeynalovun qeyd etdiyi kimi, fonetik xüsusiyyətlər hər bir dilin özünəməxsus fərdi əlamətlərindən ibarət olduğu üçün fonetik müqayisə bu dillərdəki fərqlənmələri ümumi oxşarlıq fonunda müəyyən edib aşkara çıxara bilər. Fonetik müqayisə prosesi türk dillərinin malik olduğu zənginliyi meydana çıxarmaq, buradakı müxtəlifliyi tədqiq etmək məqsədini qarşıya qoyur (164, s. 38).

Bu tip fonetik xüsusiyyətlərin tədqiqi daha çox müxtəlif dillərə keçən sözlərin tarixi etimoloji cəhətdən araşdırılmasında, həmçinin özünəməxsus akustik fonoloji xüsusiyyətlərə malik müxtəlif dillərin səs sistemində türk dilinin təsiri ilə baş verən dəyişikliklərin dəqiqləşdirilməsində mühüm əhəmiyyət daşıyır. İstər müasir ədəbi, istərsə də mövcud dialektlərimizdə müşahidə olunan səslərin kəmiyyət fərqi bütün türk dilləri üçün xarakterikdir. Bu baxımdan Naxçıvan qrupu şivələrinin Azərbaycanın digər bölgələri, xüsusilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun mövcud dialektləri ilə qarşılaşdırılıb müqayisə edilməsi dilimizdə və dialektlərimizdə tarixən baş verən mövcud dəyişmələri və həmin dəyişmələrin səbəb və nəticəsini düzgün müəyyənləşdirmək imkanı yaradır.

Dialekt baxımından ciddi fərq müşahidə olunmayan bu üç coğrafi bölgə arasında aparılan müqayisəli linqvistik tədqiqatlar ədəbi dil və dialektlər arasında səs fərqlərini ortaya çıxaran tarixi etnik və etnolinqvistik amillərin təsiri daha dəqiq müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. İstər Naxçıvan, istər Güney

Azərbaycan, istərsə də Şərqi Anadolu dialektləri fonetik cəhətdən həm Şimali Azərbaycan, həm də digər türk dillərinin dialektləri ilə müəyyən paralel xüsusiyyətlərə malik olsa da, bəzi məqamlarda bu bölgələrin hər biri özünəməxsus spesifik fərqli cəhətləri ilə də diqqəti cəlb edir. Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin çağdaş türk dilləri, xüsusən, Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində bəzən elə spesifik fonetik cəhətlərə təsadüf olunur ki, bu dialekt faktlarına Şimali Azərbaycanın digər qrup şivələrində rast gəlinmir. Bölgələr üzrə belə spesifik dialekt faktlarının aşkarlanması Naxçıvan və Güney Azərbaycanın, eləcə də Şərqi Anadolu dialektlərinin digər türk dilləri ilə tarixi-müqayisəli tədqiqi üçün çox böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi kimi, coğrafi baxımdan Azərbaycanın tarixi dil sərhədlərinin və Azərbaycan dilinin digər türk dilləri və dialektləri arasında tarixi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsində mühüm rol oynayır.

Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik sistemində mövcud səslərin akustik fonoloji xüsusiyyətlərini çağdaş türk dillərinin səs sistemi ilə müqayisəsi ilk növbədə qədim türk dilinin tarixi fonetik sisteminin uzunmüddətli təkamül dövrü haqqında da məlumat verir və bir sıra söz və şəkilçilərin ilkin formalarının bərpaasına imkan yaradır. E.Əzizovun qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dilində sözün qədim fonetik şəklinin dəyişikliyə uğraması və başqa türk dilləri ilə müqayisədə söz və şəkilçilərin fonetik tərkibcə asan artikulyasiyalarına meyli etməsi Azərbaycan dilində bir sıra söz və şəkilçilərin ilkin formalarından uzaqlaşmasına gətirib çıxarmışdır (55, s. 120).

Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik sistemində mövcud sait və samitlər sistemi etnolinqvistik baxımdan türk dilləri və dialektləri ilə əsasən eyniyyət təşkil etsə də, müəyyən tarixi mərhələlərdə ekstralinqvistik amillərin təsiri nəticəsində müəyyən dəyişikliyə məruz qalmışdır. Bu isə onu göstərir ki, müəyyən tarixi proseslərdə dillərin ayrılması və inkişafı nəticəsində fonemlər sistemində baş verən dəyişikliklər qohum dillərdə kök

cəhətdən eyni olan sözlərin fonetik quruluşunda müəyyən fərqlər yaratmışdır. Tarixi inkişaf mərhələlərində ekstralinqvistik və etnolinqvistik amillərin təsiri ilə türk dilləri və dialektlərində müşahidə olunan bu səs keçidləri və səslərin dəyişmələri Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, çağdaş türk dilləri və dialektlərinin qədim kökünə tamamilə nüfuz edə bilmədiyindən türk dillərinin tarixi kökündə dayanan qədim fonetik xüsusiyyətlər günümüzədək mühafizə olunmaqdadır. Bu baxımdan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda mövcud şivələr və bu şivə xüsusiyyətlərini canlı dil faktı olaraq xalqın dilində yaşadan qədim folklor nümunələrinin dilinin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən digər bölgələrdəki türk xalqlarının dillərindəki mövcud paralelləri ilə müqayisəsi müasir türk dillərinin etnogenetik və etnolinqvistik xüsusiyyətlərinin ümumtürkoloji müstəvidə tədqiqi üçün imkan yaradır. Fikrimizcə, qədim oğuz və qırpaç dillərində müşahidə olunan bir çox səs fərqlərini ortaya çıxaran [ç~s~ts~ş~k; c>g; b>p; d>t; q>x; d~n, a>a, ö>ü; q>n, ı>u; v>n, q>ğ; y>g, u>ü; l>d, r>y; u>i, ı>i; i>ü] kimi səs keçidlərinin çağdaş türk dillərində olduğu kimi, eyni şəkildə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud paralelləri də məhz bu tarixi etnogenetik amillərlə sıx bağlıdır. Bu bölgələrin hər birində istər fonetik, istər leksik-semantik, istərsə də qrammatik baxımdan vahid dil xüsusiyyətlərinin dildə bütünlükdə sistem şəklində tarix boyu qorunub saxlanması, müasir Azərbaycan dili ilə uzun əsrlər arasında tarixi körpü yaratmaqla, əski türk dilinin mənəvi varislilik zəncirinin qırılmamasını təmin edən əsas amillərdən biridir.

Tarixi etnolinqvistik amillər əsasında Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun vahid dialekt xüsusiyyətlərinə malik olmasını ümumxalq dilinin keçmiş olduğu yolun izlərinin tarixi qalıntılarında saxlanmış formalarında axtarılması zəruri bir məsələdir.

Etnolinqvistik faktlar əsasında aparılan müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar Naxçıvan qrupu şivələrindəki mövcud

bölgə xüsusiyyətlərinin inzibati ərazi baxımından həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu ilə vahid dialekt xüsusiyyətlərinə malik olmasının tarixi etnogenetik amillərlə bağlı olduğunu təsdiq edir. Hər üç bölgənin dialekt leksikasında xalq danışığı dilinin sonrakı inkişafı nəticəsində arxaikləşmiş söz və ifadələrlə yanaşı, elə fonetik proseslərə təsadüf olunur ki, bunların daha qədim dil faktları olduğu şübhəsizdir. Bu fakt isə onu söyləməyə əsas verir ki, çağdaş dövr bölgə xüsusiyyətlərinə görə Naxçıvan qrupu şivələri ilə həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun Elazığ, Kars, Erzincan, İğdır, Erzurum və başqa bölgələrinin şivələri arasında mövcud fonetik, leksik-semantik və qrammatik baxımdan vahid dil xüsusiyyətləri türk dilinin tarixi etnolingvistik köklərinə dayanır ki, bu da canlı dil faktları ilə yanaşı, bir çox nəzəri tədqiqatlarda da öz əksini tapır. M.Ergin yazır: “Bakü Türkçesinin içində saha baxımından zamanla iki daire meydana gelmişdir. Bunlardan biri Azeri və Doğu Anadolu sahasını içine alan Batı Oğuzcasıdır. Doğu və Batı Oğuzcaları arasında ilk asırlarda çox kiçik saha fərqləri dışında bir ayrılıq mövcud olmamış, bu saha fərqləri yavaş-yavaş genişləyərək ancak 17. asırdan sonra Doğu və Batı Oğuzca dairelərini meydana getirmişdir. Bununla bərabər arada yene iki ayrı dil olacaq kadar fərk məvcud değıldir və hər ikisi də aynı şivəyə, yani Oğuz şivəsinə dayandıqları için Azeri və Osmanlı Türkçeleri ancak tek bir yazı dilinin kardeş iki daire si sayılabilirler” (248, s. 15).

Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu və Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik fonunda bölgə xüsusiyyətlərini nəzərə çarpdıran fonetik xüsusiyyətlərdir. Müasir dövrdə Naxçıvanın Nehrəm kəndi və Güney Azərbaycanın Üskü, Marağa, Maku, Binab şəhərləri, Şot yörəsinin bütün kəndləri, Qaraziyəddin, Qurşaqılı, Şiblo, Əziz kəndi, Bəycan yörəsi, eyni zamanda Naxçıvan şəhər dialekti və Xoca dialekti arasında mövcud ortaq cəhət olaraq birləşir. Ordubad dialektinə uyğun Təbriz dialektində, eyni zamanda Şərqi Anadolunun Erzurum, Erzincan, Elazığ, Kars, Arpaçay bölgələrində mövcud bu tip

vahid fonetik xüsusiyyətlər türk dillərinin qədim tarixi etnolingvistik cəhəti kimi özünü göstərir. Naxçıvan MR Babək rayonu Nehrəm kəndinin əsas dialekt xüsusiyyəti kimi ortaya çıxan və onu Azərbaycan Respublikasının, həmçinin Naxçıvanın digər bölgələrindən fərqləndirən [ç] və [c] qovuşuq samitlərinin dialekt variantları [g] və [k], eyni zamanda [k] səsinin [ç] səsinə keçid almasıdır: *gorap*<*corab*, *gügə*<*cüca*, *gərgə*<*cərgə*, *kaynix*<*çaynik*, *kikəx*<*çiçək*, *gamış*<*camış*, *çitap*<*kitab*, *çabap*<*kabab*, Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, c>ç qovuşuq samitlərinin dialekt variantları olan c>g, g>k, k>ç, ç>k kimi səslər keçidlərinə Şimali Azərbaycanın digər bölgələrində rast gəlinməyə də, Güney Azərbaycanın bir çox bölgələri Üskü, Marağa, Sərdəri, Maku, Binab, Marziabad, Mahbaba (*çeqiqalası*<*keçiqalası*, *cecə*<*gecə*, *cəlin*<*gəlin*) və onun ətraf kəndləri, Anadolunun ayrı-ayrı bölgələri, eləcə də Balkan türklərinin yaşadığı Yuqoslaviyanın Kosova bölgəsinin Mamuşa şivəsində daha çox rast gəlinir: *çüpek*<*köpək*, *çilit*<*kilit*, *erçen*<*erkən*, *çürpi*<*körpü* (202, s.17). Türk dilləri üçün xarakterik [c] və [ç] qovuşuq samitlərinin müxtəlif areal üzrə dialekt variantlarının müqayisəsi və onların digər səslərə keçidi türk dilinin tarixi etnolingvistik xüsusiyyəti olaraq ortaya çıxır.

Türk dillərində qovuşuq samitlərin olması və bunları əmələ gətirən fonetik şərait, deyimin yeri və sairə haqqında türkoloji ədəbiyyatda müəyyən fikirlərə rast gəlinməyə də, bu bəradə ətraflı izahat verilməmişdir. İstər azərbaycanlıların, istərsə də digər türk xalqlarının yaşadıkları digər bölgələr üzrə aparılan paralel dialektoloji araşdırmaların nəticəsi olaraq [c] və [ç] qovuşuq samitlərinin çeşidli və çoxvariantlı dialekt xüsusiyyətləri ortaya çıxır ki, bu variantlar Naxçıvan (*çiçiyh*(x)<*kiçik*, *çeci*<*keçi*, *majbur*<*məcbur*) Güney Azərbaycan (*yaxci*<*yaxşı*, *işgi*<*içki* (Təb.), *çix*<*kiçik*, *çitap*<*kitab* (Srd.), *kukə* (Təb.)<*çöçə* (Mər.) və Şərqi Anadolunun şivələrində də müşahidə olunur: *illaş*<*ilac*, *kireş*<*kireç*, *qırbaş*<*qır-*

manç, *güveş* < *güveç*, *aj* < *ac* < *aç*, *gej* < *geç* < *geç* (Erzc.-Kem., İlç.).

E.Əzizovun da tədqiqatlarında orta əsrlər Azərbaycan dili dialektlərinin təşəkkülü dövründə [ç – c – z (dz) u] səslərinin keçid xüsusiyyətləri qədim türk tayfalarının dil əlamətləri kimi qeyd edilir: “Dialekt fonetikasında belə xüsusiyyətlərin müşahidə olunması bir tərəfdən pratürk və qədim türk əlamətlərinin qismən saxlanması ilə, digər tərəfdən isə dilin ilkin, yaxud kökdil formalarının dəyişməsi ilə xalqın təşəkkülündə iştirak etmiş etnosların dil vahidlərinin paralel işlənməsi ilə əlaqədar olaraq özünü göstərir. Azərbaycan xalq dili təşəkkül edərəkən daha çox [y] (*yer*, *ayaq*) və [ç] (*çay*, *çiçək*) dialektlərinə istinad etmişdir, lakin [d], [u] və [c] dialektlərinin əlamətləri də dilimizdə iz buraxmışdır” (55, s.80).

VII əsrdə Azərbaycanda qədim oğuz və qırçaq dillərinin beş dialekti olduğunu qeyd edən V.L.Qukasiana görə, sabir-xəzər ittifaqı türkləri dillərinin [y, d, u, ç] dialektlərinə divergensiyası V əsrdə baş vermişdi. Bu dialektlər Azərbaycan dilinin formalaşmasında əsas olmuşlar, ona görə də onların elementləri dildə indiyədək işlənir (337, s.32). Azərbaycanın ayrı-ayrı bölgələri üzrə aparılan müqayisəli tədqiqatlarda şivələrdə [c] və [ç] qovuşuq samitlərinin çeşidli və çoxvariantlı dialekt xüsusiyyətlərinə (c>g, ç>k, g>c, k>ç, ç>s>ts, c>dj, ç>c, c>ç, ç>ş, c>j) rast gəlinir ki, bu variantlar Şimali Azərbaycanda əsasən Naxçıvan MR-in Nehrəm, Əylis bölgəsi üçün xarakterik olmaqla, Güney Azərbaycanın (Üskü, Marağa, Maku, Binab, Sərdəri, Çaldıran, Qırşanlı, Qaraziyəddin) və Anadolunun ayrı-ayrı şivələrində (Erzincan, Erzurum, Çankırı, İzmir) də eyni formada mövcud dialekt faktı kimi özünü göstərməkdədir. Naxçıvan MR-in şivələrində müşahidə olunan bölgə xüsusiyyətlərinin inzibati ərazi baxımından həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu dialektləri ilə vahid fonomorfoloji xüsusiyyətlərə malik olması

tarixi coğrafi və etnogenetik baxımdan bir-birini tamamlayan hər üç bölgənin tarixi dil birliyinə əsaslanır.

Naxçıvan qrupu, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin leksik fonunda bölgə xüsusiyyətlərini tarixi etnolingvistik baxımdan nəzərə çarpdırın fonetik fərqlər dilin lüğət tərkibindəki sözlərin semantik mənasının açılmasında mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Bu isə göstərir ki, dialektlərdə mövcud səslərin və səs keçidlərinin akustik fonoloji və harmonik xüsusiyyətlərinin düzgün dəyərləndirilməsi əsas meyardır. Xüsusilə, müqayisəli tədqiqatlarda fonetik prinsiplər çox ciddi şəkildə diqqətə alınmalıdır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, dialektlərin fonetik sistemində etnolingvistik (etnogenetik) və ekstralingvistik amillərin hansının daha çox müşahidə olunmasını müəyyənləşdirmək bu dialektoloji araşdırmalarda hər bir tədqiqatçıdan zərgər dəqiqliyi tələb edir. Naxçıvan qrupu şivələrinin özünəməxsus fonetik cəhətlərinin müəyyənləşdirilməsi ilk növbədə bu bölgənin dil xüsusiyyətlərinin Azərbaycanın digər qrup dialektləri, eyni zamanda ümumtürk dilləri arasındakı tarixi mövqeyinin müəyyənləşdirilməsi ilə yanaşı, türk dillərinin tarixi fonetikasının bəzi məsələlərinin də öyrənilməsində müəyyən rol oynayır.

Naxçıvan qrupu şivələrinin fonetik sisteminin türk dilləri, həmçinin Azərbaycanın digər qrup şivələri ilə müqayisəli təhlili türk dillərində ilkin səslər məsələsi və bu səslərin təkamül prosesini izləməklə morfosemantik prosesdə bu səslərin rolu və funksiyasını ortaya çıxarmış olur. Morfosemantik prosesdə səslərin qanunauyğun əlaqələri, söz köklərinin formalaşması, bir kökdən digər törəmələrin əmələ gəlməsi, köklərin semantik diferensiallaşması kimi təkamül perspektivləri öz əksini tapır. Qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan dili oğuz qrupu türk dillərinə aid olduğundan Naxçıvan qrupu şivələri də əsasən bu qrupa daxil olan dil materiallarının bazası əsasında tədqiq olunmalıdır. Lakin Azərbaycan dilinin təşəkkülündə tarixi etnogenetik amilləri nəzərə alaraq oğuz

qrupu ilə yanaşı, digər türk dillərindəki, xüsusən qıpçaq türkcəsindəki oxşar proseslərə aid dil faktlarının da müqayisəyə cəlb olunması eyni səviyyədə olmalıdır. Naxçıvan qrupu şivələrinin qanunauyğunluqlar sisteminin inkişaf xarakterini daha ətraflı səciyyələndirmək üçün dialekt faktlarını, habelə qədim dil elementlərini tarixi-coğrafi baxımdan olduğu kimi, etnik-geneoloji baxımdan da ciddi şəkildə nəzərə almaq lazımdır.

Dilçilik tədqiqatlarında bəzən fonetik qanun çərçivəsində anlaşılan səs dəyişmələrinin iki variantı qeyd olunur: 1. Səslərin spontan dəyişilməsi; 2. Səslərin kombinator dəyişilməsi (144, s. 37). M.Şirəliyev səslərin spontan dəyişməsinin səbəblərini izah etməyin çox çətin və ya mümkün olmadığını və bu hadisələrin müasir türk dillərinin materialları əsasında aydınlaşdırmanın imkan xaricində olduğunu göstərir. Lakin Azərbaycan dialektləri və digər türk dilləri üzrə aparılan müqayisəli-tarixi dialektoloji tədqiqatlar səslərin spontan dəyişilməsinin kökündə etnik-geneoloji faktların dayandığını göstərir. Doğrudur, burada hansı elementin ilkin və başlanğıc olmasını müəyyənləşdirmək bir qədər çətin olsa da, spontan səslərin kökündə etnik əlamətlərin dayanması danılmaz faktdır. Bunlarla yanaşı, dialektlərin tədqiqində əldə edilən çox qiymətli dil faktları etnogenezis, mədəni-tarixi məsələlərlə yanaşı, həm də tayfalar və xalqlararası dil inteqrasiyasının aydınlaşmasına kömək edir. A.Hüseynovun qeyd etdiyi kimi, "Etnogenezis məsələlərində dialektoloji materiallar tarixçilərə və arxeoloqlara müxtəlif tarixi dövrlərə uyğun dil hadisələrini müəyyənləşdirmək imkanı yartmış olur" (73, s.9-10). Beləliklə, aydın olur ki, dialektoloji tədqiqatlarda tətbiq edilən müqayisəli tarixi metod səslərin spontan dəyişməsinin səbəblərini aydınlaşdırmaq imkanı verir. Naxçıvan qrupu şivələrində səslərin kombinator dəyişmələri də (assimlyasiya, dissimlyasiya, səsartımı, səsdüşümü) geniş şəkildə müşahidə olunmaqdadır ki, bu faktorlar əsasında aparılan müqayisə

dilimizin mənşə və inkişaf tarixini aydınlaşdırmaq üçün yanaşı, onun hansı qəbilə və tayfa dilləri əsasında yaranmasının da müəyyənləşməsində çox mühüm rol oynaya bilər.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsində ilk növbədə, bu şivələrdə mövcud dialekt fərqlərini müəyyən prinsiplər əsasında öncə sait və samit səslərin xarakterik xüsusiyyətlərinə görə nəzərdən keçirmək lazımdır. Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin fonetik baxımdan digər türk dilləri, xüsusilə Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində səslərin akustik fonoloji baxımdan həm fərqli, həm də oxşar cəhətləri müəyyənləşir və bu səslərin bir çox türk dilləri ilə müxtəlif paralel variantları meydana çıxır.

SAİT SƏSLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də bölgələrə görə kəmiyyət fərqi ilə müşahidə olunan sait əvəzlənmələrinin bir sıra variantları mövcuddur: $a > \bar{a}$, $\bar{a} > a$, $a > e$, $\bar{a} > \bar{u}$, $i > i$, $i > i$, $u > i$, $\bar{u} > i$, $\bar{o} > \bar{a}$, $e > i$, $u > \bar{u}$, $i > i$. Qeyd etmək lazımdır ki, hər üç bölgənin şivələrində türk dilləri üçün qanunauyğun hesab olunan bu əvəzlənmələrlə yanaşı, bir çox hallarda Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin hər biri üçün ayrılıqda xarakterik olan sait səsələrin nadir keçidləri müşahidə olunur ki, bu da hər bir bölgənin özünəməxsus tarixi dialekt xüsusiyyəti olaraq ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud saitlərin əvəzlənməsi hadisəsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə əksər hallarda paralellik təşkil etdiyindən hər üç bölgənin şivələrinin fonetik müqayisəsini ümumi şəkildə aşağıdakı kimi təsnif etmək olar.

1. Arxasıra saitlərin önsıra saitlərlə əvəzlənməsi: $a > \bar{a}$, $a > \bar{x}$, $a > e$, $a > i$, $i > i$, $u > \bar{u}$, $u > e$, $o > \bar{o}$, $u > i$.

2. Arxasıra saitlərin saitlərin arxasıra saitlərlə əvəzlənməsi: $a > i$, $i > a$, $a > o$, $o > a$, $a > u$, $o > u$, $u > o$, $i > u$, $u > i$.

3. Önsıra saitlərin arxasıra saitlərlə əvəzlənməsi: $\bar{a} > a$, $i > a$, $i > u$, $i > i$, $\bar{u} > u$.

4. Önsıra saitlərin önsıra saitlərlə əvəzlənməsi: $i > \bar{u}$, $\bar{u} > i$, $e > \bar{a}$, $e > \bar{a}$, $\bar{a} > e$, $i > e$, $\bar{a} > i$, $i > \bar{o}$, $e > \bar{o}$, $\bar{o} > e$, $\bar{o} > \bar{a}$.

5. **1. Arxasıra saitlərin önsıra saitlərlə əvəzlənməsi.** $a > \bar{a}$, $a > \bar{x}$, $a > e$, $a > i$, $i > i$, $u > \bar{u}$, $u > e$, $o > \bar{o}$, $u > i$.

a > \bar{a}, **a > \bar{x}**. Naxçıvanın Ordubad (Tiv., Urm., Məz., Pəz., Nuş., Gən.), Culfa (Ərf., Mil., Lək., Bən., Kır., Cam., Yay.) və Şahbuz şivələrində sözün birinci hecasında samit səsələrin qarşısında [a] səsinin [ə] və Azərbaycan dilində dilortası səsini daha açıq variantı [æ] ilə əvəzlənməsi $b\bar{a}ğ//b\bar{æ}ğ$, $d\bar{a}ğ//d\bar{æ}ğ$, $\bar{a}v\bar{a}r\bar{a}l//\bar{æ}v\bar{æ}r\bar{æ}$, $p\bar{æ}xil//p\bar{æ}xil$, $d\bar{a}ll\bar{a}ğ//d\bar{æ}ll\bar{a}ğ$ (Biç., Səl., Kul., Nur., Kol., Keç.) Güney Azərbaycanın Təbriz, Culfa, Mərənd,

Mamağan, Xoy, Yamçı, Qaradağ, eyni zamanda Qaradağın Kəlov, Zərəğan kənd şivələrində geniş yayıldığı kimi, ($b\bar{a}xt//b\bar{æ}xt$, $d\bar{a}rv\bar{a}za//d\bar{æ}rv\bar{a}za$, $v\bar{a}xt//v\bar{æ}xt$, $y\bar{a}xci//y\bar{æ}xci$, $q\bar{a}çi//q\bar{æ}çi$, $t\bar{a}xt//t\bar{æ}xt$, $q\bar{a}bl\bar{m}\bar{a}l//q\bar{æ}bl\bar{m}\bar{a}l$, $q\bar{a}p\bar{a}q//q\bar{æ}p\bar{æ}q$, $x\bar{a}lç\bar{a}l//x\bar{æ}lç\bar{æ}$, $q\bar{a}rd\bar{a}ş//q\bar{æ}rd\bar{æ}ş$, $h\bar{a}l\bar{a}l//h\bar{æ}l\bar{a}l$, $q\bar{a}y\bar{a}l//q\bar{æ}y\bar{æ}$, $q\bar{a}r\bar{a}l//q\bar{æ}r\bar{æ}$, $q\bar{a}yit//q\bar{æ}yit$, $n\bar{a}h\bar{a}qq//n\bar{æ}h\bar{æ}qq$, $c\bar{a}v\bar{a}n//c\bar{æ}v\bar{æ}n$, $s\bar{a}l\bar{a}m//s\bar{æ}l\bar{a}m$, $\bar{a}y\bar{a}ğ//\bar{æ}y\bar{æ}ğ$, $\bar{a}y\bar{a}x//\bar{æ}y\bar{æ}x$, $x\bar{a}lq//x\bar{æ}lq$, $s\bar{a}kq\bar{a}l//s\bar{æ}kq\bar{æ}l$; Allah $\bar{a}ğil//\bar{æ}ğil$ pəyliyəndə hansı kol dibində qalmışdın? (Ord.), $\bar{a}ğil-\bar{æ}ğild\bar{a}n$ üstün olar. Demə halım $x\bar{a}r\bar{a}bdı$ (Təb., Sal., Xoy., Pold.), Çəgəndən ($\bar{a}n\bar{a} < \bar{a}n\bar{a}$), Sunğur ($d\bar{a}m\bar{a}$, $ur\bar{d}\bar{a}$, $bur\bar{d}\bar{a}$, $\bar{a}rv\bar{a}d-\bar{a}rv\bar{a}d$, $y\bar{a}ssi$, $q\bar{a}r\bar{q}\bar{a}$, $y\bar{a}r\bar{a}$, $qisq\bar{a}-qis\bar{a}$, $ur\bar{t}\bar{a}$, $s\bar{a}qq\bar{a}l$) və Əbiverdi ($b\bar{a}tm\bar{a}n$, $sor\bar{a}$, $ols\bar{a}$, $\bar{a}ğl\bar{m}\bar{a}ğ$, $qon\bar{a}m$, $uç\bar{a}m$, $ol\bar{a}m$) şivələrində, eyni zamanda xalacaların dilində ($\bar{A}t\bar{u}ng\ \bar{a}tasu$, $yigiding\ \bar{a}n\bar{a}si$) daha çox müşahidə olunur.

Turşuluğa şişmənmə, Qızdar qızıl $y\bar{æ}r\bar{p}\bar{a}ğ\bar{i}$,
Dərvazadan keşmənmə, Astanalar torpağı,
Dərvaza mənim olsun Hər kəs bunu isdəmir
Qırmızı donum olsun. (Təb.) Gözüvə bibər $y\bar{æ}r\bar{p}\bar{a}ğ\bar{i}$. (Mər.)

$C\bar{æ}v\bar{a}n$, qoca üstündən yol salsalar,
Çadır qurub qucağında qalsalar,
Söz düşsə, Kərimi xəbər alsalar.
Vətənidən de, sürgündür, dağlarım! (Mam.) (428,s.112).

Tədqiqatlardan aydın olur ki, əsasən Naxçıvanın Ordubad dialekti üçün xarakterik olan $a > \bar{a}$ əvəzlənməsi ($q\bar{a}bl\bar{m}\bar{a}n\bar{a}-q\bar{æ}bl\bar{m}\bar{a}n\bar{a}$, $q\bar{a}r\bar{a}d\bar{a}ş-q\bar{æ}rd\bar{æ}ş$, $q\bar{a}p\bar{a}q-q\bar{æ}p\bar{æ}q$, $p\bar{a}p\bar{a}q-p\bar{æ}p\bar{æ}ğ$) daha çox Güney Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin spesifik cəhəti kimi diqqəti cəlb edir. Güney Azərbaycan şivələrində aktiv müşahidə olunan $a > \bar{a}$, $a > \bar{x}$ əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun Erzincan ($b\bar{i}r\bar{a}z$, $d\bar{ü}ny\bar{a}$, $i\bar{l}\bar{a}$, $\bar{a}n\bar{a}hd\bar{a}r$, $\bar{a}y\bar{a}ğ\bar{i}m$, $t\bar{a}ziy\bar{a}$, $\bar{a}ziz$), Elazığ ($y\bar{a}r\bar{a}m$, $y\bar{a}r\bar{a}d\bar{u}h$), Tunceli ($d\bar{ü}ny\bar{a}$), Kars ($b\bar{i}r\bar{a}z$, $\bar{a}ziz$, $q\bar{a}t\bar{a}r$, $y\bar{a}z\bar{a}m$, $y\bar{a}rd\bar{a}$), Karsın Söyütveren kənd şivəsində (Yüce dağ başında qar $q\bar{a}t\bar{a}r-q\bar{æ}t\bar{æ}r$), eyni səviyyədə paralel işlənməkdədir.

Azərbaycan dilində [ə] Türkiyə türkcəsində isə [a] səsi ilə işlənən *mahalle, hancer, kahve, haber, halk, gavi, Hasan* kimi bir çox sözlərin Anadolu şivələrində Azərbaycan dilində olduğu kimi, a>ə, a>æ ilə əvəzlənməsinin əsasən alınma sözlərdə sözün ilk hecsindəki [h, b, ğ] səslərinin təsiri ilə yarandığını göstərən (*həncəl, həbər, həlg, Həsən, məhlə, gəvi birəz, məcəl, tətə*) A.B.Ercilasun Şərqi Anadolunun Kars şivələrində müşahidə olunan a>ə əvəzlənməsini qalın səslərin incəlməyə meyilliliyinin əlaməti, bir çox hallarda isə [y, r, ç, s, ş, z] samitlərinin də təsiri nəticəsində yarandığını göstərir: *yəylə, ərət, bəyahdan, məcəl, əzimət* (176, s. 83).

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, çağdaş türk dilinin əlifbasında orfoqrafik şəkli yazısı olmayan [ə] səsi Anadolu şivələrində ən çox müşahidə olunan səslərdən biridir. Sadəcə Anadolu şivələri üzrə toplanmış dialekt materialları deyil, bu faktı həmin dialektlər üzrə aparılan elmi nəzəri tədqiqatlar da təsdiq edir. Müasir Azərbaycan dilinin əlifbasında mövcud orfoqrafik işarəsi olan [ə] səsinin çağdaş türk dilinin əlifbasında orfoqrafik hərfi işarəsi olmadığından, Anadolu dialektlərinin tədqiqində bu səsin transkripsiyası bəzən [ä], bəzən isə [ê] şərti işarəsi ilə göstərilir. Ahmet Buran yazır: “[ê] ünlüsü Elazığ və yöresi şivələrində temel ünlülərin dışında adeta dokuzuncu bir ünlü olarak karşımıza çıkar. Bütün Türkiye Türkçesi ağzlarında olduğu gibi, bölgemiz ağzlarında da, oldukça sık kullanılmıştır. Günümüz Türkiye Türkçesi yazı dilinde kullanılmayan bu ünlü, Azerbaycan Türkçesi yazı dilinde kullanılmakta ve [ə] harfi ile görülmektedir” (162, s.26). Anadolu şivələrindəki [ə] səsinin akustik fonoloji xüsusiyyətlərinin yaranma səbəbləri T.Gülensoyun tədqiqatlarında da öz əksini tapır: “Bu ses çıkarılırken çene açısı yarım açıktır ve [e] ile [i] arasında [i]-ye yakın bir ünlüdür. Bu ünlü Eski ve Orta Türkçe devri metinlerinde de görülmektedir” (217, s.21). Dil tarixi tədqiqatları göstərir ki, a>ə əvəzlənməsi klassik ədəbi əsərlərin dilində dilimizə keçən ərəb, fars mənşəli sözlərdə daha çox müşahidə olunur: Mənəm ol

tilsimi-pünhan kim, bu gün *cahanə* gəldüm (Nəsimi) (99, s.146). Azərbaycan və türk dillərinin bir çoxunda [a] səsi ilə işlənən sözlərin bir çoxunun [ə] səsi ilə əvəzlənməsi özbək (*äylämäk, änä, ähmäk, ärväv, ärsän, ästär* və uyğur dillərində də müşahidə olunur: *ävlät, ästär, äspöz, häptä*) (234, s.23-31, 229, 301).

a>e. Naxçıvan MR-in Ordubad dialektində sözün birinci hecasındakı [y] səsinin təsiri ilə yaranan a>e əvəzlənməsi (*qeymax, qeynana, qeyiş, qeytan, qeyçi, yeylax*) eynilə Güney Azərbaycan şivələrində müşahidə olunan aktiv işlək durumu Azərbaycan dilinin tarixi morfonoloji cəhəti kimi ortaya çıxır. Güney Azərbaycanın Təbriz (*qeymax, qeynana, qeyiş, qeytan, qeyçi, yeylax*) dialekti, Sunğur (*eyran, beyrağ, qeynamağ*) Mamağan (*ezəl, kimləre*; Kaş başında görür göz *olmiyyədi* Sinəmdə eşqindən köz *olmiyyədi*) (428, s. 102) və Əbiverdi şivəsində (*eyran, qeyin, eyaq, qeymaq*) [a] səsinin [y] səsi qarşısında [e] səsinə dönüşü faktı Şərqi Anadolunun da bəzi şivələri üçün xarakterikdir.

Dodağı *qeymax* kimin,
Qulağında tanası,
Bir toyunu *göreydim*
Oleydim bəy anası. (Təb.)

Anadolunun Afyon Qarahisar (*Ağle bänim anam, ağle, Elin gızı yas-mı tutar*) (193, s.51), Erzurumun Aynalıqale, Taşbulak, Şentürk – Oltu (*emeret, fazle, ertuğ, ehraba*), eyni zamanda Osmanıyyə tatar şivəsində [ç, ş, y, z] səslərinin təsiri a>e əvəzlənməsinə səbəb olur: *beyram<bayram, beylə<bağla, ez<az, yeş<yaş, eptes<abdest* (258, s.15). Bu əvəzlənmə Şərqi Anadolunun Erzincan bölgəsinin Refahiye, Kuruçay, İliç, Çayırılı, Kabataş, Doğan, Pınaryolu şivələri üçün də xarakterik səslərdir: *ule<ula, orteye<ortaya, sebağa<sabaha, enna<anla, zaman<zaman, yez<yaz, eyağın<ayağın, çuvel<çuval, oğlen<oğlan, birez<biraz, ellan<allan, diünya<dünyə, fincene<fincana, Emerika<Amerika, ezen<əzan, emce<amca,*

cenaze<*cənazə*, *selemt*<*salamat* (250, s.49). Cənub qrupu şivələrində qonşu samitlərin təsiri ilə incələşmənin nəticəsi olaraq baş verən *a>e* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində (*elma*, *oreya*, *terla*, *vetan*, *era*, *ena*) (Erzc., Kem.), *fazle*<*fazla*, *emeret*<*imaret*, *ertuḥ*<*artık*, *əhraba*<*akraba* (Erzr., Aynk., Şen-Olt.) olduğu kimi, bir çox türk dillərində və dialektlərində də mövcuddur. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələri üçün ortaq olan mövcud *a>e* əvəzlənməsi müasir türk dillərindən uyğur (*begir* (*bağır*), *yegi* (*yağı*), *begim* (*baxım*)) və Kırım-tatar dilində də müşahidə olunur: *vetan*, *xalkənen*.

a>i. Naxçıvan qrupu şivələri üçün ümumilikdə xarakterik olmayan, Azərbaycan dialektlərinin cənub qrupu şivələrində, xüsusilə Təbriz, Mamağan və Ordubad dialektində təsadüf edilən *a>i* əvəzlənməsi ahəngin pozulması ilə müşahidə olunur: *dahi*, *olmiyyədi*, *baxmiyyədi*; Kaş başında görür göz *olmiyyədi*, Sinəmdə eşqdən köz *olmiyyədi* (Mam.) (428, s.102). Naxçıvanın Ordubad dialektində təsadüf edilən bu hadisəyə eynilə Şərqi Anadolunun Kars, Ardahan – Posof (*taḥdiye*, *sariya*, *başliyah*, *leriye*, *buriye*, *oyniyacaḥ*), Erzurum (*aḡiya*, *başliyacaḥ*, *başlillar*.), Elazığ (*ayrililler*) şivələrində təsadüf olunur.

i>i. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan, əsasən Ordubad dialektində (*qiş*, *xiş*, *piçağ*, *yaşıl*) söz ortasında və söz sonunda müşahidə olunan bu hadisənin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində paralel işlənməsi faktı türk dillərinin qanunauyğun tarixi prosesi kimi özünü göstərir. Bunu Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu arealında mövcud şivələrin müştərəkliyinə dair dil faktları təsdiq edir. Güney Azərbaycanın Təbriz (*əğil*, *qiz*, *piçax*, *qapi*, *ayi*, *aci*, *baci*) (106, s.28) *çirağ* ışıldamır ocaq kör olub, Yer üzi bir qara göz olub, Miyana, Mamağan (*oğlani*, *amandi*, *yamandi*, *çirağ*, *çixmağ*, *axir*, *alti*, *gördi*, *sari*, *yəxşi*, *ağaci*, *daşi*, *çixmağ*, *hani*, *yarasi*, *oradaki*; -Başı bədəninə *artix* eləyir (151, s. 170), Culfa (*aldin*, *baxdin*) şivələri ilə Şərqi Anadolunun Erzincan (*çihç*<*çix*, *gapi*<*qapi*, *yarim*<*yarım*, *yarisi*<*yarısı*, *sicaḥ*<*sıcak*,

piçaḥ<*bıçak*, *uhari*<*yukarı*, *aricilik*<*arıcılık* (Kem.), Erzurum *bıralı*<*buralı*, *sicaḥ*<*sıcak*, *çihmiş*<*çıkmiş*, *başlillar*), Kars (*bağliyr*, *çilpah*, *tani*, *hani* *ğamçi*, *ğarşi* *aşağı*, *ğari*, *burasi*, *yaşli* - Pos., Arpç., Ock., Sark., Sel., Krh.) (176, s.84), Elazığ (*dişari*, *yapılmış*, *çiraḥ*, *çiplaḥ*, *haci*, *irazi*, *balihçi*, *anasi*, *kızı*, *oni*, *baci*), Arpaçay (*çiriyi*), Muş (*açıldı*, *suyi*, *yatmisin*, *uvasi*<*yuvası*, *yorgani*) şivələrinin müqayisəsində müvafiq paralellərdə müşahidə olunan dil faktları bu səs əvəzlənməsinin türk dilləri üçün xarakterik olduğunu göstərir (178, s.62). A.B.Ercilasun Kars, Ardahan – Posof şivələrində ön, orta və son səslərdə müşahidə olunan *i>i* əvəzlənməsinin əsas səbəbini [y, r, ş, s, ç, c, z] samitlərinin təsiri ilə əlaqələndirir: *bağliyr*, *dişəri*, *topladi*, *aşağı*, *davaçı* (176, s. 84).

Bu ay mənim ayımdı,	Gedirəm bağ arası,
Kimlər mənim tayımdı,	Tapdım bir nar parası,
Gözümdən axan qan yaş	Könül sevən göyçəhdi,
Fələk verən payımdı (60, s. 171).	Nə ağı, nə qarası (Təb.) (60, s. 200)

Azərbaycan dilinin daha çox şərqi qrupu dialektlərində sözün sonuncu açıq hecasında ortaya çıxan Naxçıvan qrupu şivələri üçün bir o qədər xarakterik olmayan *i>i* əvəzlənməsinə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində sözün birinci və son hecasında daha çox təsadüf olunur. [i] səsinin Təbriz dialektində sözün ortasında və sonunda daha çox [i] kimi işləndiyini qeyd edən M.Məmmədli bu hadisənin Təbriz dialekti üçün xarakterik bir hadisə olduğunu göstərir: *aci*, *aşağı*, *qapi*, *baci* (106, s. 28). *i>i* əvəzlənməsinin qədim karluq-çiçil-uyğur, qırpaç və uyğur dialektlərinin tarixi xüsusiyyəti olduğunu qeyd edən X.Doniyorov bu hadisəyə müasir özbək dilində rast gəldiyini göstərir (297, s.79). Azərbaycan və Anadolu şivələri üçün ortaq olan bu əvəzlənmə uyğur *kimiz*<*kımız*, *kil*<*qıl* (*et*), *katıq*-*qatı* (262, s.13) və karaçay – balkar (*biçakə*) dilində də nəzərə çarpır (360, s. 99).

u>ü. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən [ş, ç, l] səslərindən əvvəl sözün birinci hecasında təsadüf olunan bu hadisə *gürültü, yün, hüş, üşəx, ücüz, müxdər* (Ord., Un., Dəs., Bul., Dır.) Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*yün, üşəx, yüməx*) (106, s. 28) (*Yün qırılıdandan sonra təmizləyin, yuyulur, sonra isə yün darağında daranıb əlçim olur* (Təb.), (151, s. 318), xalacın dilində (*Bulet gürləməqə tole yaqmaz* (32, s.79) olduğu kimi, Şərqi Anadolunun Elazığ (*ücu, üstunda, üfaş, yağmur, süç, düd*), Kars (*yüdü, hüdüt, hökümət, gürültü*), Erzincan (*hücum, türüst, süyün, Yüsüf, büna, bünnar, üşağmış* (250, s.52), Kastomonu (*büz<buz*), Ercan (*bülenmek*) bölgəsinin şivələrində də aktiv müşahidə olunur.

u>e. Azərbaycan dilinin digər dialekt qruplarında olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan, bəzi hallarda çox məhdud rast gəlinən bir çox səs keçidlərinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi diqqəti cəlb edir. Naxçıvan qrupu şivələrində qeydə alınmayan *u>e* səs keçidi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda qeydə alınmışdır. Güney Azərbaycan Xorasan türklərinin Çoğatay və Boçnurd (*quze<quzu, qurre<quru, ote<otur, bern<burun*) şivələri üçün xarakterik olan, eyni zamanda Urmiyədə əfşar şivəsinin əsas fonetik xüsusiyyəti kimi özünü göstərən *u>e* əvəzlənməsi (*xaloğle, seyidoğle, olubde, gəlibde*) eynilə Şərqi Anadolunun Erzincan bölgəsinin şivəsində də müşahidə olunur: *gaybolde* (250, s. 171).

o>ö. Naxçıvanın Ordubad dialekti (*öyün, ördü, öcəx, ödün, ölər*) üçün xarakterik olan *o>ö* əvəzlənməsi eyni şəkildə Güney Azərbaycanın Təbriz və Xoy dialektlərində olduğu kimi, (*öynəmax, öynə, öcəx, dölənim, ödün. Qoy başıva dölənim* (Ord., Təb., Xoy.) eyni zamanda Şərqi Anadolunun Erzincan bölgəsinin Tercan, Kurukol (*şofer-şofer*), İliç, Akdoğu (*sağ ol<sağ öl*), Kemah, Doğanbeyli (*öcəx, cöğ, Cöğ* getdim) şivələrində paralel müşahidə olunan hadisədir (250, s. 288).

u>i. Şərq qrupu dialektləri ilə yanaşı, daha çox Naxçıvanın Ordubad dialekti üçün xarakterik olan, lakin Naxçıvanın digər şivələrində bir o qədər də geniş yayılmayan *u>i* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Təbriz dialekti (*quzi, oxudi, doydi, bahalı*) və Tehran, Ərak, Savə, Həmədan, Xorasanın Dərəgəz (*xatin, qulluqiyə*), Salmas (*qondi, doli, olupdi, oturutdi, xoxdı, toyı, oğlu, bizovi*), Məlayir (Yusif sənəsn Züleyxanın *məşuqi* (32, s. 34), eyni zamanda Şərqi Anadolunun Erzincan (*yoluni, yavrim, çabik*), Kars (*guyi, doli, gonşi, buni, dutdi*) şivələrində ən aktiv fonetik hadisələrdən biridir ki, bu əvəzlənmə danışq dilində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda qeydə alınmış qədim folklor nümunələrinin də dilində öz spesifikasını saxlayır.

Samavarim <i>quruldi</i> ,	Qurbanın <i>quzi</i> olsun,
İçində su <i>duruldi</i> ,	Quzunun <i>yüzi</i> olsun
Köhnə yaram üstünə	Quzudan qurban olmaz,
Taza yara <i>vuruldi</i> .	Qoy anan <i>özi</i> olsun (Təb.) (151, s.171).

Ordubad və Təbriz dialektində daha çox söz sonunda müşahidə olunan *u>i* əvəzlənməsi (*yuxi, toxi, oxi*), Şərqi Anadolunun Ardahan-Posof (*quyi, topi, bozdi, dutdi, gonşi, buni, olurmuş, gavir, çivüğü*) (176, s. 90) və Erzincanın Kemaliye, İliç, Çaldere, Armutlu (*oni, nöldi, yoğ mi, uni, yavrim, guzi, vurin, boyni*) (250, s.60) kəndinin şivələrində həm söz ortasında, həm də söz sonunda daha aktividir. *u>i* əvəzlənməsinin müvafiq mövqedə iştirakına türk dillərində də təsadüf edilir: *oyunçi* (uyğ.), *ottiz* (özb.) (233, s.667).

2. Arxasıra saitlərin arxasıra əvəzlənməsi:

a>ı, ı>a, a>o, o>a, a>u, u>o, o>u, u>ı, ı>u.

a>ı. Naxçıvan qrupu şivələrində söz köklərində (*manıt, sırmaşx, yıxadarı*) çox məhdud təsadüf edilən bu hadisənin bir çox hallarda yaranmasının əsas səbəbinin saitlə bitən sözlərə saitlə başlanan şəkilçilərin əlavə olunması ilə əlaqələndirən M.Şirəliyev sonuncu qapalı [a] səsinin [ı] səsinə çevrildiyini göstərir: *ağlıyır, başlıyır, saxlıyır, oynıyır* (144, s.48). Naxçı-

van qrupu şivələrində müşahidə olunan bu hadisəyə Güney Azərbaycan (*qavziyar, blalıyt-balalayıb* (Sal.), *ağlıyır, başdıyır* (Mər., Sərd.) və Şərqi Anadolu şivələrində sözün müxtəlif yerlərində rast gəlinir. Naxçıvan qrupu şivələrində *a>ı* hadisəsinin yaranmasında rolu olan [y] səsi eyni ilə Şərqi Anadolu şivələrində də sözün sonuncu hecasındakı açıq saitin qapalı saitlə əvəz olunmasına səbəb olur: *ağlıyır, başlıyır*. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan *a>ı* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində də [y] samitinin daralmasının təsiri ilə yaranır: *haviya, həriya, sıriya, İrzyia. Haviya bulut gələnda vay sarının halına* (Kar.) *hafdiya, haviya* (Van., Doğ., Erzc.).

ı>a. Naxçıvan qrupu şivələrinə çox az rast gəlinən bu əvəzlənmə əsasən dialarxası [ğ] və [x] samitlərindən sonra özünü göstərir: *aşağa, kağaz, xarman* (Cul., Keç., Kür., Nax.) (11, s.29). Bu hadisə eynilə Güney Azərbaycanın Təbriz, Mamağan (*kağaz, aşağığa*), Şərqi Anadolunun Erzincan (*yarəlları<yaralıları*), Kars və İğdır bölgəsinin şivələrində də nəzərə çarpır: *yaşıyaraq, burdayağ, alar*, (İğ., Erh.), *aşağa* (Kum.), *çağardalım* (Kaş.). *ı>a* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Salmas şivəsində isə yönlük hal şəkilçisi qəbul edən bir sıra sözlərdə səs düşümü ilə müşahidə olunur: *başən<başına, qulağan<qulğma, qanatən<qanadına* (188, s.116).

a>o. Naxçıvan qrupu şivələrinin bir qisminə müşahidə olunan *a>o* əvəzlənməsi M. Şirəliyevin qeyd etdiyi kimi, əsasən qoşadodaq samitlərdən əvvəl və sonra özünü göstərir: *popax, doban* (A.Əy., Kot.), *noxoş* (Nax., Sir., Səd., P.), *yoxun* (Neh.), *hovla* (Sir., Neh., Cəh.) (11, s.26). Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə daha çox Bakı dialektində təsadüf edilən bu hadisə bəzi tədqiqatlarda İran dillərinin təsiri ilə izah olunsada, Azərbaycan şivələrinin digər türk dilləri Azərbaycan dialektlərindəki [o]-laşma hadisəsi türk dillərinin tarixi fonetik xüsusiyyətlərindən biri kimi ortaya çıxır. Bu hadisə eynilə Güney Azərbaycanda əsasən xaləcların dilində (Uca tağlar *boşunda*, Baluqqa yolum *yoqar* (188, s.91), Ərdəbil (*balon*), Sal-

mas (*qovalamax, qozamax, tölamax*) və Əbiverdi (*arvad<ovrət*) şivələrində müşahidə olunur. [o]-laşmaya meyillilik Şərqi Anadolu dialektləri üçün xarakterik olmasada, bəzən Arpaçay, Kars, Erzincanın bəzi şivələrində təsadüf olunur: *comiş* (Arpç.), *yapacoğ*; Ne *yapacoğ* bu guraqlara? (Kar.-Olk.) (176, s.226).

Çağdaş türk dilləri içərisində [o]-laşmanı aktiv şəkildə özündə saxlayan özbək dili (*qırpaç<kipçox, baş<boş, iştirak<iştirök, ibarət<iborat, hazır<xozir, saldı<soldi, qarovul<korovul, açılmaq<oçılmak* (297, s.53-54, 73), *bozor<bazar, bobo<baba* (233, s.65) olsa da, bu hadisə uyğur (*nomus<namus*) qırğız (*orto<orta, oçok<ocaq*), başqırd (*ozon<ozan*), çuvaş (*xora<qara*) və Kırım – tatar dillərində də özünü göstərir: *Xor* olmasın analar (302, s.74).

o>a. Azərbaycan dilinin cənub qrupu şivələri üçün xarakterik olan *o>a* hadisəsi Naxçıvan qrupu şivələri üçün əsas fonetik xüsusiyyətlərdən biri olub, bir çox hallarda [v], bəzən də [h] samitlərindən əvvəl müşahidə edilir: *qavın, Navrız, qavırqa, qırqavıl, avic* (Nax., Şah., Bən., Kır., Əbr., Şər.). *o>a* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, eyni şəkildə Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu və İraq Kərkük dialektində də aktiv müşahidə olunan hadisələrdən biridir: *av, qavın, malla, qavmax, qavza, qavırmax, qavıt, savırmax, qahım, qavırma, avic, davşan* (Nax., Cul., Bən., Şah., Şər.), *av, avcala, avcılığ* (Ş.And., Arpç.), Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*malla, qavırma, qavzamax, qavışmax, savışdı*), xalac şivəsində (*avçı, malla; Malla-malla vaquru, tavuşqan* (189, s.72) aktiv müşahidə olunan *o>a* hadisəsi eynilə Şərqi Anadolunun Kars, Erzincan, Elazığ, İğdır bölgəsinin şivələri üçün də xarakterikdir: *gav – qov, garagül – qaravul, gavurğa* (Kar.Ter.) Heresi yolun birinə düşdü, getdilər *avcılığ* yapa-yapa bi seere çıxdı (Arpç.-Knğ.) (267 s.37), *qavın, tapuh, andan* (Sir., Bağb.). Qeyd etmək lazımdır ki, *o>a* keçidi yalnız Azərbaycan dilinin dialektlərində deyil, eyni zamanda bir çox türk dilləri və qədim türk abidələrinin, klassik ədəbi əsərlərin

dilində də geniş şəkildə müşahidə olunan hadisələrdəndir: Dün xəstə Hidayətini itin *qavdı* qapundan, Dinmə dedim, ayıtdı: bura *anın* nə yeridür (Hidayət) (126, s.302). Dünya duracaq yer deyil, ey can, səfər eylə! Aldanma *anın* adına, *andan* həzər eylə (Nəsimi) (99, s.42.). Vaxtilə Azərbaycan dilinin təşəkkülündə iştirak edən tayfa dili ilə bağlı olan *o>a* səs uyğunluğu XIV-XVIII əsrlər ədəbi dil üçün də səciyyəvi olmuş, dilin sonrakı inkişaf mərhələlərində dialektal səviyyədə mühafizə olunmuşdur. H.Mirzəzadə “Kitabi Dədə Qorqud”dan başlayaraq, bu fonetik diferensiasıyanın XVII əsrə qədər ardıcıl davam etdiyini, sonra isə klassik ədəbi əsərlərin dilində işləndiyini qeyd edir (115, s.37). Ə.Dəmirçizadə də bu qədim dil xüsusiyyətinin Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi saxlandığını göstərmişdir. Şərqi Anadolu (*qavuşmaq* (Bur.), *annan sōra* (Bal.) *amur* (Düz.), *davuşan* –(Ah., M.), *au* (av), *qavuşmaq-qavuşmaq*, *a^uci<ovçu* (Siv., Tok.) (200, s. 219), *awsun<ovsun*, *awçı<ovçu*, *avuş<ovuc* (Erzr.) və İraq Türkman ləhcəsi (*avid*, *bıxav*, *savix*, *savir*) (86, s.57) üçün də xarakterik olan bu proses eynilə ən qədim türk dillərində də müşahidə olunur. Bu faktı Orxon yazılarının dili də təsdiq edir: *anın<onun* ilə, *anta<orada*, *antağ<onca*, *añar<onlara*; *Añar adıncığ* bark yaraturtum (Onlara olağanüstü bir türbə yaptırıttım) (276, s.38-39).

a>u. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində əsasən eyni leksik vahidlərdə paralel müşahidə olunan *a>u* əvəzlənməsi daha çox [a] səsi ilə bitən sözlərə yönlük hal şəkildələri əlavə olunduqda düzəlir: *yoncuya*, *qocuya*, *dolçuya*. Naxçıvan və Güney Azərbaycanın Xoca dialektində çox məhdud rast gəlinən bu hadisəyə Bakı dialektinin Saray, Corat, Novxanı, Hökmalı, Qobu Güzdək kənd şivələrində rast gəlinir (144, s.45). Dəvə oynuyanda qar yağar (Hax., Xoc.)

Gedirdim *Ogruncuya*,

Atım düşdü *yoncuya*,

Allah yazımı yazmış

Bir nurani *qocuya* (Dün., Çar., Ur.) (194, s. 92).

Lakin Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində *a>u* əvəzlənməsi söz köklərində nəzərə çarpır: *buba*, *aşşamucah*-axşamacan, *bağarsuh* (Kem., Dğb.) (250, s.59). Azərbaycan dilinin əsasən şərq qrupu dialekt və şivələri üçün xarakterik olan *a>u* əvəzlənməsi İraq-Türkmən ləhcəsində də müşahidə olunur: *buğarsax*, *yuvaş*, *zuvallı*, *cuğav* (86, s.59).

u>o. Dilarxası qapalı dodaqlanan [u] saitinin dilarxası açıq dodaqlanan [o] səsinə meyl etməsi Naxçıvan qrupu şivələrində *boğda*, *ozax*, *oddum* (Neh., Buz., Boy., Xoş., Nuç., Az.) (9, s.56) çox məhdud səviyyədə müşahidə olunsa da, bu əvəzlənmə Güney Azərbaycan şivələrində bir qəqər aktiv nəzərə çarpır. Mərəndin Mahbaba (*qoyroq<quyruq*, *bo<bu*, *ozon<uzun*, *vor<vur*: Düyanın *qoyroqo ozon*. Bir ala dana naxırı *vorar* biribirinə. Qərib *qoşon yovası* olmaz. *Bayqoş* xərabəlik sevər.) və Əbiverdi şivəsi üçün xarakterik olan *u>o* əvəzlənməsi (*burun<boren*, *qulaq<qolaq*, *qulunc<qolenc*, *quzu<qoze*, *vorməq* (32, s.40) bəzən Təbriz dialektində də müşahidə olunur: *otanır*, *olax*, *qoylamax* (106, s. 34). Qıpçaq və karluq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan *o>u* əvəzlənməsinin əsasən şərq qrupu dialektlərinə aid olduğunu göstərən M.Məmmədli bu əvəzlənmənin Şəki dialektində də qeydə alındığını göstərir (106, s.34). *o>u* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *Samson* (Kğz., Pas.), *yoğaru* (Bşg., Ock.), *soyondum* (Olk.) Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialektlərində müşahidə olunan *u>o* keçidi çağdaş başkurt (*koş<quş*, *sokor<çuxur*, *koyrok<quyruq*, *kol<qul*, *torna<durna*, *yort<yurd*) (250, s.9, 28) və tatar dilləri üçün xarakterik olsa da, digər türk dillərinin bir qisminə də müvafiq paralellərini görmək mümkündür: *totulğan-tutulan* (dustaq), *kolak*, *tozduz*, *tozak* (tat., başk.), *borav-burğu* (tat.), *koşuk* (uyğ.) (233, s.451). [u] səsinin yerinə [o] səsinin işlənməsinə Oxon yazılarının dilində də rast gəlinir: *yokaru* (276, s.115).

o>u. Daha çox Naxçıvanın Ordubad dialektində müşahidə olunan o>u əvəzlənməsi çox zaman sözün birinci hecasında burun samitlərindən əvvəl işlənir: *umnar, un, umbir* (Ord., Cul., Kül., Cəl., Al., Dəm., Səd), *baldun, pulad, dudax* (Ord.), *telfun* (Keç., Səl., Nax.), *Nuraşın* (Səl.), *duxdur* (Nax., Q.). Bu əvəzlənməyə bəzən Naxçıvan şəhərinin qədim məhəllələrindən olan Şahabda da rast gəlinir: *balqun, unnar, dudax, duxdur* və s.

o>u əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən, Güney Azərbaycan şivələri üçün daha xarakterik olub, Çeşməxan, Qaradağ, Üstüpu (utur<otur, duqquz<doqquz), Mamağan (*tunqal, şuvinizim, Tumrus*) Xorasan (*ğunşi, dudax, turpaq, tuz, yux, çux, quz, qul, dudaq*), inallu (*urtə, urdə, yux, çux*) və sunğur türklərinin (*qul<qol, yux<yox, unu<onu, çux<çox, turpağ<torpaq, ulari<onları, uri<odur, ulardilə<onlardırlar, urtə<orta, dodaq<dudağ, odun<urin*) (32, s.63-65), xüsusilə xalacların (*ullar-onlar, turpaq<torpaq, suna<sona*); Qiş holunur yaz olur, gölçə *suna* qaz olur (189, s.83) dilinin əsas fonetik xüsusiyyətidir. Güney Azərbaycan dialektlərində [o] səsinin [u] səsinə keçidi ilə yanaşı, bəzən [e] səsinə keçidi də müşahidə olunur ki, bu hadisə Xorasan, eyni zamanda Mamağan və Kələybər şivələrində indiki zaman şəkilçisinin "ur" variantında özünü göstərir: *olur-uley*.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan şivələrində mövcud **o>u** əvəzlənməsi eyni ilə Şərqi Anadolunun şivələri üçün də səciyyəvidir: *oğru<uğrı, oğrun<uğrun, uħucu<okuyucu, orada<ur-da, ona<una* (Elaz.), *yoħarı, Samson* (Kar.), *hoca<huca, oğlı<uli, oynat-uynat* (Os.tat.), *davol, bogün, bo, zorna, uğuz, ufala, umuz, uyluħ* (Erz.), *bogün, oğorla, bonun* (Erzc.) *bogun* (Çr.), (*unun<onun, ulan<oğlan, uva<oba*) (Ter., Tok.). Naxçıvanın Ordubad dialektində müşahidə olunan bu əvəzlənməyə Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində olduğu kimi, eynilə çağdaş türk dillərində də rast gəlinir. Azərbaycan dilinin Şərqi qrupu dialektlərində daha aktiv müşahidə olunan bu hadisə əsasən qırpaq qrupu türk dilləri üçün xarakterik olub və Şimal – Şərqi

Bulqarıstan türk şivələrində də (*oğul<ül, oğlak<ülak*) sözlərin birinci hecasında qeydə alınmışdır (209, s.79-191). Naxçıvan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralelliyini qoruyan **o>u** əvəzlənməsi çağdaş türk dillərindən əsasən tatar, başqırd (*buğaz<boğaz, buy<boy, dus<dost, kul<qol, uk<ox, sokor-çuxur, uyna, tuğbuz, ut, urta, urman, uyanav, uyanau*) dilləri üçün səciyyəvi olsa da, bəzən qırğız (*kürma*) və özbək (*kulay<qolay*) dillərində də təsadüf olunur: (233, s.14-28, 22, 454, 665).

u>ı. Naxçıvan qrupu şivələrində geniş yayılmış bu hadisə çox vaxt sözün birinci qapalı hecasında dodaq samitləri [b, p, m, v] – dən sonra təsadüf edilir: *birda, biğda, birin, biyniz, vırın, mında, bişqi, gavır//kafir, zırna, tırp, Misdafa, vır, havız, Tavız* (Nax., Cul., Ord., Keç., Tır., Neh., Mil., Rem.) (11, s.24). Azərbaycan dilinin daha çox Şərqi qrupu dialektləri üçün xarakterik olan **u>ı** əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də aktiv müşahidə olunan paralel səs keçidlərindən biridir. Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində həm açıq, həm də qapalı hecalarda özünü göstərən bu hadisəyə sonor səslərdən və [t] samitindən əvvəl təsadüf olduğunu (*qoşın, xurcın, pıl, uzın, bilıt, muncıx, namıs, noxıt*) göstərən M.Məmmədli bu dil xüsusiyyətinin Təbriz dialektini Azərbaycan dialektlərinin cənub və şərqi qruplarına yaxınlaşdığını göstərir (106, s. 33). Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində mövcud **u>ı** əvəzlənməsi eynilə Xorasanın Boçnurd (*tolı, ozın, oyın//hözın, yumurta, toxı*) (32, s.49), Salmas (*onı, mını, qurdi, quşı, otdı, vurdi, soydı, qoşdı, vırsın*) (188, s.113) şivələri üçün də xarakterikdir. **u>ı** əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində də ən aktiv hadisələrdən biridir: *gabil, havız, hatın, namıs* (Kar.), *biralı, olmış, yağmır, çocıħ* (Erz.).

Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən sözün ilk hecasında özünü göstərən **u>ı** hadisəsi Şərqi Anadolunun Osmanıyyə tatar şivəsində (*davıl, sabın*) (258, s.15) bir qədər məhdud müşahidə olunsada, Anadolunun Ardahan, Posof, Kars (*namıs,*

gabil, havız), Erzurum, Erzincan (*mapış-məhbüs, avrıpa-avropa, hatın-xatun, yağmur, Mahmut, armut, iqlamir, mahsul* (Erzc.) (250, s.140), Elazığ şivələrində daha aktivdir. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin digər şivələrində də aktiv müşahidə olunan bu hadisəyə İraq-Türkmən dialektində söz ortasında rast gəlinir: *tırac, yoxsil, dursın, bızav* (86, s.58).

Balamdı, xandı-xandı	Ben bir ördeg olaydım,
Baxçada quş qovandı,	Yol üstünə gonyadım,
Misri qılınc belində	Gedip gelen <i>yolcıdan</i>
<i>Vırmağa</i> pəhlivandı (Təb).	Ben balamı soraydım (Erzc.).

Bütövlükdə Azərbaycan dilinin dialektləri üçün xarakterik olan bu hadisə eyni ilə bir sıra türk dilləri üçün də xarakterikdir: *mında, sustınmız, onım* (Kır. – tat.) (302, s.73), *biravburğu* (başk.), *utız* (başk., tat.).

ı>u. Naxçıvan qrupu şivələrində çox az təsadüf edilən bu hadisə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bir qədər fərqli mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir və bölgələrə görə müxtəlif nisbətə ortaya çıxır. Güney Azərbaycanın Salmas şivəsində əsasən sözün son hecasında müşahidə olunan (*qalmışux, yollarux*) *ı>u* əvəzlənməsi, Təbriz dialektində sözün birinci hecasında əsasən [z, s, m, n, q (x)] samitlərindən əvvəl baş verir: *xatun, tusbağa, sandux, palçux* (106, s. 33). Təbriz dialektindən fərqli olaraq, Güney Azərbaycanın qərb dialektlərində əsasən [q], [ğ] və [x] səslərindən sonra (*cacux, ağuz, arux, qunşi, ağır, ğuraq, yımırta, yaxun*) rast gəlinən *ı>u* əvəzlənməsi Sarab (*aldun, yedun*) və Zəncan dialektində (Sən istəsən gedəsən get, gözüm *dalunca* qalır), Tehran, Ərak, Savə, Həmədan şivələrində (Xurdəlikdə *yandum* nari həsrətə (32, s.30-32), həmçinin Güney Azərbaycanda yaşayan xalqların (*qarru toğan ne kezuriyn*) (189, s.75), At minən *atasun* tanımas, *Atung atasu*, yigiding ənəsi (Cəg., Xər.Ül., Sult.) (32, s.60) və qaşqayların dili üçün də xarakterik olub (*varmuş, imuş,*

yatmadu, ağzuna, babasuna (32, s.38), eyni ilə Anadolunun Erzincan (*sura, ayu, yalnuz, buba, bağarsuh, bacu, çarşu*), Elazığ (*adsuz, satucu, sağduş, çarşuya, baturur, kalur, başladu, nişanlı*) və Kırşehir bölgəsi (*buçah*) şivələrində istər söz köklərində, istərsə də şəkilçilərdə müşahidə olunur (181, s.69).

Bir çox tədqiqatlar da *ı>u* əvəzlənməsi Anadolu şivələrinin özünəməxsus dil cəhəti kimi qeyd olunur. A.Buran və O.Şerife mövcud bu dil faktını Anadolu şivələrinin tarixi xüsusiyyəti kimi dialektlərdə qorunduğunu göstərir (177, s. 66). Müşahidələr göstərir ki, klassik ədəbi əsərlərin dili üçün xarakterik olan *ı>u* əvəzlənməsinin (Uyumaz *fəraqundan* gözüm, yaşın dökür qan *aqudur*, Eşqün bəlası *başuma*, gör kim, nə tufan *aqudur* (Nəsimi) (426, s.45) çağdaş türk dillərində müvafiq paralellərini görmək mümkündür: *aşuk, artuk, nazuk, yalpuz* (uyğ.) (233, s.641-675). *ı>u* əvəzlənməsinin Orxon yazılarının dilində aktiv mövqeyi göstərir ki, dialektlərimizdə müşahidə olunan bu hadisə türk dilinin ən qədim dövrləri ilə səsləşir: *artuk, altun, sığun. Anjar adınçığ bark yaraturtum, için taşın adınçığ bedizçiğ uruturum* (276, s.38).

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə qədim türk abidələrinin dili üzərində aparılan müqayisəli araşdırmalar müasir dialekt və şivələrimizdə müşahidə olunan *u>ı* əvəzlənməsinin türk dillərinin tarixi fonetik quruluşuna uyğun bir dəyişmə olduğunu təsdiq edir. Türkmən dilinin Dörtgül şivəsində (*savur-sabır; sa:vun-sabın*) (159, s.103), Noqay dilinin Qaranqoy şivəsində (*turna-tırna; buz-bız*) (319, s.33), Qaraçay-Balkar və Kırım tatar dilində (*munda//mında*) (308, s.44), İraq-türkmən ləhcəsində (*qısmat-qismət, zabit-zabit, xayın-xayın//xain, sınıf-sınıf*) (86, s.57), uyğur türkcəsinin Xami (*yalğuz – yalgız; yaruk-yarık*) (363, s.153, 160) və qumıq dilinin Oş şivəsində (*akur-akır*) (159, s.103) də bu səs əvəzlənmələri müşahidə olunur. Çağdaş türk dilləri və dialektlərində yaygın olan bu fonetik xüsusiyyətin Orxon yazıları ilə bərabər, başqa əski türk abidələri “Oğuznamə” (Ər

gedər adı galur; Guru salamı yel alur), “Divanü lügət-it türk” (*kapu, karşu*) və XV əsr abidəsi “Kitab-əl-İdrak-lisan-al-ətrak”ın (*aluq (g), batuq(g), çaruq(g), panpuq(g)*) dilində mövcudluğu çağdaş türk ləhcələrinin tarixi fonetik xüsusiyyəti olaraq özünü göstərir.

Önsürə saıtlərinin arxasına saıtlərlə əvəzlənməsi; ə>a, i>a, i>u, i>ı, ü>u.

ə>a. Naxçıvan qrupu şivələrində *ə>a* əvəzlənməsi sözlün müxtəlif yerlərində və bir çox hallarda ərəb və fars mənşəli alimma sözlərdə müşahidə olunur. Naxçıvanın Şahbuz və Şərur şivələrində daha çox rast gəlinən bu hadisəyə (*düşman, düman, zayıf, kanar, quvva* – Nax., Max., Al., Kır., Əz., Qaz., Ded., Neh., Yay.) Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (Utuzmaqdan *artıq buna göynadım* (Təb.) (151, s.76). *Taza ayı hamıdan tez görənin işi rast gələr* (Təb.). *Taza evə köçəndə qabaqcadan ayna, Quran aparmaq xoş olar* (Təb.) (60 s. 29), Əbiverdi (*gətiraan-gətirən, isaan-isə; Kisilik issan ər issar, bir əvəzənə ikke yessar* (Küsülü *isən ər istəyirsən, biri yerinə ikisini istəyirsən* (32, s.42) və Mamağan şivəsində (*nala, dana, çafa, vafa, safa, heykal, irafdar, ciyar, quvvat, taza*), eyni zamanda Şərqi Anadolunun İğdir, Kars, Erzurum, Tunceli, Elazığ, Erzincan şivələrində daha çox rast gəlinir: *tandır, kirva, hekaya, irapata, faqat, gader, taraf, asger, habar, callat, barabar, lala, bala, xatır* (Erz.), *düşman, surfa, çafa, surfa, hayat* (Erzc.), *xə<hə, xəbar<xəbər, Hacca<Xədicə, quvvat<quvvət* (Bur.), *xızmat<xidmət* (Uş.), *hayat* (Şök., Aht., Den.), *hamcın* (Muğ.), *hamla-hamilə* (Edr.), *Düyündə qız evi quvvatına görə cə'iz veriyor* (Bal.), *maşğala, şansar<simsar, hekayat, atas, mana* (Ter.,V.), *mapıs<məhbüs* (Bol.), *hancal, iraf* (Esk.).

Canım ala teke,
Başına bala teke
Gezeyen arvatdının
Sufrasın yala teke (İğd.)

Erebistan iyidi, *Türkmanın* atı
Düşmanın üstünə varallar qatı
İran bereketi, şahın döleti
İspahan bahçası bağı yahçıdı (Kar.).

Gəlin çıxax damlara,
Yalvarax adamlara,

Ərkin olanı sınağa,
Rəis məni qınama,

Su *tökax* çadır qurax,
Dədən gələn yollara (Mər.).

Bir çərək su tökərim,
Uş *dana* da yer alma (Təb.) (60, s. 29).

Çəkdim *cafasın*,
Gördüm *vafasın*,
Böyütdüm onu,

Qızıl üzüh *firuza*,
Gedin deyin xoruza,
Bu səhər banlamasın

Sürdüm *safasın* (Təb.) (151, s. 19). Yarım *gələcax* bizə (Miy.) (60, s.33, c.5)

i>a. Bu əvəzlənmə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində məhdud səviyyədə paralelliyini qoruyan və daha az rast gəlinən əvəzlənmələrdən biridir: *sahib-sahab, çiyən-çayan, şahad* kimi sözlər hər üç bölgənin dialektlərində fonosemantik cəhətdən paralelliyini qoruyur. (Nax., Təb., Erzc). M.Məmmədli Təbriz dialektində təsadüf olunan *i>a* əvəzlənməsini əsasən sözlün ortasında açıq və qapalı hecalarda [d, c, z, b, m] samitlərindən əvvəl işləndiyini qeyd edir: *nacat, pamador, cahaz, sahab* (106, s.31). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrindəki *i>a* əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun bir qrup şivələrində eyni şəkildə müşahidə olunsada, bu paralellik Erzurum bölgəsinin şivələrində daha qabarıq görünür: *cahal, sahap, şahad* (203, c. 1, s.129).

i>u. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *i>u* əvəzlənməsi (*muşar, qarğudalu, duvar, tufax* (*tifaq*), *Tufağın dağılsın, ay fələk*) hadisəsi Güney Azərbaycan (*Bağban paxil olmasa bağa duvar nə gərək* (Təb.) (60, s.122) və Şərqi Anadolu şivələrində həm türk mənşəli, həm də alınma sözlərdə eyni şəkildə müşahidə olunur: (*yahudu, mejburu* (Kar.), *geturdu, nuda, merduvan* (Elaz.). A.B.Ercalusunun fikrincə, Kars yörəsi şivələrində *pulov* sözündə mövcud bu hadisənin əsas səbəbi sözlün tərkibindəki [v] səsinin təsiridir (176, s. 89). Naxçıvan, Güney Azərbaycan şivələrində məhdud rast gəlinən *i>u* əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun Kars (*məjburu, pulov, yahudu*) və Zonquldağın Safranbolu (*ifrit-ufrit* (245, s. 283), Erzincan (*mawu-mavi, Suvaz-Sivas* (Ter.) bölgəsi şivələrində də nəzərə çarpır.

i>ı. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən sözlün ilk hecasında özünü göstərən *i>ı* əvəzlənməsi eyni ilə Güney Azərbaycan

və Şərqi Anadolu şivələrində də mövcuddur. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən sözlün ilk hecasında yaranan *i>ı* əvəzlənməsi (*ılxı, ıldırım, ıxıx, tarıx*) Güney Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Qaradağ, Maku, Sərdəri Sulduz (Nəğədəy) kimi müxtəlif bölgələrində, xüsusən Təbriz dialektində (*ıxıx, ılx, sıçan, hasil, qiymət, qısmət, ıspanax, ııldāx, ıldırım, ıxartı, ıslanmax, ıxqırmax*), Salmas (*toyı, sevındıx, yedıx, getdıx*) və Xorasanın Çəgəndən (*yıl, yılan*) şivələrində, eləcə də xalacaların dilində (*yıl, yırak-ıraq*) sözlün həm əvvəlində, həm də ortasında müşahidə olunur ki, bu fakt eyni ilə Şərqi Anadolunun Erzincan (*ılxı, ıxıx, ılx, sırab*), Kars (*gavır>qəbir, arazı>ərazi, ıxızmat>ıxıdmət*), Kırşehir (*ıxşıh>ıxıx, ıxıt>ıxıt, ıxot>ıxot, ıxıtır>ıxıtır, ıxıtlı>ıxıtlı*) bölgəsi şivələrində paralelliyini qoruyur. *i>ı* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Təbriz, Salmas, Miyana, Mərənd, Urmiya, Marağa, Maku, Xoy, Mamağan şivələrində əsasən fellərin sonunda I şəxsin cəmində nəzərə çarpır: *verdıx, yetışdıx, ıxıdıx, sıldıx, ıxıtdıx*. Güney Azərbaycanın Salmas şivəsində *i>ı* əvəzlənməsi daha çox feilin keçmiş zamanı ifadə edən idi hissəciyində, eyni zamanda [-lıq⁴] şəkilçisinin [-lığ] dialekt variantında müşahidə olunur: *kasıb ıdı, çemenzār ıdı, dedıği, pınəçılığ, vəzirliğim* (188, s.109). B.A.Göktağ I şəxsin cəmində müşahidə olunan bu tip ahəngin pozulmasının əsas səbəbini [k] səsinin yerinə dilarxası [x] səsinin alması ilə əlaqələndirir (188, s.90). Azərbaycan və Anadolu şivələrində [ı] səsinin söz başlanğıcında işlənməsi qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi bu gün də bir çox türk dillərində, xüsusilə çağdaş Türkiyə türkcəsində qalmaqdadır: *ıssızca, ıxık, ırmak, ırak*. *i>ı* əvəzlənməsi Azərbaycan dialektlərində olduğu kimi, oğuz qrupuna daxil olan türk, qaqauz və türkmən (*yıl, yıldıırım, ıxık, yıldı, ıssız* (163, s.64), eləcə də qıpçaq qrupuna aid qazax dilində də güclü mühafizə edilir: *zıyan, layık*.

M.İ.Yusifov [ı] səsinin [ı] saitini izləməsi faktının oğuz qrupu türk dilləri içərisində əsasən Azərbaycan dilinə xas olduğunu qeyd edir və bu fakt əsasında Azərbaycan dilinin oğuz qrupuna daxil olan başqa dillərdən fərqləndiyini göstərir (163, s.63). Bu səs keçidinə Azərbaycan dilinin Qazax dialektində də təsadüf olunur: *bıldır, firmı, ıxıx*. E.Əzizov isə dialektlərdə qalın sitlərin qalın saıtləri izləməsi prinsipindən çıxış edərək *i>ı* sırasını qalın – qalın prosesinin zəifləməsi kimi izah edir, dialektlərdə *ı >ı* ahənginin saxlanması dair faktlar üzərində dayanır: *ılan, ıxıx, ıldırım, yıldı* (306, s.12).

ü>u. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən ərəb və fars mənşəli sözlərin birinci hecasında müşahidə olunan *ü>u* əvəzlənməsi (*zulım, sutun, cuma, cur, qurbat*) (Ax., Kür., Səl., Kır., Val., Xan., Yay., Səd.) Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində çox zaman alınma sözlərdə (*duşman, qurbət, fürsət, subut, muxdəsər*) müşahidə olunsada, bəzən *us-üst, uş-üç, surfasıfıra* kimi türk mənşəli sözlərdə də rast gəlinir (106, s.31) və daha çox xalacaların dilində işlənir: *gul, sunbul*.

Nene, nene, *gul* nene,
Saçları *sunbul* nene,
Bu hadurluq çağıça
Gul vara külü nene (189, s.92)

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrindən fərqli olaraq *ü>u* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Şərqi Anadoluda Hanak türkmənlərinin şivələrində əsasən [k], [ğ], [ğ] səslərinin yanında (*gunuz, kupe, bogun, şukur*) müşahidə olunan *ü>u* əvəzlənməsi Anadolunun digər bölgələrində də aktivliyini qoruyur: *gıvvet, gırbet, gızuı<qüzey* (Ter., V.), *gun, gıllu, gıleş, gıuc, gıneş, gıundoğdu, gıllu, gımuş* (Bol., Sfb.), *tuşman* (Ger.), *ugut<üyüt* (Er.), Hatdadı, hutdadı, şışdı, eşi, *surfada* qaldı gaşı, Oğlum buları benim *sulalam* veremez (Siv.) (200, s.123). *ü>u* əvəzlənməsinə uyğur dilində də rast gəlinir: *gunakar<günahkar, kuyaş<günəş, sunbul<sunbül* (233, s. 293, 801).

1. **Önsıra saitlərinin önsıra saitlərlə əvəzlənməsi.** $i > ü$, $ü > i$, $e > ə$, $ə > e$, $e > i$, $i > e$, $ə > i$, $e > ö$, $ö > e$, $ö > ə$.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterik olan paralel əvəzlənmələrdən biri də $i > ü$ –dür. Əsasən Naxçıvanın Ordubad dialekti (*bülür*, *bildür*, *Mükayıl*, *çəkül*, *çəküs*) üçün xarakterik olan $i > ü$ əvəzlənməsi, Güney Azərbaycanın Təbriz (*bülür*, *büldür*, *soünmax*), Salmas (*bülmək*, *bür*, *süz*, *nüsübət*) qaşqay (*Dərbənd ki, diyürlər bir parça bağdır* (32, s.35), xalac (*oğul becərmüşəm bilüm əyilmiş, saç hər gentirmişəm tişüm tekilmiş*), Xorasan (*Tumansuz düzü yertuqa güley*) (32, s.60) şivələrində sözün müxtəlif yerlərində təsadüf edilir. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində əsasən paralellərlə müşahidə olunan bu hadisə eynilə Şərqi Anadolunun Erzincan (*bildün*, *geldün*), Kars (*Hündüstan çevrilmüş, Nüşürevan bülürüm, Türkiyə hürü*), Erzurumun Yukarı Karasu, Oltu, Yukarı Aras. Çoruhboyu şivələrində (*bülem*, *dewrilmüş, gətirmişük, çekür*, *üçür-ıçır*, *ütür-ıtır*, *göçür-geçir*, *bişür*, *bitür*, *bürləşdir*, *bindür*, *demür*, *dewül/dgül*, *yessür* (203, s.110) və İraq-türkman ləhcəsində rast gəlinir: *təndür*, *tələsük*, *şənnük*, *kəklük* (86, s.60). $i > ü$ əvəzlənməsinə qırğız dilində də təsadüf olunur: *kündönlük* (233, s. 293). Dialektlərdəki mövcud bu səs əvəzlənməsi XV əsr ədəbi əsərlərin dili üçün də xarakterik olmuşdur. XV əsrin görkəmli şairi Şeyx Qasım Ənvarın dilində də $i > ü$ əvəzlənməsinə rast gəlinir:

Aşiq olduğum *bülürsən*,
Canıma cəfa qılursən,
Hali-zarımı *sevürsən*,
Çələbi bizi unutma (Sar.) (32, s.243).

$ü > i$. Dodaqlanan dilönü qapalı [ü] saitinin dodaqlanmayan incə [i] variantı ilə əvəzlənməsi əsasən Bakı, Şamaxı, İsmayılı və Muğan qrupu şivələri üçün xarakterik olsa da, Naxçıvan qrupu şivələrində də müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində çox az müşahidə olunan və bəzi hallarda [l] və [m] sonor səslərindən

əvvəl və ya sonra rast gəlinən bu hadisə *kömir* (Bad.), *mikafat* (Yay., Max.), *bilbil*, *milayim*, *Zileyxa*, *kiflət*, *Misyip* (Nax., Şər., Tey., Bad., Keç. Şah.), *mihariba* (Bul.) *sünbil*, *şivit*, *kiftə* (11, s.25), Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində aktivliyi ilə diqqəti cəlb edir. $ü > i$ əvəzlənməsini Güney Azərbaycanın Təbriz dialektinin əsas fonetik xüsusiyyəti olduğunu qeyd edən M.Məmmədli bu hadisəyə sözün ortasında açıq və qapalı hecalarda [v, m, n, l, x', h, ş] samitlərindən öncə (*şivit*, *mihim*, *binöyrə*, *düyün*, *milk*, *mihəndis*), sözün sonunda isə [k, g, l, r, s, p] samitlərindən sonra (*süri*, *kürsi*, *körpi*, *tülki*, *dügi*) ortaya çıxıldığını göstərir (106, s.34).

Naxçıvan qrupu şivələrində çox az müşahidə olunan və bir o qədər də geniş yayılmayan $ü > i$ əvəzlənməsi Təbriz dialektində olduğu kimi, Güney Azərbaycanın digər şivələrində də aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Təbriz dialektindən fərqli olaraq, Salmas şivəsində söz önündə (*imid-ümid*) məhdud görülmə $ü > i$ əvəzlənməsi söz sonunda daha aktivdir ki, bu da əsasən keçmiş (*bürədi*, *çöndi*, *düşdi*, *öldi*, *süzdi*, *güldi*, *göydi*) və indiki zamanı (*çönir*, *götürü*, *götürü*, *ölürü*, *gülürü*) bildirən feillərdə daha çox özünü göstərir. Salmas şivələrində $ü > i$ əvəzlənməsi bəzən təsirlilik hal şəkilçilərində də nəzərə çarpır: *özini*, *ölini*, *yüküni*, *üzünü*, *üçünü* (188, s.112).

$ü > i$ əvəzlənməsi Mamağan (*Riyaidir dövrən iki üzliidi*) və Həmədan (*gördü*, *visal*, *düşdi*, *baxdı*, *diyürlər*), eyni zamanda Xorasan bölgəsinin Coğatay, Hökmabad, Xərvi-ülya, Dərəgəz, Çəgəndən, Çarom, Əsədil, Boçnurd şivələrində (*irəy<ürək*, *kirəy<kürək*, *kin<gün*, *kil<kül*, *diz<düz*, *diş<düş*, *iz<üz*, *tik<tük*; *Kirəkəndən oğul olmes*, *kildən təpə*) (Coğ.), *Gin batdı*, *Girvanlı yatdı* (Boç.), *Xulasə bu yo:la dişe* (Dər.) daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir (32, s. 60-79).

Ay çıxdı üzə *düşdi*,

Sürinin gözi qoyun,

Qıvrım tel üzə *düşdi*,

Dolan gəl *düzi*, qoyun,

Fələk bir iş işlədi

İldə bir əkiz gəti

Ayrılıq bizə *düşdi* (Təb.) (60, s. 170). Sevindir bizi, qoyun (Yek.) (60, s.48)

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, *ü>i* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində də aktiv müşahidə olunan səs keçidlərindədir. Güney Azərbaycanın bir çox şivələri üçün xarakterik olan *ü>i* keçidi Şərqi Anadolunun Kars, Ardahan-Posof *öküzi*, *misilman*, *bilbil*, *götürin*, *bitün*, *süngi*, *töhdü*, *ötri*, (161, s.90), *ögine<önünə*, *gündiz<gündüz*, *yizine<üzünə*, *gin<gün*, *tik<tük*, *okiz<öküz* (Erzc., Uç., Doğ., Kem., Arpç), *düşti*, *günki*, *oli*, *gözişiler*, *mijde*, *düğün*, *düşinmiş* (Elaz.) (*tikan<tükan*) (V.), *irfan<ürfan* (Ter.), Erzurumun Gökçeyamac Kuşburnu (*üzini*, *köwliyi*) şivələrində qeyd alınmışdır (203, s.119). *ü>i* istiqamətindəki keçidə tatar (*möhür*, *sömbil*, *böyür*, *kümiş*, *öçin*), qazax (*sümbil*, *kümiş*, *kündiz*), türk-mən (*gündiz*, *üçin*) (233, s. 293, 365, 451) dillərində və Kosovo-nun Mamuşa şivəsində (*cüllü<gülü*, *çülü-köylü*, *üldi<öldü*) də rast gəlinir (202, s.14).

e>a. Naxçıvan qrupu şivələrində qapalı saitlərin açıq saitlərlə əvəzlənməsi müxtəlif keyfiyyətdə ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində *ı>a* əvəzlənməsinə az hallarda, *kağaz*, *xarman* kimi bir neçə sözdə rast gəlinirdiyi halda, *e>a* əvəzlənməsi isə həm Naxçıvan, həm də Güney Azərbaycan şivələri üçün əsas fonetik əlamətdir. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi (*əv*, *pənilir*, *səvgi*, *dəyil*, *çəvirmax*, *həylə*, *əvlənməx*), Güney Azərbaycanın Qaradağ, Təbriz dialektində də [*v*, *y*] və bəzən [*n*] səmindən əvvəl və ya sonra *e>a* əvəzlənməsi müşahidə olunur: *pənilir*, *nəfit*, *həylə*; -Baba *dəyil*, vəbadı . *Uşax çox pənilir yəsə korafəhim olar* (Təb.) (60, s. 29).

e>a əvəzlənməsinə Şərqi Anadolunun Elazığ (*əhsan*, *əltimas*, *vérér*, *éyi*) və Erzurum bölgəsinin Çoruhboyu şivələrində söz başlanğıcında və sözün ilk hecasında rast gəlinir: *év*, *évet*, *érməni*. Azərbaycan və Anadolu şivələri üçün xarakterik olan *e>a* əvəzlənməsi çağdaş türk dillərində uyğur dilində də müşahidə olunur: *ä:şik-eşik*, *ärkäk-erkäk*, *kä:çä-axşam ärtä-erkän* (215, s. 117).

a>>e. Azərbaycan dilinin əsasən şərqi qrupu şivələri üçün xarakterik olan bu hadisə Naxçıvan qrupu şivələrində sözün

birinci hecasında (*serçə*, *demyə*, *mejmeyi*) çox az təsadüf ediləndiyi halda, Güney Azərbaycanın Heris mahalında (*sekkiz*, *küreh*, *ineh*), eyni zamanda Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrində (*yemeği*, *edecəm*, *hemilên* (Kar.), (*elli*, *eyl*, *geber*, *getür* (Erz., Çor.) (*bəle*, *ərmene*, *əzilərsə* (Olt. Şen.) qeyd alınmışdır. Dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, türk dilinin əlifbasında qrafik işarəsi olmayan [ə] səsi Şərqi Anadolu şivələrində ən aktiv müşahidə olunan səslərdən biridir. Naxçıvan qrupu şivələrində çox da yaygın olmayan *a>e* əvəzlənməsi Güney Azərbaycan şivələri üçün daha xarakterikdir. Təbriz dialektində [*y*, *k*, *l*, *n*, *r*, *x'*, *ç*] səslərindən əvvəl sözün birinci hecasında, qismən də II hecasında meydana çıxan (*deyirman*, *leyen*, *mejmeyi*, *kekil*, *serçə*, *elcex*, *leçax* (106, s.35) bu fonetik proses [*ç*, *ç*, *l*, *n*, *r*, *s*, *ş*, *m*, *y*] səsləri arasında eynilə Şərqi Anadolu şivələrində də müşahidə olunur: *teraf*, *irehmet*, *seyyer*, *ceneze* (Kem., Bşp., İlç., Çob.), *şefah*, *tekrer*, *cehil* (Çay., İlç., Arm., Kar., Dky.), *vetan*, *cehil* (Erzc.) (250, s.50-51), *çevre*, *çember*, *çerez*, *deve* (Dyb.) (253, s. 152-153).

e>i. Azərbaycan dilinin əsasən şərqi qrupu şivələri üçün xarakterik sayılan, lakin Naxçıvan qrupu şivələrində bir o qədər geniş yayılmayan *e>i* hadisəsi bir neçə sözün ilk hecasında təsadüf edilir: *di*, *miyvə* (Nax., Ord., K.Şah.) (11, s.30). *e>i* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bir qədər aktivliyi ilə diqqəti cəlb edir. M.Məmmədli Təbriz dialekti üçün xarakterik olan bu əvəzlənməyə [*v*, *y*, *l*, *n*, *h*, *s*, *t*] samitlərindən öncə təsadüf olunduğunu qeyd edir: *mivə*, *hiyvan*, *giyim*, *gidim*, *diyər* (106, s.37). *Atalar bala vay diyər ayrılar*. *Bal yiyib, balasınan gərəh çəhsin* (Təb.). *Şalvarı ayaq üstə giyinmək yoxsulluq gətirər* (Təb.) (60, s.29). Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində müşahidə olunan *e>i* əvəzlənməsi İranın Fars əyalətində yaşayan qaşqay (*Dərbənd ki diyürlər, bi parça bağdır və Kermanşah bölgəsində yaşayan Sunğur türklərinin dili üçün də xarakterikdir: ev-iv, eşşək-işey* (32, s.35). Güney Azərbaycanın

müxtəlif dialektlərində Naxçıvana nisbətən bir qədər aktiv müşahidə olunan *e>i* əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun da bölgələrində işlənmə mövqeyinə görə fərqli mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *gine, gider, diyir* (Siv.), *gina, dime, yimek* (Elaz.), *irkeg-erkək, tilifon* (Erzc.), *biyaz, bireket* (Esk.), *dirt* (Am.), *dindirmiyin* (K.Der.). Hər üç bölgənin şivələrində mövcud *e>i* hadisəsi başqurd dilinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri kimi nəzərə çarpır: *timir, bil, il, biş til* (341, s.12, 23).

i>e. Naxçıvan qrupu şivələrində [i] səsinin [e] səsilə əvəzlənməsi əsasən dilimizdəki [i] və [r] sonor səslərdən əvvəl təsadüf edildiyi halda (*hers, Elyas*), bu əvəzlənmə Güney Azərbaycan şivələrində sözün istənilən yerində işlənir. Güney Azərbaycanın Əbiverdi (*Qezim sənə diyərəm, gəlenem, sən eşet Xorasan bölgəsinin Çarum və Xərvi-ülya (pes-pis, erax-iraq, gere-geri, darre-dəri), Coğatay (dire) şivələri və xalacaların dili üçün xarakterik olan (təre-dəri, tişə-dişi) (32, s.42,58-59) i>e əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun da müxtəlif şivələrində nəzərə çarpır: veran, seze, yermi, eltimas* (Elaz.), *Ale, peke-pekiyi, hange, Esmayel, enzebat, etāt, esrar* (Erzc.-İlç.), *hakem, emam, şəkayət, sekez, neşan, Taher, esyan* (Erzc.-Kem., Kab.), *beçara* (Kar.-Tuz., Üçk.), *veran* (Kar.-Kum.), *felan* (Kar.-Sel., Karh.), *değez-dəniz* (Kar.-Han., Obr.).

ə>i. Naxçıvan qrupu şivələrində söz köklərində birinci hecədə, əsaslarda isə axırıncı hecədə [y] səsinədən əvvəl və sonra təsadüf edilən *ə>i* əvəzlənməsi (*şikil, şiriyə, qədir, xiyal, yihər, zincir, şinnux, işdiyəllər, meşiyə* (Nax., Mil., Keç., Məzi, Türk., Bən.) Güney Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə qaşqayların dilində (*etmiyə, gəlmiyə, görmiyə*) olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də eyni mövqeyini qoruyur: *hiyat* (Edr.), *Bu iş bizi (bize) haqdan əmir* (Denz.), *Öküz qoşarım biyaz, Allaha ettim niyaz* (Afy.). *ə>i* əvəzlənməsi Anadolunun Osmanıyyə tatar şivəsi (*çirkez, şinnik, ni, tizek, timir*), eyni zamanda İraq-türkmən ləhcəsi (*incir, zincir*) üçün də xarakterik fonetik hadisələrdən biridir.

Qalanın dibində üç ağac *incir*
Əlimdə biləkə, qolumda *zincir*,
Zinciri boş bağla, hər yanıma *incir*
Atma bu daşları mən yaralıyam,
El ələm al geyib mən qaralıyam (125, s.159).

Bu hadisənin Təbriz dialektində aktiv mövqeyini əsasən qırpaq dil xüsusiyyəti olduğunu qeyd edən M.Məmmədli *ə>i* əvəzlənməsinin cənub qruplarında olduğu kimi, Quba dialektində, Muğan qrupu, Karvansaray və Çənbərək rayonunun şivələrində də qeydə alındığını göstərir (106, s. 36). Bu hadisəyə Təbriz dialektində olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Mərənd, Mamağan şivəsində də rast gəlinir.

Sinəm *üsdü* hər gecə meydan olur bu *cibhədə*,
Ehsasım, fikrim, *xiyalımda* sipahımdır mənim.
Heç mənim tək mötəbər *varlı* tapılmaz dünyada
Sırvətim mehnətlərim, sərmayəm ahımdır mənim (Mam.) (428, s. 86).

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində və Kərkük dialektində daha çox rast gəlinən bu dialekt xüsusiyyəti bir çox türk dillərində də mövcuddur.

e>ö. Azərbaycan dilinin Şərq qrupu və Qazax dialekti üçün xarakterik olan *e>ö* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində çox məhdud müşahidə olunsada (*ev – öy* (Məz.), *Hüseyn – Hüsöyn* (Şər.), Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Əsasən Güney Azərbaycanın Təbriz dialekti üçün xarakterik olan *e>ö* əvəzlənməsi (*öy – ev, sōda – sevdə sōmek//sōymək – sevmək, cō-vürmək//çō^mrmək; Çöyürdiyüm salavata and olsun.* (Təb.), Güney Azərbaycanın Salmas (*çöyür, sōymax, öy*) şivəsində və xalacaların dilində (*çöşmə*) də nəzərə çarpır.

Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, *e>ö* əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində aktivdir: *övimiz<evimiz, örte<erte* (Erzr.-Gaz., Çat., Şen.-Ol.), *erik–örük* (Er., Bol., Akç.), *ev – öy* (Ter.), *elə-öle* (Bar.).

Yaycının üs yanı bulah,
Sular gelir zolah-zolah,
Gızdar var ki, lala dodah
Ana, vallah ben Yaycıdan *övlencem*
(Dün.).

Al almanın dördünü,
Söv gözəlin merdini,
Söviirsən gözəlin söv,
Çekme çirkin derdini
(İğ., Çar.) (194, s.88, 93).

e>ö əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmasa da, müqayisəli tədqiqatlar Naxçıvan şivələrində çox məhdud müşahidə olunan bu hadisənin köklərinin türk dilləri ilə tarixi bağlılığını göstərir. Başkırt, tatar, türkmən və uyğur dillərində ev sözünün *öy* şəklində eyni fonosemantik tərkibdə olması faktı bunu sübut edir (233, s.229). *e>ö* əvəzlənməsi Karaycada da müşahidə olunur: *örta-ertə* (281, s.92)

ö>e. Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi bəzən Naxçıvanda və ya digər bölgələrdə müşahidə olunmayan səs əvəzlənmələrini ortaya çıxarır ki, bu səs əvəzlənmələri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Güney Azərbaycanın Əbiverdi, Boçnurd, Coğatay, Xərvi-ülya (*dert<dörd, gez<göz, ez<öz, sez<söz, gezəl<gözəl, gebek<göbək, geynak<köynək, kepək<köpək, gey<göy, elmək<ölmək, gerim<görüüm, ele<öli, çel<çöl, çerək<çörək*) (32, s.39, 47, 52, 57-58), şivələri və xalaların dili üçün (*tekar<tökar*) xarakterik olan *ö>e* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində işlənmir.

ö>ə. Naxçıvan qrupu şivələrində daha çox [v] səmindən əvəl geniş yayılmış *ö>ə* əvəzlənməsi (*əvlad, kəvşən, bənəfşə, təvlə, dəvlat* (Nax.ş., Ord., K.Şah.), *bitəv* (Keç.), həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində eyni sözlərdə paralel müşahidə olunan hadisədir. *ö>ə* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, İraq-Türkman ləhcəsində *biləv, bənəfşə, kəvşəməx, cəvlan* (86, s.58), bəzən də uyğur (*əvlat, əvliyä*), özbək (*əvlad, əvliyä*), tatar (*əvliyä*), qazax (*əvliye*) və başqırd (*əvliyä*) dillərində də təsadüf olunur (233, s.229-231).

SAİT SƏSLƏR VƏ ONLARIN VARIANTLARI

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud saitlər bütövlükdə müasir Azərbaycan dilinin səs sistemi ilə uyğun olsa da, müəyyən tarixi-coğrafi və etnik amillərin təsiri ilə akustik fonoloji cəhətdən fərqli xüsusiyyətləri ilə diqqəti cəlb edir. Hər üç bölgənin şivələrində müşahidə olunan bu uyğun və fərqli cəhətlər müxtəlif səviyyədə ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun bölgələrinin hər biri özünəməxsus spesifik şivə xüsusiyyətlərinə malik olduğundan, müqayisəli tədqiqatlarda sait və samit səsələr və onların variantları bölgələrə görə müxtəlif nisbətə ortaya çıxır.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində səsələrin kəmiyyət fərqi əsasən eyni səviyyədə müşahidə olunsa da, bəzən bölgələrə görə spesifik cəhətlər nəzərə çarpır. Ədəbi dildən fərqli olaraq, müasir Azərbaycan və türk dilində mövcud sait səsələr bir çox hallarda kəmiyyət fərqi görə müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində mövcud doqquz sait [a, ı, o, u, e, ə, i, ö, ü] akustik fonoloji xüsusiyyətlərinə görə hər üç bölgənin dialektlərində müxtəlif kəmiyyətdə özünü göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrində üç qrupda təsnif olunmuş, uzun və qısa, eyni zamanda saf səsələrlə yanaşı, bəzən burun səsillərinə də təsadüf olunur ki, bu səs tipləri eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də müşahidə olunur.

1. Deyiliş yerinə görə:

a) önsıra saitləri: ə (ə:), i i̇ i̇ e (ě, ē), ö (ō), ü (ū);

b) arxasıra saitləri: a (ā, ā, ā), ı (i̇, i̇, i̇), o (ō, ō, ō), u (ū, ū, ū).

2. Ağız boşluğunun vəziyyətinə görə:

a) açıq saitlər: a (ā, ā, ā, ā), ə (ə:), o (ō), ö (ō);

b) qapalı saitlər: ı (i̇, i̇, i̇, i̇), i (i̇, i̇), e (ě, ē), u (ū, ū, ū), ü (ū, ū);

3. Dodaqların iştirakına görə:

a) dodaqlanan: o (ō, ō, ō, ō), ö (ō), u (ū, ū, ū, ū), ü (ū, ū);

b) dodaqlanmayan: a (ā, ā, ā), ə (ə:), ı (i̇, i̇, i̇), i (i̇, i̇, i̇), e (ě, ē)
(11, s.13).

Etnolinqvistik və ekstralinqvistik amillərə görə Azərbaycanın Güney dialektləri bölgələrə görə müəyyən cəhətdən bir – birindən fərqlənsə də, səslərin kəmiyyət fərqlənməsi ümumilikdə Naxçıvan qrupu şivələri ilə eyni olduğu görünür: ə:nə<o yana, söra, bə:xdan, də:<deyā, əvində:x<evindəyik, sā<sənā (Təb., Mər., Yam.).

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də saitlərin müxtəlif variantları mövcuddur. Türk dilində 8 [a, ı, o, u, e, i, ö, ü] sait səsdən başqa, Anadolu şivələrində Azərbaycan dilindəki doqquzuncu [ə] səsinin qısa olaraq aktiv mövqeyi müşahidə olunur ki, bu səslər də Azərbaycan dialektlərində olduğu kimi, kəmiyyətə görə normal, uzun və ya qısa olaraq fərqlənir. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də uzun səslərin yaranmasının başlıca səbəbi sözlərdə sait və ya samitin, eləcə də heca düşümü, mürəkkəb sözlərin yaranması zamanı hecaların birləşməsidir. Anadolu və Azərbaycan dialektlərində uzun saitlərin digər bir qrupu da alınmalarda özünü göstərir.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində saitlərin uzanması həm türk dillərinə mənsub olan sözlərdə, həm də alınmalarda müşahidə olunur ki, bu da müxtəlif səbəblərdən baş verir. Sözlərdə səs və ya heca düşümü, eyni zamanda mürəkkəb sözlərin birləşməsində: o yana-ə:nə, mənə-mə://ma:, sənə//sa:, o:n-onun, o:l-oğul, no:ldu. Maraqlı cəhət odur ki, bəzən bu uzanmalarda qədim şumerçayə dayanan prätürk dövrünün izləri də müşahidə olunur: mē – mən, ül-oğlan, kūr-kori, zāe –sən,tō-l-dolmaq (256, s.22, 28).

Qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyəti olan bu tip ilkin uzanma hadisəsi Əbiverdi şivəsində (aaq-ağ) digər hallarda birinci hecadan sonra ancaq [a] və [e] məxrəclərində saxlanmışdır: qaar (qar), qaaren (qarın), daaş (daş), daar (dar), suu (su), əyraan (ayran), soğaan (soğan), iyaaman (yaman), ilaan (ilan) (32, s.40). Qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyəti olan uzun saitlər Xorasan bölgəsinin də dialektlərində, xüsusilə Xorasanın Dərəgəz şivəsində daha qa-

barıq nəzərə çarpır: bu:t (bud), ya:ğ (yağ), ka:n (qan), ba:ş (baş), yo:l (yol), to:y (toy) (32, s.40, 47).

Səslərin kəmiyyət fərqi baxımından müstəqil xüsusiyyətləri ilə yanaşı, Güney Azərbaycanın bəzi şivələrini Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqləndirən bəzi özəlliklər vardır. Güney Azərbaycan dialektlərinin bir çoxunda uzun saitlər əski türk dilində olduğu kimi qorunsa da, bəzən Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, saitlərin uzun və ya qısa tələffüzü türkmən, başqırd və yakut dillərində olduğu kimi, sözləri semantik cəhətdən fərqləndirir. Bu tip uzun səslilər Güney Azərbaycanın Əbiverdi şivəsində özünü göstərir: iç (iç), iic/i:ç (üç), iz (iz), iiz/i:z (yüz), aç (aç), aaç//a:ç (ac).

Bütövlükdə oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan və müasir Azərbaycan dilinin fonemlər sisteminin əsasını təşkil edən 9 sait səs [a, ı, o, u, ö, ü, e, ə, i] Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də müxtəlif məxrəclərdə özünü göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan [ā, ǎ, ǎ, á, á, é, ě, é, é, e°, ĭ, ĭ, ĭ, ĭ, ū, u, ū, ū, ū, ū, ū, ū, o, ȓ, ȓ, ȓ] kimi müxtəlif variantlı saitlər əksər hallarda Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni məxrəcdə tələffüz edilir.

Uzun saitlər. [ā] səsi. Naxçıvan qrupu şivələrində sözün ortasında [m, n, ğ, h] samitlərinin, eyni zamanda ərəb mənşəli sözlərdə qoşa saitlərdən birinin düşməsi nəticəsində yaranan uzun [a (ā)] səsi eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir.

Naxçıvan: yānda, bīrān, māt, anān.

Güney Azərbaycan: bālir, balazā, kasān, qāri, tāri, yāri (Sal.), kāz, gələcām (Təb.), dār, qār, qāren, éyrān (Əbv.), yāğ, kān (qan), bās (Drg.), dāğ, hāylamış (Xal.).

Şərqi Anadolu: Āmet, dā (İğd.), burā, şikāt, burān, bā (Erzc.), rāmet, sabāleyn, hādi, tekrā, dā, bā, sā, sāt (Elaz.) (177, s.31-32).

Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində uzun səslilərin yaranmasında müəyyən səbəblər

özünü göstərir. Kars, Erzurum, Erzincan, Elazığ şivələrində [h, r, y, ğ n, ñ] samitlərinin düşməsi əksər hallarda uzun səslərin yaranmasına səbəb olur: *rāmet, sabāleyn, hādi, tekrā, mēkum, yutuyō, dōurca, dā, bā, sā, sāt, dēl, nerē*. Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Şərqi Anadolu şivələrində bəzən fərqli səs düşmələri ilə də [a] səsinin uzanması müşahidə olunur. Məsələn, Kars tərəkmələrinin şivələrində [ñ, k, h, y, ğ, r, l, v, d, ɛ] səslərinin də düşməsindən yaranan uzanmalar da müşahidə olunur: *sābi, vāmiş, mākeme, āsın, durā, ālar* (Kar.) (176, s. 55-56). Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bəzən səs düşümü olmadan da normal [a] səsinin [ā] variantına rast gəlinir: *Yāğub, benā, hanā, genār, tāyi* (İğd.).

[ā] səsi. Dialektlərdə [a] ilə [o] arasında olan bir səsdir. Naxçıvan qrupu şivələrində dilaixası açıq [a] səsinin qismən dodaqlanan bu variantı Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunan səslərdəndir. Naxçıvan qrupu şivələrində açıq dodaqlanmayan [a] səsinin dilaixası açıq dodaqlanan [o] variantına meyl etməsi (*ha°vlə, pa°pa°x//pa°pəğ, na°xoş, əla°:və, na°:nə*) (Ərz., Cam., Pəz., Çən., Un.), bəzən sözün birinci hecasında [y] samiti qarşısında müşahidə olunur: *qa°yın, qa°yçı, qa°yış, ya°ylax, qa°ymax, ba°yax, a°yax* (Boy., Əln., Xşk.) (9, s.25, 37), **Güney Azərbaycan:** *gāvzar, sığ ossun* (Sal.). **Şərqi Anadolu:** *yāv, şākaci, dāvar* (Elaz.), *babā, amā* (Erzc.).

[ē] səsi. Naxçıvan qrupu şivələrində uzun [ē] səsi əsasən iki fonetik şəraitdə müşahidə olunur: a) iki sait arasında işlənən [y və v] samitinin düşməsi; b) sonu uzun [ē] səsi ilə bitən və satlə başlayan sözlərin bitişik tələffüzü zamanı: *yēlən, yēn-yēn, yērix, vērix, gērix, nēledin* (11, s.15). Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan şivələrində də heca və ya səs düşümü uzun [ē] səsinin yaranmasına səbəb olur: *gēyx, dēy, gēy* (Mər.). Şərqi Anadolu şivələrində isə [ē] səsinə yaradan başlıca səbəb [y, n, r] səslərinin düşməsi və vurğunun təsiridir: *bēnki, sēn, isdemē, ölmēnner* (Erzc.), *vērēdi* (İğd., Söğ.), *nēdisin, nenēn* (Elaz.),

ērinde (Çıl., Mər.), *yējeh, satēr, dēr* (Kar.-Bğt.) (176, s. 343), *dērsin, cebēn* (Erzr.) (203, s.83)

[ə:] səsi. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələri üçün xarakterik olan uzun [ə:] səsi bu şivələrdə söz ortasında [y, n, h], bəzən də [k, q, d], söz sonunda isə [r] səslərinin düşməsi nəticəsində yaranırsa da (*mə:m, söbə:t, sə:n, də:l, ha:fmə*) (Nax.), Şərqi Anadolunun Kars bölgəsinin şivələrində bu uzanma hadisəsi müəyyən qaydalar əsasında deyil, bir qədər sərbəst şəkildə müşahidə olunur: *də:li, də:rviş, də:rin, mə:im, Və:li* (Kar.).

[ō] səsi. Müasir Azərbaycan və türk dilində aktiv mövqedə olan [ō] səsi hər üç bölgənin şivələrində müxtəlif kəmiyyətdə ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında və sonunda [v], söz ortasında [n, ğ, y] səslərinin düşməsi, eyni zamanda, *nə* sual əvəzliyi ilə *ol* köməkçi felinin birləşməsi nəticəsində yaranır (*sōra, ōn, nōlsun, nōlacax, sōxdu*) və bu hadisə eynilə Güney Azərbaycan (*pilō, əlō, sōra, bizō* (Təb.), *yō, nōldi, ōn* (Sal.), *yōl* (Drg.), *ōlən-oğlan, ōcunda* (Zrg.), *şōxa-kök* (Mər.), *tōy, qōy, ōyax, tōxu* (Xor.), *ōy* (Boç.) və Şərqi Anadolu şivələrində də müşahidə olunur: *gōrursaz, tutuyō, dōruCa, diyō, sōre* (Elaz.) *tullōr, durōrmış, oturōruş* (Kar.), *ōlum, dōri, çōh* (Erzr.), *zōrna, nōla* (Elaz.).

[ō̄] səsi. Əsasən [v] səsinin düşməsi ilə yaranan uzun [ō̄] səsinin Naxçıvan qrupu şivələrində az təsadüf olunmasının əsas səbəbi istər söz ortasında, istərsə də söz axırında [v] səsinin öz mövqeyini qoruması ilə əlaqədardır. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də [ō̄] səsinə yaradan əsas səbəb sözdə [y, v, g, r] səslərinin düşməsidir. *bōn, gōrux, dōlat* (11, s.16). **Güney Azərbaycan:** *gōrux, gōr, ōyün* (Təb.) **Şərqi Anadolu:** *gūlōrseniz, ōkūmet* (Kar.), *bōn, dōşür, kōwliyi* (Erzr.), *sōleyin, kōde* (Elaz.).

[ū] səsi. Naxçıvan qrupu şivələrində məhdud müşahidə olunan bu hadisə (*ūn, şūri, yūllar* (Ord.), Güneydə farscanın daha az təsirinə məruz qalan Dərəgəz (*būt*), Salmas (*mūn, yūn, qūya*), Sunğur (*əlüz, sizū*), Şərqi Anadoluda isə Erzincan

(*ğaldürüq, olüsa*), Erzurum (*çocün, tüt*) şivələrində daha aktiv müşahidə olunur.

[ü] səsi. Naxçıvan (*üzüyün, sözün, dün, sözün ağası olmaq, gözün odunu almaq*) və Güney Azərbaycan (*bərəkətüz, gücüz, sözüz*) şivələrində [ü] səsinin yaranmasının başlıca səbəbi söz köklərində və şəkilçilərdə iki sait arasında [y] və [n] səslərinin düşməsidir ki, bu hadisə Şərqi Anadolu şivələrində bəzən heca düşümü ilə də müşahidə olunur: *büşür –bişirir*, (Erzc.), *dün-düğün* (Erzr.), *götürem, düşür* (Kar.) (176, s.56).

Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Şərqi Anadolu şivələrinə məxsus [ü] və [e] səsləri arasında orta məxrəcdə tələffüz edilən uzun [e:] səsi kimi bəzi spesifik cəhətlər də müşahidə olunur: *böle:ruğ* (Erzr.).

Qısa saitlər. Naxçıvan qrupu şivələrində qısalıq əsasən qapalı saitlərə [i, i, ü, ü] aid olub bir neçə fonetik şəraitdə əmələ gəlir: 1. Qısa səslə kökün vurğusuz birinci hecasında: *şikil, pütax, tufar, bira, qifil, outrax* 2. Vurğu əsasdan şəkilçiyə keçdikdən sonra, qısa səslə şəkilçidən əvvəlki hecada özünü göstərir: *özünə, toxuyür, qazmiya*. 3. Sonor səslər arasında: *lilimar, qolüma, yolümüz, canına*. 4. Sonor səslə [y] səsi arasında: 4. İki [y] səsi arasında: *ayıya, quyüya*. 5. Cingilti səslə sonor səs arasında: *dayıcanı, borcümüz, xuduru*. 6. Kar səslə sonor səs arasında: *yaşma, otürax, qapını*. 7. Alınma sözlərdə: *Hənifə, Səfiyə, Şəfiqə, Lətifə* (11, s.17).

Güney Azərbaycan şivələrində müşahidə olunan qısa saitlər əsasən düşməyə meyilli səslərdir *dey^l, pat^lşah*. Şərqi Anadolu şivələrində isə qısa səslər əsasən iki saitin qarşılaşması, vurğusuz orta heca saitinin düşməsi nəticəsində, sait səslərin artımı və ya samit səslərin düşməsi ilə müşahidə olunur: *yarı, barı* (Erzc.), *eyi oğlum, bi evladın, köün* (Elaz.) (177, s.35), *b'rah, böy'unki, get'dm* (Erzr.).

Burun səsləri. Naxçıvan qrupu şivələrində burun səslərinin yaranması əsasən velyar [n] səsinin öz mövqeyini itirərək yerini özündən əvvəl və ya sonra gələn sait səse

verməsi nəticəsində meydana çıxır və bu da özünü ən çox [a, ı, u] saitlərində göstərir. Lakin tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində burun səsliləri müxtəlif məxrəclərdə müşahidə olunur. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində əsasən [a, ı, u] saitlərinin burun variantları ancaq şəkilçilərdə müşahidə olunursa, Şərqi Anadolunun Kars bölgəsinin şivələrində isə bəzən söz köklərində də müşahidə olunur ki, bu da [ñ] transkripsiyasında göstərilir: *kimiñ, önlerine, ediyon, bunuñ* (176, s. 99).

SAMİT SƏSLƏR VƏ ONLARIN VARIANTLARI

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsi samit səslərin də ədəbi dildə olmayan müxtəlif variantlarını üzə çıxarır. İstər Naxçıvan qrupu şivələrində, istərsə də Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bəzən samitlərin elə variantlarına təsadüf edilir ki, bunlar yalnız müəyyən bölgənin şivələri üçün xarakterikdir. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xas olan [q' (q), w, x' (ih/hy), ts (u), dz, nc//ndz (c-ç-ş), ŋ (nq)] kimi səs variantları Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun bir qrup şivələri üçün xarakterik olsa da, bəzən hər bir bölgəyə məxsus fərqli səs variantlarına da təsadüf edilir.

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində paralel səslərə yanaşı, Şərqi Anadolu şivələrində bəzən samitlərin [K, T, P, F, Ç, k, h, ğ, h', t, l, p, k, t, b, c, l, n, nr, nç (nts), ç (ts), c (dj), yh, yo, no, ñ, h, d q, w, r, ş, z] kimi fərqli variantları da müşahidə olunur ki, bu fərqlər Şərqi Anadolunun bölgələrində müxtəlif səviyyədə özünü göstərir. Elazığ bölgəsinin şivələrində daha çox [K, T, P, F, Ç, k, h, ğ] səsləri qeydə alınmışsa, Kars bölgəsinin şivələrində [h', t, l, p, k, t, b, c, l], Erzurum bölgəsinin şivələrində [ñ, nr, nç (nts), ç (ts), c (dj), yh], Erzincan bölgəsinin şivələrində isə [no, ñ, h, d q, w, r, ş, z] kimi səs variantları təsbit edilmişdir.

Naxçıvan qrupu şivələrində dilarxası partlayan cingiltiləşməyə meyilli səsi bildirən [q' (q)] səsi Güney Azərbaycanın Təbriz dialekti üçün də xarakterik (q'üçə, q'üçüx) olduğu kimi, Anadolunun müxtəlif bölgələrində də müşahidə olunur. Anadolu şivələrində [k] transkripsiyasında qalın dilarxası bu səs Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud dilarxası partlayan cingiltiləşməyə meyilli [q' (q)] səsinin Anadolu variantıdır. *hoqqä, kalbur, kaqmamiş* (Elaz.). [q] səsi Erzincanın bir çox bölgələrində artıq yerini [k] səsinə vermiş olsa da, Kemah və İlic şivələrində Azərbaycan dilində olduğu kimi qorunub saxlanılmışdır: *qor (kör), ququrt (kükürt)* (250, s. 79). Anadoluda bu səs məxrəcəinə yaxın səslərdən olan [g] səsi də Anadolunun bütün şivələrində ən

aktiv səslərdəndir: *ğılgara-qapqara, ğılgıl-qarğıdalı, ğığan-iri daş, ğırmuk-yumruq* (Elaz.), *ğaşğən-qaçqın, ğazzuğ-hiylə, kələk, ğağa-quru yemiş* (Erzc.).

Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud [c-ç-ts(u)-ş] *qılıc, quluc, dic* (Şhk., Kül. Bul.) *qılıç, quluç, diç* (Qrç., Şək.) *qılış, quluş, diş*, (Nax., Axr., Hmz., Kük., Şad.) səsləri Naxçıvan şəhər, Şərur rayonunun Şahbulaq, Ordubad rayonunun Nüsnüs şivələrində [nc//ndz, dz] variantına keçid alır *qılinc/qılindz, qulunc/qulundz, dinc/dindz, yoxduz* (Qb., Qrb., Tən., Diz.) (9, s.77-79). [dz]-dışarısı affrikat cingiltili samiti demək olar ki, Naxçıvanın bütün bölgələrində ən aktiv müşahidə olunan səs variantıdır. Bu səs variantları eynilə Güney Azərbaycan şivələrində də müşahidə olunur: *boyınc-beşik* (Drg., Qoç), *balış, qaxınc, ziriş/zirinc* (Təb.). Bu səs variantlarına Şərqi Anadolunun Erzurum şivələrində [nc//ş] (*diş/dinc, geş/genc, ödüş/ödünc, turuş/turunc*) (203, c.1., s.183), Elazığ (*qırbanc*) və Erzincan şivələrində isə [nc//nç//ş] şəklində rast gəlinir: *ireşber//rencber//rençber* (250, s. 94).

Azərbaycan ədəbi dilindəki [y] səsinin kar qarşılığını ifadə edən və Naxçıvan qrupu şivələrində ən aktiv səslərdən biri olan [x' (ih/hy)] həm Güney Azərbaycan (*çiçax', göyçax', ürəyh*), həm də Şərqi Anadolu şivələrində [h, h'- transkripsiyasında] (*epbeh', bölüh', devecilih'*) (Kar.), (*goyduh, hocası*) (Erzc.) paralellərlə müşahidə olunur. [h] transkripsiyasında göstərilən bu səs Kars bölgəsinin şivələrində sürtünən küylü qırtlaq səsinə ifadə edir. A.B. Ercilasun Kars bölgəsinin şivələrində müşahidə olunan, lakin türk sözlərində ifadə olunmayan bu səsi ərəb dilindəki [ç] səsinin təsiri olduğunu göstərir: *irehmetdih', zehmet, mehkem, hesret, evcäh, henceri* (176, s.100-101). [h] dilarxası kar səsi Erzincan şivələrində [k-ç>h-h] dəyişmə sırasına görə qeydə alınmış bu səs dilarxası [h (x)] və [q] səslərinin ortasında tələffüz edilən bənzər səsdır: *goyduh, çihduh, sahat, hocası* (Erzc.) (250, s.77).

Qədim qırpaq dilinin əsas cəhəti olan dilarxası sonor kar [n] səsinə bildiren [ŋ (nq)] Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən daha aktivi- dir. Naxçıvanın bir qrup şivələrində ikinci şəxsin təkində yiyə- lik, yönlük və təsirlik hal şəkilçisi qəbul edən isimlərdə (*qızınŋ, yerinŋ, otağınŋ, inəyinin yadıŋa, dilinŋ* (Kük., G.Qş., Q.Qş., Gnz.) (9, s.105-109) müşahidə olunan bu səs, Güney Azərbaycanın Boçnurd, Sultanabad, Dərəgaz, Coğatay, Xərvi-ülya şivə- lərində olduğu kimi (*qoyan, evlərinin, əlin, qazanın yigidiŋ, yün, onun, oturdun; Güniminin keçməqlığınən ənəmin oynaşuna buva derəm* (Slt.), *Ərz edəyim huzuruŋuza. Çağa can mənin istimdə əyaq qoyma, hətmən əgər əyaq qoyan mən xərab olu- ram* (Drg.) (32, s. 61), Şərqi Anadolunun da şivələrində aktiv şəkilçə tarixi mövqeyini qoruyur: *doŋuz, doŋuzduh-dəyirmanın təkərlərini fırladan çarx; -Bana bir hābe mih getirin, hēsar mihları* (Tok.) (200, s.203), *Yedin havucu oğlan, Döktun pirici oğlan., Aşdın tapayı oğlan* (193, c.2, s.115).

Elazığ şivələrində qeydə alınmış, lakin türk əlifbasında mövcud qrafik işarəsi olmayan bu səslər aşağıdakılardır: [K]-[k] və [g] səsləri arasında olan səsdır: *beKlemiş, gideK, kekliK, ineK*. [T]-[d] və [t] səsləri arasında olan partlayan səsdır: *büşTa, yohTur, üsTında, vakiT, isTi*. [P]-[b] ilə [p] arasında yarım cingiltili partlayan qoşadodaq səsdır: *gediP, mekteP, tesPi, yaPTih*. [F]- Elazığ şivələrində çox məhdud rast gəlinən bu səs dodaq – diş samitləri [v] və [f] arasında yarı cingiltili səsdır: ÜsuF. [C//Ç]-[c] ilə [ç] arasında yarı cingiltili olan bu səs [ç] səsinə yaxın bir məxrəcədə tələffüz edilir: *girbanC, kepCe, çiftCilik*. [h (x)]- Türk dilinin əlifbasında olmayan bu səs demək olar ki, Anadolunun bütün şivələri üçün xarakterik olan, Azərbaycan dilindəki [x] səsidir: *orah, nohsan, çoh, harc* (Elaz.), *dayah, çaluh-yanmış, goruhçu, hozan-biçilmiş zəmi* (Erzc.). [ğ]- Elazığ bölgəsinin şivələri üçün xarakterik olan bu səs Anadolunun bütün dialektlərində aktiv müşahidə olunan səsdır: *oğli, buğde, gani, garga* (Elaz.), *ğalat-hörülmüş səbət,ğağa-quru yemiş,*

ğawuşmah;-ğaş dene ğarıncaıyı ezece m atın ayahları altında (Erzc.) (250, s.403). [no]- Elazığ şivələri üçün xarakterik olan bu səs variantı özündən sonra gələn səsin təsiri altında qalaraq itməyə doğru myellənir: *kesinlikle, bunolar* (Elaz.). [yo]- Elazığ şivə- lərində indiki zamanı bildiren [-i] və [-iy] şəkilçilərinin bir for- masıdır: *söyliyo, duriyo, yapu yoh* (177, s.77).

Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Güney Azər- baycan və Şərqi Anadolu şivələrində söz ortasında və söz sonunda samit səslərin zəifləməsi daha aktiv müşahidə olunur ki, bu səslər Şərqi Anadolu şivələrində [r] p, m, z, t, y, d] transkripsiyasında göstərilir. Kars bölgəsinin şivələrində müşahidə olunan bu səslər səsdüşümündən sonra zəif tələffüz edilən səslərdir: *bunnaŋın, mənşuŋ, bilmem, kimiŋ, başlanıldı destzmel, pompul, töybe, görçduh, başsın, vuramazsa* (176, s.101).

[k, t, k, f, p]- Küyləşməyə meyl edərək qismən küylü səs tonunda müşahidə edilən bu səslər [g] və [d] samitlərinə yaxın tələffüz olunan səslərdir: *direk, gidek, tutaŋ, yeyif, aşmaq, epbeŋ, kişi, ottuz, dutacayık, soldaŋ* [b, ç]. Əsasən Kars tərəkmələrinin dilində müşahidə olunan səslərdir. A.B.Ercilasun Karsda yaşayan tərəkmələrin dilində [c] və [j] səsləri arasında tələffüz edilən [ç], [b] və [v] səsləri arasında tələffüz olunan [b] səslərinin yaranmasının əsas səbəbini ədəbi dil və qonşu şivələrin təsiri ilə yarandığını göstərir. *söyliyece m, saŋleyicimiz, öldüre celer, ne bilim, bir horana* (176, s.101.). [r] - zəif tələffüz edilən və tam eşidilməyən bir səsdır. A.B.Ercilasun Ardahana bağlı Ortageçit və Ölçək kəndlərinə məxsus bir şivə xüsusiyyəti olduğunu göstərmişdir: *gidir, yetemler, vardi, götüdiler* (176, s. 102).

Şərqi Anadolunun Erzurum bölgəsinin şivələri üçün xar- akterik olan [n̄ (ng), nr, nç (nts), ç (ts), c (dj)], yh qovuşuq samitləri Naxçıvan qrupu şivələrinə daha yaxınlığı ilə diqqəti cəlb edir. Erzurum şivələrində bu qovuşuq samitlərdən yalnız [ç (ts) və c (dj)] söz əvvəlində işlənir: *cecenin* (Aşkt.), *celduğ* (Syt.), *cuğap* (Dut.). Son zamanlar Erzurum bölgəsinin şivələrində qovuşuq samitlərin heca ortasında və heca sonunda itsə də, Çoruhboyu və

Oltu şivələrində az da olsa qorunmuşdur: *bungal-bunal, donguz, düngür-dünür, yalnguz-yalnız, köngül, song+ra* (203, s.197).

[w] – Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində qoşadodaq sonor səsi göstərən bu səs Erzincan bölgəsinin şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *köwe, mewlüd, suwal* (250, s. 81).

[t] – Erzincan bölgəsi şivələrində [d] və [t] səsləri arasında daha çox [d] səsinə yaxın olan və partlama xüsusiyyətini itirən bir səsdir: *etmiş, çürütdük, sevğətdilər* (250, s.79). [r] – Erzincan şivələrində öncə zəifləməyə və düşməyə doğru meyl edən bir səsdir. Daha çox [rl] səs birləşməsi içərisində ya zəif eşidilən, ya da düşən səsdir: *olur'lar, yapiyer'ler, ederler* (250, s.79). [ʃ] – [s] səsi ilə [z] səsi arasında qalın səsə bənzər bir səsdir: *taħamşsam, aremaşsın, şalatalığı*. Erzincan şivələrində müşahidə olunan [z] səsi bənzər [z] və [s] səsləri arasında [s] səsinə yaxın bir səsdir və daha çox *zs>zs>ss* hadisəsində müşahidə olunur: *vermezse, almaşsa, duşmazsa*. Erzincan bölgəsinin şivələrində getdikcə zəifləyən və düşməyə meyilli olan səslərdən birisi də [y] səsidir: *büleyim-bileyim, geliyim-geliyorum* (250, s. 81).

Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, Şərqi Anadolu şivələri fonetik, leksik semantik və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə istər ədəbi, istərsə də dialekt baxımından müasir Türkiyə türkcəsindən çox Azərbaycan dilinə daha yaxındır. Türkiyə türkcəsində mövcud [k, g, ğ, k'] kimi səslərin Şərqi Anadolu şivələrində, eyni zamanda həm Azərbaycan ədəbi dilinin orfoepik normalarına uyğun olaraq, həm də dialekt qatında yer alan *k>q, k>q>x, k>k'* (*hy*) kimi səslərə keçid alması və sözlərin fonetik tərkibi fikrimizi təsdiq edir: *dayanıhlı, galıh, eşgere-aşkar* (Yoz.), *gamçı, gamış, gohu, goday, guruş* (Um.), *neçenliħ, Niğalay, leppiħ*-kiçik yastı daş, *hək'at-hekayə, eşih'-eşik, garğış töħ* (Kar.)

Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsindən aydın olur ki, hər iki bölgənin şivələrində mövcud samitlər sistemi həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də Azərbaycan

dilinin Cənub, eyni zamanda digər qrup dialektlərində müşahidə olunan səslərdir. Türkiyə türkcəsinin əlifba sisteminə qrafik işarəsi olmayan [q, x, x', η, y(ts)] kimi samitlərin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrinin xarakterik cəhəti olaraq müşahidə olunması tarixi etnolingvistik baxımdan olduqca maraqlı dil faktlarını müəyyənləşdirmək imkanı yaradır. Şərqi Anadolu şivələrində Türkiyə türkcəsinin ədəbi qolundan fərqli olaraq, samitlərin söz əvvəlində qalınlaşmağa gülcü meyl etməsi Şərqi Anadoludakı mövcud şivələrin müasir Azərbaycan dilinə daha yaxın olan tarixi etnolingvistik amili kimi özünü göstərir. Qeyd etmək lazımdır ki, bu xüsusiyyət daha çox Qərb türkcəsinə, yəni oğuz dilini tarixi qıpqaq türkcəsinədən fərqləndirən fonetik əlamətdir.

SAMİT SƏSLƏRİN ƏVƏZLƏNMƏSİ

Azərbaycan dilinin dialektlərində ədəbi dildən fərqlənən bir sıra samit səs keçidləri mövcuddur ki, bu səsələrin bir qismi bütün şivələrdə müşahidə olunduğu halda, bir qismi isə yalnız müəyyən qrup şivələri əhatə edir. Naxçıvan qrupu şivələrini ədəbi dildən ayıran, eləcə də Azərbaycan dilinin digər dialektlərindən fərqləndirən samit səs keçidlərinin bir qisminin paralelləri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcuddur.

Naxçıvan qrupu şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən [g//c//dz və k//ç//ts(u)] səsələrinin və dorsal variantlarının işlənməsi, söz əvvəlində mövcud dilortası [k] samitinin müqabilində [g] və dilönü [c], [ç] variantlarının, yumşaq damaq [q] və [k'], kipləşən-partlayan dilönü yuvaq [d] və [t] samitlərinin, [b] samitinin əvəzində [m] sonor variantı, söz ortasında sonor səsərdən sonra [q] və ya [ğ] samitləri, kipləşən titrək [r] samiti müqabilində dilortası novlu [y], örtülü hecada [y] və [g], söz ortasında örtülü hecada [b] səsinin [v] səsi, söz əvvəlində [s] əvəzinə [z], sonu samitlə bitən qapalə hecada [r] səsi əvəzinə [l], qapalı hecada [b] səsinin karlaşması, yəni [p] səsinə çevrilməsi, [ö] səmindən sonra işlənən [y] samitinin dəyişmə variantları [y], [v], novlu [s] samitinin [ş, ç, dz, ç, ts(u)] variantları, qapalı hecalarda [c//u] səsinin [ç, s, c//dz] səsinin [c, ç, ş] novlaşma variantlarının, sonu [nc] ilə bitən sözlərdə [nc//ndz, nç, c, ç, ş] kimi novlaşma variantlarının, sonu [ng] ilə bitən sözlərdə [ng, nk, k, x', y, h] variantlarının, [k] samitinin [k, x', y//ğ, h], [q] samitinin [ğ, x, x] samitinin əvəzinə udlaq variantının eyni ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlək durumu tarixi dil faktı olaraq qədim türk dilinin fonetik xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır. Azərbaycanın hər iki bölgəsində, Naxçıvan və Güney Azərbaycanda geniş yayılmış samit dəyişmələri və səs keçidləri eyni ilə Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterik olan fonetik hadisələrdəndir.

Burada diqqəti cəlb edən əsas cəhət Anadolu şivələrində müşahidə olunan bu səs keçidlərinin çağdaş türk dilində daha çox Azərbaycan ədəbi dilinə və dialekt qatına daha yaxın olmasıdır. M.Şirəliyevin Naxçıvan qrupu şivələrində samitlərin əvəzlənmə hadisəsinin iki prinsip əsasında: samitlərin tələffüzündə sədanın iştirakına və samitlərin tələffüzündəki üsullara görə ayırdığı cəhətlər Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində əksər hallarda paralel müşahidə olunmaqdadır (11, s.42-43).

Müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında mövcud samitlər sistemi bütünlüklə Şərqi Anadolu şivələrində eyni səviyyədə işlənir. Lakin bəzən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bir qisim səs keçidlərinə rast gəlinir ki, bunlara Naxçıvan qrupu şivələrində deyil, Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərində rast gəlinir. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu üzrə aparılan müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, bu səs tiplərinin mövcudluğu burada yaşayan və qədim tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərini və etnik mədəniyyətini yaşadan türk boylarının tarixi etnolinqvistik əlaməti kimi ortaya çıxır.

Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, sait səsərdə olduğu kimi, samitlərin keçidlərində də Naxçıvan qrupu şivələri əksər hallarda Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun bölgələrinə görə müxtəlif nisbətə öz paralelliyini qorusa da, bəzi hallarda bu bölgələrdə Naxçıvan qrupu şivələrindən tam fərqli spesifik səs keçidləri ilə fərqlənir. Naxçıvanın Nehrəm bölgəsi üçün xarakterik olan c>g, ç>k səs keçidləri Azərbaycan dilinin digər qrup şivələrində işlənməsə də, bu fakt Güney Azərbaycanın inzibati bölgüsünə daxil olan Qərbi Azərbaycan ostanının Çaldıran, Maku, Marağa, Şot yörəsinin bütün kəndləri, həmçinin Qaraziyəddinin Çors, Qurşaqlı, Şiblo, Əziz, Bəycan kəndlərində yaşayan əhalinin səciyyəvi dil xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri akustik fonoloji xüsusiyyətləri ilə sadəcə Naxçıvan qrupu şivələri deyil, bir çox hallarda Azər-

baycanın digər qrup şivələri ilə də paralelliyini qoruyur. Məsələn, Azərbaycan dialektlərində çox nadir müşahidə olunan, Naxçıvan qrupu şivələrində rast gəlinməyən, Şəki dialekti üçün xarakterik olan çox nadir *b>d>t* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Mamağan, Qorqan, Səlməs, Şəbüstər və ona yaxın olan kəndlərdə sonu [b] səsi ilə bitən feillərə şühudi keçmiş zaman şəkilçisi əlavə olunduqda [b] səsi [d] səsinə keçid alır: *gəlibdi-gəliddi, gedibdi-gediddi*. Kələybər və Mərənddə, eləcə də Mərəndin Mahbaba şivəsində isə [r] səsi [y] səsinə keçid alır: *qaypız<qarpız, yehim<Rəhim, yiza<Rza, ayvat<arvad, qayqa<qarğa*.

Güney Azərbaycan dialektlərində maraqlı cəhətlərdən biri də müəyyən bölgələrdə bəzi səslərin işlənməməsidir. Məsələn, Təbrizin Xətib, Qaraağac, Bahar məhəlləsində [r] səsi, (*xiyay<xiyar, yəsul<rəsul, ayvat<arvad, əy<ər, qayqa<qarğa*) qətiyyənlə işlənmir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, şivə xüsusiyyətlərinə görə hazırda Təbrizin bir məhəlləsi sayılan Xətib vaxtı ilə ayrıca bir kənd olub. Bu kənd Təbrizə qatıldıqdan sonra buradakı dillərin təsiri ilə [h] səsi [x] –yə çevrilsə də, bir çox hallarda öz əski fonetik xüsusiyyətini [h] səsinə qoruyub saxlayır: *hanım, halx-xalq*. Xətib məhəlləsində müşahidə olunan *h>x* hadisəsi Astarağan şivəsi üçün də xarakterikdir: *hiyar, hiyaban*. Bu fonetik xüsusiyyət Naxçıvan qrupu şivələrində də çox məhdud rast gəlinən hadisələrdən biridir: *Halxin uşağını sənə satmıyıqlar ki* (Nax.). Təbriz dialektində mövcud *r>d* diferensiasiyası XIX əsrdən bu günə qədər Naxçıvan qrupu şivələrində öz mövqeyini qoruyur: *bayraq – baydax. Allah baydağımızı uca eləsin* (Nax.).

Güney Azərbaycanın Miyondab bölgəsi üçün xarakterik olan səs keçidlərindən biri də *k>s*-dir. Azərbaycanın digər bölgələrində müşahidə olunmayan bu fonetik xüsusiyyət Güney Azərbaycan dialektlərinin Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində ortaya çıxmışdır. Belə ki, Naxçıvan qrupu şivələrində *tərf* mənasını bildiren *söntəm* sözü Miyondabda

köndəm şəklində işlənir. Naxçıvan və Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsində digər dialektlərdə müşahidə olunmayan və ya çox məhdud rastlanan bu tip paralel səs keçidlərinə təsadüf olunur. Bu tip nadir səs keçidlərindən *d>c>ç* həm Naxçıvan, həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində olduğu kimi, (*dinqılı – cıngılı – çıqqılı, cırnaq – dırnaq, çönmək–dönmək, qıcıkılanmaq–qıdıkılanmaq*) türk dillərinin də bir çoxunda rast gəlinir. Hər üç bölgədə paralelliyini qoruyan *d>c>ç səs* keçidi İbn Mühənnə “Lügət”ində (*qıcıkılanmaq–qıdıkılanmaq*) (140, s.42) və uйğur dilində də (*dişləm–çişləm, düşürmək–çüşərgüz*) müşahidə olunur (262, s.46). Müasir Azərbaycan və türk ədəbi dillərində işlənen sözlərin tərkibindəki [nc] səs birləşməsinin Qüzey və Güney Azərbaycan, eləcə də Şərqi Anadolu şivələrində mövcud *nc>ş* və ya *ş>nc* kimi səs keçidlərinin fonovariantları da tarixi dil faktı olaraq ortaya çıxır.

Türkiyə türkcəsi Azərbaycan ədəbi dili

Güney Azərbaycan dialektləri

karınca	qarışqa	qərincə
karış (ölçü vahidi)	qarış	qərinc
balış	balınc	balış
kılınc	qılınc	qılış

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsindən aydın olur ki, hər üç bölgənin dialektlərində mövcud samitlər sistemi həm Azərbaycan ədəbi dilində, həm də Azərbaycan dialektlərinin digər qruplarında müşahidə olunan səslərdir. Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində qrafik işarəsi olmayan [q, x, x', η, u(ts)] kimi samitlərin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrinin xarakterik cəhəti olaraq müşahidə olunması faktı tarixi etnolinqvistik amillərə əsaslanır.

[x]. Naxçıvan və Şərqi Anadolu şivələrini ədəbi dildən fərqləndirən xüsusiyyətlərdən biri kimi, Azərbaycan dilində

[q], Türkiyə türkcəsində isə sonu [k] ilə bitən sözlərdə [q/k] səslərinin hər iki bölgənin şivələrində [x] şəklində işlənməsidir:

qoyduq//koydukl//qoydux uşaq//uşak//uşax, çıxdıq//çıkıdık//çixdux, qulaq//kulak//qulax, ariq//arık//arix, daraq//darak//darax, (Nax., Cul., Ord., Elaz., Kars., Erzc.).

Türk ədəbi dilində və əlifbasında qrafik işarəsi olmayan, bir çox hallarda [q(g)] və [k] səslərinin dialekt variantı olan [x] səsi Anadolu şivələrinin tədqiqində [h] fonetik transkripsiyasında təqdim olunur: *Gecenin bir zamanı qalhur henceli bağlur beline* (Kar., İğ., Söğ.). *Bizim gonaqların, ögünden geçdiler. Garılar egilller çarışlarının, çarış geyindihlarında Peditşah yetişdi çıhdı taħda* (Kar.) (176, s. 265-266). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel fonetik xüsusiyyətlərdən biri də çoxhecalı sözlərin sonunda iki sait arasında olan [y] səsinin [ğ] səsinə keçid almasıdır: *yemağa, gelmağa, görmağa*.

Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və türk dilinin müqayisəsində bu xüsusiyyət sadəcə dialekt əlaməti kimi deyil, həm də ədəbi dil faktı olaraq ortaya çıxır. Azərbaycan dilində [y] səsi ilə işlənən sözlər türk dilində [ğ] səsilə müşahidə olunur: *öyrənci < öğrenci; - Bu əksü etəğe yəcəğini ve içəcəğini goydu, yola düşdü* (Tok.-Hod.) (191, s.163).

Şərqi Anadolu yörəsinin şivələri üçün xarakterik əlamətlərdən biri də, Türkiyə türkcəsinin ədəbi qolundan fərqli olaraq, samitlərin söz əvvəlində cingiltiləşməyə gülcü meyl etməsidir ki, bu da Şərqi Anadoludakı mövcud şivələrin müasir Azərbaycan dilinə daha yaxın olduğunu təsdiq edən tarixi etnolinqvistik amil kimi özünü göstərir. Bu xüsusiyyət daha çox qərb türkcəsini, yəni oğuz dilini tarixi qıpçaq türkcəsindən fərqləndirən əsas fonetik əlamətdir. Belə dəyişmələrin söz köklərindən daha çox söz kökünə əlavə olunan və ahəngi pozan şəkilçilərdə müşahidə olunması da diqqəti cəlb edən dil faktlarıdır. Şərqi Anadolunun bir çox bölgələrində *gəldim, evimin, istisin*

(*istayirsən*) kimi sözlərin Azərbaycan dialektlərində də eyni şəkildə işlənməsi faktı fikrimizi təsdiq edir.

I. Cingiltili samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi.

Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan *b>p, b>f, v>f, d>t, ğ>x, q>x, z>s* kimi fonetik proseslər eyni ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir.

b>p. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan bu *b>p* əvəzlənməsi əsasən söz əvvəlində qapalı saitdən öncə, bəzən də söz sonunda müşahidə olunan hadisələrdəndir: *pişir, putax, pütün, kitap, gülap, xarap, sirap, şərap* (Şəhur r. – Dan., Dəm., Tum., Püs.; Şahbuz r. – Kük., G.Qış., Biç., Şah.k., Kol., Kül., Şad., Kəngərli r. – Qab., Qar., Yur., Xın., X., Babək r. – Vay., Did., Zey., Hac., Culfa r. – Ərf., Lək., Göyd., Kır., Bən., Cam., Ordubad r. – Tiv., Gil., Vəl., Kot.) (11, s.45). Naxçıvan qrupu şivələrində aktiv müşahidə olunan *b>p* səs keçidi eynilə Güney Azərbaycan şivələrində işlənir: *qoyup, durup, olup, utupdi, tophuyup* (Sal.) (188, s.132), *piçağ, pişirmək. Üzüm qora olmaz, ancax qoradan halva pişər. Ağac qazanda halva pişməz* (Təb.) (151, s.162-166),

Xırdaca cib piçağı,	Ağ alma allanıpdı,
Oldum ellər qaçağı,	Putaqdan sallanıpdı,
Bir səhər gəl, bir axşam	On beş yaşında bir qız
Bir də günorta çağı (Təb.).	Kafdara allanıpdı (İğ.) (194, s. 93)

Güney Azərbaycanın Salmas şivəsində söz sonunda müşahidə olunan *b>p* əvəzlənməsi əsasən keçmiş zaman və feili bağlama şəkilçilərində müşahidə olunur: *utupdi, kəsip, durup, yatıpdı, ölüpdı, olup* (188, s.132).

b>p əvəzlənməsi Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrinə nisbətən Şərqi Anadolunun Erzurum, Elazığ, Erzincan, Karakoçan, Keban, Afyon, Kars şivələrində daha aktivdir: *palta, panqa* (Afy.), *parmaq, pazar* (Bal.), *parmaq, dolanıp* (Garc.), *pitkeç-bitincə* (Os.Tat.) (258, s.22) *mapışhana/hapışhane, piçah, pırah-bırah, pıhır-baxır, kirpit* (Erzc.) (250, s.89-

424), *pütöy, piçağ, pöçik-böçək, pasdon, pitşiğ, poha, pitmek* (Kar.) (176, s.111), *potce, piçim, putah, pükülü* (Arpç.) (267, s.395), *mektep, gidip* (Kark., Keb.), *kiprit, maktip<maktub, maktap<mehtab, ähpap<ähbab* (Edr.) (230, s.167), *ğarip, mektep, hesap, yihayip, arap, yiyip* (Elaz.) (179, s.82), *oprik<ibrik (aftafa)* (Saf.), *pin<minmək* (Düz.), *piçmek, pişir, pitmek* (Ter., Esk.), *poçça<boxca* (Bol.), *sopa<soba* (Er.), *pütüin* (Um.), *cuvap* (Tm.), *kebab* (Ard.), *pahalı* (Den.).

Fälfürü fincandan işüm şarap,

Argedeşimi sorsrsağ barmasız arap,

Enärsäm izmizä edärim hārap (Bur.) (193, c.1, s.122.).

b>f. Naxçıvan qrupu şivələrində çox məhdud şəkildə söz ortası və söz sonunda müşahidə olunan bu səs dəyişməsi (*kəlfətin* (Nax., Ər., K.Şah.), *tifar//tufar* (Cul., Şər., Ər., Bən, Dəs.), *kəşşən* (Rem.), *ifdiyyəyi, gedif//cedif, eliyif, kitab//çitaf* (Qaz., Ərz. Nürg., Ayrc.) (11, s.71). Güney Azərbaycan şivələrində də geniş yayılmamışdır (*qatdıyif* –Sal.). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində çox da aktiv müşahidə olunmayan **b>f** əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində bölgələrə görə müxtəlif nisbətdə ortaya çıxır. Erzincan bölgəsinin şivələrində sadəcə alıma sözlərin bir qisminə (*otomofil, maşafa//maşraba, mişrəbə, səyif, tərifat* (250, s.92), təsadüf olunan **b>f** hadisəsinə Şərqi Anadolunun Kars, Arpaçay və Kakrakoyunlu (*sevifdi, çekif, ehbaşlığa, cəşhana* (*cəbhəxana*), *gelif, görüf* (176, s.115), eləcə də digər bölgələrində həm söz ortasında, həm də söz sonunda daha çox rast gəlinir: *şüfeli-şübhəli* (V.), *kitab, eceyif-əcaib, eref-ərəb* (Ter.), *fayat-bayat* tayfasının adı (Kar.). *Seni maşa babam tafsırdı* (İğ.). *Gedif destemaz alif, namaz gılıf, eşədəni oğuyuf özünü deryaya atıf* (İğd.-Krk.). (194, s. 8).

v>f. Azərbaycan dilinin əsasən qərb və şimal qrup şivələri üçün xarakterik olan **v>f** əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında (*tufar//dufar* (Cul., Şər., Xan., Tey.), *kəşşən* (Rem., Kük.), *bənəşşə, tafil*) və söz sonunda daha çox –ov şəkilçisi ilə

bitən soyad şəkilçilərində özünü göstərir: *Göyüşof, Məmmədof, Əliyef, Rüstəməf, Hacıyef* (Cul., Ord., Bən, Nax.ş.). M.Məmmədliyə görə, **v>f** əvəzlənməsi Təbriz dialektində əsasən alıma sözlərdə (*mə:f, dufar//tufar, tafil*) müşahidə olunur (106, s.50).

Ğunçə güləm bağdanam,

Bənəşşəyəm, dağdanam,

Bostançıdan xəbər al,

Desin hansı bağdanam (Təb.)

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində paralel müşahidə olunan bu əvəzlənmə eyni ilə Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir: *buhof* (Dün., Cr.), *ofāt-o vaxt, fişne-vişnə* (İlç., Arm.). Eyni semantik yük daşıyan leksik vahidlərin Naxçıvan və Anadolu şivələrində dəyişik fonovariantları ortaya çıxır ki, bu fərq bəzi məqamlarda **v>f** əvəzlənməsində də özünü göstərir: *küvhə* (V.) –*küflə* (Nax.)-təndirin havasını çıxarmaq üçün açılmış baca.

d>t. Müasir Azərbaycan və türk dillərinin dialekt qatında ən çox müşahidə olunan səs keçidlərindən biri də **d>t**-dir. Naxçıvan qrupu şivələrində söz əvvəlində və söz sonunda müşahidə olunan **d>t** diferensiasiyası eyni ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralelliyini qoruyur. Oğuz və qırpaç qrupu türk dillərinin əsas fonetik xüsusiyyətlərindən biri olan **d>t** hadisəsi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində tarixi inteqrasiyanın nəticəsi olaraq bəzən oğuz, bəzən də qırpaç dilinin tarixi izlərini mühafizə edir. Azərbaycan dilində [d] səsi ilə başlayan sözlərin bir çoxunun Naxçıvan qrupu şivələrində [t] səsinə keçidi (*tükan, turnax, tüşmək*), eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də müşahidə olunur.

Naxçıvan şivələrində olduğu kimi, **d>t**, **t>d** ünsüzləri əski kitabələrin dilində və çağdaş türk dillərində ən aktiv olan səs keçididir. Tarixi araşdırmalar əski Orxon yazılarının dilində [t] variantının (*Bu yirde oturub Tabgaç bodun birle tüzültüm.* – Bu

yerdə oturub Çin xalqı ilə əlaqələrini *düzəltdim*) (276, s.34-35) işləndiyini göstərir. Azərbaycan türkcəsinin keçid şivələrində də aktiv müşahidə olunan *d>t* keçidi (*dustaq-tussax, budaq-putax, armud-armut*), eyni zamanda türkmən (*at-ad, od-ot*) (340, s. 182-183), özbək (*ut-od, ot-ad, pulat-polad*) (380, s. 192, 263, 832), uyğur (*otun-otun, süd-süt, duz-tuz*), (381 s.290, 594, 729), qazax (*öt-öd, tört-dört*) (382, s.376-496), Tuva (*teve-deve, süd-sut, ot-od*) (383, s.60), İraq-türkmən ləhçəsində də (*budaq-butag/butax, dadlı-datlı*) (86, s.83) yaygın olduğu görünür. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *d>t, t>d* səs variantları Güney Azərbaycanda yaşayan xalqların (*til-dil, tiş-diş, tırnaq-dırnaq, tiz-dizz, tære-dəri, tar-dar, tört-dörd, tonquz, tavuşqan, tære, turmax, tola-dolu, tüni-dünən, doğmaq-toğızmax*) (32, s.71) əsas dil xüsusiyyəti olmaqla, Təbriz dialektində (*putax, qanat, qurut, bələt, azat*) (106, s.48) və Salmas şivəsində (*toktilə, tüzülüp, səni at verirəm, qət, patşah, arvat*) (188, s.133) söz ortasında və söz sonunda aktiv müşahidə olunan *d>t, t>d* səs dəyişimi Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir: *tellal, tiş, tikan-dükan, tüşünmek, tene, tolu, tustah* (Siv.) (191, s.264-266), *talak-dalaq* (Kon., Nig., Ürk., Nev.) (199, s. 151).

Atım <i>dutim</i> ben seni,	<i>Tağ</i> qoynuca yatduqı,
Şekere gatim ben seni,	Qam qussayn salduqı,
<i>Haviya bulut</i> gelende	Yerde kokge vaqduqı
Beylere gatim ben seni (Ayn.) (194, s.152).	Yaşamaqda toq omam (Xal.) (189, s.45)

Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunan *d>t, t>d* səs keçidləri bəzən oğuz, bəzən də qıpçaq dilinin fonetik xüsusiyyəti kimi, tarixi etnolinvistik amillərə dayanır. Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində [t] ilə mövcud olan sözlərin Azərbaycan dilində olduğu kimi, Anadolu şivələrində [d], [d] səsi ilə olan sözlərin isə [t] şəklində tələffüz edilməsi (*tükan, tiş, tüşməyh, bulut, putax, palut, dört, yurt, kilit, kət*) bu şivələrdə qədim oğuz-qıpçaq dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi ortaya çıxır.

<i>Azərbaycan ədəbi dili və dialektləri</i>	<i>Türk ədəbi dili</i>	<i>Anadolu şivələri</i>
dırman//dırmaş	tırman	dırmaş (Arp.)
daş	taş	daş (Man., Af.), daşımaq (Edr.)
daşımaq	taşmaq	daşımaq (Man.)
tıxmaq	tıkmak	dıxmaq (Man.)
dənə (ədəd)	tane	dänä (Bal., Af., İsp.)
dadlı//daddı	tatlı	dadlı (Man., Af.)
tik	dik	tik (yh) (Erz.)
tikan	diken	tikan (Erz.)
tərpən	depren	terpen (Erz.)
tutmaq	dutmaq	tutmaq (Sal., Bal.)
dırmıq//dımırax//dırmıx	tırmık	dırmıx (Af., Az.)
düşmək//tüşmək	tüşmek	tüşdü (Kar., İğ.)
tişdəməy//dişdəməy	ısırmak	tişdemek (Ter.)

Güney Azərbaycanda yaşayan xalqların (*tonquz, tavuşqan, til-dil, tiş-diş, tırnaq-dırnaq, tiz-dizz, tære-dəri, ta-darr, tola-dolu, tört-dörd*) (32, s.71) əsas dil xüsusiyyəti olan *d>t* səs keçidi Təbriz dialektində (*putax, qanat, qurut, bələt, azat*) (106, s.48) və Salmas (*töktülə, qət, patşah, arvat*), eləcə də başqa şivələrdə də söz ortasında və söz sonunda müşahidə olunur: *turmax, tolu-dolu, tüni-dünən, doğmaq-toğızmax* (Quç., Drg., Ltf., Boç.) (32, s.52).

q>x. Naxçıvan qrupu şivələrində daha çox söz sonunda rast gəlinən *q>x* əvəzlənməsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralellərlə aktiv müşahidə olunan səs keçidlərindən biridir: *dodax, otax, yarpax, torpax, qucax, ocax* (Nax.). Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Güney Azərbaycanın bəzi bölgələrində söz sonunda mövcud [q] səsi (*bormaq, topraq, uzaq, yıraq* –Xal.) (32, s.71), (*Çağa can məning istimdə əyaq qoymə, hətmən əgər əyaq qoyang, mən xərab oluram* –Xor., Dər.) (33, s.61) sabitliyini qoruması olsa da, Təbriz, Marağa, Xoca, Kəndovan, Salmas, Üsku şivələrində isə (*əyax, çirax yumşax, qabax, bardax, samannıx, toxlux, öcəx, qeymax, ayrılıx, tanimax, uzax, qabax, qonax, toyux, qəranlıx, pambıx, sandıx* – Təb., Mər., Sərd., Kənd., Üs.) (*dudax* //do-

dax- Sul., Qoç., Şir., Coğ.), *ayax, irax, açux* (Xor.), *yazıx, balıx, qerannıx, yarpax, torpax* (Sal.) Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, [x] səsinə keçid alır. *İlanın quyruğun əyax-lamasan dönüb şaşmaz. İsfəhan uzax, kərdisi yaxın* (Mər.). *İş görəni işdə tanimax olar* (Təb.) (151, s.147-148).

Güney Azərbaycan dialektlərinin bir çoxunda söz sonunda olduğu kimi, söz ortasında da müşahidə olunan [q] səsinin əlavəsi [x]-yə keçid almadan öz sabitliyini qoruyur. Naxçıvan qrupu şivələrində çox məhdud rast gəlinən bu dil faktı (*donquz*) qədim türk dilinin tarixi xüsusiyyətlərini mühafizə edən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində, daha aktiv müşahidə olunur. Güney Azərbaycanda söz ortasında və söz sonunda aktiv mövqeyini qoruyan [q] səsinin işlək durumu əski türk dilinin tarixi xüsusiyyəti olaraq yaşamaqdadır: *yoqar-yuxarı, qazqan-qazan, tonquz-donuz, qısqaq-qısa, quruq-quru, siçan-sıçqan, tavuşqan-dovşan* (Xal.) (32, s.71). Bu qədim dil xüsusiyyəti eynilə Anadolunun bir çox şivələrində də qorunub saxlanır: *sorğu-soru, makğas-makas, bakğır-bakar, sakğın* (Erzc.) (250, s.111).

Edirne, Burdur, Balkaya, Umraniye şivələrində [q] səsi olduğu kimi işlənməklə yanaşı, həm də bir çox sözlərdə mövcud [x] və [ğ] səsi yerinə də işlənir: *çıqdı* (Hon.), *oqumaq, oqlā-oxlava, oqlaq-oğlaq, qaçmaq – qalxmaq* (Af.), *gorqmaq – qorxmaq* (Um.), *go^ulamaq-qovmaq* (Uş.), *go^uşturmaq-qovuşdurmaq* (Tir.) (193, c.1, s.172, 176, 192). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, *q>x* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində daha çox söz sonunda rast gəlinən hadisə olsa da, bəzən söz başlanğıcında da təsadüf edilir: *hırtlek-qırtlaq, hıllisi-sərsəri* (Elaz.) (177, s.194), *darah, bazarlıh, başlıh, balıh, gəşlıh, sanduh* (Elaz.), *ğarannıh, pıcah, gəhdıh, gəşdıh, gəldıh* (İğ., Kağz., Kte., Çep) (176, s.175-177), *gabah, davarcıh, dadah-əmzik, bayah, bulah, boyah, danışıh, qırh* (Kar.), *ğısırəh, gəruhçu, dolah, basdıh, cırnah, yasdıh, yalah, ocəh, gaçəh, dayah* (Erzc.), *Ağla daş bebek ağla, Bobaň duyusun, gelen gelin geri dönsün* (Sivrh.) (199, s.119).

z>s. Naxçıvan qrupu şivələrində (*palas, nərgis, pəhris*) əsasən söz sonunda təsadüf edilən *z>s* əvəzlənməsi eynilə Güney Azərbaycan şivələri üçün də səciyyəvidir. Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində söz sonunda aktiv müşahidə olunan *z>s* əvəzlənməsi (*Yarum çörək çəst olmas. Qurddan çoban olmas*), eynilə Sungur türklərinin də dilində mövcuddur: *dus-duz, tus-toz, namas-namaz* (32, s.60-64). Naxçıvan qrupu şivələrində söz sonunda *Almas, səkkis, Şahbas* kimi sözlərdə təsadüf edilən *z>s* hadisəsinə Şərqi Anadolu şivələrində söz əvvəlində, söz ortasında, həmçinin söz sonunda rast gəlinir. Kars (*posdular-pozdular*) və Muğla (*sanneddim*) (169, s. 35), Erzincan (*Hafis, saten-zaten* (İlç., Kurç.), *sannet-zəmet, gössüz* (Ref., Alt.) şivələrində çox məhdud təsadüf olunan bu hadisə Erzurum *deməzsən-demessen, evsizsiz-ewsüssüs* (203, c. 1., s.178) və Erzincan (*tağamassın, areamassın*) şivələrində bir qədər aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Erzurum şivələrində söz sonuna I şəxsin təkinin –am sonluğu və feilin şərt şəklinin –sa və II şəxs şəkilçisi –sən, –siz əlavə olunduqda [z] səsinin [s]-yə keçidi müşahidə olunur ki, bu xüsusiyyət eynilə Naxçıvan qrupu şivələri üçün də xarakterikdir: *gələməssən, yazamassan, atamassan, yeyəməssiz, tavlıyamassan*. [z] səsinin [s]-yə keçidi Anadolunun Sivas və Tokat (*Süleyman Aras bilmes naz, Ufacuñ daşdan gala yapılmas, Bir yiğit ölmeyinen dünya yıhılmas* (200, s.105-171), eyni zamanda digər şivələrində də müşahidə olunur: *bilessük-bilərzik* (Bar.), *olmas* (Esk.). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində karlaşmaya doğru meyl edən [z] səsinin [s]-yə keçidi bəzi türk dillərində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Tuva türkcəsi üçün xarakterik olan (*qız-kis, qaz-kas*) (383, s.95-96). *z>s* əvəzlənməsinə eynilə İraq-türkman ləhcəsində də rast gəlinir: *almas, filis*.

2. **Kar samitlərin cingiltli samitlərlə əvəzlənməsi; k>g, k>q, k>y, t>d, s>z, h>y, f>v, p>b.**

k>g. Naxçıvan qrupu şivələrində söz əvvəlində və söz ortasında müşahidə olunan səs keçidlərindən biri də *k>g* (*geşniş,*

göyün-könül, geşmiş, geşdi, geçi, geçə) əvəzlənməsidir. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan bu hadisə Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*göyül, geçə, geçip-geşdi, göşdü*), Mərənd, Xoca, Salmas (*geçi, geşdi, göyün, göşdü*), eləcə də Dərəgəz, Sultanabad, Qoçan, Lütfaabad, Əbiverdi şivələrində də müşahidə olunur: *geynəg-köynək, kepəg-köpək* (32, s.32, 39-47). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində bir o qədər yaygın olmayan *k>g* hadisəsi Şərqi Anadolu şivələrində həm söz başlanğıcında, həm də söz sonunda daha fəaldır: *geşmək, düdüg, bölüg* (Dün., Kar.), *eşgere-aşkar, gövüllemək-könül vermək, geçe-keçid*; *Çimenini dağları geşdik de geldük* (Erzc.) (250, s.278), *göşmək* (Er.), *seyreg, ineg, gişi, pişig, geldig* (Ar-Pos., Kar.). Ardahan-Posof şivələrində söz sonunda və söz ortasında (*müşgül, mübareg, terg, dimeg, bölüg*) daha çox müşahidə olunan *k>g* əvəzlənməsinə bəzən söz əvvəlində də (*gişi*) təsadüf olunur (176, s. 107).

Şərqi Anadolunun Kars bölgəsinin şivələrində sonu [k] səsi ilə bitən sözlər hal şəkilçiləri qəbul etdiyi zamanda da, [k] səsinin [g] səsinə keçidi müşahidə olunur:

Elində süt *külegi* (vedrə),

Ben bir *ördeg* olaydım,

Sütten beyaz *bilegi* (Kar.) (194, s.151)

Yol üstünə *ğonaydım*(Ayn.) (194, s.153)

k>q. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində *qüçə, qüçüyh, qaptof, kanfet/qənfet, karton/qarton* kimi sözlərdə kipləşən – partlayan dilarxası [q] və [k'] samitlərinin paralelləri Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Müasir Azərbaycan dilində [q] səsi ilə işlənən sözlərin əksəriyyəti türk dilinin ədəbi qatında [k] səsi ilə *kavruł, katma, kadar, koskoca, kat, kırk, kabuk* şəklində işlənmiş olsa da, bu kimi sözlər Şərqi Anadolunun şivələrində [q] səsinə keçid alaraq müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatına uyğun olaraq [q]/[k'(ğ)] transkripsiyasında (*ğavruł, gətma, gədar, gəskoca, gət, girk, gəbuk* (Erzc.) *kıymet-gıymet, kumaş-gumaş, kapı-gapı, kılıç-gılıç, kartal-gartal* (Arp., Ak., Ol., Krh., Küm.) (267, s. 84) şəklində işlənir və tələffüz olunur.

k>y/yh. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən sözün sonunda rast gəlinən *k>y* hadisəsi (*ürkəy, ütiyh, çörəy, üzüy, zirəyh, əmay, kürəy, küləy*) eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində müşahidə olunur. Güney Azərbaycanın Təbriz, Mərənd, Sərdəri (*məytap, kiçiy//çiçiy, kələy, çiçəy, küləy, ürəy*), Salmas, Xorasanın Qoçan, Boçnurd şivələrində (*çerəy-çörək, irəy-ürək, kirəy-kürək, ələy-ələk, işey-eşşək, fələyh*) də əsasən söz sonunda müşahidə olunan *k>y/yh* hadisəsinə Anadolu şivələrində bəzən söz ortasında da təsadüf edilir. Erzincanın Kemah şivələrini (*yüyhlen, peteyhler, eyhmeyh, vereceyhsen* (Kmh.), *gülmeyhden, geiyh, keyhlyh, beyhle* (Krd.), *teyh, yemeyh, küçüyh, böyüyh, gideceyhsin, delüyhden* (Kmh., Dğb.), *seyhsen, çeyhmişler* (Çay., Krk.) bölgənin digər qruplandırılan fərqləndirən əsas fonetik xüsusiyyət olan *k>y/yh* hadisəsinə Şərqi Anadolunun Kars şivəsində də təsadüf edilir: *seysen, feley* (Kar.), *üzüyh* (Ur.).

t>d. M.Şirəliyev [t] səsinin [d] ilə əvəzlənməsi hadisəsinin digər şivələrdə olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrində də sözün orta və son hecalarında [s, f, x, ş, k] səslərindən sonra təsadüf olunduğunu qeyd edir: *həfdə, sifdə, kifdə, neşdər, ərişdə, noxda, asdar, xəsdə, dəsdə, cəfdə, bəfdə* (11, s.44). Naxçıvan qrupu şivələrində sözün orta və son hecalarında müşahidə olunan *t>d* hadisəsi Güney Azərbaycanın Qoçan, Dərəgəz və Lütfaabad şivələrində bəzən sözün başlanğıcında müşahidə olunur: *dəzzək<təzək*.

Güney Azərbaycan şivələrində müşahidə olunan *t>d* hadisəsi İranın digər bölgələrində --- Tehran, Savə, Həmədanda yaşayan türklərin şivələri üçün də xarakterikdir: *Qürbət əli dutdı qəribanımı* (32, s.32). Türk dilində [t] səsi ilə başlayan bir çox sözlər Şərqi Anadolunun Kars (*dabança, dutdu, həfdə, dabança, dapaçahsan*) (176, s.108), Elazığ (*həsde, isdemek, diyeze-teyze* (*xala*) (178, s.79), Erzincan (*ihtiyac-əhdiyac, kestane-kesdəne, ictimə-işdima, bostən-bosdan daş, dikiş, diken* (250, s.83) şivələrində Azərbaycan dilində olduğu kimi [d] səsinə keçid alır. Çağdaş türk dilində mövcud *t>d* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində sadəcə türk dilinin ədəbi və dialekt cəhəti kimi deyil, həm

də qədim oğuz və qırpaq dilinin tarixi xüsusiyyəti olaraq ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən söz ortasında qeydə alınmış *t>d* əvəzlənməsi (*məhdup, xəsdə, işdah, dəsdə, taxda, saxda*) Şərqi Anadolunun Kars bölgəsinin şivələrində həm də, söz başlanğıcında müşahidə olunur: *depe<təpə, mekdip<məktub, usduya<ustaya, isderem<istəyirəm, meddep<məktəb, dutir<tu-tur, dulsım<tılsım, debanca<tapənça, dutmuş<utmuş*.

s>z Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan *s>z* əvəzlənməsi Culfa və Şərur şivələrində (*ziğürçin, ziyyəş-mək/zivişmək/zivmə(x)yl-sürüşmək*) məhdud səviyyədə müşahidə olunsada, söz sonunda ikili mövqedə müşahidə olunması ilə diqqəti cəlb edir: *Almaz//Almas, Arız//Avas, atlas//atlas, papuruz//parus*. *s>z* əvəzlənməsi bu şəkildə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz paralelliyini qorumuş olsa da, bəzən Şərqi Anadolu şivələrində söz əvvəlində və ortasında bir qədər fərqli mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *zandı-sandı* (Sel., Ol.), *atdaz-atlas* (Arpç., Oçk.), *herkez* (İğ.), *tızbi-təsbeh* (Elaz., Çoğ.) (177, s.16), *zabānan-sabahdan, zandı-sandı, Tifliz, herkez* (Kar., Han., Çav., Dam, Ob., Ol, İğ) (176, s.106), *zābāb/zāyāp-səbāb, zāhirsəhər, zābzā – səbzə, zān'āt-sənət, zəhil-sahil* (Edr., Af., Bal.) (194, s.215), *zabah, zever, zofra, zerhoş* (Muğ.) (169, s. 35). *s>z* əvəzlənməsi Sivasın Hocabey və Denizlinin Honaz kəndinin şivələri üçün də xarakterikdir: *zabah<sabah, zabaqləyn<sabaha yaxın, zahap<sahib; Vilayetim goca Suvaz* (Hocb.) (200, s. 105), *zebeb<səbāb, zızla<sızla* (Bar.), *zafra<safran (zəfəran), zabah* (Er.), *zabatden-sabahdan, zini<sini, zümbül<sünbül* (Esk.), *Suvaz<Sivas* (V.)

Endim havuz başına,
Bi gız çıqdı qarşıma,
Zevda nədir bilməzdim

O da geldi başıma (Hon.) (193, s. 141)

h>y. Azərbaycan dilinin əsasən Şərq qrupu şivələri üçün xarakterik olan bu əvəzlənmə Naxçıvan qrupu şivələrində oldu-

ğu kimi, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində az təsadüf edilən hadisələrdəndir: *Meyti, səyfa, töyfa* (Nax.), *ğayfa-qəhvə* (Muğ., Kar.), *şeyit-şəhid* (Tir.), *zeyir-zəhər* (Elaz.), *söybat, teyfe-töhfə* (Kar.), *niyət-nəhayət* (Bal.).

f>v. Naxçıvan qrupu şivələrində (Səd., Qar., Şah., Dəm., Çərç., Pay., Vay., Kül., Zey., Ərf., Mil., Qaz.) və Güney Azərbaycanda (Təb., Ur., Xoc., Mər., Kül.) əsasən söz ortası və söz sonunda *tufar//tifar, safay, təfil* kimi bir qrup sözlərdə çox məhdud şəkildə qeydə alınmış *f>v* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində bölgələrə görə müxtəlif nisbətə ortaya çıxır: *ğayfe<qəhvə* (Kar.), *cifan<cavan*, (Koc.) (200, s. 223), *sever<səfər, teve<dəfə* (Arpç.), *tüveng<tüfəng* (Kağ., Böc.), *müsevir<müsafir* (Han., Dam., Ob.) (176, s.109).

p>b. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan *p>b* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Dərəgəz, Qoçan, Çəgəndən və Sultanabad şivələrində nəzərə çarpır: *tobyoq<topuq*. Azərbaycan dilində [b] Türkiyə türkcəsində isə [p] səsi ilə işlənən bir çox sözlər Şərqi Anadolu şivələrində cingiltiləşməyə meyl edərək Azərbaycan dilində olduğu kimi [b] səsi ilə tələffüz olunur: *parmak<barbağ, pazar<bazar, pekmez<bekmez, pişirdi<büşürdi* (Elaz.) (177, s. 80), *sopa<soba* (Er.), *paça<baca* (Erzc.), *pin<binmək* (Düz.), *pit-bitmək, piş<biçmək* (Esk., Ter.), *pangel-bankir* (Bar.). *p>b* əvəzlənməsi karayca üçün xarakterikdir: *sibir-süpür, yabuştur-yapıştur* (281, s.179, 118).

3. Cingiltili samitlərin cingiltili samitlərlə əvəzlənməsi.

b>v, b>m q>ğ, g>y, y>v, y>g, g>q, c>j, y>v, v>y, v>ğ, d>y, y>n.

b>v. Azərbaycan dili şivələrinin qərb və şimal qrupları üçün xarakterik olan *b>v* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmasada, Naxçıvanın bəzi şivələrində məhdud şəkildə müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində *şorva, xiyavan, qavıx, çivan, gəvə* (Qaz., Xan., Göy., Bən., Üst., Gil., Çən., Ərf., Lək.) kimi bir neçə sözdə rast gəlinən bu hadisə,

Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*qurvan, gəvə, kəlvətin, qavax, Ərdəvil* –(106, s. 53), *Sunğur (dib-div, taban-davan, qabaq-qavağ, göbək-güvey)* və Xorasan (*baba-buva, bar-var, ber-ver*) (32, s.59) şivələrində müşahidə olunur. Güney Azərbaycanın digər şivələrinə nisbətən *b>v* əvəzlənməsi Xorasanın Dərəgəz şivəsində daha aktivdir: *gəlvudu<gəlibdir, gəlvude<gəlibdir, gəlvudilən<gəlibdirlər* (32, s.48).

Xiyavani söhdülər *Gurvet* əldə baş yastığa gələndə
Yerinə qum töhdülər *Gayet* yaman olur işi *gerivin*.
Aldılar mən sevəni *Gelen* olmaz gəden olmaz yanına
Başıma kül töhdülər (Təb). *Bir* ağrıyla başı *gerivin*
(K.Der.) (194, s.48).

Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan *b>v* əvəzlənməsi Güney Azərbaycan dialektlərində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində daha qabarıq görünür: *befat-vəfat* (İğ., Söy.), *baravar, bava* (Ter., Kak.), *beyhavar –behavar (xəbərsiz), div-dib, savır-səbr, bava-baba, tavut-tabut, zivil-zibi* (Ter.), *bavası, acava, gəvuğ, çovan* (Elaz.) (177, s.86), *baravar, havar, şorva* (Taşb., Tuz., Sür.) *gəvuğ-qabıq, bava-baba, acava-əcaba, çovən-çoban, gəvul-qəbul* (Elaz.), *növat, arava, savağ, çuvuğ, savın, gurvan* (Az., Köm, Çağ., Çıl., Koçğ.), *suva-soba, yova-yaba, kitov-kitab* (Elaz., Çoğ), *havar, şorva, çuvuğ, savağ, Kezvan, arava, növat* (Kar.). Qədim türk yazılı abidələrin dilində işlənmiş *bitik* (yazılı kitabə) sözü Naxçıvan qrupu şivələrində [p] səsi ilə *pitik*, Elazığn Kocakköy və Çoğanlı şivələrində isə *b>p>v* səs keçidi ilə *vittik/vitik-məktub, yazılı nəsnə* fonovariantında daşlaşmışdır (177, s.202). *b>v* əvəzlənməsinə türk dillərində də rast gəlinir:

b>m. *b>m* əvəzlənməsi Azərbaycan dilinin dialektlərində çox az təsadüf edilən hadisədir. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olmayan *b>m* əvəzlənməsinə *bağman* (Bən., Əbr., Xan.), *miz, almıxıra* (Cəh.), *mahna-bəhanə* (Nax.) kimi bir neçə sözdə rast gəlmək mümkündür (11, s.49). Azərbaycan

dilinin bütün dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrində də *bu* işarə əvəzliyinin adlıq haldan başqa digər hallarında [b] səsinin [m] səsinə keçidi müşahidə olunur: *bu – minin (munun), mına, minı, minı/munu, mına/muna, mında/munda, minnan// munnan*. Naxçıvan qrupu şivələrində bu əvəzlənməyə köməkçi nitq hissələrində də rast gəlinir: *bəlkə-məyə*. Çağdaş türk dillərində akustik fonoloji cəhətdən güclü məxrəcdə ifadə olunan *b>m* istiqamətindəki keçmə Azərbaycan və türkmən dillərində türk və qaqaz dillərinə nisbətən daha güclüdür. Türk və qaqaz dillərində [b] samiti saxlandığı halda, Azərbaycan türkmən dillərində əsasən [m] samiti özünü göstərir:

Türk	Qaqaz	Azərbaycan	Türkmən
Ben	ben	mən	men
Bin	bin	mın	mün
Boncuk	бонжук	muncuq	monjuk (290, s. 45)
Kibi	kimi	kimi	kimi

Naxçıvan qrupu şivələrində çox az təsadüf edilən *b>m* səs keçidi çağdaş türk dillərinin bir çoxu üçün xarakterikdir: *min* (xak.), *mı/bu* –(*tat.*), *murın-burun, bıç–murt* (Qaz.), *boyun–moyun* (Noq.) (138, s.45). XIV əsr abidəsi "İbn Mühənnə lügəti"ndə də *b>m* keçidində [m] səsinin daha güclü mövqeyi görünür ki, bu da dilimizin dialekt qatında tarixən baş vermiş fonetik dəyişikliyin izləridir: *mən, meñ–ben* (xal), *meñzek–bənzər, minmek–binmek, miñ–bin, miñmiñ, munda-bunda* (182, s.50-51). Naxçıvan qrupu şivələrində çox məhdud müşahidə olunan bu hadisə Güney Azərbaycanın Coğatay və Cəgəndən şivələrində də (*meyin – beyin, munda-bunda, burada*) müşahidə olunur (32, s.59). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, *b>m* hadisəsinə Şərqi Anadolu şivələrində də təsadüf edilir: *bağman* (Ter.). Onu da

qeyd etmək lazımdır ki, türk dilində [b] səsi ilə işlənən sözlərin əksəriyyəti Anadolu şivələrində Azərbaycan dilində olduğu kimi [m], bəzən isə *m>b* məxrəcində tələffüz olunur: *minah<binelim*, *min<bin* (*say-1000*), *men<ben*, *mahna<bəhanə*, *mana<bana*, *benefşe<menekşe* (*V.*, *Ter.*), *barbağ<barmaq* (*Ter.*), *māa<bana* (*Ay.*), *muncuğ<boncuk* (*Kar.*).

q>ğ. Naxçıvan şivələrinin bir qrupunda əsasən söz sonunda dilarxası saitdən sonra qapalı hecada novlaşmaya doğru istiqamət alan *q>ğ* keçidi ilə müşahidə olunan (*qulağ*, *toprağ*, *bayrağ*, *sorağ*, *ortağ*) əvəzlənmə həm Güney Azərbaycan, həm də Anadolu şivələrində aktiv müşahidə olunan hadisədir. Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*ğüssəli*, *yalğuz*) olduğu kimi, digər şivələrində də həm söz başlanğıcında (*İstəsən ğüssəli olmuyasan*, *azrsız ol. Sarı qatır yiyəsinə şillağ atar* (Təb.), *ğulax<qulaq*, *ğuraq-qıraq*, *ğunşı<qonşu*, *ğuz<qoz* (*Xor.*), həm də söz sonunda çirağ, budağ (Təb), (*beyrağ*, *qovmağ*, *işığ*, *uzağ*, *biçağ*, *turpağ*, *palçağ*, *baluğ*, *qavağ*, *yeylağ*, *qeynəmağ*, *ayağ*, *ırağ*, *dadmağ* (Sun.) (32, s. 64), *mərəxəslığ* (Mar.), *açuğ* (*Xor.*) müşahidə olunan hadisədir:

Ğünçe güləm bağdanam,
Bənəfşəyəm, dağdanam.
Bostançıdan xəbər al,
Desin hansı bağdanam (Təb.).

Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən söz sonunda müşahidə olunan bu hadisə Şərqi Anadolu şivələrində söz əvvəlində (*ğüssəli*, *ğünçe*, *ğəm*, *ğardeş-qardaş* (Ter.), *ğonmaq-qonmaq*, *ğuş-quş* (Af. Az.), *ğuzu* (Kon.), *ğaç*, *ğazan*, *ğul*, *ğurağ*, *ğamgun*, *yorğan*, *soyğun* (Kar.), *ğerg*, *ğerif* (Ter.), *ğar*, *ğara*, *ğedir*, *ğurbet*, *ğoyun*, *ğurban*, *ğuzu* (Tm.), *ğonmaq*, *ğuş* (Af.) daha çox işlənsə də, bəzən söz sonunda (*sarığ burma-cəvizdən hazırlanmış şiriniyyat* (Den., An.), *yatığ-yataq* (İsp.), *alağ-ça-yır otu*, *yumağ* (Erzc.) da müşahidə olunur.

ğ>q. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *ğ>q* hadisəsi (*qarqa*, *yorqun*, *yorqan*, *sırqa*, *yorqa*—*Kük.*, *Biç.*, *Bad.*, *Kol.*, *Tür.*, *Səl.*, *Şah.*, *Göy.*, *Ərf.*, *Lək.*, *Mil.*, *Nəh.*, *Boy.*, *Tey.*, *Qaz.*, *Xan*) Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*qarqa*, *qabırqa*, *yorqan*; *Bir subay oğlan*, *bir mitil yorqan* kimi sözlərdə müşahidə olunur (151, s.111-121). *ğ>q* hadisəsi xalac, Xorasan və Sunğur türklərinin dilində, Əbiverdi şivəsində daha aktiv müşahidə olunur: *boqarsaq<bağırmaq*, *oqlan<oğlan*, *boquz<boğaz*, *taq<dağ*, *Şire balamcan tülki toqmaz* (Xal.) (32, s.79), *çaqi<çağa*, *oqlaq*, *aqac*; *Çaqiyə buyur*, *ardından yügür*. *Tumansız düzü yertiqə güley* (*Xor.*, *Coğ.*, *Çəg.*, *Sul.*, *Hök.*, *Ruh.*) *aşşaqe*, *vaarməq<getmək*, *vorməq<vurmaq* (Əbv.), *qarqa*, *qarqış* (Sun.) (32, s.60).

Güney Azərbaycanda xalacın dili üçün xarakterik olan [ğ] səsi Xorasan şivələrinin bir qisminə *yağ*, *dağ* kimi bəzi sözlərdə söz sonunda öz mövqeyini qorusa da, Xərvi-ülya və Sultanabad şivələrində [q] və ya [x] səsinə keçid alır: *ğulax*, *ğurağ-qıraq*, *ğunşı-qonşu*. Naxçıvan və Güney Azərbaycanın Şimal qrupu şivələri üçün xarakterik olan *ğ>q* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələri üçün də səciyyəvi fonetik xüsusiyyətlərdən biridir: *oğli*, *orağini*, *buğda*, *ğarğa* (Elaz.) (178, s.87), *ğabağa*, *uçaqın*, *çakmağa*, *yatıqan*, *urğan<oğrun* (Erz.), *ğucağla* (Muğ.) (169, s. 36), *yağmur* (Düz.); *Oğlan qızlardan izn istedi*, *yola çıkdı*, *vadı gül patşahının memləketinə*. *İndi bi hana*, *háyvanı bağladı otdu* (Bol.) (199, s.166).

Şu dağlarda bağ olmas,
Gara günüm ağ olmas,

Tabağa guydular gara biberi,
Bibere ellemin, eliñiz gabarı
(Üç-Sar.) (199, s. 119).

Gomşu gızı sevəning
Yüreyinde yağ olmas
(Esk.) (199, s.144).

Ben beyimi uyandırım,
Gül yastığa dayandırım
(Esk.) (199, 121).

g>y. Naxçıvan qrupu şivələrində [g] səsinə nisbətən [y] səsinin daha da işlək olmasına baxmayaraq, bəzi hallarda isə

əksinə *y>g* diferensiasiyası özünü göstərir: *iyit, iydülmüş, şəyirt, böyün* (Dəm., Düd., Zey., Yur., Xok., Cam.). Bu diferensiasiya həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunan səs keçidləridir. Naxçıvan bölgəsinin bəzi şivələrində müşahidə olunan *g>y* əvəzlənməsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən daha aktivdir: *iyid, şəyirt, İyid meydanda bəllənər. Bərk gündə, bərk ayaqda yoldşdı at iyidə* (Təb.).

g>y dəyişməsi hər üç bölgənin şivələrində daha çox paralel müşahidə olunan səs keçidlərindən biri olsa da, Şərqi Anadolu şivələrində bu hadisə bölgələrə görə müxtəlif nisbətə özünü göstərir. Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Şərqi Anadolunun Kars tərəkmələrinin dilində sonu saitlə bitən sözdən sonra [g] səsi ilə başlayan sözlərdə *g>y* dəyişməsi müşahidə olunur: *basdı yeldi, onu yörürsen*, (Arpç., Bşg., Yağk., Çil., Mer.) (176, s.116). Kars şivələrində Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqlənən bu tip əvəzlənmə ilə yanaşı, həm də söz ortasında mövcud *g>y* paralelliyi müşahidə olunur: *eyer, böyün* (Han., Çav., Eğ., Söğ.).

y>g. Naxçıvan qrupu şivələrində bir qrup sözdə müşahidə olunan *y>g* əvəzlənməsi (*gənə, örgənməyh//örgənmax//örgənçəhy* (Nax., Kük., Biç., Göm, Tır., Səl., Pay., Cəh., Qarq., Hac.) Güney Azərbaycanın Təbriz, Həmədan, Yekənat şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *dəgirman, ignə* (Xor.), *Uşax bir haftə dəmirçi yanında işləyənnən sōra "hamı-sın örgəndim" deyib daha işə getmədi. İgirmi ildir ki, biz evliyə, bu igirmi ildə elə bir gün olmuyub ki, arvadım qəsdən bir boşqab sındırmasın* (151, s.151, 201, 276). *Dərdi dilim ürəgimdə gizlidi* (Mar.) (32, s.32). *Anası görür ki, Solmaz onun bələgini yoxlayır* (Təb.), *İki qarınlı eşşəgin on şahınlıq da qoduğu olar. Hər kəs özün bəgənər, dəvə də dizin bəgənər* (Yek. Həm.) (151, s.131) *y>g* əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Dərəgəz, Xotan şivələri (*Caqiyyə buyur, ardından yügür*

(32, s.60), eyni zamanda xalqların dili üçün də xarakterikdir: *ciğər, böğür*.

Evində eşigində,	Mən aşiq verdiginə,
Yat, quzum beşigində,	Həmd olsun verdiginə,
Bir mən, bir dan ulduzu,	Verərsə xudam versin,
Durmuşuq keşigində (Yek.).	Qul nədi, verdigi nə? (Təb.).

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud *y>g* dəyişməsi hər üç bölgə üçün daha çox paralel müşahidə olunan səs keçidlərindən biri olsa da, bu əvəzlənmə Şərqi Anadolunun ayrı-ayrı şivələrində fərqli nisbətə ortaya çıxır: *dügün<düyün* (Akr.), *degül<deyil* (Arm., İlç.). *Mahmud begi alıram. El degirmanı. Böğürür oğlan kimin* (Van). *Ya rebhim sen gəvəşdur, yeri göği yarədən* (Kar.) (193, s. 48, 153). Ondan *yedigim* darba başqa tavr (Ter., Beşk). *Seferberligde beni kim goya* (Kmh., Ded.) *Mağazadan ne begendiysen al* (Kmh.). *Vahdı geldimi gine götürürsün yaylama* (Akr., Ref) (250, s.289, 305).

r>y. Naxçıvan qrupu şivələrində yalnız Ordubadın Dəstə kənd şivəsində söz ortasında iki sait arasında təsadüf edilən *r>y* hadisəsi (*qəyə - qara, qıymızı - qırmızı, şiyin - şirin*), Güney Azərbaycanın Miyondab, Mərənd və Təbriz şivələrində daha çox müşahidə olunur: *duy<dur, nə çuy<nə cür, gəliy, biliy<bilir, büzüy<büzür, dəliyəm<gəlirəm;-Gə:y gö:y heş kim yoxdi* (Mər.). *Gedənin oğlu, gedey sərbazlığa, dədəsi deyir dölət bizdədir* (Miy.) (60, s.78.c.IV). *Hamarda yeriyyə bilmey, yamacda, şillağ atey* (60, s.79). *r>y* əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun bir qrup şivələri üçün də xarakterikdir. Erzincanın Tercan, Çaylı, Kemah, eləcə də Erzurumun Mərkəz şivələrində [r] səsinin [y] səsinə keçidi daha çox müşahidə olunur. *Çalıysin, alıysin, geziyi, görüy, ohıysan* (203, s.165).

y>v. Naxçıvan qrupu şivələrində *gövərçin, gövərdi, yuvar, dövər, sivit* kimi sözlərdə bir qədər az təsadüf olunan *y>v* əvəzlənməsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində

rində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*gövrəçin*) Şahindej (Sainqala) (*gəlavin, gedəvin*), Sunğur dialektində (*sovux*) şəklində işlənir. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində əksər hallarda paralel müşahidə olunan $y > v$ əzlənməsi Şərqi Anadolu şivələri üçün də səciyyəvidir. $y > v$ əzlənməsi isə Şərqi Anadolunun Ardahan–Posof, Elazığ, Erzincan bölgələrinin əsas fonetik xüsusiyyətidir: *köv, kövlü, kövün, tivleri* (250, s. 89, 99, 121).

$v > y$. Naxçıvan qrupu şivələri üçün nadir hesab edilən $v > y$ əzlənməsi Güney Azərbaycan Təbriz diləktində (*toyla < tövlə, söyünmax < sevinmək, söymək < sevmək, çöyür < çevir, ev < öy*) (106, s.55) və Şərqi Anadolu şivələrində bir qədər aktivliyi ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialektlərində aqiq dodaq saillərindən sonra [v] səsinin [y] səsinə keçidi Şərqi Anadolunun Kars tərəkmələrinin dil xüsusiyyəti kimi nəzərə cərpir: *öy, söyünc, pəhlüyen* (176, s.121),

2. Kar samitlərin kar samitlərlə əvəzlənməsi. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud $\ç > k$, $\ç > s$, $x > h$, $k > h$ $k > u$, $p > f$, $f > p$ kimi əvəzlənmələr bir çox hallarda həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunur.

$\ç > k$. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunana $\ç > k$ səs keçidi (*çeçi, çeşmiş, çişmiş, çeşdi, çərmə, çobut* – Qrb., Qab., Yur., Böyd., Mil., Çərç.) Güney Azərbaycanın Təbriz (*Böyühlüh istiyən özünü çiçih tutar, Böyüyə böyüh deyiblər, çiçiyə çiçih* (Təb.) (151, s.124), Sərdəri (*çim, çitap, çabab, çüçə, çöynek*) bölgələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolunun da bir çox şivələrində müşahidə olunur: *çöpek < köpək, çöy < köy, çesmek < kəsmək, çar < kar* (təsir etmək), *çim < kim* (Er.), *çöynek < köynək* (Dün.), *çişi < kişi* (Ter.), *çemek < kesmek, çar < kar, çev^uran < karvan, çişi < kişi* (Erzr.) (203, s.239).

$k > ç$. Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərində nadir səs əvəzlənməsi olan $\ç > k$ Naxçıvan MR-in Babək rayonunun Nəhrəm, Ordubad rayonunun isə Əylis və Nüsnüs kənd şivələri üçün xarakterikdir: *kək < çək, kaynik < çaynik, kap < çap, kə-*

mən < çəmən, alka < alça (11, s. 51). Naxçıvanın Nəhrəm və Əylis kənd şivələrinin əsas fonetik əlaməti olan bu əvəzlənmə heç bir fərq olmadan eyni şəkildə Güney Azərbaycanın Üskü, Kəndovan, Marağa şivələrində paralellərlə müşahidə olunur.

$\ç > s$. Əsasən qıpçaq tipli türk dilləri üçün xarakterik olan $\ç > s$ səs dəyişməsi, Naxçıvan şivələrində aktiv müşahidə olunan səs keçidlərindəndir: *aç > aş, uç > uş, üç > üş, köç > köş* (11, s.52). Oğuz qrupu türk dilləri üçün xarakterik olan [ç] səsi qıpçaq qrupuna daxil olan dillərdə daha çox [ş] səsi ilə işlənir (77, s.259). A.Axundov [ç] samitinin qədim türk qaynaqlarında işləndiyini və bu səsin daha sonralar [ş]–yə keçdiyini qeyd edir (4, s.81). A.M.Şerbak [ç] səsinin digər türk dillərində [ts-ş-u] variantları olduğunu göstərmişdir (400, s.159). H.Mirzəzadə də $\ç > s$ ilə bağlı dil faktları üzərində dayanır (115, s.52-53). B.A.Serebrennikov isə [ç] samitinin intervokal pozisiyada müasir türk dillərinin bir çoxunda, eləcə də noqay və tatar dillərində saxlandığını göstərir (138, s.85). Müasir qazax dilində (*kaşu < kaçmak, uşu < uçmak, işu < içmek, şadra < çadra, şaykor < çayxor* (çox çay içən, çayı çox sevən), *şakıldat < çaqıldat, şalma < çalma, şalpıda < çappıda, şorpa < çorpa* (235, s.620-625), eləcə də uyğur dilinin Hami şivəsində (*kaş < kaç, uş < uç, üş < üç* (138, s.52) [ş] səsinin qıpçaq dil xüsusiyyəti kimi, etnolinqvistik fakt olaraq tarixi öz mövqeyini qoruduğu aydın şəkildə görünür. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən söz ortasında və sonunda (*aş < aç, qaş < qaç, qoş < qoç, köşmək < köçmək, uşmax < uçmax, pışmay < bişmək*) daha çox müşahidə olunan $\ç > s$ keçidi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bir çox hallarda sözün başlanğıcında daha aktiv müşahidə olunur. Türk dillərinin və dialektlərinin etnolinqvistik amillər əsasında müqayisəsi göstərir ki, hər üç bölgənin şivələrində [ç] səsinin [ş]–yə keçidi əsasən qədim qıpçaq dilinin tarixi xüsusiyyəti kimi özünü göstərir: *şorba/şorva < çorba, şaşdim < çaşdim, şaxmaq < çaxmaq; Gülnisə*

qarı deyinə-deyinə qazanda şorvasını qaynadırdı (Nax. Şah.). *Sıcak çorba bana iyi geldi* (And.). *Güjdü ildırım çaxırdı* (Nax.). *Heydərbaba ildırımlar şaxanda* (Təb.) (431, s.19). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, ç>ş hadisəsi Şərqi Anadolu şivələrində də söz sonunda daha aktividir: *geş<keç, heş<heç, piriş<pirinc (düyü), iş<iç, üç<üş, biç<biş* (Ağr., Akç., Ar., Olk.). ç>ş əvəzlənməsi ilə yanaşı, Anadolu şivələrində bəzən ş>ç əvəzlənməsi də müşahidə olunur: *çerşenbe<çerçenbe* (Ter.). Naxçıvan qrupu şivələrində aktiv müşahidə olunan ç>ş əvəzlənməsi Şərqi Anadolu bütün şivələrində aktivliyini qoruyur: *eşqi>içki (heç>heş, geşçe>keşke, çaşlı>saçlı, ağaşlar>ağaclar, bişmeg>biçmək* (Kem., Başp., Arm., Kurç., İlç.) (250, s.93). Qıpçaq tipli türk dillərində daha çox yayılan ş>ç səs dəyişməsinə, hər üç bölgənin şivələrində fonosemantik cəhətdən eyni leksik vahidlərdə görmək mümkündür: *üş, aş, piş, köş, uş, qaş, saş, heş*. Güney Azərbaycan Təbriz dialektində söz başlanğıcında, ortasında və sonunda (*Mənim dəxi içində bir əqli şaşmış, biligi yetmiş qoca babam var* (151, s.41), Naxçıvan qrupu şivələrində isə daha çox söz sonunda müşahidə olunan ç>ş səs keçidi eyni ilə "Kitabi-Dədə Qorqud" dastanlarının da dilində də işlənir: *aç>aş, keç>keş, uç>uş, gaç>gaş, saç>saş*. Naxçıvan şivələrində mövcud ç>ş səs variantı Güney Azərbaycan (*Heydərbaba, ildırımlar şaxanda*) və Şərqi Anadolu şivələrində də eyni şəkildə görünməkdədir: *çorba>şorba, çaşdım>şaşdım, çaxanda>şaxanda*.

Getdim arpa pişmeye

Eğildim su işmiye

Dediler yarım gelir

Ğanatlandım uçmiya (Kar.) (194, s. 166)

x>h; h>x. Çağdaş Türkiyə türkcəsi üçün [h] səsi xarakterik olduğu halda, bu səsi Azərbaycan dilində çox zaman [x] səsi əvəz edir: *hatun<xatun, hatıra<xatirə, harita<xarita,*

hanım<xanım, haber<xəbər. Lakin buna baxmayaraq, Azərbaycan və türk dillərinin müqayisəsi akustik fonoloji cəhətdən bir-birinə yaxın olan x>h və h>x səs keçidlərinin hər iki dilin dialektlərində aktiv müşahidə olunduğunu göstərir. Naxçıvanın Ordubad dialektində, eləcə də digər şivələrində bəzən [x] səsi [h] səsinə çevrildiyi kimi, Anadolu'nun da bir çox şivələrində əksinə olaraq, [h] səsi [x] səsinə keçid alır: *haber<hever, hastalanmaq<hesdelenmek, halbur<helvir, horoz<horuz* (Ter.), *hazine<hazne, hizmet<hızmat* (Siv.).

Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müasir Azərbaycan dilinin əlifbasında orfoqrafik hərfi işarəsi olan və tələffüzdə orfoepik cəhətdən aktiv mövqeyini qoruyan [x] səsinin çağdaş türk dilinin əlifba sistemində qrafik işarəsi olmasa da, bu səs Türkiyənin Anadolu şivələrində Azərbaycan dilində olduğu kimi aktividir. Anadolu şivələrində [h] transkripsiyasında göstərilən bu səs hər üç bölgənin şivələrində sözün başlanğıcında, ortasında və sonunda çox zaman paralellərlə müşahidə olunur. Azərbaycan dilinin dialektlərində nəzərə çarpan x>h əvəzlənməsi (*harita, hatıra, hanım*) Naxçıvanın Ordubad dialektində söz əvvəlində əsasən alınma sözlərdə müşahidə olunur: *heyir, hazal, halx, hörəx, həkəndaz, hərçəx, hala, humar, hırda, hurcun* (11, s.53). x>h əvəzlənməsi Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində söz ortası və söz sonunda arxasına saitlərdən sonra nəzərə çarpır: *aşşam, bahmax, yoh, oh, sahlamax* (106, s. 52).

k>h. Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi [k] səsinin [h] səsinə keçidi Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən söz sonunda (*fərəh, ütüh, yüh, itih, dürməh, büh, töh, tüh*) müşahidə olunsada, bu hadisəyə bəzən söz ortasında (*kəhlih, təhnə, çəhmə, töhmə, əhmə*) təsadüf olunur ki, bu əvəzlənmə eynilə Güney Azərbaycanın müxtəlif bölgələrinin şivələri üçün xarakterikdir: *gərəh, geyəh, təhcə, öləcəh, üzəh, yeməh, ürəh;* - *Bu süfrə təhcə çərşənbə axşamları açılmalıdı. Hər nə desən edərih. -Mən də gedim sizə yeməh düzəldim.*(Təb.) (151,

s. 258, 302). Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Salmas şivəsində də söz sonunda və söz ortasındakı [k] səsli sözlərin əksəriyyəti [h] kimi tələffüz olunur: *dühdür, inəh, qəşəh, pişih, kiçih*.

Dağ başına qondu sar,	Bir donum var <i>ipəhdən</i> ,
Qondu tərən, uçdu sar,	Ah çəkərəm <i>ürəhdən</i> ,
<i>Ürəh</i> ki, var şüşədi	Heş kəs razi qalmadı
Sındırsalar kim yamar? (Təb.) (151, s.189). Çərxi dönmüş <i>fələhdən</i> (Təb).	

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələri üçün xarakterik *k>h* səs əvəzlənməsi Şərqi Anadolunun Erzurum, Kars, Erzincan şivələrində paralel işlənir: *yüh, pişih, erkeh, ilh, sehşen* (Olk., Han., Çav., İğ., Taş., Dam, Obr.), *cehennemniyh, kimniy* (Erzr.), *erkeh, üşelih-şələlik* odun (İğ., Tşb.), *töhdü, kehlği* (İğ., Söğ.), *sehşen-səksən* (Han., Dam., Ob.), *behlemeh-gözləmək* (Sel., Krh.), *ehmeh-əkmək* (çörək) (Ymç.), *pişih, etmeh* (Sel., Ol.), *görejih* (Çad., Kçg.), *diniyecəh* (Arpç., Aks.).

p>f. Azərbaycan dili dialektlərinin qərb qrupu, xüsusilə Qazax və Gəncə dialekti üçün xarakterik olan *p>f* əvəzlənməsi Naxçıvan qrupu şivələrinə xas cəhət deyil. Naxçıvan qrupu şivələrində *tafşırmax* sözündə təsadüf edilən bu hadisə Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində də *tafdalamax, tafşırmax, laf*, Xorasan bölgəsinin şivələrində (*tap-taf*) kimi bir neçə sözdə müşahidə olunur. (106, s.52).

Naxçıvan və Güney Azərbaycandan fərqli olaraq *p>f* əvəzlənməsi Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində çox məhdud müşahidə olunan *p>f* əvəzlənməsi və Şərqi Anadolunun Kars bölgəsinin tərəkəmə ağızları və Qaraqoyunlu şivəsi üçün xarakterik olan hadisələrdən biridir. Söz ortasında: *cefehəna, tafdı* (İğ., End., Kağ.), *şafğa* (Əğ., Taşb.), *öfdü* (Tuz., Uç.), söz sonunda: *top-tof, sevif* (İğ., End., Kağ.), *yığıf* (Kar.), *çıhardıf* (İğ., Çat.), *çekif* (Çıl., Gly.), *Onu yódúm tirtol göfdu* (176, s.351). A.B.Ercilasun Kars tərəkəmələrinin dili üçün xarakterik olan *p>f*

əvəzlənməsinin iki formada, həm söz ortası, həm də söz sonunda mövcud olduğunu göstərir (176, s.115).

İnce bele,
Su gelir ince bele,
Senek *gulfun* gırılın
Ne *minifsen* ince bele

Fonetik hadisələr. Səs keçidləri ilə yanaşı, müasir Azərbaycan dili üçün xarakterik olan səs düşümü, səs artımı, yerdəyişmə, heca düşümü, assimliyasıya, dissimlyasiya, səslərin qoşalaşması, diftonqların yaranması Naxçıvan qrupu şivələri ilə yanaşı, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün də eyni şəkildə xarakterik olan hadisələrdir.

Diftonqlar. Azərbaycan dialektlərinin qədim tarixi xüsusiyyətlərini əks etdirən fonetik hadisələrdən biri də diftonqlardır. Müasir Azərbaycan ədəbi dili üçün xarakterik olmayan diftonqlar istər çağdaş türk dillərində, istərsə də dialektlərdə ən çox müşahidə olunan fonetik xüsusiyyətlərdən biridir. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən [v, y, n] səsinin, eyni zamanda söz sonunda mövcud [v] səsinin düşməsi nəticəsində müşahidə olunan [a¹, o¹, ö¹, u¹] kimi yarımqıç alçalan diftonqlar Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir. Naxçıvan qrupu şivələrində müəyən səs düşümü ilə yanaşı, bəzi məqamlarda yönüklük və təsirlik hal şəkildə qəbul edən sözlərdə [a¹, a¹, u¹, ü¹, ö¹, o¹] kimi diftonqlar da yaranır: *do¹şan, o:uçu, yo¹şan, oxlo¹* (Un., Anq., Vəl., Vən., Kəl.) (9, s.90), *qo¹zamax, yaso¹l, qəro¹l, qırqo¹l* (Nax. Neh.), *dizu¹, başu¹, dərdü¹, yolu¹, su¹x, a:¹z, a:¹r* (Nax. Cəh.), *kösö¹, bütö¹, bö¹nnəri, hə¹sələ, tö¹bə, dö¹ran, da¹şan, a¹ç, ta¹la, üzü¹, sözü¹, gözü¹* (Nax.) Bu diftonqların paralelləri Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də qeydə alınmışdır. Güney Azərbaycanın bir qrup şivələrində diftonqların [o¹, o¹, o¹, i¹, u¹, u¹] variantlarına da rast gəlinir: *əto¹, qo¹n, so¹x* (Sun.), *ku¹şaca, əlo¹, h¹ü – ev, y¹erdə, i¹ezə, "on, yetəy¹ollr* (Xal.) (32 s.72, 78), *h¹ö¹c, əlo¹, do¹:lət, sö¹danı, o¹lad, dö¹rə, "ovler, du¹sı. Mənuçehr xanı öldürən allah bizləri lap h¹ö¹c kimi gamirər*

(60, s.100). *To^ubə toxluxdan çıxar dava yoxluxdan. Tülkü su^xlı bağa girməz* (Təb.) (151, s.159-160). *Ata-ananın o^ulad boynunda haqqı çoxdu. Bir pakın, bir də napakın du^usı müstəcəb olar* (151, s. 114, 121). *Qıl bitər dö^urəsində* (s. 30). *Seyle gərim aqibat nə^uovler* (32, s.43). Naxçıvan və Güney Azərbaycanda olduğu kimi, Şərqi Anadolu bölgəsinin də şivələrində səs düşümü və hal şəkilçilərinin əlavəsi nəticəsində [aⁱ, o^u, u^a, a^u, ö^u, 'a, 'e, 'u] kimi diftonqların yaranması müşahidə olunur. *So^unda da mahacer oludu^h* (Erzc. Cay. Kark. Bölk.) (250, s. 350).). aⁱ – ayı (Kun. Dut. Dkç.), p^uar (Kemh. Dump.), ö^unü, ö^une, go^urma, to^uğ (Ter.), bu^a – buna, o^a – ona, bo^ur – buyur, bu^ul – bunal, d^r – ağır, da^u – dağ (Erz., Kay., Pa.-Şen-Ol, Gab., İşt.). *Gelenerin ö^unü keser yaperlardı* (Ref. Gny.) (203, s. 326).

Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən diftonqları daha aktiv qoruyub saxlayan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələridir ki, bu da türk dillərinin qədim tarixi xüsusiyyəti kimi özünü göstərir. Diftonqlar Güney Azərbaycanda Sunğur (*qoun, soux, əloi*), xalac şivələrinə (*uon//on, bieş//beş, yuoriyolar//otururlar, kuoşca//bucaq, iexzarlarıya//sürgün, buora//bu-ura*), eyni zamanda Təbriz, Salmas, Sulduz, Urmiya dialektlərinə (*çöürə, oulad, söünməyh*) xas olan əsas fonetik əlamətlərdən biridir: *Çö^urə, ba^s, o^ulad*; - *Ata ananın o^ulad boynunda haqqı çoxdi* (Təb.) (151, s. 114).

Səs düşümü. Dialektlərlə ədəbi dil arasında müşahidə olunan əsas fərqli xüsusiyyətlərdən biri səs düşümü hadisəsidir. Dialekt və şivələrdə geniş yayılmış bu hadisə Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində həm saitlərin [a, ə, ı, i, u, ü], həm də samitlərin [y, l, m, d, p, s, h, n, v, t, r] düşümündə əksər hallarda paraleliyini qorusa da, bəzən bölgələrin şivə özəlliklərinə görə fərqli şəkildə müşahidə olunur. Sözün əvvəlində, ortasında və axırında müşahidə olunan səs düşümü hadisəsi bölgələrin şivə xüsusiyyətlərinə görə bəzən bir-birindən fərqli şəkildə nəzərə çarpır. Tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi

Anadolu şivələrində mövcud səs düşümü müxtəlif səsbələrdən yaranır. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən vurğunun və sözlərin birləşməsi nəticəsində baş verən səs düşümü hadisəsi, eyni zamanda II şəxs mənsubiyyət şəkilçili isimlər yiyəlik, yönlük və təsirlik hal şəkilçiləri qəbul etdiyi zamanlarda da müşahidə olunur ki, bu da hər üç bölgənin şivələri üçün xarakterikdir. Naxçıvan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində əsasən paralellərlə müşahidə olunan səs düşümündə bəzən fərqlər də özünü göstərir.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində sözlərdə və müəyyən sintaktik konstruksiyaya malik söz birləşmələrində müxtəlif səslərin düşümü və digər səslərlə əvəz olunması sözün tərkibində səslərin uzanmasını yarıdan əsas səbəblərdən biridir. Naxçıvan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində bu tip uzanma daha çox şəxs əvəzliliklərində müşahidə olunur: *mənə-mə:, mə, sənə-sə:, sə, məninki-mə: mki//mə:nki, səninki-sə:nki* (Nax.), *benimki-bənki, seninki-sənki, bana-bāa* (Erzc.) (250, s.28). Tarixi dialektoloji tədqiqatlar Güney Azərbaycan dialektlərində mövcud uzun və qoşa səslilərin bir qisminin pratürk dövründən qaldığını göstərir. Güney Azərbaycanda yaşayan, əsrlər boyu şifahi şəkildə dilini yaşatmaq məcburiyyətində qalan xalac türklərinin dilindəki *yoorqan, kööz* (göz), *qool, çoolaq* kimi sözlər fikrimizi təsdiq edir.

Azərbaycan dilində "*mən nə bilim*", "*nə edim, nə edirsən*", "*nə olar*", "*nə oldu*" Türkiyə türkcəsində "*ben ne bileyim*", "*ne edem, ne yaparsın*", "*ne ola*", "*ne oldu*" kimi söz birləşmələrində [u, ə, i, b, ğ, l, d] səslərinin düşümü [ə] səsinin uzanmasına və bir neçə sözdən ibarət bu birləşmələrin bir vurğu altında leksik vahid kimi səslənməsinə səbəb olur: *mənnə:m, nəynim, nəynirsən, nəoldu* (Nax., G.A.), *bennəm, nədem, naāparsın, nədər, nəoldu* (Erzc.) (250, s.41, 410), *Naāparsın yengemaduğun adama?* (Erz., Kek.) (203, s.41, 235). Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin də bir qisminə söz

ortası və söz sonundakı [v, ğ, y] səsinin düşməsi uzun [ō] səsinin yaranmasına səbəb olur: *dōşan, buzō, buxō, pilō, əlō* (Nax., Təb.) *Əlō pilōdan yeydir* (Təb.) *ō^ulan, ō^uşdurmaq* (Man., Al.), *āir-ağır, yālı* (Bur.), *yāmur-yağmur* (Bəl., İsp.), *şikāt-şikayət* (Ant.), *şoāl* (İsp.), *yā-yağ, āz-ağız* (İsp., Bur.). Şərqi Anadolu şivələrində ilkin uzanmaya səbəb olan [l və ğ] səsdüşümünə də təsadüf edilir: *ōmaz, ūlan*.

İlkin uzanma hadisəsi çağdaş Azərbaycan və türk dillərində mövcud olmasa da, bu xüsusiyyət hər iki bölgənin şivələrində qədim türk dilinin izlərini yaşadır. Müasir dövrdə oğuz qrupuna aid olan türkmən dilində olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Əbiverdi (*aç-aaç, ağ-aaç, qar-qaar, dar-daar, su-suu, bir-biir, duz-duuz, beş-beeş, dağ-daağ*) və Dərəgəz (*bud-bu:t, yağ-ya:ğ, qan-ka:n, baş-ba:ş, yol-yo:l*) şivələrində də uzun saitlər qorunur (32, s.40, 47).

M.Məmmədlinin qeyd etdiyi kimi, Təbriz dialektində uzun saitlər söz köklərindən [v, ğ, d, y, g, n, h] kimi samitlərdən birinin düşməsi, iki eyni cinsli və ya müxtəlif cinsli saitlərin birləşməsi nəticəsində yaranan uzun səslilər (*a: - ağa, ka:z - kağız, da: - daha, be:n - beyin, xe:r - xeyir, sö:t - söyüd*) (106, s.22) eynilə Naxçıvan qrupu şivələrində də müşahidə olunur. Çağdaş türk dilində uzun səslərin varlığından danışmaq mümkün olmasa da, əski Anadolu türkcəsi və Şərqi Anadolu şivələrində pratürk dövrünün izlərini yaşadan uzanmalar müşahidə olunur: *baā, beēl, dūme, bēnki, bōūk, gōde* (Erzc. M.Kem., Dut., Gat., Güld.). Naxçıvan qrupu şivələrində sait və ya samitlə bitən II şəxs tək mənsubiyyət şəkilçili isimlərin yiyəlik, yönlük, təsirlik halda işlənməsi nəticəsində müəyyən səslərin düşməsi ilə yaranan uzanma hadisəsi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun da müəyyən bölgələri üçün xarakterikdir.

Naxçıvan qrupu:

Yiyəlik hal *ocağı:n, üzüyu:n, dədə:n, quzu:n, dayı:n*
 Yönlük hal *ocağa:, üzüya:, dədə:, quza:, daya:*
 Təsirlik hal *ocağı:, üzüyu: dədə:, quzu:, dayı:*

Güney Azərbaycan:

Yiyəlik hal *evi:n, sənü:, sizu: (Sun.)*,

Yönlük hal *əloə (Sun.)*,

Təsirlik hal *əloi (Sun.)*,

Şərqi Anadolu:

Yiyəlik hal *bu:ran, çocu:n (Şen-Ol), ağa:n, quzu:n (Erzr.)*

Yönlük hal *be: (bana), sa: (Şen-Ol), baā, (Ars. Velb.), seen (Dut., Gökç.), been (Akt., Nor.), behen, sehen (Erzr.), bura:, bura:n, saa, saa:n, baa, gardaşa:n, evən (Erzr.)*

Təsirlik hal *baa: (Ars., Velb.), seen (Dut., Gökç.), been (Akt., Hor.), bahen, sehen (Erzr.), neve:n, (Elaz.) (177, s. 102, 153).*

Türk dilləri üçün xarakterik olan sonrakı uzanma hadisəsi Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, Güney Azərbaycan dialektlərində də ilkin uzanmaya nisbətən daha çox müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində də [m, n, y, ğ] samitlərinin düşməsi ilə müşahidə olunan sonrakı uzanma Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində həm türk sözlərində, həm də ərəb mənşəli sözlərdə özünü göstərir: *boşbö:r, ba:rıqara, bö:k, bə:t* (11, s.13-16). Naxçıvan qrupu şivələrində müxtəlif variantlarda müşahidə olunan sonrakı uzanmanın paralelləri Güney Azərbaycanda Əhərin Vənabad, Xuniyə və bir çox kəndlərində (*gedəyin - gedaan, gələyin - gəlaan*) paraleliyi ilə diqqəti cəlb edir.

Saitlərin düşümü. Naxçıvan qrupu şivələrində həm açıq, həm də qapalı [a, ı, u, ə, e, ü] saitlərinin düşümü ən çox müşahidə olunan hadisələrdən biridir. Naxçıvan qrupu şivələrində saitlərin düşümünü bir tərəfdən vurğunun, digər tərəfdən isə sözlərin birləşməsi nəticəsində baş verdiyini qeyd edən M.Şirəliyev sözün orta hecasında vurğusuz dar saitin düşməsini daha çox alınma sözlərdə baş verdiyini göstərir: *qayın+ata-qaynata, fikir+im-fikrim* (11, s.38). M.Məmmədli isə Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində saitlərin düşümünü fonetik şəraitlə əlaqələndirərək bu səs düşümlərinin müəyyən qanunauyğun-

luqlar əsasında yarandığını göstərir və bu səs düşümünü morfoloji xarakterinə görə təsnif edir: *tükanna, oğlun, qappya, hacya, qursu, özmi, harya, qeydər, görrux, qallam, dayqızı, ağzəyri, mə:mçün* (106, s.39-40). Güney Azərbaycan şivələrində bəzən sözün ikinci hecasındakı saitin düşməsi nəticəsində təkhecalı sözə çevrilən sözün birinci hecasındakı saitün uzun tələffüzünə səbəb olur. Bu hadisə Təbriz dialektində (*Bir il əvvəl sözü çörəh, so:ra toyux pilo:* olduğu kimi, Xorasan bölgəsinin şivələrində də (*qoyun<qo:yn, boyun<bo:yn, ağız<a:ğz, qarın<qa:rn*) geniş yayılmış hadisələrdəndir (32, s.47-48).

Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolu şivələrində də saitlərin düşümü aktiv müşahidə olunur. Ahmet Bican Ercilasun Kars azərbaycanlıları və tərəkmələrinin dili üçün xarakterik olan bu hadisənin vurğu və orta heca ilə bağlı olduğunu göstərir: *birmiz-birimiz, mahle-mahalle, yanna-yanına, gelinni-gelinini, canni-canıni* (İğ., Söğ., Çıl., Mer., Gül., Arpç., Akç.).

[a] *səsinin düşümü*: *orda, burda, harda* (Nax., Təb., Sal.), *şurdan, sāt, yarāllar, amcōğlu, azlur*, (Erzc.).

[i] *səsinin düşümü*: *qayın+ata-qaynata, dayqızı* (Nax.), *hacağa, dayoğlu* (Təb.), *qeydər, qapın* (Sal.), *canrı* (Çıl., Glz.), *azlur, şurdan, amcōğlu* (Erzc.), *yatağını* (İğ., Söğ.), *dışarda, adamımız, aşağada* (Kem., Ref.), *yaralları* (Kmh., Dğb.), *sılıh-ıslık, sımarla-ısmarla* (Erzr.), *aşlama* (Kar.).

[i] *səsinin düşümü*: *səlqə, paprus, səhnə, səlmə, əmqızı, dizi:n* (Nax.), *ələ:, dilə: çibə:n, məəm, geesən* (Sal.), *yerin* (Təb), *qārn, āğz, bōyn* (Hök., Coğ.) eylese-öyle isə (Erzr.), *haqqət* (İlç., Arm.), *eyce* (Han., Dam.), *kelme, hamle, müsədə* (İğ., Tşb., Söğ.), *enne, birmiz, kemmiz, emoğlu, neē* (Çıl., Mer.), *ey, say* (Kar.), *Alosman, həzne* (Erzr.), *neyse, dər* (Göl., Bğt.), *əyyük, eşgere, dakge* (İlç.), *yimbeş, vazfe* (Kmh., Dğb., Özd.), *hamle, vardatını, enne* (Kar.).

[ü] *səsinin düşümü*: *məllin, gözün, üzünə* (Nax., Təb.), *gözən* (Sal.), *neyçün* (Erzr.), *māmile, məyine* (Erzc.).

[ə] *səsinin düşümü*: *nola, nōldu* (Nax.), *cəryan, şəhrdə, noldi nəmnə, neynirəm, necoldi* (Sal.), *dinnir* –dinləyir (Göl., Bğt.), *aşuraşi-aşure aşı, noldu, çingen-çingənə* (Erzr.), *nədem* (Kem), *mehle* (İğ., Söğ.).

[u] *səsinin düşümü*: *oon, mīn//bīn* –bunun, *oğlun, yolun, topnu* (Nax., Təb.), *bōyn* (Hök., Coğ., Xii.) (32, s.47), *bōyna, omzunda* (Erzc.).

Şərqi Anadolu şivələrində bəzi məqamlarda söz sonunda da saitlərin düşümü müşahidə olunur: *dey-diyə, ey-eyi, elbiseñ-elbiseni* (Kar.).

a) *Samitlərin düşümü*. Türk dilləri üçün xarakterik olan qədim fonetik hadisələrdən biri də sözün əvvəlində, ortasında və sonunda mövcud [r, d, t, n, m, p, l, s, ş, v, y, h, x, k, q] kimi samitlərin düşümüdür ki, bu hadisə eynilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralellərlə müşahidə olunan xarakterik cəhətdir: *Naxçıvan qrupu*: *Usup, dilmaş, ama, atmuş, pənil, təfil, təsil, qəçi, günuz, balış. Güney Azərbaycan*. Güney Azərbaycanın Sunğur şivələrində şəxs əvəzləklərinin və çıxışlıq hal şəkilçisinin son səsi [n] düşür: *evdən<ivdə, mən<mə:, sən<sə:, sənin<sənu, onun<onu, sizin<sizu, onların<ularu, sənsən<sənsə, sizsiniz<sizsiz, onlardular<ulrdülə* (32, s. 65), *kət, tarı, məçid, saba, olad, tarı, alladı, pilō, dōlāt, məçit, döt, qut, qutar, yatidilā, qıx, deyi, duru, yua, yeer, tōux, qo, bālir, deyi, beke, ossun, sōra, gə, ras, yō* (Sal.) (188, s.157-161). *Ata dos kimi baxmalı, düşmən kimi minməli. Bir parakdan ötür məçidin qapısını bağlamazlar* (151, s.114-121). *Quçanda Məşhəd bazarung başunda dükkənım ba (var)* (32, s. 62).

Aran dolu milçəh *olu*,
Dağlar dolu çiçəh *olu*,
Yatıb doyar, göyçəh *olu*
Laylay balam, a laylay
(151, s. 17).

Mərd sözi sözdən *ali*,
At qaçar parlar *nali*,
Mahir ovçu ovlaqda,
Nişani gözdən *ali*
(Təb., Yek) (151, s. 173).

Şərqi Anadolu. *kōnek – koynək (M.), künar – künar, küncü-küncüt, kāt (ğı), sāna, bōğçaya, beşe -beşiya (Svr.), Sağına, soluna nōbetçi diken, Sāna, soluna bakar (Urf.). Eyri Eħmedi eyri ōvada başladıla, Çepgenini çim dalına asdıla, üş qardaşı bı arada kesdıle (kesdıle, delle, vedi, dos, bi, basdıla, sōra (Safr.).*

Səs artımı. Həm saıtlərdə, həm də samıtlərdə müşahidə olunan səs artımı hadisəsi hər üç bölgədə paralel müşahidə olunan xarakterik fonetik əlamətdir.

Saıtlərin artımı. Naxçıvan, Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu şivələrində saıtlərin artımında bir çox hallarda paralellik müşahidə olunsada, bəzən saıt artımında bu bölgələrə görə bir-birindən tam fərqli cəhətlər ortaya çıxır. Saıtlərin artımında müşahidə olunan bu fərqlərin bir qismi tarixi etnolinqvistik, bir qismi isə ekstralinqvistik amillərin nəticəsi kimi ortaya çıxır. Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də söz əvvəlində və ortasında müşahidə olunan [i], [u] səs artımı əsasən alınma sözlərdə özünü göstərir. Hər üç bölgənin şivələrində əsasən iki formada 1. söz başlanğıcında [st], [sp], [şk] səs birləşmələri və 2. [r] və [v] səslərindən sonra mövcud olan səs artımı bəzən qoşa kar samıtlərdən birinin cingiltişməsinə səbəb olur.

Naxçıvan qrupu şivələrində: *irədd, isdəkan, usdul, irahaddıx, isdəj, işqaf, isdənsiya, irəşid* (Nax., Cul., Ord., Şah.).

Güney Azərbaycan şivələrində: *irəfdar* (Təb.), *iyalinçe, iyaxci* (Əbv.), *irazı* (Sal.). **Şərqi Anadolu şivələrində:** *irəhməd* (Elaz.), *isdasıyon, isdol, isgele, qulup, qamıyon* (Erz.).

Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən alınma sözlərdə söz ortasında müşahidə olunan və türk dilləri üçün xarakterik olan ahəngi təmin edən hadisə kimi [i] saıtının artımı *nəfit, elim, litir, metir, irədd< rədd-iz, irəng, kəlimə-kəlmə* kimi sözlərdə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektləri ilə paralellik təşkil edir. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən alınma sözlərdə sözün müxtəlif yerlərində daha çox müşahidə olunan [i, u, ə, ı,

ü] kimi saıtlərin artımı həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunur.

Söz önündə: [i] səsinin artımı *isdəkan, işqaf, ilazım, usdul, işəmbə, irəfdar*, (Nax., G.A.) [ü] saıtının artımı: *ülüzgar< rüzgar*.

Bu dağlar Keremi dağlar,
Gülün yoħı ki, derem dağlar,
Ülüzgar bele esse
Üregim verem bağlar (Der.) (193, s. 53).

Hər üç bölgənin şivələrində [r] səsi ilə başlayan söz önündə daha çox müşahidə olunan [i], [ü] və [u] səsləridir ki, bu səs artımı ilə müşahidə olunan leksik vahidlər Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni səs artımı ilə fonosemantik paralelliyini qorumaqdadır.

Azərbaycan ədəbi dilində	Naxçıvan (Şah., Şər., Ord.)	Güney Azərbaycan (Təb., Mər., Şər., Kən., Əlm)	Şərqi Anadolu (Kar., Erz., İğ., Sög., Bur., Bal., İsp.)
Ruh	Uruf	uruf	uruf
rum	urum	urum	urum
rus	urus	urus	urus
Rüfət	Ürfət	Ürfət	Ürfət
rüzgar	ürüzgar	ürüzgar//ürüzgar	ürüzgar//ülüzgar
rast	iras	iras//irəs	iras
rəng	irəng	irəng	ireng
rəm	irəm	irəm	irem
reyhan	ireyhan	irəyhan	ireyhan
rahat	irahat	irahat	irahat
Rəhim	İrəhim	İrəhim	İrəhem
Rza	İrza	İrza	irza
Rəna	İranə	İranə	-----
Rəşid	İrəşid	İrəşid	İrəşid
Rübabə	İrbaba	İrbaba	-----
razı	irazı	irazı	İrazı
rəf	irəf	irəf	İraf
Rüşti	Ürüşti	Ürüşti	Ürüşti

Bəzən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində söz ortasında Naxçıvan qrupu şivələrində rast gəlinməyən səs

artımları da müşahidə olunur: *Bilici olmasaydı İsfəhanda darıgə olmazdı* (Təb.) (151, s.119). Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında müşahidə olunan səs artımı bəzən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində müəyyən keçid səslərlə müşahidə olunur: *pılan* (Nax.), *pulan* (Kar.).

Samitlərin artımı. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində saitlərə nisbətən samitlərin artımı daha çox müşahidə olunur. Hər üç bölgədə həm söz əvvəlində [y, h], həm söz ortasında [y, h, n, m, q, v], həm də söz sonunda [n, η, m, g] səs artımı ən çox müşahidə olunan hadisələrdir. Naxçıvan qrupu şivələrində söz əvvəlində (*yeniş, yenmək, yallat, yallah* – (Cul., Ord., Şah., Diz., Səl., Nax.) *haçar, həlbət, hasand, hindi, haquşqa, həylə* (Keç., Cam., Kır., Mil., Kül., Səl.) və söz ortasında (*donquz, camahat, sahat* (Bab., Qıv., En., Şt.), *cəmähət* (Mil.) artırılan [y, h, q, n] səsləri Güney Azərbaycan (*qısqa-qısa, bürgə-birə, gizlin, Ölümlə xəbəri gizlin qalmaz* (Təb.), *haççı, yangı, yüng, oning, üç, yılan*, (Quç., Dər.), *yıraq, yiplik, tıvıuşqan, qazqan, quruq, kürgək, qısq, yekgə* (Xal.) (32, s.71) və Şərqi Anadolu şivələrində (*Hündi, men gezerem seni tapınca* (Duz.), (*hindi, helbet, hağil, haraa, gartan – qədər, çünküm, belkem, yendi* (Kar.) (176, s. 140-141) *fakgir* (Ah.), *dokuzan* (Duz.), *diva* (Sf.), *ehdiqat* (Ter.), *həbbət* (194, s. 118, 137, 235-238, 268) paraleliyini qorusa da, bu tip səs artımları bir çox hallarda fərqli şəkildə müşahidə olunur.

Naxçıvan qrupu şivələrində söz əvvəlində müəyyən qrup sözlərdə mövcud [h, y] səs artımı (*haçar, hasand, hindi, həlbət, yeniş, yallat*) Güney Azərbaycanın xalac və Çəğəndən şivələrində saitlə başlanan sözlərin demək olar ki, əksəriyyətində müşahidə olunur: *haz, hağac, hüzüm, hocaq, hətək, histi, hadaq, hardı, yid, yiplik, yiti, yıraq* (Xal.) (32, s.71).

Hər üç bölgənin şivələrində söz əvvəlində müşahidə olunan [h] və [y] səs artımı Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən, Güney Azərbaycan (*haççı* (Dər), *yüç, yüzüm, yilik, yüz., yil, yit*,

yılan (Dər. Qoc. Şir.) və Şərqi Anadolu şivələrində daha aktiv nəzərə çarpır: *hateş* (Muğ., Uş.), *həlbəttə* (Naz.), *hala, hindi* (Bal.), *höküz* (Elaz.), *yıl* (Bur.), *yırax* (Af., Az.). [h] səs artımı Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində yönlük halda işlənən şəxs əvəzliliklərində söz ortasında müşahidə olunur: *sana-sahan, bana,-bahan* (Elaz.) (177, s.102), *yalo, yenmek* (Ter.), *yitirmek* (Er.). Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında müşahidə olunan [g, q] səs artımı eyni şəkildə Güney Azərbaycan xalaclarının dilində mühafizə olunur: *donquz, gedərgi, qalarqı, köçərgi, calqax-calax* (Nax., Cul., Şah., Şər.), *sıçqan, donquz, qazqan, yekgə, qısqa, quruq* (Xal.) (32, s.71), *yengi* (V.), *yokguş* (M.). Naxçıvan qrupu şivələrində söz ortasında bir qədər məhdud görünən [n] səs artımı (*zirəng, təlxəng*) söz sonunda daha aktivdir: *dəfən, safayın, ötrün*. Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində (*barım, belkem* (Ay.), *defen* (Kar.) müxtəlif nitq hissələrində söz sonunda [n], [y] və [m] artımı Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, geniş yayılmış hadisələrdədir: *yoxsm, bəlkəm, həyəm, dəfəm, safayın/satayım, ötrün, çünküm, qabaxcan, getdiyhcən, batıncan, görüncən, gəlincən, həylə/hələm* (Nax., Əy., Kəl., Bab., Xan., Cəh., Un.), *kerem* (Erzc.), *illam, keşgem, sankim, yohsam* (Elaz.) *hayla, hələm, bəlkəm* (G.A-Mər., Təb., Mər., Kül.). *Aynaya necə baxarsan həylə görərsən* (Təb.) Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində bəzən [l] səs artımı da müşahidə olunur: *Dəvə ot yeyəndə yünün uzaldar* (60, s.122-132). Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq, Güney Azərbaycan xalac şivəsində prototürkçənin izlərini yaşadan və müasir mərhələdə səs artımı kimi qeyd olunan [h] [q] və [g] səsləri müşahidə olunur: *sıçqan, qazqan, yekgə, qudruq, qısqa, kürgək, hardı – ayrı*.

Hər üç bölgənin şivələrində paralel müşahidə olunan səs artımı bir çox leksik vahidlərlə yanaşı, "ki" (*kın, kin*) ədatı və "kimi, ilə" (*kimin, ilən*) qoşmalarında da müşahidə olunur. Bir çox məqamlarda səs artımı ilə müşahidə olunan *ilə* qoşmasının ahəngə uyğun *innən/ynan/ynan/ynun/yünən* şəkilçiləşmiş

formlarına rast gəlinir ki, bu xüsusiyyət Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni şəkildə aktiviyyətini qoruyur: *çözünən, işiynən, baxışınan, gözüynən, atiyənən, yağınan*.

Naxçıvan qrupu: *Hərə öz dərdiyənən-səriynən əlləşirdi. Düşman sözüynən ocağını söndürəninin ocağı bi də ynmaz. Bu dünya mülkinə diqqətilən bax, Zəmanın gərdişi dəgil oynucax* (151, s.218).

Güney Azərbaycan: *Özgülərin iştəsiynən xürəh yemək olmaz. Öz ipinnən quyuya düşmə.* (Təb.)

Şərqi Anadolu: *Suyini çekdihdən sonra yağınan gizerur, alursan geri* (Erzc., Ter., Gök.) (250, s. 366)

"Kimi, ilə" qoşmalarında müşahidə olunan [n] səs artımı hər üç bölgə üçün paralelliyini qorusa da, bəzi hallarda bu səs artımı Naxçıvan və Güney Azərbaycanda fərqli şəkildə müşahidə olunur: *Adada qurd azdı, biri də gəmilən gəldi* (147, s.108). Təbriz dialektində ilə qoşmasındakı [n] səs artımı, Naxçıvan qrupu şivələrində *gəmiynən* şəklində daha bir səs [y] əlavəsi ilə müşahidə olunur. "Kimi, ilə" qoşmalarında müşahidə olunan [n] səs artımı Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir: *Süzer olur sezme yoğurt kimin* (Çay., Kar.). *On bes dene babayigit sizler kimin* (Ter., Gök.).

Dərya dolu ləl ilən	Dodağı qeymax kimin,
Balam oynar gül ilən	Bala qatmağım gəli,
Aləmə can bağışlar	Zənəxdan portağal kimin
Məni saxlar dil ilən.	Kəsib yemağım gəli (Təb.) (151, s.12)

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunan [v, r, m, n] və çox nadir müşahidə olunan [q] və [ŋ] səs artımı da diqqəti cəlb edən maraqlı hadisələrdəndir: *dua - duva, sual - suval, yoxsam, balkə-balkəm, görə-görəm qədar -qərtəm/xərtəm/ğərtəm/gartan*, (Nax., Təb., İğ., Erc., Kars.). *Boş süfrəyə nə duva* (Təb.).

Assimilyasiya. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində daha çox müşahidə olunan və hər üç bölgədə öz paralelliyini qoruyan fonetik hadisələrdən biri də assimilyasiyadır. Təsir gücünə və istiqamətinə görə assimilyasiyanın bütün növləri hər üç bölgədə eyni dərəcədə müşahidə olunsada, bəzi hallarda bölgələrə görə assimilyasiyanın bir-birindən fərqli formaları da müşahidə olunur. Naxçıvan qrupu şivələrində qeydə alınmış *lr>rr, nl>nn, nd>nn, zl>zz, zd>zz, dl>dd, sl>ss, st>ss, sd>ss, mb>mm* səs uyumu Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə tam şəkildə paralelliyini qoruduğu kimi, bəzən Naxçıvan qrupu şivələrinin tədqiqində göstərilməyən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində qeydə alınmış səs uymlarının da fərqli formaları müşahidə olunur. Müqayisə zamanı Şərqi Anadolu şivələrində bəzən assimilyasiyanın Naxçıvan qrupu şivələrindən tam fərqli fonovariantları da ortaya çıxır. Bu baxımdan Şərqi Anadolunun Elazığ (*ps>pp* (*heppi*), *nr>nn* (*sonna*) (177, s. 90) və Kars bölgələrinin (*mv>mm* - *üzüm merin, şiirim mar, çy-çç üç yüz— üç çüz* (176, s. 71) şivələrini xüsusi qeyd etmək lazımdır.

Tam irəli assimilyasiya. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *rl>rr, nl>nn, nd>nn, zl>zz, zd>zz, dl>dd, st>ss, sd>ss, mb>mn* tam irəli assimilyasiya Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də geniş yayılmış hadisələrdir.

rl>rr. Naxçıvan qrupu şivələrində *cındırri, ciyərrri* (*casur, igid, cəpərri, fərri, korrux, dodurrux, ciyərrri, kirri, havırri, şıppırri, xurri, təpərri, lilparrı* (*bulaq*), *şatırri, qoturru, tapqırri, sitarrı* (*tərbitəli*), *karrı, kəsərri* (Nax., Bən, Ord., Cul, Şər., Cam., Ərz.), *kəsərri, üzərrix, arrı, abırri* (Əz., Məz., Tırk., Kol, Qab.) kimi bir çox sözlərdə müşahidə olunan *rl>rr* hadisəsi Güney Azərbaycanın Qaradağ, Mərənd, Təbriz, Urmiyə, Xoca, Salmas, Sulduz (Nəğədey) şivələrində (*yerrər, tufarrar, ağırrıyıp, tərri, fikirrəşər, ziyankarrıx* (Təb., Xoc., Cul., Urm.) olduğu kimi işlənəkdədir. Bu hadisə Şərqi Anadolunun Elazığ (*tollamışlardır, gidallardı, yapallar, söladıllar, dellər,*

obilleri, *gurullanma*) (177, s.91), Kars və Arpaçay (*tarra, nezarrih, heyirri, hazırradı, çeperrər, çadırırrar, cındırrı, esgerrik, tacırrığa, ayarradı*). (176, s.127) şivələrində də aktiv müşahidə olunan hadisələrdən biridir. *Fikirri goşlumuş tağayır vəhdi, Eserri serimin duman günüdü* (Der.) (194, s. 37).

nl>nn. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan *nl>nn* forması (*avadannix, aydinnix, yavannix, şinnix, qarannix, bannamax, qannısı, dünənnəri* (Nax., Xan., Qıv., Əz., Məz, Bən., Tır., Keç.) (11, s.61), *unnux* (Cəh., Bad.), *çinnəməx-qayda* ilə düzmək, *çinni-büzməli, bozannamax//bozarannamax-hirsələ* danışan, *burunnamax-yola verməmək, istəməmək, sapqınnamax-oğurlamaq* (Nax.), *gövənnik-çəmənlik* (Neh.), eyni ilə Güney Azərbaycan (*boyunnux, şinnix, qarannux, annadı; Şahın qızı üz tutur tikançı qızına, deyir ki, sən böyünnüğü oğırması*) (151, s.261) və Şərqi Anadolu (*yannış, annadım, gannı, yannıç, düğünner* (Elaz.), *binnar, sıçannar, günner, zamannar* (Arpç.), *yannış, çimennik, gelinne, ekinneri* (Kars), *annatmak, enna* – *anladı, deliqanni, qunnuk, cannarı, garannuh, bunnar* (Çay, Kark., Kem., Başp.) *bunnar*, (Erzc.) şivələri üçün də xarakterikdir. *Dumannı dağlarında üç ay yatdux* (Ref., Alt.). *Onner heş gelmedilər yanima* (Kem., Doğ., Ker.). *Ben de ona annadırım* (Erzc.-Ter., Çdk.) (250, s.369). A.Buran Elazığ bölgəsinin şivələrində aktiv müşahidə olunan *nl>nn* hadisəsinin yaranmasını sonu [n] səsi ilə bitən sözlərə [l] ilə başlayan şəkilçilərin (-*lar//lər, -la//lə, -lı//li, -lik//lik*) əlavəsi ilə əlaqələndirir (177, s. 90).

nd>nn. Naxçıvan qrupu şivələrində əsasən sözlərə əlavə olunan çıxışlıq hal şəkilçilərində müşahidə olunan *nd>nn* hadisəsi (*paldununnan, şıppırrınnan, kədosunnan, innən* (Nax., Şah., Rem., Kül., Keç., Bən., Cul., Bab., Kəng.) Güney Azərbaycan şivələrində daha çox müşahidə olunan hadisədir: *munnan, əlimnən, üstünnən, yolunnan*) (Sal.), *günnüz, inni, yannırmağ, yaxunni* (188, s.64), *Dilinnən bir kağız ver, Görüm nə vaxt gələrsən* (Urm.). *Dəvə kininnən ağzı kəflənər* (151,

s.132) (Təb.). Naxçıvan və Güney Azərbaycanda (*Damnə damə damımız, Yaxunni eyvanımız* (Təb.)) mövcud bu dil faktı Şərqi Anadolu şivələrində də aktiv müşahidə olunur: *efennim, babasınnan, şirinnen* (Elaz.), *köşesinnen, tümünnen, derdinnen, xasınnan* (Erzinc.), *gözünnen, sözünnən, işinnen* (Kars). Lakin Naxçıvan qrupu şivələrində fərqli olaraq, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində *nd>nn* hadisəsi sadəcə söz kölərinə artırılan şəkilçilərdə deyil, birbaşa söz köklərinin özündə də müşahidə olunur: *günnüz, inni, efennim*.

Azərbaycan dilinin bütün dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan (*cəhrəsinnən, umacınnan, çelvərisinnən (ocaq), havırınnan, küfləsinnən*), eləcə də Güney Azərbaycan (*bunna, munnan, acınnan, tezedennen* (Sal.), *əlimnən, sözünnən, gözünnən* (Təb., Ur., Xoc., Mər.) və Şərqi Anadolu (*üreyimnən, elunnen, dilinnən* (Van., İğ., Kar., Erz.) şivələrində [n] səsi ilə bitən sözlərə çıxışlıq hal – *dan²* şəkilçisi əlavə edildikdə şəkilçinin birinci səsi [n] səsinə keçid alır: *sözünnən, baxışınnan, evinnən, dünənnən, dağınnan, daşınnan, torpağınnan, üzünnən, bayrağınnan, dərdi-sərinən, varriğınan, səsinən* (Nax. Cul., Şər., Neh., Ord., Kır.).

zl>zz. Naxçıvan qrupu şivələrində [z] səsi ilə bitən sözlərə –*lar//lər* şəkilçisi əlavə olunduqda assimilyasiya nəticəsində bu şəkilçi iki formada (*zz>zd*) –*zar//zər* və –*dar//dər* şəklinə keçid alır: *zızzar, gözzüyyür, təmizzüyyür, qalxozzar, ulduzzar* (Max., Keç., Neh., Səl., K.Şah., Qıv., Tır., Bən., Sal). Assimilyasiya nəticəsində –*zar//zər* şəklinə keçid alan *zl>zz* hadisəsi Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində (*kərizzər, şirbəzzər-yaltaqlar, xoruzzar, məvəzzər-xəstələr, hələmizzər-qorxaqlar* (176, s. 65) və Şərqi Anadolu şivələrində də təsadüf olunur: *duzzucalı* (Kar., İğ., Tşb.).

zd>zz. Hadisəsi Naxçıvan, Güney Azərbaycanın Təbriz, Urmiya, Xoca və Şərqi Anadolunun Kars, Erzurum şivələrində

əksər hallarda eyni sözlərdə paralel müşahidə olunur: *tezzən, payızza, gözzən, bizzən, gözzər*.

dl>dd. Naxçıvan qrupu şivələrində (*quriddu, arvaddı, dərdi*, mövcud *dl>dd* hadisəsi Güney Azərbaycan (*daddı, addı-sannı* (Miy., Mər., Xoc.) və Şərqi Anadolu şivələrində də eynilə müşahidə olunur: *armuddu, gətdi, kürddər* (Kar.).

st>ss. ts>ss. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *st>ss* hadisəsi (*yassı, tüssü, Bəssi, yassı, xəssə, issi, yassıx, qəssə unussun, qurussun, yarıssın, ərissin, çürüssün* (Neh. Nax. Cəh.) (11, s. 62), eynilə Güney Azərbaycan (*isti – isse, üstündə-issində*) (Əbiv), *yastı-yəssi, tüssü, gəssə, issi, yassı, xəssə, issəkan, yassıx, bossan* (Sun.) (32, s. 41-63) və Şərqi Anadolu (*essizətsiz, esse-etsə, gəssəm-gətsəm, yassı-yastı* (Erzr.), üssündə (Elaz.) şivələrində də nəzərə çarpır.

Yarımqıq irəli assimilyasiya. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan tam irəli assimilyasiya kimi yarımqıq irəli *şl>şd, zl>zd, tl>td, sl>sd, şl>şd, pm>pb tam geri rl>ll, zç>çç, şç>çç, t>ss, zs>ss, ls>ss, hk>kk, nl>ll, ns>ss* və yarımqıq geri *nb>mb* assimilyasiya da Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel müşahidə olunan hadisərdəndir.

şl>şd. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan *sl>şd* hadisəsi *başdıx, işdəməx, qışdax, başdıyır, daşdar, quşdar, daşdı* (Nax.), Güney Azərbaycan (*daşdıx, quşdar, yaşdı* (Təb.) və Şərqi Anadolu da (*başdıx, daşdar, quşdar, işder bağışdadı* (Kar.) bəzi şivələri üçün də səciyyəvidir (176, s.129).

zl>zd. Naxçıvan qrupu şivələri üçün xarakterik olan *zl>zd* hadisəsi (çözdəməx-uzatmaq, *qızdar, gözdər, ulduzdar, gizdənmək, izdər, sazdar*) Güney Azərbaycan (*yazdıx, gözdüx, dizdix*) və Şərqi Anadolu (*bizder, gözdü, gözder sözdü, qızdar, gizdəndi gözdeginen* (Kar.) şivələrində paralelliyini qoruyur.

Göydə *ulduzdar*,
Şaxdalı *buzdar*,
Cahazsız *qızdar*
Bu balama qurban (Təb.).

Dağdakı *atdar*,
Quyruğun *qaidar*
Gözəl *arvatdar*
Bu balama qurban (Mər.).

sl>sd. Hər üç bölgənin şivələrində paralel müşahidə olunan *sl>sd* hadisəsi də eynilə (*urusdar, yasdı, bəsdər, səsdər*), Güney Azərbaycan (*səsdı, həvəsdi*) və Şərqi Anadolu (*besder, rusdar, sesdendi, asdan*) (Aqrç.).

pm>pb. Naxçıvan qrupu şivələrində müşahidə olunan bu hadisə eyni sözlərdə həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolunun Kars yörəsində Azərbaycan və tərəkəmə şivələrində paralel şəkildə işlənir: *yapba, qapba, tapbax, səpbəx*¹ (176, s. 66).

Tam geri assimilyasiya. rl>ll; Naxçıvan qrupu şivələrində daha çox üçüncü şəxsin cəmində *gələllər, görəllər, deyəllər, süzəllər, yazəllər, tıxəllər, baxəllər, yıxəllər, düzəllər, dəyəllər, gəzəllər, şüzəllər, gəzəllər, asəllər, düzəllər, yazəllər, baxəllər, görəllər* kimi feillərdə müşahidə olunan *rl>ll* forması Güney Azərbaycan (*gidəllər, görəllər, baxəllər, qaçəllər, susəllər, pusəllər, yıxəllər, büzəllər, düşəllər* Təb., Xoy., Zən., Yek., Mar., Urm., Ərd.) və Şərqi Anadolu şivələrində də eyni ilə paralelliyini qoruyur: *alillər, edüllər* (Erzr.) (203, s.209), *demillər, alıllardı, verillər, atəllər* gösderillr (Kar.) (176, s.127).

rl>ll. Naxçıvan qrupu. *Gedəllər, görəllər, süzəllər, üzəllər, sivişəllər, zivəllər. Güney Azərbaycan. yazəllə, kəsəllə, gedəllə* (Sal.) **Şərqi Anadolu.** *şəkəllı, yuvəllə, aqullar, goməllə, yəllı, yapəllə* (Erzc.)

Yaylannı etrafını daşdan hörellər
Gurtdar gəlersə yolda görellər
Gava gava çoh uzağa gedəllər
Min düşman olsa batmaz bir ite (Dms.) (194, s.139).

Güney Azərbaycan: *oynəllər, görəllər, alıllər, gələllər, gələllər, əkillər, baxıllər, danışillər; Ağacı səmtinə yıxəllər. Məclisdə oturannar çox fikirləşillər, ancax tapə bilməllər* (Təb.) (151, s.265). **Şərqi Anadolu:** *şəkəllı, yuvəllə, oynəllər, gəməllər* (Kem., Kard.,), *asgəllər, ezəllər, aqladullər* (İlç., Arm.), *yəllı, yapəllər, alıllər* (Kem., Çald.,) (Erzc.) (250, s.117).

nm>mm. Naxçıvan qrupu: *görümməz, dommadı, dimməz, yammaz, tərəmməz, simmdi, dolammaz. Güney Azərbaycan:* *çömmədi, dimmağınan, sömməz (Təm, Mər., Ur.), dimmədi, yammadı (Sal.). Şərqi Anadolu:* *yamma, bağlammax, gidemmez (Erzr.)*

tç>çç; tc>cc. Naxçıvan və Güney Azərbaycan. *gözəççi, nöhbəcci, kəççi, söhbəççil, sənəççi, cüççü. Şərqi Anadolu.* *hizmecci, sücci (Erzr.), haçça (Elaz.)*

tl>td. Naxçıvan (*atdanmax, arvatdar, xortdar*) və Güney Azərbaycan (*kiliudər, çarqatdar, bulutdar, hacatdar*) şivələri üçün xarakterik olan *tl>td* hadisəsi eynilə Şərqi Anadolu şivələrinə də aiddir. A.B.Ercilasun bu hadisənin Kars bölgəsinin şivələrində artıq bir qaydaya çevrilməsinin əsas səbəbini [l] səsi ilə başlayan bütün şəkildə [t] ilə bitən sözlərdən sonra *l>d* dəyişməsi nəticəsində ortaya çıxdığını göstərir (176, s.128). **Güney Azərbaycan:** *atdara, itdərə, qızdara, sözdərə, xorddax.* *Göyde ulduzdar, Şaxdalı buzdar, Cahazsız qızdar, Bu balama qurban, Kişnəyəndə atdar, sonsuz arvatdar bu balama qurban (Təb.), atdaş, ətdi, buluddu (Təb. Yek. Sul.), bitdər, sürütdə, rahatdaş, çatdar (Sal.) Şərqi Anadolu:* *kürtədar, hortdaş, otdar, armutdu, çatdar, qatdı, kiudemiş, memlekətdər, söyütdü (Kar., Arp., İğ., Taş., Kark., Gil.). Tökeller çobannar südü idere, Giyameide qoyun vermezder yaddara. Gurtard gələrse yolda gözeller, Üseyinin sözderi dedim men yazdım (193, s. 138-139).*

zs>ss. Naxçıvan: *gəlməssə, yassın, possun, çössün, assın, sassın, sössüz. Güney Azərbaycan:* *Görməssə, gedməssə, oxumassa, olmassa, gəlməssək, çalmassax. Şərqi Anadolu:* *bissiz, assız, gössüz, götürməsse, olmassa, gəlməssək, çalmassah (Erzr., Ref., Kas., Kem., Kab., Arpç.).*

ts>ss; st>ss; Naxçıvan qrupu. *tüssü, yassı, əssiz, essə. Güney Azərbaycan.* *oxussam, yassam, essəm (Təb.), issi, tüssün, tussunar, gessin (Sal.). Şərqi Anadolu.* *tüssüle, essiz, esse, gessəm (Erzr.).*

Yarımçıq geri assimilyasiya. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində *mimbər, ombir, tapbıx* (Nax., Təb., Sal.) kimi sözlərdə bir qədər məhdud rast gəlinən yarımçıq geri assimilyasiya *nb>mb; pm>pb* hadisəsi) Şərqi Anadolu şivələrində də eyni şəkildə müşahidə olunur: (*İstambul, sümbül, ombir//umbir, ombeş, qapbaca, yapba, cambaz, gambur (Erzr.) (203, s.212).* Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində əsasən eyni leksik vahidlərdə paralel müşahidə olunan *vm>mm* hadisəsinə də təsadüf edilir: *emmizə>evimizə.*

Dissimilyasiya. Dialektlər üçün xarakterik olan hadisələrdən biri də dissimilyasiya hadisəsidir. Müqayisəli tədqiqatlar *r>l, q>k, d>ş, t >d, d>j, ml>mn, ml>mn* dissimilyasiya hadisəsinin Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində müxtəlif nisbətdə paralel müşahidə olunduğunu göstərir: *kətdər, səqəş, səqəş, ağaşdar, güjdü, durumnarı, isimnəri (Nax.) zərəş, qurtal, qərəş; Boyaxçı öz səqəşini boyamağa acizdir (Təb.), bafasız, bil kere, garal, murdal, tekral, hambal, zərəş, pötürəş, dutdu (Kar.), ayakğabı, bakğal, gösder, posda, tekral, gararmak. Fəhat geriden haber aldıh ki tekral bi daha Rus hücum edir (Erzc.) (250, s.122, 368), ülişger, filcan, laylon; Elin atasın, altun dutasın (177, s. 93-203) (Elaz.).*

Yerdəyişmə. Naxçıvan qrupu şivələrində daha çox samit səslərdə müşahidə olunan *ğr – rğ (arğı, dorğu, dorğa), ğy – yğ vr – rv (qırvax), rv – vr (kivrə, darvaza, şovra), lv – vl (şavlar, halva), ml– lm (yelmix), br – rb (irvahım, kürbə), bl – lb, lf – fl, fl – lf, rh – hr, rn – nr, ny – yn, nm – mn, dy – yd, hv– vh, xv – vx, qç – çq, qz – zq, kc– ck, kp – pk, mf – fm, ru – ur* yerdəyişmə hadisəsi həm Güney Azərbaycan, həm də Şərqi Anadolu şivələrində də aktivliyi ilə diqqəti cəlb edir: *orğu, dorğu, qırvax (Nax., Ord., Max., Şər., Şah.), kivrə, şovra, dirmix, havla (Nax., Ord., Şah., Cam., Axt., Kır.), yaprax, toprax, surfa/sırfa, görsədir, miyağat, (G.A), Buğda görsədir, arpa satır (151, s.125).* Güney Azərbaycanın Sərdəri bölgəsində də səslərin yerdəyişməsi eyni şəkildə müşahidə olunur:

Təbriz – Tərbiz, *torpaq* – *toprax* və s. Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində olduğu kimi, Şərqi Anadolunun Kars bölgəsinin şivələrində *br>rb*, *pr>rp*, *gr>rg*, *ğr>rğ* səslərinin paralel yerdəyişməsi daha çox müşahidə olunursa (*derbeşmeh*, *kirpit*, *dorğu*, *arğu*, *irbət* (Kar.) (176, s.141). Erzincan bölgəsinin şivələrində isə bəzən *br>rb*, *fr>rf*, *hr>rh*, *kr>hr>rh*, *lv>vl*, *ml>lm*, *mr>rm*, *nr>rn*, *nh>hn*, *rv>vr*, *şk>şh>hş*, *vr>rv* kimi səslərin bir qədər fərqli yerdəyişməsi özünü göstərir: *gürbe*, *İrbaham*, *surfa*, *urğa*, *örge*, *mehrum*, *derhe*, *arkaba//arhəba*, *melmeket*, *yurmu*, *tehne//tenha*, *avrat*, *buğlur//bulgur*, *mehşür//meşhur* (Erzc.) (250, s.115-116).

Naxçıvan qrupu: *oğru*, *Narviz*, *İrbahım*, *dirmix*, *surfa//sırfa*, *araşqın*, *vazğal*, *örgənmək*, *şavlar*, *havla*, *hərhlət*, *dorğanmaq*, *yavlarmaq*, *irbət*.

Güney Azərbaycan: *havla*, *şavlar*, *örgənmək*, *yavlarmaq* (Təb.), *sılfa*, *darviş*, *avrat*, *partal*, *örgəşmək* (Sal.), *Bir bala gørsədin ki, balamnan göycək olsun* (Təb.).

Şərqi Anadolu: *dorğa*, *arğu*, *melmeket*, *ağrası*, *erzəyil*, *yanlız*, *zirayət* (Elaz.), *narviz* (Ay.), *derbeşmeh*, *arği*, *irbet*, *dorğu* (Kar.) *yüsgeliş* (Kak.), *surfa-süfrə*, *tehne-tənha* (Erzc.), *iscok—sıcak* (Er., bar.), *hevle* (Bol.)

Samitlərin qoşalaşması. Bir çox türk dillərində (*neççə*–*uyğur*) olduğu kimi Naxçıvan qrupu, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində təsadüf edilən paralel fonetik hadisələrdən biri də söz köklərində səslərin qoşalaşmasıdır. Hər üç bölgənin şivələrində həm sait, həm də samitlərdə bir çox hallarda paralel müşahidə olunan bu hadisə bəzən bölgələrə görə müxtəlifliyi ilə diqqəti cəlb edir. Naxçıvan qrupu şivələrində çox da müşahidə olunmayan saitlərin qoşalaşması Güney Azərbaycanın bəzi şivələri üçün xarakterikdir: *eyraan*, *qeyiın*, *saaqey*, *isaan*, *uottez*, *aşşaqe*, *ikki*, *nəmmə//nə* (Əbv.) (32, s.42). Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində əsasən [*m*, *l*, *ç*, *p*, *ğ*, *r*, *n*] səslərinin qoşalaşması daha çox müşahidə olunduğu halda (*olassan*, *rahattix*, *oynadallar*, *açammaz* (Təb.), *həmmişə//həmməşə*, *illaş*,

billəm, *gələllər*, *gөрəllər*, *neççə*, *küççüyh*, *əppəyh*, *uğğurar*, *tapammaz*, *gələmməz*, *gөрəmməz*, *dinəmməz*, *üzəmməz*, *dolamməz*, *çixamməz*, *duramməz*, *dərrəm*, *gөрrəm*, *örgənnəm*, *dölənnəm*, *qaytarrıx*, *yedirəllər*), Güney Azərbaycan (*arrux*, *qurre*, *ğummis/yumruq*, *qezzi/qızı,qurruğ* (Dər., Xor., Qoç.), *Kenaruna bax bezini al, ənasinə bax qezzini al*. Tilki dəliginə sığmaz, *qurruğuna bir qavuuq bağlyar* (32, s.60) və Şərqi Anadolu şivələrində [*f*, *h*, *j*] səslərini çıxmaq şərti ilə demək olar ki, bütün samitlərin [*bb*, *çç//çc*, *dd*, *ğğ*, *kk*, *ll*, *nn*, *pp*, *rr*, *ss*, *şş*, *tt*, *yy*, *zz*] qoşalaşmasına təsadüf edilir: *Yüssek*, *güççük* (*Saf.*), *yüssük* (*Esk.*, *Bol*), *baçça*, *eccük-azacıq*, *aşşih* (*Er.*), *sabbanan*, *güççük*, *yassah* (*Elaz.*) (177, s. 98), *oggeden*, *öldürüm* (*Kar.*) *habber*, *göbbek*, *küççük/güççük*, *gadder*, *fenna*, *senme*, *köppek*, *garış*, *gassab*, *aşşağı*, *ottuz*, *söyliyi*, *pazzar*, *üzçük* (250, s.120-121). *Neççə dəfa demişəm ki, özünü yığışdır* (*Nax*).

Hər üç bölgənin dialektlərinin fonetik xüsusiyyətlərinin təhlili toplanan dil faktlarının bütün incəliklərinin bir tədqiqat işi çərçivəsində müqayisəyə cəlb edilməsinin çox çətin və imkansız olduğunu göstərir. Məhz bu səbəbdən bu tədqiqat işində fonetik proseslərin, xüsusilə sait və samit səslərin keçidlərinin, eyni zamanda onların müxtəlif variantlarının bir neçə istiqamətdə əsas xüsusiyyətlərini təsbit etməyə çalışmış, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu bölgələrinin tarixi etnik dil xüsusiyyətlərini nəzərə cərpacaq dərəcədə müəyyən faktlar əsasında müqayisə edərək paralellər və fərqli cəhətlər şərh olunmuşdur.

NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİNİN GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİ İLƏ LEKSİK MÜQAYİSƏSİ

Zaman-zaman ədəbi dilin lüğət tərkibini zənginləşdirən dialektlər dilimizin tarixi milli xüsusiyyətlərini mühafizə edərək, müxtəlif tarixi dövrlərin izlərini yaşatmaqdadır. B.B.Əhmədovun qeyd etdiyi kimi, dialekt və şivələrin lüğət tərkibi onun başqa sahələrinə nisbətən sürətlə dəyişsə də, müxtəlif illərdə, əsrlərdə o dildə danışanların tarixində baş vermiş hadisələr burada özünəməxsus şəkildə mühafizə edilir və qorunub saxlanır. Sanki xalqların inkişaf tarixinin müxtəlif zamanları sözlərə öz möhürünü vurur, onlarda tarixin izləri yatıb qalır (44, s.3.). Azərbaycan dili dialektlərinin, xüsusilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin digər türk dilləri və dialektləri ilə müqayisəsi bu şivələrdə türk dilinin ən qədim qatları ilə bağlı çoxlu faktların qorunub saxlandığını təsdiq edir. E. Əzizovun qeyd etdiyi kimi, xalqın həyatında, məişətində özünü göstərən dəyişikliklər dialekt leksikasında əks olunur. Cəmiyyətin və dilin inkişafı ilə əlaqədar olaraq müəyyən sözlər dialekt leksikasına daxil olur, sonradan bunların bir hissəsi işləkliyi saxlayır, bir hissəsi isə ünsiyyətdən çıxır. Ədəbi dilin lüğət tərkibi ilə müqayisədə dialekt leksikası daha mühafizəkardır. Dilin qədim leksik qatına aid olan sözlər şivələrin lüğət tərkibində daha çox qorunub saxlanır (55, s.203).

Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında mühafizə edilən, türk dilləri və dialektləri ilə ortaq olan bu sözlər forma və məzmununa, işlənmə dairəsinə, mənə və mənşəyinə, üslubi xüsusiyyətlərinə və quruluşuna görə müxtəlifliyi və rəngarəngliyi ilə səciyyələnir. Bu cəhətləri nəzərə alıb hər üç bölgənin dialekt leksikasını aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar.

1. Dialekt leksikasında etnoqrafik mədəniyyəti əks etdirən termin səciyyəli söz qrupları.

2. İşlənmə dairəsinə və funksional üslubi xüsusiyyətlərinə görə dialekt leksikası.

3. Dialekt leksikasında mənə və mənşəyinə görə söz qrupları.

a) Əsil Azərbaycan və qohum dillərə məxsus qədim türk mənşəli dialekt sözləri.

b) Dialekt leksikasında alınmaların yeri.

c) Azərbaycan – türk dilinin dialekt qatından başqa dillərə keçən sözlər.

a) Dialekt leksikasında hibrid leksemlər.

4. Dialekt leksikasında forma və məzmununa görə söz qrupları.

5. Dialekt leksikasında mövcud leksik vahidlərin struktur – semantik tipləri.

6. Dialekt leksikasında frazeoloji birləşmələrin yeri.

7. Azərbaycan və türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında çarpazlaşan ortaq leksik vahidlər.

8. Naxçıvan qrupu şivələri ilə çağdaş türk dilləri və dialektlərinin ortaq leksik vahidləri.

DİALEKT LEKSİKASINDA ETNOQRAFİK MƏDƏNİYYƏTİ ƏKS ETDİRƏN TERMİN SƏCİYYƏLİ SÖZ QRUPLARI

Müxtəlif tarixi dövrlərdə Azərbaycanda cəmiyyətin sosial mədəni həyatını əks etdirən müxtəlif sahələrə aid yaranmış terminlər vaxtı ilə cəmiyyət həyatının müxtəlif sahələrindəki sənayedə, kənd təsərrüfatında, sənətkarlıqda olan inkişafını dialektlərdə mühafizə edərək tarixin izlərini bu günə kimi yaşatmaqdadır. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının mühüm bir hissəsini tarixi etnoqrafik mədəniyyətimizlə bağlı leksik vahidlər təşkil edir. Təbii-coğrafi şəraitə uyğun olaraq Naxçıvanda kənd təsərrüfatı məhsullarının hazırlanması, iqtisadiyyat və mədəniyyətin inkişafı bu sahəyə aid yeni söz və terminlərin yaranmasına, dilin zənginləşməsinə gətirib çıxarmışdır ki, sonrakı tarixi inkişaf əlaqədar olaraq bu söz və ifadələr zaman-zaman Azərbaycan dilinin dialekt qatında mühafizə olunmuşdur. Hazırda Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin dialekt qatında ciddi şəkildə mühafizə olunan qədim tarixi dil faktı olan bu etnoqrafik terminlər Naxçıvanın qədimlərdən kənd təsərrüfatı və sənaye mərkəzi olduğunu təsdiq edir. Təbii – coğrafi şəraitə uyğun qədim etnoqrafik mədəniyyətin, kənd təsərrüfatının və sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar qədim dövrlərdə Naxçıvanda, eləcə də Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda yaşayan əhalinin dilində yaranmış bu terminlərin bir çoxu müasir dövrdə də Naxçıvan qrupu şivələrinin əsas bazasını təşkil edir.

Etnik tərkibinə görə tarixi kökləri Naxçıvanla bir-birinə bağlı olan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu bölgəsinin etnoqrafik leksikasının diaxron və sinxron şəkildə müqayisəli tədqiqi tarixi dialektologiya və tarixi leksikologiya üçün dəyərli faktları üzə çıxarır. Əkinçilik, maldarlıq, ovçuluq, kulinariya, ümumiyyətlə məişətlə bağlı çoxsaylı leksik vahidlərin hər üç bölgədə dialektal səviyyədə paralel işlək durumu Naxçıvan, Güney Azərbaycan

və Şərqi Anadolunun qədim tarixə malik etnoqrafik mədəniyyətinin eyni kökdən qaynaqlandığını təsdiq edir. Müqayisəli tədqiqatlar Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun dialekt qatının mühüm bir layını təşkil edən etnoqrafik leksikanın əsasən paralellərdən ibarət olduğunu göstərsə də, bəzən hər bölgənin özünəməxsus regional xüsusiyyətlərini əks etdirən fərqli leksik-semantik cəhətlər də nəzərə çarpır.

Maldarlığa aid sözlər. Əlverişli təbii coğrafi şəraitin olması Azərbaycanda qədim zamanlardan əkinçilik və maldarlığın da inkişafına xüsusi təkan verdi. Maldarlıq və kənd təsərrüfatının inkişafı Azərbaycan dilinin lüğət tərkibinin zənginləşməsi ilə yanaşı, inkişafı prosesini də sürətləndirdi. Təbii – coğrafi şəraitə uyğun qədim etnoqrafik mədəniyyətin, kənd təsərrüfatının və sənayenin müxtəlif sahələrinin inkişafı ilə əlaqədar qədim dövrlərdə Naxçıvanda yaşayan əhalinin dilində yaranmış bu terminlərin bir çoxu müasir dövrdə də hər üç bölgənin şivələrinin əsas bazasını təşkil edir: *kərki-toxa*, *kirkira*-əl dəyirmanı, *kirgit*-palaz toxunurkən işlənən dəmir alət, *kortuz*-alaq üçün alət, *körük*-ocağa hava vuran tuluq, *gəzən* –göndə zolaq açmaq üçün işlənilən alət, *malağan*-kərənti.

Naxçıvan qrupu şivələri: *şişək*//*işşək*-iki aylıq qoyun. Azərbaycan dilinin digər şivələrində *işeg*, *işşək*- (13, s.217), *şişək*//*işşək*' (11, s. 214) kimi qeydə alınmış bu söz Şahbuz rayonunun Kənd Şahbuz, Kükü, Biçənək və Keçili kəndlərində (102, s.13) olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Andolu şivələrində də *şişək* (Ter.), *şişək*¹ (Qard.), *şəq* (doğmayan diş qoyun) kimi variantlarda işlənir, vəlmex-vələ qoşulan cavan öküz (Şah.), Naxçıvan qrupu şivələrində *oyaş*//*oyac*//*övac* – törədicilik qabiliyyəti olmayan üçillik erkək qoyun (102, s.13). Şəklində qeydə alınmış bu söz Şəki dialektində *öyüş*//*öyac* (90, s.195), Ağdam və Gəncə dialektində *öyüş*, Cəbrayıl, Xocavənd rayonlarında *öac* (16, s.386-389), Quba dialektində *ükac* kimi qeydə alınmışdır (136, s.205). *Qəmişqulax* – uzun və ensiz qulağı olan qoyun, *kərə qoyun*-qısa qulaqlı qoyun, *cinkərəsi*

qoyun – qulaqları tamamilə görünməyən, qulaqsız qoyun, *saqqar qoyun*-başında ağ tükü olan qoyun, *qəcirbaş qoyun*, *əbrəş qoyun*-başında ağ tükü olan qoyun (Şah.), *dorba*-camışın iki illik balası (Ord.), *erkəc*- sürünün qabağında gedən yaşlı keçi (Cam.), *arğalı*-dağ qoçu (Ord.), *qidiyh* (Nax.) *qıdix* (Kol.) oğlaq, Azərbaycan ədəbi dilində işlənən *oğlaq* (keçinin iki aylıq balası) sözü Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində *qıdı*//*qıdix*//*kıdık*//*kidik*//*qidiyh* kimi dəyişik variantlarda müşahidə olunur. Şahbuzun Biçənək kəndində *qıdı*, Şərqi Anadolunun Elazığ şivəsində *kıdık*, Ahlat şivəsində *gıda* şəklində qeyd alınmış bu sözün ilkin varintına qədim şumer dilində *kañadz+ak*//*kñindz+ik* şəklində rast gəlinir (205, s.63; 243, s.192). Z.Xasıyev *qıdı* sözünün metateza nəticəsində Gəncə, Gədəbəy və Şəmkir şivələrində də işləndiyini göstərir (76, s.48). Qeyd etmək lazımdır ki, bu söz erməni dilinə keçərək *kuduğ* şəklində işlənir. *Təkə*-nəsil artırmaq üçün saxlanılan erkək keçi; Bu söz Naxçıvanda “*karın könlü olsa təkədən pənir tutar*” ifadəsində daşlaşıb qalıb. *küvər*//*küər*- iki illik dişi keçi, *kola keçi*-buynuzsuz keçi, *yail keçi*-üzündə qırmızı tükü olan keçi (Kol.) (102, s.17-22). *dımıx*-quyruğu yarıq Qarabağ qoyunu (Nax., Cul., Bən.). Heyvana aid edilən bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində müəyyən üslubi məqamda işlənərək kökəlmiş insana da deyilir: *Bı kəndin çörəyini yeyib yaman dımıxlaşıp. Bılıx/bılığ*//*Balax*-yeni doğmuş inək və ya camış balası, *bicəx*-vaxtından əvvəl doğan qaramal, *qısırəmən*-qısır qalmış inəyi əmən bir yaşdan iki yaşa qədər olan dana (102, s.24.). *Eymə*-qatıq yığmaq üçün tükü təmizlənmiş qoyun dərisi (Cam.), *arxaş*//*arxac*-qoyunların gecə saxlandığı yer, *otma*-tövlənin üstünə qoyulan ağac (Səl), *işdar*-işləyən heyvan (Sər.), *kavran*-kotanın dəstəyini tutan şəxs (Çb.), *güzdəx* -qırılmış quzu (Nüs., Kot.), *vəllix* -vələ qoşulan öküz, *qəzil*-keçi tükü, *irəşmə*-keçi tükündən toxunmuş kəndir (Keç), *cərgöv* -dörd öküz qoşulan cüt (Cam.), *bəllə*-xırda qulaqlı qoyun (Şah.), *ögül* -çöldə otlayan qoyunların keşiyini

çəkən erkək qoyun (Sah.), *örüş* -mal qaranın daim otladığı yer (K.Şah.).

Güney Azərbaycan şivələri: *hola*-kənd təsərrüfatı aləti, bu alətə bağlanmış heyvanı taxılın üstündə gəzdirirlər, *sümə*-qoyunun ilk dəfə qırılmış, daranıb əlçimlənməmiş yunu. *Sümə* sözü Naxçıvan qrupu şivələrində *süməh*//*süməx* şəklində bir qədər fərqli üslubi çalarla işlədilir: Saşdarını *süməh* kimi yoldu (Nax.). *cələ*-bir xətdə dayandırılmış xırmanı döymək üçün birbirinə bağlanmış heyvanların rədifli, *mac*//*maj* - kotanın tutulacaq əlcəyi, *məjqəl*-cütü sürən şəxs, *hodaq*-cütü sürərkən məjqələ kömək edən şəxs, *boyunduruq*-cütə qoşulmuş heyvanların boynuna bağlanmış əşya. Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu şivələrində *boyunduruq* sözü həm də, “*azadlığı əlindən alınmış*” və ya “*əsarət altında yaşamaq*” mənalərini də ifadə edir: *Boyundurux altında yaşamaxdan canımız çıxdı* (Nax.), *gəm* - heyvan balalarının analarının südünü əmməməsi üçün ağızlarına vurulan əyri dəmir və ya atın ağızlığı, *ügən* - cilov, *əmlik* - təzə ot yeyən südəmə heyvan, *damazdix*-heyvanların sayını artırmaq üçün xüsusi saxlanılan heyvan, *gön* - məişətdə istifadə edilmək üçün aşılanmış heyvan dərisi, *daylax*-iki illik dəvə balası, *dəbbə*-minik heyvanı, *güzəm* - payızda qoyunun və ya quzunun qırılmış yunu.

Şərqi Anadolu şivələri: *binet* -minilən heyvan, *zelve*-öküzlərin boynuna taxılan ağac (Kas.) (193, s.206-268), *hörik*-kotanın önündə gedən qoşa öküz, *qom*-qoyun saxlanan yer (Kar.), *vurgun* - iki və ya daha çox at qoşulmuş araba, *sağmal*-yazda bəslənmiş böyük baş heyvan (Kar.), *supa*-ulaq balası (Çor.), *hodak*-kotan sürülürkən öküzlərə minən uşaqlar, *maj* - kotanın tutulacaq əlcəyi, *modul*-cütü sürərkən onları hərəkətə gətirmək üçün çubuğun ucuna bağlanan mıx, *tüht* - yumurta üzərinə yatan toyuq (Er.), *sümə*-qoyunun ilk dəfə qırılmış yunu, *deleme*-qoyunun südünə maya qatıb pendir halına gəlmədən və süzülmədən yeyilən ağartı (Ter., Er.), *azıntı* - azdırılmış heyvan, *ahpun* - heyvan kübrəsi (Elaz.), *örək* - içəri-

sində ancaq bir aygır olan qısır sürüsü (Ant.), *gabaş* – buynuzsuz qoyun (Ant., Den.), *taplı//tapla* – heyvanların saxlandığı yer (Af.) *gançur*-qoyun və davar vergisi, *kerme*-qoyunun yataq yeri, *küreme*-qoyun südünün içinə maya qarışdırmaqla alınan maddə, *hen//en*-qoyunun qulağına vurulan işarə, *kura*-qulaqsız qoyun, *gaşga*-alın ağ ləkli heyvan, *emlik*-yeni doğulmuş südəməz quzu, *sağma*-sağılan qoyun (Ter.), *guzlamağ*-heyvanların doğması. Bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində göyərək, cücərmək və ya namləmək mənasında da işlənir: *Divarın dibi quzuluyup* (Nax.), *qırkım*-bir və iki illik erkək oğlaq, *mayıs* – heyvanın təzə gübrəsi, *massa*-cütü sürmək üçün dəyənək, *düve//düyə*-dana. Eline *massayı* ali gidi mezere yanaşı oha boro ortaya gel, vura-vura ağayı oldiri (Elaz.) (178, s.148). Müasir Azərbaycan dili üçün arxaik olan bu dil vahidlərinin əksəriyyəti xalqın canlı danışıq dilinin ədəbi nümunəsi folklor materiallarının dilində də tarixin izlərini yaşadır.

Canım şişək qoyun, Yunu bir döşək qoyun, Bulamanı tez yetir, Qırıldı uşah qoyun (Krp.) (193, s. 82).	Bir dəyəlik çətənə, Bağlanıbdır kotana, Qara kəlim valvarır, Kotan macı tutana (Təb.) (60, c.5, s.155)

Məjqəl olan yana bax, Bax bu gələn cana bax, Əvvəl arıq qız idi Dolub ətə, qana bax (Təb.)	Rəhmət atana, hodaq, Macı tutana, hodaq, Öküzün tənbelini Qoşma kotana, hodaq (Təb.) (60, s.156).

Əkinçiliyə aid sözlər. Naxçıvan qrupu şivələri: *işdəx*-əkin yerinin ortasına çəkilən arx (Bən.), *ağnağaz*-dəyirməndə üyüdülmüş az miqdarda taxıl, *alakeş*-kərki, *kətmən*, *bazi*-ləkləri bir-birindən ayıran torpaq yığıcı, *bisdəh* (bisdəhli)-yetişib tağdan düşmüş yemiş (Ord.), *vəryan//veyran*-kiçik su arxının böyük arxdan ayrıldığı yer, *dənb*-taxıl dən bağlayan zaman verilən su (Ord.), *düvələx*-əyri bitən xiyar (Cəh.), *kiyə*-əkilməmiş xam yer (N.), *kozar*-döyülə bilməyən, vəlin əzə bilmədiyi sünbül (Kül.), *malağan*-dəryaz, *kərənti*, *lənpar//ləmpər* – sa-

man yığmaq üçün ağacdan qayırlmış şana və ya kürək, *merotaj*-ölül torpaq (Kır.), *mıçır*-ağacın xırda kökü (N.), *çarcar*-küləşi sovrmaq üçün dişli dəmir alət (Cam.), *çəl* – meynənin qolları, *mev*-üzüm tənəyi, *xop*-kotanın torpağa keçən hissəsi (Çb.), *xorum*-bağlanmaq üçün hazırlanmış ot tayası (Ded., Keç, Kır.), *xoy* (Yay.)//*xoyun*-döyülmüş taxılın və ya çəltiyin bir yərə toplanması (Cam.), *xırxı* – balaca mişar (K.Şah.), *xozan*-arpa və buğda biçilmiş zəmi yeri (Sal., Nax.), *çiçax suyu* -taxıla ikinci dəfə verilən su (Biç.), *dəbrə* – ot bağlaması (Şər.), *gülbəsər*-xiyar (Nax., Cul.), *beyitin yer*-əkilməmiş, dəyirdəx-toxum (Qrç.), *demi*-susuz yer (Sir.), *dəvədişi*-toxumluq buğda (Qd.), *xozan* -1. taxıl biçildəndən sonra alağ basmış zəmi; 2. müvəqqəti dincə qoyulmuş zəmi (47, s.96), *püfə* – samanım tozu bu söz Muğan şivələrində rəndənin taxta üzərindən götdürdüyü nazik qat mənasında işlənir, *pərşum* – ikinci dəfə şumlanan yer (Rem.), *vər* – bel və ya kərki ilə qazılmış torpaq cərgəsi (Yay.), *bəndəm*-dərzli bağlamaq üçün küləş dəstəsi, meyvə saplağı, *cuvan//cubar//sugar*-əkini suvaran və ya suyun üstündə duran adam, *vər*-qazılmış torpaq sahəsi, *düvələx*-əyri xiyar, *kağ* –alağ otu (Biç, Bad.), *kiyə*-əkilməmiş xam yer (Şər.), *gülüsor*-ağ buğda (Məz.), *ləngov*-üçüncü suvarma (Kır., Cam), *hərəst* –tez yetişən üzüm (Vən.), *lağarəx* -xam qalan əkin yeri (Sir.). Xərəx (Şər.)-əkilən sahədə qalan xam yer.

Güney Azərbaycan şivələri: *şoxumlux* – şum, əkin yeri, *xərmən-əkin yeri*, *xozan*-biçilmiş zəmi, *hala-xırmanda istifadə olunan alət*.

Şərqi Anadolu şivələri: *qayraq*-çınqıllı torpaq, *gasım*-boz rəngli tarla torpağı, *qarıq*-əkilmək üçün açılmış lək (Bal.), *tari*-əkin (Man.), *yaba*- üç və ya dörd dişli şana (Bur., Bal.), *tapar*-tarla şumlandıqdan sonra kotanın izlərini düzəltmək üçün istifadə olunan alət, *kitiz*-biçilmiş arpanın saplağı, *hagos* – tarlada açılan iz (Er.), *cevzem* – üzüm növü (Elaz.), *güzlük* – payızda əkilən taxıl, *karik* – buğda, *arış* – üzüm asması (milax üzümü), *yasdik* – şumlanmış tarlanın hər iki tərəfindən eninə çəkilmiş cızıq, *katkati* –

üzüm növü. *kıtkıtının* cer cıngılı dad geli neşeden, öktüz gözü çıtma çalıp gel-gel edi şüşeden (Elaz.) (151, s.131).

Toxuculuğa aid sözlər. Naxçıvan qrupu şivələri: Naxçıvan qrupu şivələrində *kirgid*-palaz toxuyarkən işlədilən dəmir alət (Kük.) şəklində işlənən bu söz, Zaqatala şivəsində *qırqu* şəklində işlənir (16, s. 301), *həvə*-ilmələri bərkitmək üçün işlədilən alət, *kirtiz*-ipi hamarlamaq üçün işlədilən alət (Biç., Kol.), Ağdam, Füzuli, Xocavənd rayonlarında da *kirtiz* şəklində işlənən bu söz, Cəbrayıl rayonunun şivələrində *kirtiş* şəklində işlənir (16, s.256). *kecil/xəyəti*-nazik ipək sap, *sicim*-qəzildən toxunmuş ip (Cam.), *əriş*-xalça toxunan zaman hanaanın uzununa uzadılmış ip, *qəzil*-keçi yunu, *teşni*-ip əyirmək üçün ağacdan hazırlanmış alət, *tağalak* - cəhrənin iyinə salınan dairə şəkilli fanerka, *həvə-palaz toxumaq üçün ağacdan düzəldilmiş alət*, *güzəm//kuzəm*-palayızda qırılan yun (Nax., Bul., Sir.), *düx*-cə-daraqdan təmizlənilib çıxarılmış əl içi boyda yun (Nax.. Biç.), *kanara//kənarə* -1. ensiz uzun xalı; 1. gön zolağı, *xalı/xəli* -böyük xalça, *gəbə* - xalaça, *muxru*-iri dəyə.

Güney Azərbaycan: *cecim*- toxunmuş palaz növü, *arxud* - kilim toxunmasında istifadə olunan ağacdan düzəldilmiş kiçik alət. Bu söz Türkiyədə yaşayan əfşarların dilində *arqut* və ya *aykıt* şəklində tələffüz olunur (75, s. 24). *Cəhrə* - yun əyirən çarx, *teşni*, *ilmək* - bir neçə növdə toxunur: *Kaşan ilməyi*, *Məşhəd ilməyi*, *Türkmən ilməyi*, *təkboy ilmək*, *uçboy ilmək*. *Tirput* - nazik arqacla yoğun arqacın hər toxunan layının arasında dəfə ilə tapdanan ip (151, s.320-321), *həna//hana*- arasından uzunluğu boyunca kəsilmiş, hər iki tərəfində dəlikləri olan qapı çərçivəsi tayları kimi şaquli düzəldilmiş xalı çərçivəsi, hanaya Təbrizdə bəzən yanlıq da deyirlər (151, s.316) (Təb.), *tövnihananın* haçalarını bərkitmək üçün düzəldilir, *əriş* (*boy*, *bouluq*)-aşağıdan yuxarıya çəkilən pambıq köklü ipdən ibarətdir, *əriş* /xalının ilmək yatağıdır, *arqaç//arxaş*-sağdan sola yatımına gedən, hər lay ilməkdən sonra tapdanan pambıqdan düzəldilmiş ip, *dükcə*--cəhrənin iyindən və ya teşidən çıxan ipdir,

kələf-dükçədən açılıb, bir nəfərin iki qoluna, ya da kələfcəyə dolanan ip, *yumax*-kələfdən açılıb top kimi sərilən ip, tirput-nazik arqacla, yoğun arqacın hər toxunan layının arasının dəfə ilə tapdanası, *mədədi*-xalının əsas çeşnisidir, *türünc* (*aragül*)-mədədi ortasında toxunan gül, *qərovul* (*baydaq çəkmə*) - iki cərgə arasında boyanın birdən-birə dəyişilməsini göstərir, *dəfə*-arqacları ilmək laylarının üstünə yatırmaq üçün alət.

Şərqi Anadolu: *kirman* - ip əyirmək üçün alət (Elaz.), *gazıl* - keçi tükündən hazırlanmış ip (Den.), *hayati* - *ipək* iplik (Ter.), *katavva* - ipək parça (Dün.), *kirman* - *ipi* əyirmək üçün alət (Elaz.), *gındıra* - həsir toxumaq üçün istifadə olunan alət.

Mətbəx mədəniyyəti və müxtəlif yemək adları. Naxçıvan qrupu şivələri: *çortan*-süzülmüş ayran (Şor., Yen.), *həviş pilov*, *tərəh*-doşab və undan hazırlanmış yemək, *ağuz* yeni doğmuş heyvanın südü, *bulama*-yeni doğmuş heyvanın bişirilmiş südü, *döyməc*-ovulmuş quru lavaş və pendirin qarışığı, *daş küftəsi*-daşda döyülmüş ətdən bişirilən yemək, *heyvaqayla*-heyva, cəviz və ətdən bişirilmiş xörək, *dürmək*-çörəyə sarılmış yemək, *ərişdə*-nazik doğranmış xəmirədən hazırlanan yemək, *qaqa*-quru yemiş, *qavıt*-qovrulmuş üyüdülmüş buğda, *boranı*-badımcandan hazırlanmış xörək, *qəysava*-ərik qurusundan bişirilən xörək, *şilə*-düydən hazırlanmış sulu yemək, *umac aşı*-su ilə ovulan undan hazırlanmış yemək, *horra*-undan bişirilən yemək, *xəşil*-undan hazırlanmış yemək, *işgənə*-bişmiş ətin suyu, *bozbaş*, *qavıt*-qovrulmuş buğda üyüdülərək hazırlanır, *zirətov*-düyü unundan bişirilən yemək, *çələkən*-xörək (Dəs.), **Güney Azərbaycan:** *abduğ*, *ablumu*, *aquşt*-bozbaş, *ağuz*, *bulama*, *duymac*, *dürmək*, *ərişdə*, *qaqa*-quru yemiş, *qurut*, *murəssə*-doğum zamanı bişirilən yemək, *səngək*-kürədə çınqıl daşları üzərində bişirilən çörək, *qavıt* - qovrulmuş üyüdülmüş buğda, *kündə*, *boranı*, *qəysava*, *əriştə şiləsi*, *sarışilə*, *umac aşı*, *horra*, *quymaq*, *işgənə*, *gəngər pilov*. **Şərqi Anadolu:** *döğmec*, *düremce*, *ərişte*, *qaqa*, *qavıt* (Erzc.) (250, s.414-415), *borana* (Kas.) (195, s.207), *kellecoş*, *kındik*, *köfte*, *patila*, *işkəne*

(Elaz.), *mantı, pırasa, dolma, sarma, imambayıldı, bulgur pilavı, tarhana, sıran-xəmırlı yemək* (Er.), *goruñ helvası* – üzüm qorasından bişirilən heyva, *şille* – düyüdə bişirilən sulu yemək, *suhariç* – ərınmış yağda qovrulmuş soğan (Er.), *girdik* – duzlu noxud qovurması, *tirit* – çörəklə hazırlanan yemək, *lepsi* – qarğıdalı unundan ətə bişirilən yemək (Düz.), *umac* – undan hazırlanmış yemək, *tumaş* – qatıqdan hazırlanan yemək, *tütünlü-səhər yeməyi* (Elaz.).

Peşə-sənət bildirən sözlər. Naxçıvan qrupu: *iməci*-hana toxumağa yardım edən şəxs (Kol., Biç.), *daşıxçı*-yük daşıyan, *toybabası*-toya başçılıq edən adam (Kşah.), *toyçu*-nağara çalan, *çodar*-heyvan alverçisi, *aytaz*-gecə dükən gözətçisi, *dəxildar*-kassir, xəzinədar (Ord.), *dəllal*-ticarətlə məşğul olan, *qulluxdar*-qulluqçu (*B.Nor.*), *layxorumçu* (*Ded.*)-toyu bir yerə yığan adam, *cuvan* (*G.*)-suçu, *tulambarçı* – keçmiş hamamlarda su qızdırən şəxs, *kündəgir* – xəmıri kündələyən şəxs, *dəmçi*-toyda çalğıçıya dəm tutan, *kəllədar* – malqara saxlayan adam (Neh.), *palanduz* – palan tikən (Qd.), *saqqa*-su dşıyan, *xorumçu*-ot bağlayan adam (*Ded.*), *kündəgir*-xəmıri kündələyən (Nax.), *çəhməduz*-ayaqqabı tikən, çəkməçi (Şər., Bst., Çb.).

Güney Azərbaycan: *əllaf*-taxıl, ot, yem alverçisi, *xəyyat* – dərzi, *bəzzaz*-parça alverçisi, *çökkə*-hesablayıcı, *çodar*-qoyun alıb satan adam, *nəccar*-dülğər, *küzəgər*-dulmuşçu, *səlmani*-bərbər, *çökkə*-hesablayıcı, *müştəğül*-şəçətin işi bacaran, *bəzzaz*-parça alverçisi, *dəllal*-alverçi, *bizoçıyan*-buzov saxlayan, *şatır*-çörək bişirən, *rəmmal*-münəccim, *şatır*-çörək bişirən, *kitabfuruş*-kitab satan, *ətişatan* – nadir əşya satıcısı, *darkün* – casus, *gözətçi*, *kəlləpəz*-kəlləpəçə bişirən, *muşata*//*məşşatə* – qadın gözəllik ustası, *cilovdar* – at və qatır karvanının başçısı, *saqqa*-su paylayan, *çərçi* – səyyar satıcı. Naxçıvan qrupu şivələrində bir qədər arxaik söz kimi daşlaşıb qalan bu söz Güney Azərbaycan şivələrində bir qədər aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir.

Şərqi Anadolu. *Saya* – quzular doğulduğunda sürü sahibindən hədiyyə toplayan şəxs (Ter., Tm.), *hodoğ* – naxırçı (V.), *sazbant* – saz çalan, aşiq (Ter.), *gırsär* – tarla gözətçisi (Edr.), *helebici*-arşınla mal ölçən şəxs (Er.), *majqal*-kotanı sürən şəxs, *mədar* – mal-qara saxlayan şəxs (Kar., Ur.), *təllal* – alverçi, *kizir*-xırman gözətçisi (Elaz.), *çıraç*-usta köməkçisi, *çalbadar* – at və qatır karvanının başçısı (Ter.), *saka*-qədimdə evlərə su daşıyan şəxs (Elaz.).

Ölçü vahidlərini bildirən sözlər. Naxçıvan qrupu: *ağac*-uzunluq vahidi, *batman*-8 kq qədər çəki vahidi, *arşın*-metr ölçü tısulundan öncə işlədilən uzunluq ölçüsü (0, 71 sm-ə bərabərdir), *batman*-Azərbaycanın müxtəlif yerlərində müxtəlif ağırlıqda olan köhnə çəki ölçüsü, *qəlib*-ülgü və bu ülgü miqdarında ölçü vahidi, *gırvənkə*-400 qrama bərabər ağırlıq ölçüsü, *çərəx* – 4 kq daş, *xalvar* – bir dolu kisə miqdarı.

Güney Azərbaycan: *ağac*, *batman*, *xalvar*, *kövüz*-ölçü vahidi, *gırvənkə*.

Şərqi Anadolu: *arşın*-uzunluq ölçüsü (*Kas. Çor.*) (195, s.203), *batman*-çəki ölçüsü (*Div.*), *helevi* – uzunluq ölçmək üçün alət, metrə (Ter.) (200, s. 220, 243), *qəlib*-ölçü vahidi (*Erzc.*) (250, s.145) *sile*-taxıl ölçmək üçün alət, *urup*-bir tənəkə taxılın səkkizdə bir hissəsi, *somar*-kq. 30 tənəkə tutumunda (taxıl ölçmək üçün) ölçü vahidi, *gırat*-6 kq olan çəki vahidi (Elaz.), *çinik*//*şinik*-çəkinin yarısı (195, s.221).

Geyim və bəzək əşyaları. Naxçıvan qrupu: *kəlağayı*-qadın baş örtüsü, *taxta tuman*-uzun parçadan büzülərək tikilən qadın ətəyi, *qəşbənd* – başa bağlanan çit ləçək (Şad.), *əcəri-təzə*, geyilməmiş (*Qrb.*), *cılıqqa*-gödəkcə, *dübandi*-iki tərəfdən bağlanan çarıq, *düriyə*-baş örtüsü (Un.), *çarqat*-baş örtüsü, *küləcə*-qadın geyimi, *mintənə*-qadın paltarı (Dəm.), *boğazaltı*-boğazın altından keçərək yaylığını uclarını birləşdirən qızıl ziynət əşya, (Nax.). **Güney Azərbaycan:** *çarqat*-böyük baş yaylığı, *niqab*-qadınların üzünü örtən örpək, *çarıq*-xam göndən tikilmiş ayaqqabı, *arxalıq*-yaxası düyməli üst geyimi, *daqqa*-

dəridən tikilən hündür papaq, *araqçın*-naxışlarla tikilmiş papaq, *zəncirə*-qızıl boyunbağı, *güşvara*-sırğa, *qolbaq*-bilərzik, *ləbbadə*-plaş (*Məşədi Rəhim ləbbadəni geyərdi*) (431, s.22), *qolama*-bilərzik. **Şərqi Anadolu:** *şalvar*, *hırka*, *takke*, *yaylıq*, *don*, *önlük*, *cepken*, *yelek* (*And.*), *yemeni*-baş örtüsü, *üç etek*-düyün və nişanlarda geyilən paltar, *poşu-baş örtüsü*, *lapcın* – qısa boğazlı altı düz qara meşindən tikilmiş papiş (İsp.), *dizlik* – ətayin altından geyilən şalvar (Uşk.), *bürgü*-qadınların evdən çıxarkən örtünmək üçün istifadə etdiyi çadraya bənzər geyim, *bindallı* – toy və nişan mərasimlərində geyilən bəzəkli paltar (Ank.), *sako*//*seko*-palto, *qırmese*-boyuna taxılan zərif boyunbağı, *şəvə*-şüşədən düzəldilmiş bilərzik (Elaz.), *qıvrak*-qadın geyimi (Af., Ant.), *leçek*, *yamçı*, *yapıncı* (Ter.), *ziğva*-arxası körüklü dar şalvar (Er.), *tülüş*-yun corab (Safb.), *kesarya*-baş örtüsü, *keleyaği*-baş örstü (Ter.).

Müxtəlif məişət əşyaları. Naxçıvan qrupu şivələri: *xurcun*-heybə, *xəlbir*-iri gözlü ələk, *qasnaq*-ələk və ya digər əşyalara keçirilən çəmbər, *sini*-misdən, bürüncdən qayırılmış böyük dəyirmi dayaz qab, *mejmeyi*-ləyənə bənzər mis qab, *toxanc*-yun yumaq üçün taxtadan düzəldilmiş alət, *toxmaq*-daşda əti döymək üçün istifadə olunan alət, *vərdənə*-xəmiri yaymaq üçün oxlova bənzər yoğun alət, *irafətə*-təndirdə çörək yapmaq üçün isyifadə edilən əşya, *iftə*-çörək yapan alət, *şəcərə*– iri gözlü qəlbir (Q.), *şıxgil*-xəlbir (Cam.), *tutacax* (*Sir.*)//*tutqal* (*Çb.*)//*tutqac* (*Q.*)–isti qabları tutmaq üçün istifadə edilən parça, *toxac*–yun çırpmaq üçün ağacdən düzəldilmiş alət (Kot.), *tüngə* – dəmir neft qabı (Şər. Şah.), *mərfəş*– içərisinə paltar, yorğan döşək yığmaq üçün yundan toxunulan əşya, *mandal*–cəftə (Bul.), *korvan*–iri çəkiç (Ə.Səl.), *xum*–böyük saxsı küpə (Q.Ş.).

Güney Azərbaycan: *xəşə*-çuval, *xurcun*-, *şanə*, *güyüm*-misdən hazırlanmış su qabı, *abbası* –Şah Abbas dövründə kəsilmiş pul vahidi, *cida*-nizə, *dinar*-pul vahidi, *çuvaldız*-böyük iynə, *biz*, *cida*-nizə, *süngü*, *ərsin* – təndirə düşən çörəyi

götürmək üçün istifadə olunan alət, *fəndək* – alışqan, *kəşkül* – dəvişlərin qabı, *kasa*, *məşqəfə* – şaxsı su qabı, *müşvak*//*meşvak* – diş təmizləyən, *sətil* – su qabı, *şərit*-paltarı qurutmaq üçün ip, *tağar*–qurudu əzmək üçün saxsı qab, *xəşə*-qəzildən toxunmuş çuval, *rəfətə*-təndirə çörək yapmaq üçün alət.

Şərqi Anadolu: *dehre*-kəsicici alət, *irapata*-təndirə çörək yapmaq üçün işlədilən alət, *kelmağ*-böyük xəlbir (Erzc.) (250, s. 413, 420, 421), *halbur*, *p^usurgeç* -sac üzərində yufkanı çevirmək üçün ağacdən düzəldilmiş alət (Ams.), *kasnak* – ələyin taxtası, *zelveli* – saman ölçmək üçün ağacdən alət, *sini* (Kas.), *zerze* – qapıları bağlamaq üçün dəmir zəncir (Çor.), *soqu* – dibək daşında buğdanı döymək üçün taxta alət (Den.) *merteş*–içərisinə yorğan döşək qoyulan kilimdən hazırlanmış dördkünc əşya (Dün.), *kurun*– taxtadan düzəldilmiş su qabı (Kar.), *tağar*– kürsünün ortasına qoyulan yuvarlaq qab (Er.), *zirza* – qapını içəridən bağlamaq üçün 4 yastı halqadan düzəldilən alət (Er.), *güdü*– su qabı, *gügüm* – su təstəsi (aftafa), *saplı* – tava kimi böyük tas, *ziğza* – qapı kilidi. *Qaleden yensim bu gün elimdə altun gügüm, eger yarı sorarsan ne dün gördüm, ne bögün* (Elaz.) (1151, s.98).

İŞLƏNMƏ DAİRƏSİNƏ VƏ FUNKSIONAL ÜSLUBİ XÜSUSİYYƏTLƏRİNƏ GÖRƏ DİALEKT LEKSİKASI

Sadəcə danışıq dilində deyil, müxtəlif dövrlərə aid ədəbi – bədii və publisist əsərlərin leksikasında yer alan və müasir dildə dialekt sözlərə çevrilmiş bəzi sözlərin semantik imkanlarını müəyyənləşdirmək bir qədər çətinidir. Qədim əşyaları, müxtəlif hadisə və anlayışları ifadə edən bu sözlər zaman keçdikcə dəyişilir, ya dilin lüğət tərkibindən tamamilə çıxır, ya da onlar arxaik xüsusiyyətini itirərək dialekt sözlünə çevrilir ki, bununla da həmin sözlərin işlənmə dairəsi məhdudlaşır. Lakin buna baxmayaraq, dialekt sözlərinə çevrilən belə köhnəlmiş sözlər bir çox məqamlarda müxtəlif məqsədlərlə həm məişətimizdə, həm də ədəbi dilimizin ayrı-ayrı üslublarında işlənir. Bədii əsərlərdə bu tip köhnəlmiş dialekt sözlərin işlənməsi realizim ənənələrinə, canlı danışıq dilinin tarixilik prinsipinə əsaslanır. Ona görə də köhnəlmiş dialekt sözlərinə adətən, tarixi romanlarda, bir çox hallarda isə klassik və müasir ədəbi əsərlərin dilində daha çox rast gəlinir.

Müşahidələr göstərir ki, ədəbi dilin bədii üslubunda daha çox yer alan dialekt leksikasının Şimalda və Cənubda elə ciddi bir fərqi olmasa da, Güney Azərbaycanda təhsilin olmaması buradakı ədəbi dilin lüğət tərkibini Şimali Azərbaycandan müəyyən dərəcədə fərqləndirir. Elə bu səbəbdən də N.Cəfərov ədəbi əsərlərin dilində dialektizimlərin müəyyən ölçüdə yer almasını təbii hal kimi qiymətləndirir: "Cənubda olduğu kimi, Şimalda da ədəbi dilə ardıcıl şəkildə dialektizimlər daxil olur, lakin məsələ burasındadır ki, Şimalda ədəbi dilə eyni zamanda Cənub dialektlərinə məxsus sözlər də təsir edir" (34, s.49).

Müasir dilin tarixi qatlarının öyrənilməsində müstəsna yeri olan ən qədim milli dil faktı olan bu tip dialektizimlər Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi, tarixi əsərlərin dilində daha çox müşahidə olunur ki, bu əsərlərin dili tarixi dialektoloji tədqiqatlar üçün qiymətli

mənbədir. Müxtəlif tarixi dövrlərdə hər üç bölgədə yazılmış ədəbi əsərlər üzrə aparılan dialektoloji tədqiqatlar müasir Azərbaycan dilinin dialekt qatında, xüsusilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində yer alan və ortaq işlənen bu kimi dialekt sözlərin ədəbi əsərlərin dilinin əsas bazasını təşkil etdiyini göstərir. Bu fakt dialekt leksikasının üslubi imkanlarının daha geniş olduğunu təsdiq edir. Müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, hər üç bölgənin şifahi və ədəbi nümunələrinin dilində kifayət qədər dialekt sözlər yer alır və bu bölgələrin dialekt leksikasında elə ciddi bir fərq müşahidə olunmur. Lakin, N.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, Güneydə ədəbi dilin lüğət tərkibini Qüzey Azərbaycandan müəyyən dərəcədə fərqləndirən dialekt-danışıq leksikasının bolluğudur (34, s.48).

E.Əzizovun söylədiyi kimi, müxtəlif dövrlərin yazılı abidələri özlüyündə yazı dili faktoru olsa da, onlarda az və ya çox dərəcədə yarandığı dövrün dialekt əlamətləri mövcuddur. Amma ədəbi dil norması dəyişən olduğundan yazılı abidələrdə dialektizimlərin xarakteri heç də hər vaxt eyni olmur. Ədəbi dilin müəyyən bir dövründə dialekt əlaməti olan bir xüsusiyyət başqa bir tarixi mərhələdə ədəbi normaya çevrilir. Eyni zamanda, əvvəlki dövrlərdə ədəbi dil norması sayılan xüsusiyyətlərin sonrakı dövrlərdə arxaikləşməsi özünü göstərir. Arxaizimlərin ədəbi dil faktı olanlar dildən çıxır, dialektə uyğun gələnləri isə dildə qalır. Göründüyü kimi, bu arxaizimlər həm də dialekt faktıdır. Tam tərsi olaraq bu kimi arxaizimlər şivələrdə qorunmazdı. Bəzən haqqında danışılan dil hadisəsi ədəbi dil faktı kimi görünə bilər. Amma unudulmamalıdır ki, ədəbi dil ümumiyyətlə dialektə bağlıdır. Yəni eyni bir dil faktı həm ədəbi dilə, həm də dialektə aid ola bilər. Bunun üçün də bu cür xüsusiyyətləri ya yazarların mənsub olduğu dialektin əlaməti, ya da tarixi dil faktı kimi qiymətləndirilməlidir" (55, s. 9).

Tədqiqatlar göstərir ki, Güneydə olduğu kimi, Anadolu və Qüzey Azərbaycan ədəbiyyatında, xüsusilə Naxçıvan ədəbi mühitinin yetişdirdiyi yazarların əsərlərinin dilinin lüğət

tərkibində də danışıq-dialekt leksikası aktiv müşahidə olunur. Məsələn, Söz sənə *çarpanaq*, söz sənə özül. *Həniri* gəldimi, qəm *itgin* düşür, Ol yalandan, yalana *əriş-arğac* keçidi. Uçuracaq, doğrayacaq, *teyləyəcəksən*. *Donqarınla donqar* ayı, *Qovşaləndin* bütün yayı. *Yolağasız* yolçu gördüm dünya yolunda. *Devikmə, tənrimə*, özünü yorma, Yoxdu ötürmələr, qarşılamlar. Çətin çıxırımız *yollaşa* bizim. *Ütük* bir hiyləgər irişdi üzde, Xəbər *yabasinda* çubuğu dindi. Əzin məni *xıncım-xıncım*, didin məni *didim-didim* (M.Araz) (430, s. 9, 13, 19, 21, 26, 35, 53, 110, 127, 133). Bu hiyləgər *hərif, incəvara* köhnə adamları aldada bildirdi, cavan nəslimiz isə ondan nifrət edirdi. Cəmilə xanım gözəl-göycək *cuvanəzən* idi. Mirzə Mustafanın *mısmırığı sallandı*. Sözlərini deyib Mirzə Mustafa qonağı *süpürlədi*. Gəlin oldum, qul oldum, ayaqlara *çul* oldum. Bu *hində* çöldən gələn iki nəfər seyid başlarında *əmmamə*, çiyinlərində *əba*, əllərində *hasa*, ayaqlarında uzunboğaz *lapçım* qapıda hazır oldular. Böyük *mafracdan təzə çuxasını* alıb, qılıncı oğlunun çiyinə saldı, *mıxdan* da qara *buxara papağını* endirib tozunu sildi və oğlunun başına qoydu. Getməli qonağın getməyi *yeydir*, Mən həmişə ömrünə *düvəgü* varam. Nurulla kişi bir az *duruxan* kimi oldu. Seyidlər quldur deyillər, *çapovulçu* deyillər. Qubernator bir *şəffak yaranal* idi. İndiki halını *bilmərrə* unutmuşdu. *Vaholanki*, çöldən hər gün erkən gələrdi. Bu cür şəhvət *dağarcığı* kişilərə ayqır və ya xəstə desəydilər daha doğru olardı (E.Sultanov) (435, s.12, 15, 20, 23, 54, 57, 111, 131).

Güney Azərbaycan: *Zəncirə, araçqın*, düymə, sap, qaytan, *Şəvə*, muncuq, üskük, kəhraba, mərcan. Başqa *dəsgahı* var bayramın bizdə. Bu zindanın *dərbəçəsin* açan yox, kərbalaya gedənlərin *qadası*. Ömrü qovam bəlkə burada *haxlyam*. Gün buludda əyirərdi *teşini*, *Badyaların* südü aşıb daşardı (M.Şəhriyar) (431, s. 20, 30-31, 70-71). Qaçıb *daldalanır* hərə bir yanda, Fəqət *xəlvətləşən* baş xiyabanda Bir nəfər qaçmayır, qaçmayır nədən? (S.Tahir) (434 s.57-58). Ha qaçdımsa, *hayladı*, Şairin bir *öynəlik* yeməyinə çatmayır, Deyirəm vüsəl

harda *girələyir* gözünü (Ə.Tudə (424, s.14, 30-36). Daş var, dağ qoynunda əyləşib *ötkəm*, Yağmurdan, yağmura yuyunur, ancaq *arı*, fikirli (Ə.Daşqın) (62, s. 182)

Şərqi Anadolu: Qaracaoğlan deyər *pəsdən, Xiffət çəkmə*, o göz ilə, qaş ilə. Mən bir bəzirganam, sən də bir *yesir*, Qəfildən doldurub bir qədəh bana, İçirdin *ağumu* bal deyə-deyə. *Uryan* gəyib, yenə *üryan* gedərim. Başına qoyubdur al-əlvan *fəsi*. *Çuxa* qeyib *qurşaq* vurdu belimə. Rastlaşiban *pünhan* yerdə bularsan. Fələk bizi min fənd ilə, qoyar naçar demədimmi? Baxdım *üz çevirdim acı dillərdən*. (Qaracaoğlan) (62, s. 170-173).

Naxçıvan və Güneydə, eləcə də Anadoluda müxtəlif dövrlərdə yazılmış ədəbi materialların dilini izlədikcə müasir dil üçün arxaikləşmiş leksik vahidlər üzə çıxır. Tədqiqatlar göstərir ki, vaxtilə ədəbi dildə işlənib, sonradan köhnələrək dialektlərin lüğət tərkibində daşlaşıb qalan bu söz və ifadələr dilin üslubi-poetik imkanlarını gücləndirmək üçün yenidən ədəbi əsərlərin dilinə qayıdaraq, bu əsərlərin dilində tarixi işləklik hüququnu bərpa etmişdir.

Azğın – doğru yoldan çıxmış, hiddət və qəzəbindən aqibətini gözləməyən; Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu (*azıh*) (Kst.) (195, s.204) şivələrində eyni semantik yük daşıyan bu sözə qədim abidələrin və klassik ədəbi əsərlərin dilində də rast gəlinir. “Kitabi Dədə Qorqud”un dilində *azqun* (255, s.170), qədim türk dillərində *azay* (343, s.72), qədim qırçaq abidələrinin dilində *azğan, azğunluk* (280, s.3) kimi işlənən bu sözə Nəsiminin də dilində rast gəlinir: Binmə gər *azğun* degilsən nəfsi-şumun atına (99, s.39).

Xəcil – rüsvay; Klassik Azərbaycan ədəbiyyatında (Çəsmeyi-heyvan *xəcildir* ləblərindən daima (Nəsimi) işlənən bu söz Naxçıvan (*Məni yaman xəcil elədin*) və Güney Azərbaycanın əksəriyyət şivələrində aktiv müşahidə olunduğu kimi, Şərqi Anadolunun (*hacil*) (Erzc.) və qədim qırçaq abidələrinin də dilində *hacil, hacalet* (280, s.89) nəzərə çarpır.

Çayan-əqrəb; Naxçıvan qrupu şivələrində *çayan*//*çiyən*, türk dilində isə *çiyən* şəklində işlənən bu söz əslində qədim qıpçaq sözüdür. Oğuz qrupu dillərinə qıpçaq dillərindən keçmişdir. Qıpçaq qrupu türk dilləri üçün [ç] səsi xarakterik olmadığından müasir qazax dilində ç>ş səs keçidi ilə *şayan* şəklində işlənən (*шаян шақды* (əqrəb çaldı) (235, s.634) bu söz qədim mənbələrdə *çiyən*//*çayan* (182, s.24), *çiyən* (280, s.51) şəklində qeydə alınmışdır.

Çul-çuxa. Keçmişdə geyim növü olan bu söz arxaikləşərək dilimizin dialekt qatında yer almış, sonradan ədəbi əsərlərin dilinə qayıtmışdır: Böyük mafracdən təzə *çuxasını* alıb oğlunun çiyinə saldı (435, s.16). Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində arxaik mənasını saxlamaqla bərabər, həm də *kör-köhnə*, *çir-cındır* kimi müəyyən üslubi çalar ifadə edən bu söz əski mənə tutumundan fərqli məzmun ifadə edir: *Çul-çuxasını* yığışdırıb birədəfəlix/ getdi (Nax.). Şərqi Anadolunun bəzi şivələrində *çıfa* (Esk.) (199, s.229) Kırım tatar dilində *çul-çubur*, *çul* (köhnə), *çuxa* şəklində işlənir (379, s.589).

Çin. Çin sözü Naxçıvan (*yuxum çin oldu*, *çörəyi çinlədim*, *çin-çin yığdım*) və Güney Azərbaycan (*Çin otax*, *çin-çin otax*, *qırx pilləkən*, *min bir otax-kələm*) dil mühitində işləkliyi ilə seçilən leksik vahidlərdəndir. Dialektlərimizdə bu sözün semantik tutumu ilə paralelləşən müxtəlif variantlarına rast gəlinir. Qədim qıpçaq dilində (doğru, gerçək, yüksək vəzifə) (280, s.51) mənasını bildirən və bu semantik yükü olduğu kimi, Naxçıvan qrupu şivələrində də (*çinni adamdı*) doğru, düzgün, təbəqə, qat, lay və rütbə mənalarında qoruyub saxlayan *çin* sözü, digər dialektlərimizdə bəzən taxıl, ot biçmək üçün qısa dəstəli, dişli yarım dairəvi kənd təsərrüfatı aləti və dəfə, kərə mənasında (8, s.436) işlənmiş olsa da, araşdırmalar bu sözün ən qədim qaynaqlarda, "İbn Mühənnə Lüğəti"ndə (*çin aymak-doğru söyləmək*) (182, s.25), qədim türk dillərində (*saña söz ajiṣta oqun söz çini*; *bu savım qaltı kün tənri təg çin*

ol) (343, s.148), eləcə də klassik ədəbiyyatda da (*Eşqini tərək etmək istər könlüm, amma çin degil* (Nəsimi), *Sənnaşərib uyumayıb dünənki yuxusunun çin olmasını gözləyirdi* (Y.V.Çəmən-zəminli) daha çox doğru və gerçək anlamını ifadə etdiyini göstərir.

Kasad – qıtlıq, yoxsulluq; Naxçıvanda olduğu kimi, Güney Azərbaycanın Təbriz dialektində də aktiv müşahidə olunan bu söz (Əlim yaman *kasaddı*, hara əl atıram elə boş çıxır) folklor nümunələrinin dilində də daşlaşıb qalmışdır:

Əzizim kasa dolmaz,
Mərd əli *kasad* olmaz.
Yüz namərdin çörəyin
Doğrasan kasa dolmaz (Nax. Təb.).

Müxtəlif dövrlərin dil faktı olan şifahi və yazılı əsərlərin dilindən görüldüyü kimi, hər üç bölgənin dialekt qatında paralel mövqeyini qoruyan bu kimi lüğəvi vahidlər Azərbaycan - türk dilinin həm dialekt, həm də yazılı qatında orta mövqeyi ilə dilin ümumi mənzərəsini nümayiş etdirir ki, bu da dialektizimlərin tarixi əhəmiyyətini, eyni zamanda əsərin dilinin funksional – üslub zənginliyinin təmin olunmasında müstəsna əhəmiyyətə malik olduğunu göstərir. Burada belə bir faktı da qeyd etmək lazımdır ki, istər şifahi, istərsə də yazılı ədəbiyyatda yer alan, həmçinin ədəbi dildən fərqli olaraq, öz varlığını dialektlərdə qoruyub saxlayan qədim türk sözləri tarixən ənənə xatirinə dilə gəlmiş lüğəvi vahidlər deyil, uzun əsrlərdən bəri ümumxalq Azərbaycan dilində işlək olan söz və ifadələrdir.

Z.Teymurlunun qeyd etdiyi kimi, xalqın keçmiş, inkişaf tarixi, malik olduğu dəyərlər dil vasitəsilə nəsilədən nəsilə ötürülür. Dildə heç nə izsiz yox olub getmir. Bütün hadisə və proseslər xalq təfəkkürünün ifadəsi olan dildə yaşayır. Yazıya köçürülənlər əbədi daşlaşır, yazıda öz əksini tapmayanlar isə şifahi xalq ədəbiyyatı incilərində və dialektlərdə qorunub saxlanılır. Buradan belə nəticə çıxarmaq

olar ki, dildə mövcud olan sözlər tarixi yaşadan dəyərlərdir (150, s.13).

Qeyd etmək lazımdır ki, ədəbi əsərlərin dilində işlənən belə dialekt sözlərin arxaik dərəcəsi müxtəlif olduğu kimi, üslubi məqsədləri də müxtəlif olur. Bu baxımdan klassik əsərlərin dilinin müasir dialektlərlə müqayisəsi dilin tarixi dialektal linqvistik xüsusiyyətləri ilə yanaşı, həm də bu sözlərin yeni, müxtəlif üslubi imkanlarını ortaya çıxarır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Qüzey Azərbaycan və Şərqi Anadoludan fərqli olaraq, rəsmi yazılı dövlət dili olmayan Güney Azərbaycanda yazılmış ədəbi əsərlərin dilində qədim dialekt sözlər daha çox mühafizə edilir ki, onlar ədəbi dilimizin indiki dövrünə görə köhnəlmiş sözlər hesab olunsada, müasir Azərbaycan dilinin dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Anadolu şivələrində paralel olaraq aktivliyini qoruyub saxlayır. Güney Azərbaycanda canlı danışıq dili ilə yanaşı, ana dilində yazılmış ədəbi əsərlərin dilində nitqin canlılığını, həyatiliyini, milliliyini əks etdirən bu dialektizimlər dil tariximizin daha əski laylarının öyrənilməsinə böyük zəmin yaradır.

Ləqəb və ayamalar. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasına daxil olan müəyyən söz qruplarından bir qismini də onomastik vahidlərin canlı dil faktı olan ləqəb və ayamalar təşkil edir. İctimai və sosial əhəmiyyətə malik bu dil vahidləri həm də, müəyyən üslubi çalarları ilə diqqəti cəlb edir. Azərbaycan antroponimik sistemində özünəməxsus yeri olan və tarixi etnoqrafik baxımdan arxaik leksikanı özündə əks etdirən bu tip ləqəblərə hər üç bölgənin şivələrində rast gəlinir. **Naxçıvan qrupu:** *Balax Abbas, Çərçi Abbas, Kefli Qafar, Çıxqılı Hüseyin, Xırxır Mütəllim, Cingöz Əli, Doktor Əli Çoban İrza, Atıcı Həsən, Ayı Zaur, Şeytan Hümbət, Tıntın Fərhad, Çavış Salman, Yuxu Vəli, Dəli Bahar, Qara Zöhrə, Əcaz Əli, Qızıl Sevil, Qaqan Sevindik, Kasıb Həsən, Qozu Cəlil, Topal Mirzə, Dəli İlqar, Porsux Mirzə, At Əli, (Şər., Kərm.), Qan Adil, Dodaq Hüseyin, Bibər Əli, Polkovnik Həmzə, Arxayın Sultan, Yapışqan*

Əli, Horslu Vəli, Piy Hüseyin, Qəddərə Mamed, Kotan Əli, Ekonomist İsa, Müşlük Cəfər, Macoy Vəli, Yabı Talib, Cır-cır Fatma, Çirməy Məmməd, Pərvaz Zəhra, Milisə Sadiq, Sofu Gülsüm, Bəla Fərman (Şər.), Xəndək Səfər, Çəpər Səfər, Təpəgöz Nəriman, Mozik Məzahir, Daş Əli, Ördək Sənan, Davşan Hidayət. Güney Azərbaycan: Bitdi Səfər, Buz Yusif, Bükülü İsmayıl, Cızbız Abbas, Qarışqa Abbas, Ağbaş Rza, Beşqıran İsmayıl, Çapar Qurban, Lüləkəş Cavad, Cır-cər Həmid, Cürü Abbas, Çeçəl Həsən, Çapan Rəhim, Çodar İsa, Dağcı Məmi, Dağqaz Səid, Darkün Fatma, Dəli Qulu, Dişdan Yəqub, Dolça Bağır, Döngə Əhbər, Çıqqan Əli, Qəqəro Əli, Qəmə Əli, Mikrob Əli, Quşbaz Əlaa, Qərə Əsəd, İnəkçi Əsgər, Suçu Əsgər, Fitə Rəsul, Boyaxçı Həsən, Qaşqa Həsən, Qərəbuğ Həsən, Fışqa Hüseyin, Quşbaz Hüseyin, Yoğurd-Çörək İbrahim, Kosa Mehdi, Nay-nay Mahmud, Küftə Məcid, Şıntır Məmməd, Noxudu Mehdi, Pinti Məmi, Pota Məsumə, Səkkəl Məmi, Pəncə Səməd, Sutçi Kərim, Tülü Həsən, Tülkü Əlirza, Viş-viş Məsumə, Yanıx Aliyə, Yavan Abbas, Yekəbaş Əsgər, Uzun Əjdər, Uzunqol Eynulla, Üçaşix Həmid, Ütü Behruz, Yertopi Məmməd, Dilbilməz Yəqub, Yorqan Abbas, Gənə Yusif, Yünçi Səfər, Zər-zər Əli. Şərqi Anadolu: Bakğal Ali, Topal Osman, Kel Oğlan, Kara Bekir, Küçük Osman, Deli Mehmet (Erzr.), Çulçu Osman, Zozikli, Kerim, Cınıvız Ahmet (Elaz.).

DİALEKT LEKSİKASINDA MƏNA VƏ MƏNŞƏYİNƏ GÖRƏ SÖZ QRUPLARI

Azərbaycan dili dialekt leksikasının etnik tərkibinin araşdırılması dilimizin formalaşması prosesində onun hansı tayfa və tayfa birlikləri, yerli və gəlmə etnoslarla əlaqəsini, rolunu müəyyən etmək baxımından xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. G.Q.Vəliyevanın qeyd etdiyi kimi türk dillərinin oğuz qrupuna daxil olan və böyük bir ərazidə yayılan Azərbaycan dilinin lüğət tərkibi müasir dövrdə öz mənşəyinə görə yekcins deyil (160, s.57). Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar Azərbaycan türklərinin tarixən müxtəlif etnik qruplarla qarşılıqlı əlaqədə olduğunu və bu əlaqələrin nəticəsi olaraq bunun Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında öz tarixi izlərini qoyduğunu göstərir. Bəllidir ki, hər hansı bir dilin dialekt leksikasına onun nə zamansa əlaqədə olduğu yabançı etnosların dilindən də sözlər keçir. Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan, eləcə də Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində yad dillərin təsiri müşahidə olunmaqdadır. Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının etnik tərkibindən danışarkən onu əsas iki istiqamətdə – qədim türk - Azərbaycan və alınma qatı əsasında tədqiqatə cəlb etmək məqsədəuyğundur. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu üzrə toplanan dil materialları dialektlərimizdə xalqımızın tarixi keçmişini, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk mənşəli dialekt sözlərin ön planda durduğunu təsdiq edir. Azərbaycan dilində tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan bu sözlərin bir çoxu müasir mərhələdə Naxçıvan qrupu şivələrində eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarda dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənmiş olsa da, öz qədim tarixi kökünə dayanmaqdadır: *sülənmək*-səyahət etmək, *gəzmək*, *pitik*-yazılı nəsnə, *tutiyə*-incə, *zərif*, *təbərrik*-qiymətli nadir tapılan, *tərxi*-əziz, dəyərlı, *qart*-qocalmış, *əprimiş*, *işgil*-cəftə, *darğa*-

gözetçi, təhlükəsizliyi təmin edən, *yanşaq*-çoxdanışan, *dürmək*-bağlamaq, *üşənmək*-çəkinmək, qorxmaq.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsi bu zonaya məxsus şivə xüsusiyyətlərini, eləcə də, bu şivələrin məruz qaldıqları dəyişiklikləri müəyyənləşdirməklə yanaşı, qonşu dialekt qruplarının qovuşduğu ərazidə dialektlərarası qarşılıqlı təsir və münasibət məsələlərinin eyni zamanda, qonşu xalqların dilindəki paralellərin tədqiqində xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Mənbələrin verdiyi bilgilərdən bəllidir ki, dəfələrlə əlifbası dəyişdirilən Azərbaycan dili formalaşmağa başladığı dövrdən böyük coğrafi arealda xalqlararası dil rolunu oynamışdır. XVIII-XIX əsrlərdən sadəcə Qafqazda deyil, bütün şərqdə xalqlararası ünsiyyət vasitəsi olmuş Azərbaycan dili XX əsrin əvvəllərinə kimi Qafqazda öz tarixi funksiyasını davam etdirmiş və bir çox xalqların dilinin formalaşmasına öz gülcü təsirini göstərmişdir: Ö.F.Nemanzadənin yazdığı kimi: “Türk dili dünyadakı asan və gözəl dillərdən biridir. Elə asanlığı səbəbindəndir ki, bəzi millətlərin arasında ümumi dil kimidir. Bir rum ilə erməninin türkcədən özgə dil ilə danışdığını görməzsiz” (433, s. 229).

Müxtəlif dillərin daha dərin tarixi qatlarına enən F.Cəlilov yazır ki, Azərbaycan dili formalaşdığı arealda xalqlararası ünsiyyət vasitəsinə çevrilə bilmişdir və həmin ənənə keçən əsrin sonlarına kimi davam etmişdir. Son min ildə erməni şairlərinin Azərbaycan dilində yazıb yaratması da həmin ənənə ilə bağlıdır. Bir tərəfdən Qafqaz, digər tərəfdən Hind-Avropa xalqları ilə əhatə olunmuş Azərbaycanda bilinçivimiz mühiti üçün zəmin yaranmışdır ki, bu mühit də interdialektlərin olmasını şərtləndirən əsas amillərdən biri olmuşdur. Bu baxımdan dialektlərdə müxtəlif dövrlərin müxtəlif dillərə aid paralellərinin yaratdığı sinonimik cərgə xalqlararası ünsiyyətin əsas bazasını təşkil etmişdir (36, s.35-36).

Dillər və dialektlərarası paralellərdən danışarkən ilk növbədə qohum və yabançı dillər arasındakı münasibətlərin dilə

təsirinin müxtəlif yönləri üç prinsip əsasında müəyyən edilir: 1) tipoloji və təsadüfi oxşarlıq; 2) alınmalar; 3) mənşəyi qaranlıq qalan areal izoqolosslar (36, s.34).

Dialektlərarası qarşılıqlı təsiri öyrənmək baxımından tarixi – coğrafi arealına və sərhəd zonasında yerləşməsindən asılı olaraq, Naxçıvan qrupu şivələri ilə ortaq cəhətlərə malik Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri də fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən türk-fars, türk-ərəb, türk-erməni, türk-kürd kimi paralellərlə qədim dil əlaqələri nəzərdə tutulur, hətta bu paralellərdəki türk mənşəli sözlərin bir çox hallarda Azərbaycan dilindən və dialektlərindən alınmalar olduğu ortaya çıxır. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun tarixi geosiyasi mövqeyinə görə müxtəlif dilli xalqlarla əlaqə və münasibətdə olması istər mədəni, istərsə də etnoqrafik baxımdan bu mədəniyyətlərin qaynaşmasına və dillərarası inteqrasiyaya səbəb olmuşdur. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin lüğət tərkibində baş verən müəyyən dəyişikliklərlə yanaşı, digər dillər də Azərbaycan-türk dilinin ciddi təsirinə məruz qalmış və türk dilinə məxsus qədim tarixi sözlər həmin xalqların dilinə keçid alaraq, o dillərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmışdır. Bu cəhətdən dillərarası inteqrasiyada Azərbaycan-türk dialekt leksikasının digər dillər üzərində daha gülcü təsirə malik olduğu aydın görünür. Dillərarası tarixi inteqrasiyanı müasir mərhələdə dialektal müstəvidə yaşadan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik tərkibi mənşə etibarilə əsasən üç istiqamət üzrə müəyyənləşir:

a) Əsil Azərbaycan və qohum dillərə məxsus qədim türk mənşəli sözlər;

b) yabançı dillərdən alınmalar;

c) Azərbaycan-türk dilindən başqa dillərə keçən dialekt sözləri.

G.Q.Vəliyevanın qeyd etdiyi kimi, Azərbaycan dili dialekt leksikasının etnik tərkibinin araşdırılması məsələsinin dilimizin formalaşması prosesində onun hansı tayfa və tayfa

birlikləri, yerli və gəlmə etnoslarla əlaqəsini, rolunu müəyyən etmək baxımından xüsusi əhəmiyyəti vardır. Azərbaycanlılar tarixən müxtəlif etnik qruplarla qarşılıqlı əlaqədə olmuşdur ki, bu da dialekt leksikasında öz tarixi izlərini qoymuşdur (160, s.57).

Bəllidir ki, hər hansı bir dilin dialekt leksikasına öz qədim sözləri ilə yanaşı, daha çox onun nə zamansa kontakda olduğu yabançı etnosların dilindən də sözlər keçir. Azərbaycan dilinin digər qrup dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində cüzi də olsa müxtəlif dillərdən alınmalar müşahidə olunmaqdadır. Bu baxımdan Azərbaycan dilinin dialekt leksikasının etnik tərkibindən danışarkən onu əsas iki istiqamətdə – qədim türk-Azərbaycan və alınma qatı əsasında tədqiqatə cəlb etmək məqsədəuyğundur.

DİALEKT LEKSİKASINDA ƏSİL AZƏRBAYCAN VƏ QOHUM DİLLƏRƏ MƏXSUS QƏDİM TÜRK MƏNŞƏLİ SÖZLƏR

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu üzrə toplanan dialektoloji materiallar belə bir mülahizə söyləməyə əsas verir ki, dialektlərdə xalqımızın tarixi keçmişini yaşadan, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk mənşəli dialekt sözləri ön planda durur. Azərbaycan dilində tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan bu sözlərin bir çoxu müasir mərhələdə hər üç bölgənin şivələrində eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarda dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənmiş olsa da, öz tarixi kökünə dayanmaqdadır. Bu baxımdan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud sözlərin mənasını, mənşəyini, işlənmə arealını, leksik-semantik qruplarını müəyyənləşdirmək üçün dilin tarixi inkişaf prinsipinə uyğun olaraq, qədim dövrün materialları əsasında müqayisə etmək lazımdır.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrini əsas qrupunu təşkil edən qədim türk mənşəli leksik vahidlərin bir çoxu çağdaş türk dillərinin ədəbi və dialekt qatında yer almaqla, həm də yaşı min illərlə ölçülən qədim türk yazılı abidələrinin dilində eyni fonetik tərkibdə və eyni semantik anlamda işlənməkdədir. Hər üç bölgənin dialektlərini qədim türk yazılı abidələrinin dili ilə müqayisə etməklə Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alan daha qədim dil faktlarını üzə çıxarmaq mümkündür. Qeyd etmək lazımdır ki, müasir Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də *iraq-uzaq*, *qor-köz*, *bür-büz*, *ün-səs*, *qu-səs*, *qatı-möhkəm*, *sərt*, *yalın-çılpaq*, *yesir-əsir*, *-qıl//gil*, *-c [-nc]* tipli qədim dil faktını əks etdirən xeyli söz və qrammatik forma vardır ki, bu dil faktları dilimizin dialekt qatında qədim dövrün yadigarları olaraq bu gün də mühafizə olunmaqdadır.

Toplanılan materiallar üzərində aparılan tədqiqatlar göstərir ki, müasir mərhələdə Azərbaycan dilinin dialekt qatında olduğu kimi, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik sistemində yer alan, tarixən müstəqil leksik vahid kimi mövcud olan xalqımızın tarixi keçmişini, dilimizin ən qədim dövrləri ilə səsleşən əsl türk-Azərbaycan mənşəli dialekt sözlər ya qədim dövrdə daşdığı eyni semantik yüklə, ya da müəyyən üslubi çalarlarla dəyişikliyə uğramış şəkildə işlənməkdədir: *qəyim-möhkəm*, *sərt*, *qatı-möhkəm*, *sərt*, *yalın-çılpaq*, *qurşanmaq*, *yesir-əsir*, *axtux-qəm-qüssə*, *bazburutlu-sözü keçən*, *boğazaltı-qızıldan qadın ziynət əşyası*, *çavış-xə-bərçi*, *çida-biz*, *basdux-halva*, *sucuq*, *tapı-təndirdə* yapılan kökə, *buru-ağrı*, *sancı*, *alana-quru meyvə* (Ordubadda qurudulmuş şaftalıdan hazırlanan çərəz növü), *külfət-ailə*, *xıltı/xıltı-çöküntü*, *kömbə-qalaq*, *yonqar-yara*, *duruxmaq-donub qalmaq*, *dummaq-fikrə getmək*, *sinmək-ərimək*, *çözmək-yoluna qoymaq*, *düzəltmək*, *çözələnmək-avaralanmaq*, *boğanağ-bürkü*, *havasız*, *budamağ-ətrafdakıları kəsib atmaq*, *qəməll/qəməlti-iri* bıçaq, *çimçəşmək-iyrənmək*, *sülənmək-gəzmək*, *üryan-çılpaq*, *təntik-tələskən*.

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində mövcud bu kimi leksik vahidlərin qədim türk abidələrinin dilindəki nümunələrlə müqayisəsi bu faktı təsdiq edir. Qədim şumer dilindən başlayaraq, ümumtürk dil tarixinin ilk yazılı kitabəsi qədim Orxon yazıları, M.Kaşğarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri, "İbn Mühənnə lüğət"i, "Səngilax" kimi qədim yazılı abidələrin dili, eyni zamanda türk xalqlarının folklor nümunələri, orta qədim abidələri "Oğuznamə", "Kitabi Dədə Qorqud" dastanları və bir çox digər yazılı və şifahi mənbələrin dili ilə müqayisəsi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu qrupu şivələrinin leksik qatında ən qədim türk dilinin, pratürk dövrünün izlərini yaşatdığını təsdiq edir.

Al yazmam daldı qaldı
Gözlərim yolda qaldı
Yıqılası meyhanə
Sarhoşum nədi galdı (Den.) (193, s.139, c.1)

Al alma dörd olaydı
Dördü de merd daydı
Yarımın datlı sözü
Gablimde derd daydı (Ardahan) (194, s.69)

Al – 1. hiylə, yalan; 2. qırmızı; Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, "al" sözü Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində hər iki formada tarixi semantik mənasını saxlayır: *-Al dilinən məni alladıp sōra aradan çıxdı* (Nax.). Bu sözə daha çox klassik ədəbi əsərlərin dilində rast gəlinir: *Al ilə ala gözləri aldıdı aldı kölümi, Alini gör, nə al edər, kimsə irişməz alinə* (Nəsimi) (99, s.46). Naxçıvan qrupu şivələrində bəzən *al* və *qırmızı* sözünün birlikdə işlənərək "parlaq qırmızı" mənası verdiyini görürük: *Belə bir gündə al qırmızı gē³p gəlmişdi* (Nax.).

"Divanü lüğət-it türk"də *al* – hiylə (*alın arslan tutar, küçin oyuk tutmas*) (244, s.81), qədim qırpaq abidəsi "Kodeks kumanikus"da *al* -1. qırmızı; 2. hiylə yalan; 3.evlənmək; 4.köməkçi feil (280 s.6) kimi işlənən bu söz qədim türk dillərində də hiylə, qırmızı, eyni zamanda sifətin çoxaltma dərəcəsi kimi işlənir: *çin turur hiç ali joq uquş; al ayı ton kədiş* (343, s.31). "Kitabi Dədə Qorqud"un dilində *al*-hiylə (aldatmaq) və *al*-qırmızı şəklində "*al mahmuzlu, al yanaklı*" (255, s.161) ifadələrində işlənən bu söz "İbn Mühənnə"nin dilində də *alçı*-hiyləgər, yalançı lüğəvi vahidində öz semantikasını əks etdirir (182, s.9).

Dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, müasir dilimizdə aldatmaq sözünün kökündəki *al* sözü tarixi semantikasını qoruyur. X.Abdullayeva digər arxaik leksik vahidlərlə müqayisədə bu lüğəvi vahidin az da olsa intensiv xarakter daşdığını qeyd edərək, öz həqiqi mənası ilə yanaşı, bəzən Güney şairlərinin dilində törəmə (al səhər-işıqlı, xoşbəxt gələcək) məna da ifadə etdiyini göstərir və bu sözün hələ pratürk dövründə işlənməsi, sonradan monqol, fars, rus erməni dillərinə keçməsi haqqında da məlumat verir (2, s.57). Güney

şairlərinin dilində olduğu kimi, aşıq ədəbiyyatında, klassik ədəbi əsərlərin dilində aktiv eləcə də Şərqi Anadolu bölgəsinin folklor materiallarının dilində müşahidə olunan *al* sözü müasir dilimizdə bəzən sifətin çoxaltma dərəcəsinin yaradıcısı rolunda da çıxış edir ki, *al qırmızı, al yaşıl* (2, s.58) bu fakt müasir türk dillərindən qazax (*al kızıl*) (235, s.38), karaim (*al -kırmızı*) (281, s.43) dillərində müşahidə olunur. Azərbaycan dilində olduğu kimi, Karaim dilində də *al* sözü omonimik səciyyəyə daşıyaraq bir neçə semantik məna (*al* – 1. kırmızı; 2. hiylə, yalan; 3. ön; 4. feil (almaq) daşıyır (281, s.43).

Arıq//arı – təmiz, pak; Naxçıvan və Güney Azərbaycanda *aydan arı sudan duru, arınmax-təmizlənmək, artdamax-təmizlənmək*, Şərqi Anadolu şivələrində *arıq* (Bal.), *aru//arçağ* (Elaz.) şəklində aktiv mövqeyini qoruyan bu leksik vahid qədim abidələrin, eləcə də türk dillərinin leksik fondunda möhkəm yer tutur. Klassik ədəbiyyatımızda, eləcə də Güney şairlərinin dil leksikonunda "saf, təmiz" anlamını verən (*Daş var, dağ qoynunda əyləşib ötkəm, yağmurdan, yağmura yuyunur...ancaq arı, fikirli* (Ə.Daşqın) və qədim abidələrin dilində *arığ//aruğ//arığ* şəklində qeydə alınmış bu sözün həm də feil kimi işləndiyini nəzərə alan A.Məmmədov onu şumer dilindəki "parıldamaq", "işqi saçmaq" mənalarını verən "ar" feili ilə də əlaqələndirir (2, s.58).

Qədim abidələrin dilində əsasən sifət kimi qeydə alınan bu söz Naxçıvan və Təbrizdə "arı" kök morfeminə [-t və ya -n] şəkilçisinin əlavəsi ilə semantikasını qoruyaraq feilə keçid alır (*arut (təmizlə)//arutdamax (təmizlənmək) və ya arın//arındırmaq (təmizlə, təmizlənmək)* ki, bu forma qədim türk abidələrinin də dilində olduğu kimi *arın//arınmaqlıy// arıtı//arıtın//arıtış (köñül til arıtıñ arıdı özün; ol maña tarıy arıtışdı)* kimi işlənir (343, s.52-53).

Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin Quba, Xaçmaz, Qazax, Şəki, Yardımlı şivələrində də *arı//arıtmaq//arınmaq* şəklində həm sifət, həm də feil kimi

işlənən bu leksik vahid klassik ədəbi əsərlərin də dilində eyni şəkildə qeydə alınmışdır: *arı* – Qanı bir incilü *arı* sədəf kim; *arıtmaq* – Kim *arıtmaq* içini bi güş dəgül; *arın* – Qoy keç bu dünyanın varın, bu mürdardan yuyun, *arın* (99, s.38). Bu söz karay türklərinin də dilində feil kimi “*arın*” (təmizlənmək) şəklində semantikasını saxlayır (281, s.46). Orxon yazılarında “*arığ*” (276, s.98), “Divanü lüğit-it türk”də “*arığ neng*” (temiz nesne) (244, c.1, s.63), “İbn Mühanna Lüğəti”ndə “*aru kız*” (182, s.11), müasir qazax dilində “*arıl*” (təmizlənmək, qurtulmaq) (235, s.52), qədim qıpçaq abidələrinin dilində “*aru//arığ*”, eyni zamanda “*arıçı//arıdçı*” (təmizləyici) (280, s.11) şəklində işlənən arı sözü arxaik dialektizmdir.

Bitik/pitik – yazılı kitabə; Naxçıvanda əsasən cadu-pitik və ya pitik şəklində nəzərə çarpan bu söz qədim türk abidələrinin dilində ən çox rast gəlinən leksik vahiddir. Güney Azərbaycanın Sayınqala əfşar şivəsində də *pitik* “dua kağızı” şəklində işlənən bu sözə Orxon yazılarından başlayaraq (Bunca *bitiğ bitiğme*: Kül Tigin atası Yolluğ Tigin, *bitidim*. (Bunca yazıyı yazan: Kül Tiginin yeğeni Yolluğ Tigin (ben) yazdım (276, s. 52-53), günümüzə gəlib çatan yazılı və şifahi abidələrin dilində də rast gəlinir. Naxçıvanda olduğu kimi, Güney dialektlərində də (*pitikçi-dua yazan, mirzə*) qorunub saxlanan bu qədim sözə monqol dilində də yazılmış kitablarda *bitikçi* (mühasib) mənasında işlədilmişdir. S. Hüseyinlizada bu sözün səlcuqlar dövründə fars dilinə keçdiyini (*Pətəş ra be ab əndaxtən*-pətəsinə suya salmaq, yəni əlində olan sənədi yox etmək) və pətə şəklində tələffüz olunduğunu göstərir (75, s.23).

Bitik/pitik Şərqi Anadolunun Elazığ bölgəsinin şivələrində v>b əvəzlənməsi ilə *vittik* şəklində işlənir (Elaz.) (177, s.202).

Çavuş – xəbərçi; Qədim abidələrin dilində hərbi rütbə bildirən (182, s.24) bu leksik vahid vaxtı ilə Azərbaycan dilində arxaik söz kimi işlənmiş və dilin dialekt qatında mövqeyini qorumuşdur. Orxon yazılarının dilində *çabiş* (baş komandir) (276, s.101) hərbi rütbə bildirən bu söz, daha

sonrakı dövrlərdə fərmanları, hökmləri xalqa elan edən və rütbəli şəxsə *çovuş* (8, c.3, s.446) deyilirdi. Bu söz sonradan polisemiyaya meyllənərək, Naxçıvan qrupu şivələrində, eləcə də Güney Azərbaycanda müəyyən üslubi çalar ifadə edərək, Naxçıvan və Təbriz dialektlərində *xəbərçi, xəbər* gətirən mənasında işlənmişdir. *Çavışdar indicə xəbər gətirər* (Nax.), *Çovuşların gələr səsi, sədəsi* (Təb.) (431, s. 20). “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində (255, s.133) qeydə alınmış bu leksik vahidə klassik ədəbi əsərlərin də dilində rast gəlinir: *Zöhrəvü mahu müştəri dust elinin çavuşları* (Nəsimi) (99, s.194). Azərbaycan müstəqilliyini əldə etdikdən sonra, *çavuş* sözü hərbi təmrin olaraq, tarixi milli söz kimi yenidən Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə qayıtmışdır. Qeyd etmək lazımdır ki, Şərqi Anadolu şivələrində də eyni üslubi çalarla müşhidə olunan *çavuş (çovuş)* (Çor.), *çōş* (Siv.), *çawōş* (*çawōş iki gün sorna bi haber göndərmiş* (Erzc.) (250, s.263) sözü çağdaş türk ədəbi dilində tarixi mövqeyini bu günədək qoruyaraq hərbi rütbə bildirir. Orxon yazılarından günümüzədək dilimizdə yaşayan bu söz hətta toponim kimi qeydə alınıb. Hazırda Şərqi Anadolunun Erzurum vilayətinin Karayazı və Hınıs rayonlarının toponimiyasında Çavuşoğlu, Çavuş və Halilçavuş adlı üç toponim də qeydə alınmışdır (203, c.1, s.40, 58, 63).

Eltebər/təbərrik – Naxçıvan qrupu şivələrində nadir tapılan və yüksək bir mövqeyi bildirən (Bir adamı yaxına qoymurdular, elə bil *təbərrik* saxlayırdılar (Nax.) bu söz Qərbi Azərbaycanın İrəvan, Üçkilsə, Vədi və Zəngibasar şivələrində də eyni semantik yüklə qeydə alınmışdır (24, s.365). Orxon yazılarının dilində Elteber (*Taş [bark itgüçig] bunça bedizçig Taygun Elteber kelü<r>ti*. (Türbe ustalarını), *bunca rəssam (və) heykəltarəsi Taygun Elteber gətirdi* (276 s.52-53) və “Kitabi Dədə Qorqud” dastanlarının dilində *teberrük* şəklində qeydə alınmış (255, s.291) bu söz *el+təbər* (*el-yurd, təbər-ordunun başçısı deməkdir*) komponentlərinin birləşməsindən

yanmış mürəkkəb sözdür. Maraqlıdır ki, bu sözün birinci komponenti türk mənşəli *el* (xalq, yurd) mənasını, ikinci komponenti *təbər* fonosemantik baxımdan rus dilindəki *tabor-qoşun*, alay sözünü ifadə edir. Fikrimizcə, bu söz qədim türk sözü olub ordunun, elin başçısı deməkdir.

Ku/qu-səs; Orxon yazılarında antropnim kimi qeydə alınmış olsa da, bu söz qədim türk dilində səs, bağırtı mənalərini ifadə etmişdir. Qədim abidələrin dilində olduğu kimi, bu söz Naxçıvan və Güneydə xalq dilində “*qu vursan qulaq tutular*” daşlaşıb qalmışdır. Son dövrlərdə dilimizdə səs-küy kimi işlənən mürəkkəb sözün komponenti olan *küy* sözü də *ku/qu* sözünün sonrakı variantıdır. Ehtimal olunur ki, istər Naxçıvan, istərsə də Güney dialektlərində daşlaşıb qalmış *k<q<g* səsdəyişimi ilə *quşvara//qüşvara*-qulağa taxılan sığa sözü də dilin sonrakı inkişaf dövrü ilə bağlı olub *qu* komponenti əsasında yaranmış leksik vahiddir.

Um//ummaq – Bir şeyi könlündən keçirmək, istək, arzu bildirən *um*, *ummaq* sözü Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni semantik yüklə paralel işlənən leksik vahiddir. Naxçıvanda “*uman yerdən küsəllər*” şəklində daşlaşıb qalmış bu söz ədəbi əsərlərin dilində də aktivliyini qoruyur: *Umdum nə verdi ki, küsəm nə verə, Mən belə dünyanın nəyindən küsüm?* (M.Araz.), *Bəşər nicat umur bayrağımızdan* (S.Rüstəm.), *Əvəzin oğlundan böyük şey ummağa haqqı var idi* (Ə.Vəliyev) (8, c.4, s. 232.). Bu söz eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda qeydə alınmış folklor nümunələrinin də dilində aktivliyini qoruyur.

Gözlərin xumar indi,
Yar tökər, yumar indi,
Tök zülfün sinən üstə,
Görənlər *umar* indi
(Təb.) (151, s.210).

Dikme dikdim bā_ ola,
Yərim yüzün ağ_ ola,
Bunu sənnən *ummazdım*
Ginə ömrüm çoğ_ ola
(Tok.) (200, s.179).

Naxçıvan qrupu şivələrində *umu-küsü* mürəkkəb sözün komponenti kimi də işlənən bu leksik vahidin *umsuq* (*arzusu boş çıxmış*) variantına da rast gəlinir. Qədim qıpçaq abidələrinin dilində *umunc//umunc* (arzu, istək), *umsuluk* (arzu edilən bir şey) (280, s.292), *umsunmaq* (istəmək, arzulamaq) şəklində qeydə alınmış bu sözə M.Kağaridə və İbn Mühənnə “Lügətin”də *umdumak* variantına və *um* kökü əsasında *umduçu* (tamahkar) sözünə də rast gəlinir (182, s.80).

Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində yer alan *umud//ümid* sözü də *um* kökü əsasında yaranmış leksik vahiddir. Bu lügəvi vahid Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında yer aldığı kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində, eləcə də folklor dilində aktiv müşahidə olunur.

Qala dağının buludu,	Tək xışım, cüt öküzüm,
Yetimlərin umudu,	Cüt sürək közüm-közüm,
Allah, bir yağış yetir,	Öz əlim, öz əməyim,
Dəmlərimiz qurudu (Miy.).	Özgədən umma gözüm (Təb.).

Ün – 1. səs, 2. şan-şöhrət; Naxçıvan qrupu şivələrində hər iki semantik mənada işlənən bu söz həm də *əlim çatmur, ünüm yetmir* kimi, birləşmə şəklində də işlənir. Güney Azərbaycanda Sayınqala əfşar şivəsində bir neçə söz birləşməsinin tərkibində bəzən frazeoloji vahid kimi də işlənir: *ünən düşmək* (qocalmaq), *günün qərəlsin, ünün kəsilsin*. Həmədan və Xorasan əfşarları arasında da bu leksik vahid aktiv mövqeyi ilə diqqəti cəlb edir: *ün, ünnə* (səslə, çağır), *ünsüz* (tanınmayan, itkin) (75, s.17). Anadolu şivələrində (*ün//ünnü*-səs, şöhrət (Ter.), *ünne*-çağır (Bol., Esk.), *ünnü*-şöhrətli (Safb.), *ünnämək-çağırmaq; ünnäp duruyo* (Um.) (193, c.1, s.209) omonimik səciyyə daşıyan bu sözə qədim abidələrin dilində daha çox rast gəlinir. “Dədə Qorqud”da *ünüm* anla, sözümlə, (92, s.45) şəklində qeydə alınmış bu sözə eynilə M.Kaşğarının, qədim qıpçaq abidələrinin, o cümlədən “Kodeks

kumanikus"un dilində *ün* (*ündet-çağır*) (280, s. 298) və İbn Mühənnə "Lügəti"ndə də (*ündemek*) rast gəlinir (182, s.82).

Dor_atta dər ki, dorudu^r donumuz,

Gavgaya varınca artar *ünümüz*.

Cinsimizdən çatal çıxar dilimiz

Bir atı sevərim bir də gözəli (Afqrh.) (193, c1, s.39).

Ürkmək/hürkmək – qorxmaq; Qədim abidələrin dilində və Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda (*ürkütmək* (Elaz.) da aktiv müşahidə olunan bu leksik vahidə "Dədə Qorqudun" da dilində rast gəlinir: Qorquduban şəmatasilə *ürküdən* (92, s. 45).

Üşənmək – çəkinmək, qorxmaq, şübhə etmək; A.B.Ercilasun Naxçıvan, Güney Azərbaycan şivələrində *üşənmək* – çəkinmək, qorxmaq, şübhə etmək anlamı ifadə edən bu sözün, Kars şivələrində *üşən* (Tm.) şəklində qeydə alınmış formasını *gücenmek* mənasında açıqlamışdır (176, s.384). Klassik əsərlərin dilində də bu söz qorxmaq, çəkinmək mənasında işlənir: *Gülə əl sunmasın, ol kim tikəndən üşənir* (Nəsimi).

Tərخان – xüsusi hörmətə layiq olan, əzizlənən insan. Naxçıvan qrupu şivələrində "*tərخان bəsləmək*" birləşməsi kimi daşlaşıb qalmış bu ifadənin kökləri ən qədim türk dövrünün tarixi yadigarı olaraq, dilimizin dialekt qatında qorunub saxlanmışdır. Orxon yazılarında ən yüksək rütbəli şəxslərə verilən Tarkan (276, s.110)/Tərخان (çağdaş Türkiyə türkcəsində - Tarkan) adı XIV əsr Qızıl Orda xanlığında vergidən azad edilən və xüsusi ehtiram göstərilən şəxslərə deyilirdi (226, s.158). Mahmud Kaşğarinin "Divanü lügət-it türk" əsərində də *tarخان*-islamdan öncə türklərə verilən ən yüksək ad kimi qiymətləndirilir.

Sav – söz; Naxçıvan qrupu şivələrində söz-sav mürəkkəb sözün komponenti kimi daşlaşıb qalan *sav* sözü qədim türk abidələrin dilində də eyni semantik anlamı ifadə etmişdir.

Orxon kitabələrinin dilində v>b əvəzlənməsi ilə "*sab*" şəklində işlənən bu söz (*Tokuz Oğuz beğleri bodını, bu sabının edgüti eşid katıgdi tingla* (276, s. 34-35) sonradan –çı leksik şəkilçisini qəbul etməklə "savçı" yəni, elçi, xəbər gətirən mənasına keçid almışdır. Bu sözün bəzi tədqiqatlarda sonradan islamın gəlişi ilə tanrının sözünü yetirən, çatdıran "peyğəmbər, rəsul" sözünün qarşılığı olaraq işlənməyə başladığı qeyd olunur (70, s.142).

Yavıx – yaxın; Hər üç bölgənin şivələrində ən aktiv leksik vahidlərdən biridir. Naxçıvanda (*Adama heş yavıxlıx eləmir*), eləcə də Güneydə xalq arasında yaxın və səmimi olmaq mənasında işlənən bu söz, Şərqi Anadolunun şivələrində öz əski semantikasını saxlamaqla yanaşı, bəzən *yə^uqlu/yavuklu* (Tir.) nişanlı mənasında da işlənir (193, c.1, s.214). Orxon yazılarının dilində işlənən bu sözə (*Süçığ sabın, yımşak ağın arıp irak bodunğ ança yağutur ermiş. (Tatlı sözlerle, yumşak ipekli kumaşlarla uzak (larda yaşayan) halkları öylece (kendilerine) yaxlaştırırlar imiş* (276, s.56-57), həm də bir çox qədim abidələrin (*yauk/yavuh/yavuk. yavuklat-yaxınlaşdırmaq, yavukrak-daha yaxın*) (280, s. 315) dilində rast gəlinir: *yaguk* (182, s.84).

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində qədim türk abidələrinin dili ilə səsleşən, lakin çağdaş Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində işlənməyən elə arxaik sözlərə təsadüf edilir ki, bunların keçdiyi tarixi inkişaf yolunu izləmək, bu sözlərin hansı şəkildə dəyişikliyə uğradığını və nə kimi mənə çalarları ifadə etdiyini ortaya çıxarmaq dilimizdə bir çox mübahisəli tarixi məsələlərin həllinə kömək edə bilər. Bəzi arxaik leksik vahidlərin təhlili göstərir ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik bazasının əsası əsil Azərbaycan və qohum türk dillərinin qədim sözlərindən ibarətdir.

Naxçıvan qrupu şivələri: ütük – cəld, yağı –düşmə, *uryan*-çılpaq, *yesir*-kimsəsiz, *yey*-cəld (Ord.) *azğun*-yolunu azmış, *kəsad*-az, *arı*-təmiz, *ertə*-tez, *çul*-çuxa-geyim, *sərin*-

saxsı qab, *günnüx*-çətir (Sir.), *kəsə*-yaxın yol (Neh. Nax.), *kuflan* – yellənmək, *yandamı*-anbar (Sir), *daşgir*- döyülmüş taxılı təmizləyən kiçik gözlü qəlbir (Gül.), *dönək*-dalan(Q), *addama*-çatdan və ya arxdan keçmək üçün müəyyən yerlərə qoyulmuş daş (Q), *ağuz*-heyvanların doğuşdan sonra sağılan südü (Nax. K.Şah.), *bulamac*-yemək növü(Nüs.), *duruxmaq* – donub qalmaq, *dummaq*-fikrə getmək, *çözmək*-düzəltmək, *çözələnək*-vaxtı keçirmək, *budamaq*-doğramaq, *çisələnək*-zəif yağış, *çimçəsmək*-iyrənmək, qıcıqlanmaq.

Güney Azərbaycan: *qəmalti/qəmə*-böyük bıçaq, *ağnamax*-uçmaq, *tökülmək*, *biqolay*-bir az, *müxtəsər*, *bürgələmax*-bükmək, *cığ*-darı çörəyi, *dırqır*-şəxsiyyətsiz, *dulab adam*-dolaşmaq adam, *əkməx*-oğurlamaq, *kəpir*-qab yumağa yarayan bir növ təbii torpaq, *qıtmır* – xəsis, *daşqa* – araba, *boyunnux* – boyunbağı, *göyül*-könül, *göyük* – göyərti, *güzəm*, *əlçim*-əl içi qədər, *küflədan*-təndirin hava çəkən yeri, *qatma*-ip, *qurut*-qatıqdan hazırlanır, *qəlbi*-uca, *sinsitmək*-incitmək, *toxan*-alət, *ürkən*-ip, *üzüqoylu*-üzü üstə, *yontalanmaq*-düzəlmək, *yovux*-yaxın, *tolazlamax*-atmaq, *gözəltamax*-gözləmək (Təb., Mar., Miy., Mər., Sul., Qar.).

Şərqi Anadolu. *Yaba*-şana, *ütük*-çox tez üşüyən, *uğunmağ*-ağlayıb huşunu itirmək, *umaç*-xəmir yeməyi, *uluorta*-yersiz, zamansız, *tıkmaca*-su mağazası, *terki*-atın yəhərinə taxılan kiçik heybə, *taplama*-çörək növü, *ifah*//*ifak*-kiçik, *sıvışmaq*-getmək, ardan çıxmaq (Elaz.), *yeroynaması*-zəlzələ (Elaz.), *qocāna* (Bar. Esk.), *ağu*-zəhər (Van). Tarixi müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin leksik qatı əsasən pratürk dövründən günümüzədək gəlib çatan qədim türk mənşəli sözlərdən ibarət olsa da, müəyyən bir qismi də sonrakı mərhələlərdə dillərarası inteqrasiyanın nəticəsi olaraq müxtəlif dillərdən keçən sözlərdən ibarətdir.

DİALEKT LEKSİKASINDA ALINMALARIN YERİ

Hər bir dilin lüğət tərkibinin inkişafında və zənginləşməsinə də həmin dilin daxili imkanları hesabına yaranmış sözlərlə bərabər, alınma sözlər də çox önəmli rol oynayır. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində etnolinqvistik amillərin rolunu müəyyənləşdirmək üçün oğuz və qıpçaq, eyni zamanda digər türk boylarının dil faktları ilə yanaşı, yabancı dil ünsürlərinin paralel araşdırılması da mühüm amillərdən biri olub, umumtürk dialekt leksikasının, eyni zamanda tarixi dialektologiyanın öyrənilməsində çox mühüm əhəmiyyət daşıyır. Lakin alınma sözlərə istər elmi, istərsə də ictimai münasibət heç də həmişə birmənalı olmur. İctimai-siyasi, iqtisadi şəraitdən asılı olaraq alınmalar bəzən xüsusi dalğa ilə özünü göstərmiş, bəzən geri çəkilərək müəyyən zaman kəsiyində yaxşı mənada qısançılıqla qarşılanmışdır. İctimai, siyasi məqamlardan asılı olaraq Azərbaycan dili uzun müddət ərəb, fars alınmalarına, rus imperiyası dövründə rus dilindən və onun vasitəsilə Qərbi Avropa dillərindən alınmaların təsirinə məruz qalmışdır. Bir çox hallarda başqa dillərdən söz almaq müasir dillərin zənginləşməsi üçün zəruri proses hesab edilərək dilimizin zənginləşməsində müsbət rol oynamışsa da, bu alınmalar bəzən də həddini aşmış, dilin dialekt qatında müəyyən mövqə qazanmışdır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dialekt leksikasının tərkibində məhdud müşahidə olunan alınmalar bəzən Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də öz izlərini qoymuşdur. Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik qatında ərəb və fars (*zir*-nəlbəki, *çarqat*-yaylıq, *kəc*-əyri, *bədnam*-rüsəy, *bevaris*-övladsız, *firiştə*-çoxbilmiş, *dübarə*-bir daha, *xırda*-xuruş, *nimdaş*-köhnə, *nimdər*, *namxuda*-məşallah, *irəd*-iz, *dıraz*//*deraz*-uzun, *girdə*-yumru, *ahəstə*-yavaş, *hozu*-kobud, *sərt*, *əndazə*-hədd, *pərgər*-düzən, *ağuş*-qucaq, *müştül*-çətin, zor, *aqibat*-son, *xəta*-yanlış, *divanə*-ağılsız, *vasil olmaq*-getmək) və rus dilinə məxsus (*pəç*-soba, *şipion*, *nəçənnix*-ağa) alınma sözlərə az da olsa rast

gəlinir. Naxçıvan qrupu şivələrində Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də bu tip alınmalara təsadüf edilməsi qonşu xalqlarla dillərarası müxtəlif səviyyəli tarixi əlaqələrin nəticəsi olaraq dildə təzahür edir.

Güney Azərbaycan: *faş-açıq-aşkar, gərdan-boyun, xali-boş, xəyyat-dərzi, lailac-çarəsiz, sinn-yaş, ömür, abyar-suçu, çarqat-baş örtüsü, fer-soba, fərs-xalı, girdəkan-qoz, iştibah-yanlış, səhv, ləhzə-an, vaxt, nobar-ilk, zənanə-qadın kimi, dübarə-yenidən, xürd-narın* (Təb., Mər., Miy., Urm.).

Şərqi Anadolu: *ğenfit-kağıza bükülmüş şəkər* (Kar.), *istikan-bardağ, bolğonik-polkovnik, hərbi rütbə* (Ter.), *nemsa-alman* (Çr.), *direj-uzun boylu adam, dığa-müsəlman olmayan oğlan uşağı, rampa-yoxuş, rukat-dəfə, şahna-xırman gözətçisi, zimme-qış, soyuq, gəməndar-rus rəhbərlərinə verilən ad, huleseyi-nəticə, lempe-çaraq, saldat-əsgər* (Arpç.), *pej-divar içi soba, zagon-qanun, gapısga (kapusta)-kələm* (Erzr.). Naxçıvan qrupu şivələrindən fərqli olaraq Şərqi Anadolu şivələrində yunan və italyan dillərindən keçən *seko-palto, somi-çörək* (Elaz.) kimi sözlərə də rast gəlinir.

Osmanlı imperiyası dövründən türk-erməni tarixi əlaqələri Azərbaycan-türk dilinin təsiri nəticəsində erməni dilinin leksik və qrammatik quruluşunu bütövlükdə formalaşdırmış olsa da, bu tarixi əlaqələrdə erməni dili isə türk dilinə heç bir təsir göstərə bilməmişdir. Naxçıvanın tarixi əraziləri İrəvan xanlığı və Zəngəzur qəzasında Sovet dövründə ermənilər üçün yaradılmış indiki Ermənistan Respublikası ilə həm tarixi, həm də coğrafi areala görə ermənilərlə daha yaxın qonşuluq əlaqələrinin mövcud olmasına və türk-Azərbaycan dilinin ermənicəyə güclü təsirinə baxmayaraq, Naxçıvan qrupu şivələrində bu günə qədər erməni dilinin dialektlərimizdə heç bir izi müşahidə olunmur. Lakin kalka yolu ilə tərcümədə eyni semantik mənə ifadə edən *dığa-oğlan, hay-erməni və harsın-qız* sözləri Naxçıvan qrupu şivələrində *qanmaz, kobud, tərbiyəsiz* mənasında erməni xislətini ortaya qoyan müəyyən üslubi çalarlarla vulqar

söz kimi qeydə alınmışdır: *dığa oğlu dığa, elə bil haydı, harsın-harsın danışma* (Nax.).

Bir çox məqamlarda başqa dillərdən keçən sözlər keçdiyi dilin daxili inkişaf qanunlarına tabe olaraq işlədilir və bunun nəticəsində çox zaman həmin sözlərin alınma söz olduğunu müəyyənləşdirmək bir qədər çətin olur. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də alınmaların tədqiqi söz yaradıcılığının dəyişkən və dinamik xarakterini izləmək, onların dildə mövqeyini müəyyənləşdirmək, alınma sözlərin sözalın dilin yaruslarında mənimsənilməsi məsələsi, söz yaradıcılığı prosesinə təsir edən dildaxili və ekstralinqvistik amilləri müəyyənləşdirmək, dilin daxili imkanlarından istifadə, leksik-qrammatik dəyişmə, ədəbi dilimizin zənginləşməsində alınma sözlərin rolu və başqa bu kimi məsələləri dil faktları əsasında aydınlaşdırmaq baxımından olduqca aktualdır. Dil faktlarından görüldüyü kimi, dillər arasındakı əlaqələrdə Azərbaycan dilinin ədəbi qatında olduğu kimi, dialekt qatında da müəyyən iz buraxmış alınmalar Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin lüğət tərkibində ekstralinqvistik amillərin müəyyən təsiri kimi təzahür edir.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLİNİN DİALEKT QATINDAN BAŞQA DİLLƏRƏ KEÇMİŞ SÖZLƏR

Azərbaycan dilinin formalaşdığı areal etnolinqvistik baxımdan öz mürəkkəbliyi və rəngarəngliyi ilə seçilir. Belə ki, tarixən bir tərəfdən Qafqaz, digər tərəfdən isə Hind-Avropa xalqları ilə əhatə olunmuş bu ərazidə həmişə bilinqvizim hökm sürmüşdür. F.Cəlilovun qeyd etdiyi kimi, belə bilinqvizim mühitində müxtəlif interdialektlərin olması da təbii haldır. Tədqiqatlardan aydın olur ki, qədim Azərbaycan dialektləri və müxtəlif qonşu xalqlarla əlaqədə olan interdialektlər özünü daha çox morfonoloji təhlildə büruzə verir. Müşahidələr göstərir ki, Azərbaycan dilinin dialekt qatında müəyyən tarixi dövrlərin izlərinin kiçik fərqləri nəzərə alınmazsa, Azərbaycan dilinin fonomorfoloji, leksik və qrammatik quruluşunda ələ ciddi bir dəyişiklik baş verməmişdir. Müasir Azərbaycan, həmçinin digər türk dillərinin dialekt qatındakı cüzi fərqləri, bəzi söz və morfemlərdəki səs dəyişmələrini istisna etsək, dialektlərlə müasir ədəbi dil arasında ələ ciddi bir fərq müşahidə olunmur. F.Cəlilovun qeyd etdiyi kimi, türk dillərinin morfonoloji quruluşundakı bu sabitlik mükəmməl mexanizmi pozulmağa qoymayan, onu yaşadan və təkmilləşməsinə imkan verən vasitədir (36, s.33-35).

Müasir Azərbaycan dilində istər ədəbi, istərsə də dialektal müstəvidə alınma sözlərin tədqiqi böyük maraq doğursa da, qədim türk – Azərbaycan dialekt leksikasının yad dillərə təsirinin müəyyənləşdirilməsi müasir dilçiliyin qarşısında duran, hələ də tam tədqiq olunmayan və həllini gözləyən ciddi problematik məsələlərdən biridir. Azərbaycan-türk dilindən digər dillərin lüğət tərkibinə keçib o dillərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış küllü miqdarda qədim türk mənşəli leksik vahidlərin müasir dilçilikdə sistemli tədqiqata cəlb olunmaması təəssüf doğuran bir haldır. Dilçilikdə bu boşluğu doldurmaq üçün linqvistik tədqiqatların iki istiqamətdə – həm ədəbi dil,

həm də dialekt səviyyəsində müqayisəli tədqiqinə böyük ehtiyac var. Dillərarası ictimai-mədəni münasibətlərin dialektal müstəvidə tədqiqi göstərir ki, Azərbaycan ədəbi dili ilə yanaşı, tarix boyu Azərbaycan dialekt leksikasının da yad dillərə güclü təsiri olmuşdur. Bunu müasir Azərbaycan, o cümlədən Naxçıvan qrupu şivələrinin dialekt leksikasında mövcud qədim türk mənşəli leksemlərin bir çoxunun müxtəlif dillərin lüğət tərkibində paralel şəkildə işlək durumda olması faktı təsdiq edir. Türk dilləri ilə digər yabançı dillər arasındakı əlaqələrin öyrənilməsinin mühüm əhəmiyyətini qeyd edən F.Cəlilov dillərarası paralellərdən danışarkən “qohum” və “qohum olmayan” dillər anlamının fərqləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməsinin zəruriliyini qeyd edərək yazır: “Dillərarası paralellərdən danışarkən “qohum” və “qohum olmayan” dillər anlamı fərqləndirilməlidir, çünki həm qohum, həm də qonşu dillərin kontaktı ilə paralellər ortaya çıxa bilər. Belə paralelləri fərqləndirmək üçün qohum dillərlə bağlı “dil ailəsi” anlamı ilə qonşu dillərin uzunmüddətli kontaktı ilə bağlı “dil ittifaqı” anlamını fərqləndirmək lazımdır. Bu baxımdan Altay və nostratik dil ailələrinə daxil edilən dillərlə türk dillərinin qohumluğu deyil, müəyyən dövrdəki qonşuluğu ön plana çəkilməlidir. Yəni türk-monqol, türk-slavyan, türk-semit, türk-dravid, türk-kartvel, türk-erməni və sair bu kimi paralellər genetik qohumluğu deyil, müəyyən dövrdəki areal kontaktını əks etdirir” (36, s.34).

Azərbaycan-türk dili müəyyən tarixi münasibətlərlə əlaqədar olaraq müxtəlif xalqların, o cümlədən Azərbaycanda yaşayan və Azərbaycanla qonşu olan azsaylı kiçik etnik qrupların dillərinə ciddi təsir edərək bu dillərin lüğət tərkibini daha da zənginləşdirmişdir. Məhz buna görə də müxtəlif dillərin lüğət tərkibində Azərbaycan-türk dialekt leksikasının üstünlük təşkil etməsi heç də təsadüfi deyil. Bunun əsas səbəbi xalqlararası ünsiyyətdə canlı danışmaq dilinin əsas rol oynaması və Azərbaycan dilinin hakim mövqedə dayanaraq uzun əsrlər xalqlararası ünsiyyət dili olaraq daha zəngin və axıcılığı, mənə

dolğunluğu ilə seçilməsidir. Bunu Azərbaycana səyahət etmiş bir çox Avropa və dünya səyyahlarının əsərləri də təsdiq edir. Elə bu səbəbdən də Azərbaycan dili dialekt leksikasının digər dillərin formalaşması prosesində iştirakı və bu dillərin leksikasında güclü təsirini əks etdirməsi təsadüfi deyil.

Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt müstəvisində başqa dillərə təsir dairəsini müəyyənləşdirmək imkanı verir. Uzun illər türk xalqları ilə əlaqədə olmuş və qədim türk mədəniyyətindən yararlanmış müxtəlif xalqlar və etnik qruplar qədim türk dilinə aid olan bir çox söz və ifadələri öz dillərinə köçürmüşlər. Bu baxımdan hind – Avropa, slavyan, eyni zamanda İber – Qafqaz dillərində Azərbaycan – türk dilinə məxsus sözlərin həmin dillərdə işlənməsi xalqlararası tarixi əlaqələrin nəticəsi kimi ortaya çıxması ilə yanaşı, həm də Azərbaycan-türk dilinin dillərarası tarixi funksiyasının və təsir dairəsinin müəyyən olunmasına imkan yaradır. Dil əlaqələri baxımından müasir fars, erməni, kürd, gürcü, tat, talış kimi dillərin fonetik, leksik və qrammatik sistemində qədim türk dilinin güclü təsirinin müşahidə olunması xalqlararası tarixi inteqrasiyanın, eyni zamanda Azərbaycan-türk dilinin güclü təsirinin nəticəsi olaraq sadəcə ədəbi dil səviyyəsində deyil, dialekt müstəvisində də aydın görünür. Bunu həmin dillər üzrə aparılan elmi-nəzəri tədqiqatlar, eyni zamanda, canlı danışılacaq faktları təsdiq edir. Azərbaycan dilinin cənub qrupuna daxil olan Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin lügət tərkibində yer alan tarixi dialektizimlərin bir çoxuna tat, talış, kürd, erməni dillərində daha çox rast gəlinir. Tarixən Azərbaycan-türk dilindən başqa dillərə keçən bu tip dialektizimlərin əksəriyyəti canlı dil faktı olaraq Cənub qrupunun Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlənir.

Müxtəlif türk dialektlərinin və dillərinin qarışdırılma prosesini A.M.Şerbak da xüsusi qeyd etmişdir və bunun klassik nümunələrini əks etdirən çuvaş dilində bir neçə layın, yəni müxtəlif dövrlərdəki qarışmanın izini aşkara çıxarmışdır. Hətta

Azərbaycan dilində *ir-iz, kol-kos* kimi sözlərin qoşa işlənməsi müxtəlif praazərbaycan dialektlərinin (*r//z, t//ş*) çarpazlaşmasını aydın göstərir (36, s.109).

Praazərbaycan dialektlərinin morfonoloji xüsusiyyətləri təkcə türk dilləri ilə müqayisədə deyil, qədim dil kontaktlarını əks etdirən başqa sistemli dillərlə müqayisədə də üzə çıxır. Çünki Azərbaycanlıların etnogenezini təşkil edən türkdilli praazərbaycan tayfaları ikidilli mühitdə yaşamış, öz dilləri ilə yanaşı, qonşu Qafqaz xalqlarının dili və Ön Asiyada qüdrətli dövlətlərlə (şumer, akkad, xurrid-urartu, xett, assur, fars) kontakda olmuş, bəzən onların dilində danışmalı olmuşlar. Qafqazda belə ikidilli mühit Azərbaycan dili formalaşandan sonra da davam etmişdir, lakin əvvəlki dövrlərdən fərqli olaraq, kontakda olan xalqlar Azərbaycan dilində də danışmalı olmuşlar və 1500 il davam edən bu ənənə keçən əsrin sonlarına qədər qalmışdı, hətta indinin özündə belə bir çox Qafqaz xalqları öz ana dilindən başqa müasir Azərbaycan dilini də gözəl bilir. Tarix boyu davam edən bu ikidillilik şəraiti, hətta erməni dili morfologiyasının bir çox xüsusiyyətlərini dəyişib türk dili morfologiyasına oxşatmışdır (36, s.110). Qədim dövrlərdəki dil əlaqələrini üzə çıxarmaq üçün müasir Azərbaycan dialektləri ilə qonşu xalqların dilindəki paralellərin tədqiqi çox böyük əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, müxtəlif dövrlərdəki dil əlaqələrinin izini yaşıdan həmin paralellər Azərbaycan dilinin müxtəlif tarixi dövrlərdəki morfonoloji xüsusiyyətlərini əks etdirir. Qonşu xalqların yazılı abidələrində (gürcü, erməni, fars) özünü göstərən, əsasən türk mənşəli paralellər xronoloji baxımdan xüsusi maraq doğurur (36, s.37).

Burada bir məsələni də xüsusi qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif qonşu xalqlarla qarşılıqlı münasibətlərin nəticəsi kimi, Azərbaycan – türk dilləri bu dillərə çox ciddi təsir edərək onların həm ədəbi, həm də dialekt leksikasını zənginləşdirmişdir ki, bu fakt sadəcə türk dilindən başqa dillərə keçən sözlərlə deyil, eyni zamanda, bir çox elmi-nəzəri tədqiqatlarda da öz təs-

diqini tapır. İ.Tahirov yazır: “Azərbaycan və ayrı-ayrı İran dillərinin istər ədəbi dil, istərsə də dialekt səviyyəsindəki qarşılıqlı əlaqələrini tədqiqi edən alimlərin gəldiyi nəticələr göstərir ki, türk dillərinin qədim və orta dövrünə aid bir çox fonetik, qrammatik və semantik hadisələr İran dillərində bu günə qədər mühafizə olunmuşdur. Azərbaycan dilinin qədim dövrü üçün xarakterik olan, indi də arxaikləşmiş və ya ədəbi dildən çıxmış çoxlu sayda leksik vahidlər bu ərazidə yaşayan qeyri-türk xalqlarının dillərində relikt halında qorunmuşdur. Həmin sözlərin qədim forması türk dillərinin özünə nisbətən daha etibarlı, dəyişilməz halda saxlanmışdır” (149, s.17). Sadəcə dialektoloji faktlar deyil, bütövlükdə elmi-nəzəri tədqiqatlar da İran dillərində işlək olan qədim türk sözlərinin Azərbaycan-İran dil əlaqələrinin nəticəsi olaraq ortaya çıxdığını təsdiq edir. Məhz bu dil faktları əsasında tədqiqatçılar Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünə aid müəyyən məqamları üzə çıxarıb, Azərbaycan-türk dilindən yad dillərə keçib o dillərdə vətəndaşlıq hüququ qazanmış ayrı-ayrı sözlərin ilkin semantik strukturunu bərpa edir. Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, müasir Azərbaycan – türk və fars dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında fars və türk dilinin leksik vahidləri ortaq şəkildə sinonimik cərgə yaradaraq hər iki dildə müştərək işlənməkdədir. Sinonimik cərgə yaradan fars və türk dilində olan belə müştərək leksik vahidlərin Naxçıvan qrupu şivələrində işlək durumunu dillərarası tarixi mədəni inteqrasiyanın nəticəsi kimi qiymətləndirmək lazımdır. Fars dilinə keçən qədim türk, türk dilinə isə keçən fars sözlərinin hər iki dildə sinonimik cərgə yaradaraq işlək durumda olması bu tarixi inteqrasiyanın dil faktları olaraq diqqəti cəlb edir. Fars dilində və Naxçıvan qrupu şivələrində kiçik fonetik fərqlə ortaq şəkildə işlənən *dübarə-yenidən*, *darğa-daruğə*, *çuğul-çoqol*, *çapix/çəpik-çabuk*, *çarqat-yaylıq*, *çolax-çolağ*, *çubux-çopox*, *cılxa-xalis*, *buğ/buxar-buxar*, *qeytan-qiytan*, *nökər-növkər*, *tövlə-tevilə*, *qılığ-raftar*, *sancak-sencak*, *adət-kərdə*, *pasanak-*

kəsavət, *savqat-ərməğan*, *yaramaz-bədcins-şeytan*, *yavaş-yavaş*, *yaylaq-yeylax*, *oturaq-otrax*, *lüzum*, *cılxa-xalis*, *dəli-divanə* kimi sözlər bu qəbildəndir.

Bir çox tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, İran qrupu dillərində, xüsusilə fars dilində işlənən qədim türk sözləri Azərbaycan – İran əlaqələrinin tarixi qədimliyini təsdiqləyən linqvistik faktlardır. Bu dil faktları əsasında Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki dövrünə aid müəyyən məqamları üzə çıxarmaq, ayrı-ayrı sözlərin ilkin semantik strukturunu bərpa etmək, və başqa dillərə keçən qədim türk sözlərinin dil arealını müəyyənləşdirmək mümkündür.

Uzun illər tarixi qonşuluq əlaqələri türk və fars dilləri arasında da tarixi inteqrasiyanı əks etdirir. Bu gün Azərbaycan ədəbi dilinin lügət tərkibində kifayət qədər yer alan fars mənşəli sözlər bu tarixi əlaqələrin sübutudur. Burada bir məsələni də qeyd etmək lazımdır ki, bu əlaqələr sadəcə ədəbi dil müstəvisində deyil, həm də dialekt səviyyəsində müşahidə olunur ki, burada Azərbaycan-türk dilinin də fars dilinə təsiri aydın görünür.

Fars dilinə keçən Azərbaycan-türk dialekt sözləri: XVI əsrdən XVIII əsrə qədər Səfəvilər dövrü Azərbaycan-türk tarixinin, eləcə də türk dilinin inkişafında mühüm bir dövrüdür. Səfəvi xanədanında türk dilinə rəsmi ədəbi dil səviyyəsində göstərilən qayğı bu dönmədən başlayaraq türk dilinin fars dili üzərində təsirini daha da artırdı, nəticədə türk dilindən fars dilinə xeyli miqdarda sözlər daxil oldu. Bu dövr fars dilinə keçən *yüzbaşı*, *minbaşı*, *yaycı*, *ordubayi* kimi hərbi terminlər üstünlük təşkil edirdisə, sonralar Azərbaycan İran dillərinin qarşılıqlı əlaqəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin ədəbi və dialekt qatına məxsus bir çox leksik vahidlər də bu dillərə keçmiş və hazırda işlənməkdədir: *sürmə-sormə*, *tülü-oğru*, *çim-çəsmək- iyrənmək* (*be çindiş amədən*), *cılıqqa-celika*, *bacanaq-bacenan*, *basdix-basluk*, *çuğul-çoqol*, *bezdirmək-bizar kardən*, *şinəbub*, *buxar*, *çiskin*, *bataq-batlaq*, *barıt-barut* və s.

Qrammatik strukturuna və leksik-semantik xüsusiyyətlərinə görə Azərbaycan və İran dilləri arasında ciddi fərqlərin olmasına baxmayaraq, İran qrupu dillərində Azərbaycan dilinin leksikasında xüsusi lay təşkil edir ki, bu leksemlərin bir qrupu da dialektlərdə işlənən leksik vahidlərdir. İran dilləri qrupuna aid olan tat və talış dillərinə keçən türk mənşəli dialekt sözlərin bir çoxu müəyyən fonovariantlarda (*canbəsər, canəzil, cu, cuvar, cü, çayrız, dara-sar, dəgə (dəyə Dağlarda qurdum dəyə, gəldim sizi görməyə), dəmkəş*) müşahidə olunsada, müqayisəli tədqiqatlar bunun həmin dillərin fonetik, qrammatik və leksik sistemində Azərbaycan dilinin təsiri ilə əlaqədar olduğunu təsdiq edir (72, s.18).

Məsələyə dillərarası tarixi əlaqələr müstəvisində yanaşdıqda aydın olur ki, yazısız dillərin tarixi inkişafının öyrənilməsi üçün başqa dildaxili material olmadığından, dialekt və şivələr müstəsna əhəmiyyət kəsb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, ki, yalnız dialekt faktlarına əsaslanmaqla dilin daha sonrakı inkişaf dövrünün müəyyən məhdud zamanında daxili çevrilmə və dəyişmələrin gedişini öyrənmək mümkündür. Daha qədim dövrlərdə baş vermiş dəyişikliklər haqqında təsəvvürləri isə bu dili qohum dillərlə, xüsusən də yalnız yazılı abidələri olan dillərlə müqayisə etmək mümkündür (72, s. 260).

Bu baxımdan tat dilinin leksikasını tədqiq edən G.Hüseynova bu dildə qədim türk sözlərinin daha çox üstünlüyə malik olduğunu göstərərək hətta, Azərbaycan dili vasitəsilə fars dilindən tat dilinə keçən sözlərdən də bəhs etmişdir (72, s.50-51). G.Hüseynovanın tədqiqatlarından aydın olur ki, tat dilinin lüğət tərkibinə Azərbaycan dilindən keçən sözlərin böyük bir qismini də dialekt sözlər təşkil edir. Bu dialekt sözlərin bir qismi də Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik qatına aiddir və bu leksik vahidlər eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də paralel işlənir.

Naxçıvan qrupu şivələrində və tat dilində ortaq işlənən sözlər

Naxçıvan qrupu şivələri	Tat dili
simsar-uzaq qohum və ya yaxın adam	simsor//simşər
çömçə-qaşıqdan dərin, xörək qoymaq üçün alət,	çömçə
qəmçi-qırmanc	qəmçi
qəməlti-uzun bıçaq,	qəməlti
ovsar-dəvə yüyəni	ovsar
dadaş-qardaş	dadaş
dağar//dağarcıq – qoyun və ya keçi dərindən hazırlanmış taxıl qabı	dağar//dağarcıq
başdığ//başdüğ-toy ərəfəsində qız evinin oğlan evindən aldığı pul	başdığ//başdüğ
ləbbadə -plaş üst geyimi,	ləbbadə
bacanaq-bacının əri	bacanaq
ban-səs	ban
lərzə-qorxu	lərzə
güşvara-sırğa	güşvara
kündəgir-xəmir kündələyən	kündəgir (72, s. 189, 208-212)

Talış dilində işlənən Azərbaycan-türk dialekt sözləri:

Tat dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin cənub qrupu dialekt leksikasının Qüzey Azərbaycanın cənub bölgəsində yaşayan talış dilinin lüğət tərkibində aktiv mövqeyi diqqəti cəlb edir.

Naxçıvan	Güney Azərbaycan	Şərqi Anadolu	Talış dili
kəssək-bərkimiş torpaq	kəssək (Təb., Mər.)	Kesek (Ter., Erzc.)	kəssək
xaral- böyük təlis	xaral (Təb., Miy.)	hərel (Er.)	xalvar
xəlvət-gizli	xəlbət (Xoc., Ur.)	həlvət (Ter.)	xəlvət
xalvar- çəki vahidi	xəlvər (Təb.,)	hərer (Erzc.)	xələvər
cada-yol	cadda (Təb.)	cadde (ədəbi dil)	cadə
hənək-zarafat	hənək (Təb., Mhb.)	henek (Er.)	hənək
xələt-hədiyyə	xələt (Təb.)	həlet (Arpç.)	xələt
tırsımış-qorxmış	tırsımış (Təb.)	-----	tarsımış
dumbul-təbil	dımbıl (Mam.)	-----	təmbil
qıvrax-cəld	qıvrax (Mam.)	qısıraq (Af.)	ğıvrəğ (372, s.63, 117, 208, 211, 224, 226, 226, 252, 236)

Naxçıvan qrupu şivələri	Talış dilinin Astara Şiyəkəran kənd şivəsi
palaz-yun və ya pambıqdan toxunur	palaz
cecim-ipək və yundan toxunan parça	cecim
süzmə-şor	süzmə
çuxol-yorğanın üstünə çəkilmis əlavə örtük	çuxul
bişi-şiriniyyat	bişi
məkə-qarğıdalı	məkə
kuf//küf-yelləncək	kuf//küf
şapşup (sürütdəmə)-evdə geyilən yüngül ayaqqabı	şapşup (sürütdəmə)
maş-lobya	maş

Azərbaycan-türk dilindən kürdcəyə keçmiş bəzi dialekt sözləri haqqında.

Naxçıvan qrupu şivələrinin ümumtürkoloji müstəvidə digər dillərlə müqayisəsindən aydın olur ki, kürdcədə türk dilinin təsiri daha güclü şəkildə müşahidə olunur. Bunu kürdcənin etnik dil olaraq formalaşdırın və kürdcənin lügət tərkibinin əsas bazasını təşkil edən türk mənşəli leksik vahidlər təsdiq edir. Kürdcədə ərəb və fars, eləcə də digər dillərə nisbətə Azərbaycan-türk dialekt leksikası daha çox üstünlüyə malikdir. Kürdcədə işlənən Azərbaycan-türk dilinin həm ədəbi, həm də dialekt leksikasının əsas bazasını təşkil edən türk mənşəli sözlərin Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də müxtəlif fonovariantlarda mövcud paralelləri bu faktı təsdiq edir.

Naxçıvan qrupu şivələri	Şərqi Anadolu şivələri	Kürdcə
tazı - yava it	-----	t'azu (316, s. 254)
qavıt-qovrulmuş buğda unu	kavut (Düz.)//ğavut (Elaz.)	qawıt (316, s. 278)
qəmə-ucu miz bıçaq	gama (Bol.)	qəm(m)ə (316, s. 278)
yaba -şana	yaba (Bur., Bal.)	yova (218, s. XXXIII)
qıdıx/qıdıq -oğlak	ğıdıq (Elaz.)	qıdıq (218, s. LXIV)
gecəliyh-	gecəlux	gecəlux (218, s. LXIV)
hacət -alət	hacət (Erzr.)	hacət/haçət (316, s. 263)
hədiyyə-qaynadılmış buğda	hedik (Elaz.)	hedik (218, s. LXIV)
qozil-keçi tükü	kazil (Elaz.)	kazil (218, s. LXV)
nəhlət-lənət-qarğımaq	nalət (Tm.)	neğlet (218, s. LXVI)
örtük- masa örtüsü	örti (Ter.)	örti (218, s. LXVII)
kilit-qıfıl	kilit (Elaz.)	kilit (218, s. LXV)
hayla -çağırmaq	hayla (Elaz.)	hayla (218, s. LXIV)
dıraz -uzun	direj (Elaz.)	dırej//direj (316, s. 213)
əylə -dur, saxla	eyle (Tm.)	əylə (316, s. 216)

Naxçıvan qrupu şivələri	Kürdcə
əvlat -övlad	əvləd (316, s. 217)
haram	həram (316, s. 265)
qədir -hörmət	qədir (316, s. 278)
qərawul //qarə ^u l -gözətçi	qərawöl (316, s. 278)
viran-xarabə	weran (316, s. 280)
warmaq -getmək	wərə (316, s. 280)
dəwlətdi-varlı	dəwlətli (316, s. 210)
divar//tifar//tufar	difar (316, s. 210)
darvaza//dərvaza-hasar qapısı	dərwaza (316, s. 210)
dəyənyəh-bir ucu yoğun olan əl ağacı	dəqənəq (316, s. 208)
dəstər//dəsdər -kirkirə (əl dəyirmanı)	dəstar (316, s. 210)
dülqar	dölqar (316, s. 212)
kəm -az	kəm (316, s. 223)
bənəwşə-bənövşə	bənəwşə (316, s. 195)
guzəran-dolanışiq, yaşayış tərzii	guzəran (264, s.17)
guman-şübhə	guman (264, s. 17)
ləliyh-giryən -əziyyət çəkmək	giryən (264, s. 17)
qənim	genim (264, s. 16)
əhriman-güclü, varlı	ehrimən (264, s. 14)
əncəm -çarə, əlac	əncəm (264, s. 15)
naçar-çarəsiz	naçar (264, s. 31)
nahax-haqsız	naheq (264, s. 31)
naxoş-xəstə	nahoş (264, s. 31) nəxwəs (s. 238)
sərgərdən-avara, tüfeyli	sergerdanı (264, s. 40)
sərsəm-ağlımı itirmiş	sərsəm (264, s. 40)
ban-səs	ban (q) (264, s.193)
vay-pis gün, kədər, qəm	vay (264, s.200)
zehin-yaddaş	zehin (264, s.219)
yemiş-qovun	emiş (264, s.214)
mındar-iyrənc	mırdar (264, s. 235)
nişan-işarə	nişan (264, s. 238)
nobat-növbə	nobat (264, s. 238)
haçar-açar	haçar (264, s.263)
çəp-yan	çəp (264, s.166)
kəkül-saç	k'ək'ül (264, s.226)
küflə-təndirin havasını çıxaran baca	k'ölfə (264, s.226)

Müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Azərbaycan dilinin ədəbi qatında, eləcə də Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud bir çox dialekt sözləri müəyyən fonetik deformasiya ilə kürdcənin lügət tərkibində yer alır: məsələn, Azərbaycan dilindəki *tökmək* feili müəyyən fonetik deformasiya ilə kürdcədə *teykə* şəklində, Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində *balaca*, *kiçik* anlamında daha çox işlənən *çıqqılı* sifəti hazırda Güney Azərbaycan ərazisində yerləşmiş kürdlər tərəfindən *çukola* və ya *çuka* şəklində işlənməkdədir.

Türk dillərində, o cümlədən Naxçıvan qrupu şivələrində *səs*, *bağırıtı* bildirən kürdcəyə, hətta ermənicəyə keçən dialekt sözlərindən biri də *vəng//banq//bang//ban* (bağırıtı, səs) və ya *vəngildəmək* (*bağırmaq*) sözüdür ki, hazırda bu sözün Naxçıvan qrupu şivələrində qədim semantik anlamı olduğu kimi qorunub saxlanmaqdadır: *-Nə vəngildəyirsən? -Banqır-banqır bağırır.* Azərbaycan dilinin dialekt leksikasından kürdcəyə keçən və Naxçıvan qrupu şivələrində işlənən *vəngildəmək* sözü Azərbaycan ədəbi dilindəki qışqırmaq, hayqırmaq və ya banlamaq sözünün ekvivalentidir. Qıpçaq türkcəsində *banır//banqır-bağırmaq* (280, s.23) *ban-qışqırmaq*, hayqırmaq sözünə qədim türk dillərində də rast gəlinir: *oylan ban şiytahi* (oğlan hayqıraraq ağladı) (343, s. 81). İraq türkmənlərinin dilində baynəmaq (85, s.348) şəklində işlənən bu söz Güney Azərbaycan əfşarları arasında *ban* şəklində işlənməklə fars dilinə də keçmişdir. Azərbaycan ədəbi dilində bu sözə "*xoruzun səsi, xoruzun banlaması*" şəklində rast gəlinir: *Sanki xoruzun son banı xəncərdi soxuldu* (M.Şəhriyar) (75, s.30).

Xoruz *ban* verəndə gəl,
Yaram qan verəndə gəl,
Sağlığında gəlmədin
Bari can verəndə, gəl (Nax., Təb.) (151, s.202).

Azərbaycan ədəbi dilində *odur*, Naxçıvan qrupu şivələrinə də isə *odura*//*ödürə*//*odēy*//*oduxana* kimi variantlarda işlənən işarə əvəzliyi kürdcədə *o>a* səs fərqi ilə *adıra* şəklində işlənərkəndir (218, s.XXXVII). Ən qədim türk dilinin tarixi izlərini yavaşdan Naxçıvan qrupu şivələrində daşlaşmış *hacat*, *kilit*, *kufe-küpə*, *viitik-bitik*, *vegır-uğır*, *tulli-dolu*, *pollon-palan*, *ukuy-uyku* (218, s. LXV, XXXVII), *guzeran*, *gıryan*, *genim*, *ehrimen*, *encam*, *sergerdan*, *sersam* (316, s.15, 17, 31, 40) kimi bir çox sözlərin kürdcədə mövcud olması da türk dilinin təsir gücünü, eyni zamanda dillərarası tarixi funksiyasını müəyyənləşdirmək imkanı yaradır.

İstər dialektoloji, istərsə də ədəbi dil araşdırmalarından məlum olur ki, müasir dövrdə kürdcənin lüğət tərkibində Azərbaycan dialektlərindəki fonetik fərqlərlə müşahidə olunan Azərbaycan-türk mənşəli sözlər xeyli yer tutur. Azərbaycan dilinin bütün dialektləri ilə yanaşı, Naxçıvan qrupu şivələri üçün də xarakterik olan sait (*a>a*, *a>o*, *ü>u*, *o>u*, *o>a*, *a>u*, *i>u*, *o>ö*) və samit (*q>x>ğ*, *u>ı*, *k>g*, *y>g*, *m>n*, *l>r*) səslərin əvəzlənməsi ilə kürdcədə işlənən çox saylı sözlərin türk dilinin leksik qatından götürüldüyü aydın görünür: *orta*, *öti-üti*, *musurman*, *k'uçə*, *k'əwşan*, *zəhmət*, *bəydaq*, *olav*, *həwa*, *həwas*, *haçar*, *həlla-hələ*; *axa*//*aqa-ağa*, *axu-ağu* (*zəhər*, *acı*), *axur-axır*, *armanc-amac*//*qayə*, *məqsəd*, *baq-bağ* bağlanmış *çiçək dəstəsi*, *bağlam*, *göyün-könül*, *bəg-bəy* (316, s.191, 192, 194, 205, 216, 219, 262, 267, 279).

Azərbaycan dili dialektlərinin kürdcə ilə müqayisəsi, sadəcə dialekt səviyyəsində deyil, ədəbi müstəvidə də həm fonetik, həm də leksik cəhətdən Azərbaycan-türk dilinin təsirini aydın şəkildə göstərir. Bu baxımdan çağdaş türk dillərində və Azərbaycan dilinin dialektlərində mövcud *a>o*, *a>a*, *ü>i*, *ü>u*, *b>v*, *d>t*, *g>q*, *m>n*, *c>j>y*, *p>f*, *p>v*, *v>y* və başqa bu kimi səs keçidləri ilə mövcud olan leksik vahidlərin eyni fonosemantik tərkibdə kürdcənin lüğət tərkibində əsas yer tutması heç də təsadüfi deyil.

Azərbaycan ədəbi dilində	Naxçıvan qrupu şivələrində	Kürdcə
müsəlman	musurman//müsülman (Nax.)	musurman
ordu	ordi (Ord.)	ordi
zərgər	zərgar (Nax.)	zərqar
araba	ərəbə (Nüs.)	ərəbə
dayan, saxla	əylə (Cəh.)	əylə
anbar	ambar (Nax.)	ambar
oğlan	gədə (Nax.)	qədə
dəstər	dəstar (Ord.)	dəstar
qənaq	qənəx (Ord.)	qənəh
çol, otluq yer	kəfşən (Cam.)	k'əwşan
gül	gül	qöl
bənövşə	bənəfşə	bənəwşə
dövlətli	dəvlətdi (Cul.)	dəwlətli
qapı	darvaza //dərvezə (Ord.)	dərvezə
bayraq	bəydaq (Nax.)	bəydaq
göyərçin	gövrəçin (Nax.)	qöqərçin
çarşab	çarşəv//çarşaf//çarşab	çarşəv
çəkiç	çəküs//çəkiş	çakuç

Naxçıvan qrupu şivələrinin lüğət tərkibində işlək olan *vəng* "bağırıtı", *döşəmə*, *hacat*, *tədarük*, *qarovul*, *viran*, *həlbət* *darvaza*, *kəfşən* kimi sözlərin kürdcənin lüğət tərkibində müəyyən fonetik fərqlə *vəng*, *doşirme*, *hacət*//*hauqət*, *tədarək*, *qərawöl*, *weran*, *həlbət*, *dərvezə* *k'əwşan* (316, s. 254, 263, 264, 280) yer alan dialekt sözlərlə yanaşı, Azərbaycan-türk dilinin ədəbi qatında da olan sözlərin kürdcədə işləndiyini görürük. Azərbaycan dilində *dolu* sözü *tulli*, *yorğan* sözü [y] səsdüşümü ilə *urqon*//*urqan*//*orqan*, *kəndir* sözü *kınnır*, *palan* sözü *pollon*, Bakı dialektində həri kimi işlənən *bəli* sözü *ə:ri*, qədim türk dilində işlənən *varmaq* sözü *vare*, qədim türk dilində *qu(səs)* kökü əsasında yaranmış *qulaq* sözü *quh*, öz qayıdış əvəzliyi *əz*, *baba* (*ata*) sözü *bavo*, Naxçıvan qrupu şivələrində yer, məkan bildirən *qundaq* sözü *qund*, *tıxmaq-yemək* sözü *duxum*, itiləyici

daş olan *qavara* sözü *qəvr* şəklində kürdcədə işlənməsi faktı diqqəti cəlb edir.

Ermənicədə işlənən Azərbaycan-türk mənşəli dialekt sözləri. XIV-XIX əsrlər Osmanlı imperiyası dönmündə, XVIII əsrin sonlarından XX əsrin əvvəllərinədək kütləvi şəkildə Qafqaza köçürülən ermənilər uzun zaman Türkiyəyə və Güney Azərbaycana sığınmışlar. Bu da erməni mədəniyyətinin formalaşmasında və dilinin inkişafında türk təsirini təbii şəkildə əks etdirmişdir. Ə.Z.Abdullayev yazır: “Erməni xalqının və mədəniyyətinin dilinə çoxcəhətli türk təsiri təbii olaraq keçmişdir, heç kəs tərəfindən təşkil edilməmişdir. Həmin təsirə qarşı durmaq da nəticə verməmişdir. Bu çoxəsirlik təsir erməni folklorunda və musiqisində, erməni dilinin bütün qatlarında (fonetik, leksik, eləcə də morfologiyası və söz yaradıcılığında, sintaktik quruluşunda) özünü göstərmişdir. Bu faktı erməni müəlliflərinin əsərləri açıq şəkildə bəyan edir. XIX əsrin 20-ci illərində İ.Klaport, 70-ci illərində isə J.H.Mordmanın yazdığına görə ermənilər hind-Avropa dilli xalqlardandır və onların dili Turan dilinin güclü təsirinə məruz qalmışdır” (1, s.264). Son dövrlərə qədər erməni tədqiqatçıların qədim türk abidələri və türk dilləri, eyni zamanda türk tarixi və mədəniyyəti ilə bağlı apardığı tədqiqatlar və gəldiyi nəticələr bunu sübut edir. Erməni türkoqlarından “Türk dillərinin etimoloji lüğəti” adlı üç cildlik kitabın müəllifi E.V.Sevortyan orta əsr erməni yazıçılarının dilində işlənən türkizimlərdən bəhs edərək yazır: “Türk və ya ərəb-fars sözlərini işlədən erməni yazıçıları həmin sözləri ədəbi, elmi dilə bilavasitə özləri gətirməmişlər, həmin sözlər uzaq əsrlərdən bəri erməni danışığı dilində hamı tərəfindən qəbul edilmiş türkizimlərdir” (387, s. 264-265).

“Erməni dilində türk alınmaları” əsərinə istinad edən V.L.Qukasyanın yazdığına görə R.A.Acaryan XV-XIX əsr erməni yazılı mənbələrində 4200 türkizim müəyyən etmişdir (1, s.265). Türk dilindən və türk dili vasitəsilə erməni dilinə keçən bu sözlərin əksəriyyəti müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə

yanışı, bu gün Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlənən leksik vahidlərdir: *bayatı, başluğ, bək (bəy), boğ (biğ), biz (iyənə, çarıq bizi), biz-biz (tükləri biz-biz olmaq), bostan, bostançı, dabağ, talan, qaçağ, nal, gələt (qələt, səhv, yanlış), gəpi (qapı), qız (ğız), yeasi (yiyəsi), halal, haram, ağ, ağa, el, ilan, damğa, donuz.*

X.Abovyan, M.Nalbandyan, Q.Ağayan, A.Qriqoryan, R.A.Baqramyan, Açıryan, V.L.Qukasyan kimi bir çox erməni müəlliflərinin əsərlərində türk dilindən ermənicəyə keçən külli miqdarda dil faktları əks olunur ki, bu türkizimlərin bir qismi də Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alır. Ədəbi dil faktları ilə yanaşı, Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud bir çox leksik vahidlərin erməni dilinin lüğət tərkibində yer alması faktını erməni tədqiqatçıların əsərləri də təsdiq edir. Ə.Z.Abdullayev bir çox elmi tədqiqatlarda, o cümlədən “Ermənistan tarixi”, “Ermənistan coğrafiyası” kimi qədim erməni qaynaları hesab olunan yazılı mənbələrdə *arığ-arıq, göçkar//oçkar-erkək qoyun, arık//ark//arx, zer -yer, xakan-xaqan, ovçi-ovçu, tarxan-tərhan, elteber-eltəbər, zor, vənq//banq (vəngildəmək)* kimi çox sayda qədim türk sözlərinin işləndiyini göstərir (1, s.264).

Mənbələrinin verdiyi bilgilərə görə erməni dilinin lüğət tərkibinin mühüm bir qatını türk mənşəli leksik vahidlər təşkil edir ki, tarixən Azərbaycan dilində işlək olan bu lüğəvi vahidlər müasir dövrdə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda canlı danışığı dil faktı kimi qeydə alınmışdır. Erməni dilinin lüğət tərkibində yer alan *talus-təlis, kuduğ-qidiyh (oğlaq), mutal-motal* (pendiri saxlamaq üçün dəridən düzəldilmiş məişət əşyası), *tumağ-tumav* (qrip xəstəliyi, soyuqdəymə), *pasəğ-pasax* (çirk), *pulamağ-bulama* kimi dil vahidləri hər üç bölgənin şivələrində işlək olan və Azərbaycan-türk dilinə məxsus dialektizimlərdir.

Erməni dilinin lüğət tərkibindən, eyni zamanda erməni tədqiqatçıların əsərlərindən verilən bu dil faktları göstərir ki, Azərbaycan – türk dilinin ermənicəyə təsiri fonetik, leksik-

semantik və qrammatik baxımdan sadəcə ədəbi dil səviyyəsində deyil, həm də dialektal müstəvidə çox güclü olmuşdur. Z.İ.Budaqova, V.L.Qukasyan, A.Qriqoryanın da tədqiqatlarında türk dillərində mövcud *-lux//luğ; -lı//lu; -çi, -miş//miş* şəkilçilərinin ermənicəyə keçdiyi göstərilir (1, s.268). Maraqlı cəhətlərdən biri də odur ki, bu şəkilçilər erməni dilinə keçən türkizimlərin tərkibində işlənməklə yanaşı, erməni sözlərinə də əlavə olunaraq yeni sözlər düzəldir: *-çi; əkinçi, arabacı, quluğu, elçi, hamamçı, başçı; -luğ//lux başluğ, tozlux, toxumlux, ustaluğ; -lı//lu; zorlu, nişanlı, namuslu, işıqlı* (1, s.268).

Uzun zaman türklərlə birgə yaşamış ermənilər hər zaman türk xalqının xoşgörüsü və səmimyyəyindən, qonşuluq əlaqələrindən məharətlə istifadə edərək türk xalqının zəngin tarixi mədəniyyətinə sahiblənmək iddiasında olmuşlar. Əsrlər boyu türk torpaqlarında bərənən və türk xalqının mərhəmətinə sığınmış hər bir imkandan yetərincə yararlanan ermənilər sadəcə torpaqlarımıza deyil, folklorumuza, musiqimizə, tariximizə, etnoqrafiyamıza, bütövlükdə qədim milli mədəniyyətimizə və dilimizə sahiblənmək üçün əllərindən gələni əsirgəməmiş, türk dilinin hesabına erməni antroponimik sistemini kökündən dəyişib erməniləşdirməyə çalışdıqları kimi, eynilə dilimizin ədəbi və dialekt qatına da əl uzatmaqdan çəkinməmişlər.

DİALEKT LEKSİKASINDA HİBRİD LEKSEMLƏR

Naxçıvan qrupu şivələrinin lüğət tərkibi əsasən öz milli köklərinə dayanan qədim oğuz-qıpçaq türkcəsinə bağlı olsa da, dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, tarixi inkişaf prosesində müxtəlif xalqlarla mədəni iqtisadi əlaqələr nəticəsində dilimizin dialektal lüğət tərkibi bəzi məqamlarda yad dillərin təsirindən, alınmalardan kənar qala bilməmişdir. Bunun nəticəsində Azərbaycan dilinin dialekt qatına yad dillərdən keçmiş sözlər bəzən tam halında keçmiş olsa da, bəzən də komponentləri hər iki dilin elementlərinin qovuşduğundan yaranaraq hibrid sözlər kimi daxil olmuşdur.

Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar dillərarası əlaqələrdə hibrid leksemlərin dildə fonosemantik baxımdan olduğu kimi, qrammatik baxımdan da müstəsna yeri olduğunu göstərir. Hər iki dilin bir söz daxilində istər fonetik, istəsə də qrammatik cəhətdən vahid formada yeni bir söz yaratması xalqlararası mədəni əlaqələrin və dil inteqrasiyasının nəticəsi kimi özünü göstərir. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar Azərbaycan dilinin dialekt qatına keçid alan bir çox hibrid sözlərin türk dilləri vəsiti ilə həm də digər dillərə və dialektlərə keçdiyini göstərir.

Müxtəlif dillərə məxsus sözlər, eləcə də qrammatik və ya leksik şəkilçilərlə yaranmış bu kimi hibrid leksik vahidlərin yaranmasında həm söz kökləri, həm də şəkilçilər öz qrammatik funksiyasını qoruyur. Azərbaycan dilinin dillərarası inteqrasiyada tarixi funksiyasını müəyyənləşdirən belə dil faktorlarına İber – Qafqaz dillərindən udin, ləzgi, saxur, gürcü, şahdağ qrupu ilə yanaşı, ərəb, fars, rus dillərində də rast gəlinir: **türk+fars:** *dar+keş(diydi)–darısqal* (Kük.), *çilə+keş, dəm+keş, həm+xana* (kirayədə yaşayan), *bala+xana* (Nax., GA., ŞA.); **fars+türk:** *çar+qat (örpək), fəhm+siz*. Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud komponentlərindən biri türk, digəri isə qrammatik quruluşuna görə fərqli dillərə aid sözlərin müx-

təlif dillərin dialekt qatında yer alması faktı da görünür, tarixi proseslərdə xalqlararası siyasi mədəni inteqrasiyanın nəticə-sidir.

İran və Qafqazda yaşayan etnik qrupların dilinin lüğət fondunda yer alan *qoç, qoyun, şişək, toxlu, yapıncı, başmaq, yaylıq, çıxxa, qovurma, basdırma, dolma, şilə, aş, yemiş, bozbaş* kimi sözlərlə yanaşı, bəzən elə türk mənşəli sözlər də müəyyənləşdirilmişdir ki, onlar arxaikləşərək müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət fondundan çıxaraq dialekt qatında yer almışdır. Maraqlı cəhətlərdən biri də müasir Azərbaycan –türk və fars dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında yer alan fars və türk dilinin leksik vahidləri hər iki dildə paralelliyini qoruyaraq müştərək işlənməkdədir. Azərbaycan dialektlərində və Naxçıvan qrupu şivələrində fars və türk sözlərindən ibarət sinonimik cərgə yaradan belə müştərək leksik vahidlərin hər iki dildə paralel işlək durumu müasir mərhələdə dillərarası mədəni inteqrasiyanın tarixi nəticəsi kimi özünü göstərir.

Fars dilində

daruğə
çopox
bolaq oti
tevilə
qiytan
növkər
çomağ
sencaq (pərçim)
yeylax
talan
qarət

Naxçıvan qrupu şivələrində

darğa
çubux
bulağ otu
töle
qeytan//qəytan
nökər
çombax
sancax (pərçim)
yaylax//yeylax
talan
qarət

Türk və fars dillərinin tarixi inteqrasiyası nəticəsində eyni semantik yük daşıyan türk və fars sözləri hər iki dilin ədəbi qatında olduğu kimi, Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələrində də sinonimik cərgə yaradaraq hər iki variantda işləkliyi

qorumaqdadır: *dəli-divanə, qılığ-raftar, örpək-çarqat, öyrəncəli-adətkərdə, ortak-şərik, pasanak//çirk-kəsavət, savqat-ərməğan, yaramaz-bədcins, şeytan*. Dil faktlarının dialektoloji müstəvidə müqayisəsi göstərir ki, qədim tarixi dil əlaqələrini üzə çıxarmaq üçün qonşu xalqların dilindəki mövcud paralellərin linqvistik tədqiqinin müstəsna əhəmiyyəti vardır.

Azərbaycan dilinin müxtəlif dövrlərdəki morfonoloji xüsusiyyətini əks etdirən və dialektlərində qorunub saxlanan bu kimi sözlərin etnolinqvistik baxımdan tədqiqi dialektlərin tarixi linqvistik xüsusiyyətlərini öyrənmək üçün böyük əhəmiyyət kəsb edir. Danılmaz həqiqətdir ki, Azərbaycan ədəbi dilində olduğu kimi, Azərbaycan dilinin dialekt leksikasında da yabancılıqlar məxsus sözlər vardır. Bu baxımdan Azərbaycan dialektlərinin cənub qrupu digər qrupdakı dialekt və şivələrdən tamamilə fərqlənir. Areal və geosiyasi baxımdan olduğu kimi, etnolinqvistik baxımdan da mürəkkəbliyi ilə diqqəti cəlb edən Azərbaycan dilinin Cənub qrupu Naxçıvan şivələrində rus, Güney Azərbaycanda fars, Şərqi Anadolu və İraq-Türkman ləhcəsində ərəb dilinin təsiri bölgələrə görə bir-birindən fərqli şəkildə müşahidə olunmasına baxmayaraq, bütövlükdə dilimizin tarixi sabitliyini poza bilməmiş və leksik – semantik sisteminə xələl gətirməmişdir.

NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİNDƏKİ FRAZEOLÖGİZMLƏRİN GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLU ŞİVƏLƏRİNDƏKİ BİRLƏŞMƏLƏRLƏ MÜQAYİSƏSİ

İstər semantikasına, istər forma zənginliyinə, istərsə də daşdığı üslubi çalarlara görə həm ədəbi, həm də dialektlərin lüğət tərkibində seçilən söz qruplarından biri də frazeoloji vahidlərdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin leksik qatının müəyyən bir hissəsini təşkil edən frazeoloji vahidlər sadəcə məcazi anlam ifadə etməklə kifayətlənmir, bu vahidlər həm də dilin tarixi üslub zənginliyini və semantik spesifikasiyasını öyrənmək baxımından orijinallığı ilə diqqəti cəlb edir. Tədqiqatlar göstərir ki, frazeoloji vahidlər ədəbi dil materialı olmaqdan daha çox dialekt faktıdır. Birbaşa xalq dilindən süzülüb gələn bu ifadələrin bir qismi sonradan, zaman keçdikcə ədəbi dilin lüğət tərkibində özünə yer qazanmış olsa da, bir qismi də öz varlığını canlı danışıq dilində qorumuşdur. Müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, müasir türk dilləri ilə səsləşən və Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində yer alan frazeoloji birləşmələrin bir qismi Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində öz varlığını paralel şəkildə qoruyub saxlamış olsa da, bir qismini isə Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibinə daxil olmayan, hər bölgənin özünəməxsus spesifikasiyasını əks etdirən frazeoloji vahidlər təşkil edir. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində qeydə alınmış həmin birləşmələrin bir çoxu bu gün ədəbi dil faktı olmasa da, öz varlığını canlı şəkildə dialektlərdə qorumaqda davam edir. Nəzərə almaq lazımdır ki, bu birləşmələrin bəziləri hər üç bölgədə paralel işlənsə də, bəziləri də sadəcə müəyyən bölgənin dialektləri üçün xarakterikdir.

Naxçıvan qrupu şivələri: *çiçəyi çırtdamax*-sevinmək, *canını dişinə taxmaq*-məcbur qalmaq, *dalağını sancmaq*-incitmək, *qanına yeriylənmək*-öldürmək istəyə, *yağə:rdən*

tavası gətirmək-özünü hər zaman haqlı saymaq, *qurdunu töhmək*- 1. istəyini, arzusunu yerinə yetirəndən sonra əylənmək, 2. ürəyində gizli saxladığı sirrini və ya dərdini açıqlamaq, *ağzınan süd iyi gəlmək*-böyüməmiş, *ürəyinə xal salmaq*-şübhələnmək.

Güney Azərbaycan: *ağrımaz başına dəsmal bağlamaq*, *ətəyində ilan bəsləmək*, *altından su çıxmaq*, *başı bədəninə artıx elir*, *dodağı yer süpürür*, *başınan girip*, *əyağınan çıxmaq*, *bir soğana baş kəsmək*, *bir qulağı qapı*, *biri darvaza*, *dəryanı qaşixla boşaltmaq*, *dəvəni çömçəynən suvarmaq*, *dəbbağxanada gönünü tanımaq*, *dəryada baalix satmaq*, *dəryadan su bağışlamaq*, *iyə dəşiyin-nən keçmək*, *səsi quyruğunun təkinnən gəlmək*, *əlin duzu*, *əl ətəyə yetişmək*, *əli ayağınan uzun*, *ortada yeyip qırxada gəzmək*, *piçax sümüyə dayanıb*, *öz budunun ətinən kabap pişirmək*, *tükünü oda tutmaq*.

Şərqi Anadolu: *gursaqı geniş-hövsələli*, *dili papuç-dili uzun*, *başına daş düşmək*, *ac garın guru çalım-məğrur*, *qürurlu*, *ali giran*, *baş kesən-kobud*, hər kəsi döyüb incidən, *aklını otnan yemək-səhv etmək*, *yanlış iş görmək*, *ağzu açuñ ayran delisi-ağlı başında olmayan*, *iş bilməyən*, *başınan gəyinar sular dökülmək*-çətinlikdə qalmaq, *damarına basmağ*-hirsəndirmək, *ununu elemiş elegini asmış-işlərini bitirmiş*, *kölgesi ağır-hörmətli*, *sayqın*, *fistuk atıp gezen*-məsuliyyətsiz (Elaz.) (177, s.205-208)

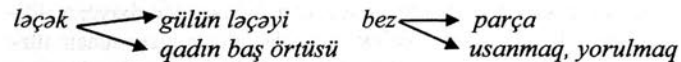
Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin leksikasının müəyyən hissəsini təşkil edən *gözünü qan tutub*-heç nəyə baxmadan işini görən, *qana susayan*, *təpəsinə cin vurmaq*-qəzəblənmək, *irin-zirin edib burnundan tökmək*-verdiyinə peşiman olmaq, *qurd ürəyi yemək*-cəsud, *igid*, *qorxmaz*, *boğaza yığmaq*-yormağ, *bezdirmək*, *canına susamağ*-özünə qəsd etmək, *çızığından çıxmaq*-yolunu azmaq, *ayağını kəsmək*-yasaq etmək, *beyninə qan fişqurmaq*-əsəbləşmək, *quyunun dibinə düşmək*-çarəsiz, *imkansız qalmaq*, *müflisləşmək* -*Qırx arşın*

quyunun dibinə düşdüm), *dırnaq dibi tutan-xəsis*, *qaş qabağı yer süpürmək*- hövsələsiz, *quyruğu qapı arxasında qalmaq*-çətinliyə, *dara düşmək*, *daş qayaya rast gəlib-çətinliklə qarşılaşmaq*, *bir qaşığı suda boğmaq*-öldürmək, *burnundan tökmək*-incitmək, *əlindən gələnə beş qaba çəkmək*-bacardığını əsirgənməmək, *zəti qırıq-kökü naxələf olan*, *iyənə ilə gor qazmaq*-çətinliklə iş görmək, *tüpdürdiyünü yalamaq*-sözündən dönmək və başqa bu kimi frazeoloji vahidlərin əksəriyyəti sadəcə Azərbaycan dilində deyil, bütün türk xalqlarının dillərində öz tarixi varlığını qoruyur. H.Bayramovun qeyd etdiyi kimi, qədim abidələr üzrə çağdaş türk dillərinin, eləcə də Azərbaycan dilinin tarixi dialekt qatını nəzərdən keçirdikdə burada yer alan frazeologizimlərdə həm qədim, həm də son dövrlərin linqvistik xüsusiyyətləri aydın görünür, eyni zamanda Azərbaycan dilinin frazeoloji vahidlərlə zənginləşməsinin əsas mənbələrindən biri kimi Orxon-Yenisey abidələri, "Kitabi Dədə Qorqud" dastanları və M.Kaşqarının "Divanü lüğət-it türk" əsəri əsas rol oynayır (22, s.31). Dilin tarixi inkişafında frazeoloji vahidlərin əhəmiyyətindən bəhs edən Q.Mahmudova frazeoloji vahidlərə tarixi yanaşma, onları etimoloji cəhətdən araşdırma təkcə frazeoloji vahidlərin mənsub olduğu xalqın tarixini deyil, həm də o xalqın dilinin tarixini öyrənməyə imkan yaratdığını, bunun da frazeoloji vahidlərin fərdi xarakterini göstərdiyini qeyd edir (103, s.55). Türk dillərinin tarixi üslubi funksiyasının müəyyənlişməsində frazeoloji vahidlərin tədqiqinə xüsusi əhəmiyyət verən A.A.Koklyanovaya görə isə türkologiyanın qarşısında duran ən mühüm problem frazeoloji vahidlərin həm ümumi cəhətlərini, həm də ayrı-ayrı türk dillərində spesifik xüsusiyyətlərini öyrənməkdir (357, s.104).

DİALEKT LEKSİKASINDA FORMA VƏ MƏZMUNCA SÖZ QRUPLARI

Tarixi, funksional-üslubi xüsusiyyətlərinə, mənə və mənaşəyinə görə maraqlı və rəngarəng olan Naxçıvan Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərinin lüğət tərkibi həm də forma və məzmunca zənginliyi ilə diqqəti cəlb edir. Türk dillərinin və dialektlərinin müqayisəli tədqiqində ortaya çıxan maraqlı məsələlərdən biri də fonosemantik cəhətdən bir-birinin eyni olan bir çox leksik vahidlərin bir dildə ədəbi dil, digərində isə dialekt səviyyəsində mövcud olması, bəzən isə omonimləşməyə və polisemiyyəyə doğru meyli etməsidir. İlk yaranmış hər hansı bir sözdən əmələ gələn yeni mənalara çoxmənalılığın - polisemiyanın yaranması və sözlərin yeni-yeni mənalara keçid alması tarixi bir prosesdir. İfadə etdiyi mənaya görə çoxmənalı sözlərin bir qismi isə ədəbi dilə keçid ala bilməyib dilin dialekt qatında yer alır və rəngarəng semantik mənası və üslubi çalarları ilə dili zənginləşdirir (195, s.15, c.2).

Omonimlər. Dilçilikdə ən mürəkkəb problemlərdən biri olan omonimiya hadisəsi tarixi kateqoriyadır. Dilin eyni formalı bütün vahidləri morfem, söz, söz birləşmələri arasında omonimik münasibət vardır. Tədqiqatlarda qeyd olunduğu kimi, semasiologiyanın bir sıra məsələləri, xüsusən söz problemi onun mənası omonimlərlə çox sıx bağlıdır. Dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, dilin dialekt qatında üç və üçdən artıq üzvlü omonim cərgələr də vardır. Belə omonim cərgələrə dilimizin inkişaf mərhələlərinə və hal hazırkı müxtəlif funksional üslublarına aid faktları tutuşdurduğumuz zaman rast gəlinir. Bir neçə üzvlü ismi omonim cərgələr dialekt və alınma sözlər hesabına, feillərdə isə çoxmənalı sözün mənacə ayrılma və işlənmə dərəcəsinə görə yaranır.

göyərək → *üşümək*
→ *cücərmək*
→ *özündən çıxmaq*

göy → *rəng*
→ *səma*
→ *xəsis*

küt → *kəsərsiz*
→ *bacarıqsız, avam*

kərə → *qulağı kəsik heyvan*
→ *yağ*
→ *dəfə*

lopa → *topa, yumru*
→ *məşəl, fişəng*
→ *lampanın yanan hissəsi*

qərəm → *gəzməklə arası olmayan*
→ *həmişə, daima*
→ *davamlı, dözümlü*

qərəmə → *palçıq, lehmə*
→ *qapaz*

havar → *səs-küy, qışqırıq*
→ *arxa, dayaq, həyan*

Naxçıvan qrupu şivələrində omonimik cərgə yaradan bu kimi sözlərin bir çoxu eyni ilə türk dillərində və dialektlərində də işlək durumdadır. Maraqlı cəhətlərdən biri də dialektlərdə ədəbi dildən fərqli olaraq səslərin əvəzlənməsi, səs artımı, səs düşümü və metateza kimi fonetik hadisələrin köməyi ilə dialektal omonimlərin yaranmasıdır:

dışdix → *bir parça (Nax., Cəb.)*
→ *dincəlmək, rahatlıq, (Cul. İmiş. Cəb.) (17, s. 63).*

Dialektlərin leksik qatında çox maraqlı məsələlərdən biri də sinkretik köklərin mövcudluğu məsələsidir. Qədim şumerlərdə rast gəlinən bu kimi sözlərin müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatında qorunması müasir türk dilinin tarixi sabitliyini təsdiq edən canlı dil faktlarıdır.

ütük → *zirək, bacarıqlı*
→ *hiyləgər*

Azərbaycan dialekt leksikasında, xüsusilə Naxçıvan qrupu şivələrində forma və məzmunca rəngarəng söz qruplarının mövcudluğu dilimizin qədim tarixi qatlarının açılmasına imkan yaradır. Naxçıvan qrupu şivələrində və digər türk dillərində paralel müşahidə olunan bu kimi omonimik cərgə yaradan sözlər fikrimizi təsdiq edir.

abdal → *bilikli, bilici*
→ *dəli, qanacaqsız*

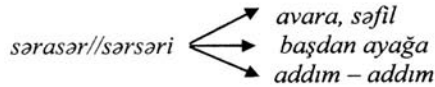
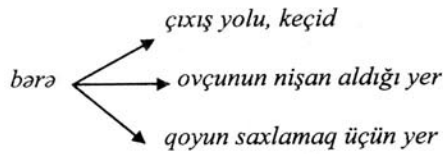
him → *binanın özülü*
→ *işarə*
→ *köməkçi nitq hissəsi*

avand//ovand → *parçanın üz tərəfi*
→ *uğur, müvəfəqiyyət*

ağnamax → *arxası üstə uzanıb ayaqlarını yuxarı qaldıraraq o üz, bu üzə çevrilmək, yerdə dığırılmaq*
→ *ağnamaq – üzərinə gəlmək, hücum etmək; sürətli axın*

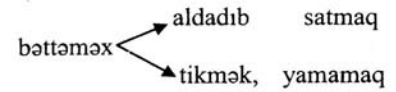
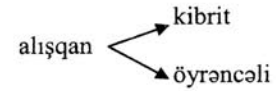
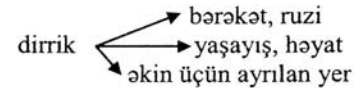
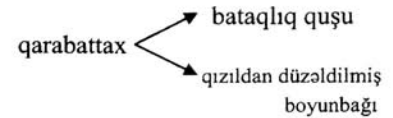
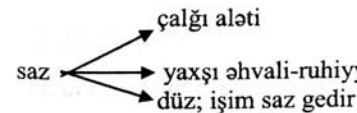
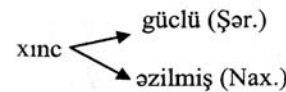
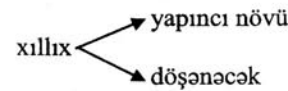
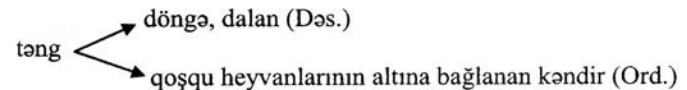
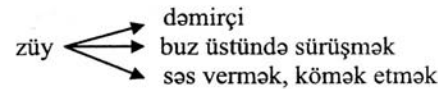
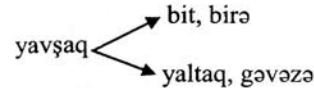
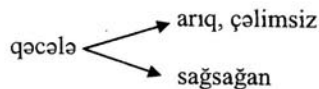
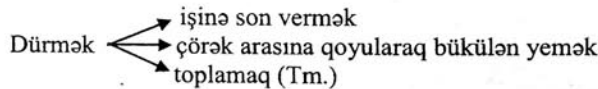
balax//balağ → *6-7 aylıq camış balası*
→ *ətək, şalvarın dizdən aşağı hissəsi*

bənd → *sevmək, vurulmaq*
→ *bağlama*
→ *barmaq buğumu*
→ *hazırlanmış yer*
→ *dəhnə*
→ *oynaq*

Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də omonimlər morfoloji xüsusiyyətlərinə görə həm eyni bir nitq hissəsinə, həm də müxtəlif nitq hissələrinə aid ola bilər. Omonimlər bir-birindən yalnız leksik mənalara görə deyil, sosioloji üslubi, areal və xronoloji cəhətdən də fərqlənir. Azərbaycan dilinin ədəbi qatında olduğu kimi, dialekt leksikasında da omonim cərgələrin komponentləri həm söz köklərinə, həm də leksik və qrammatik əlamətlərinə görə eynidir. Ədəbi dildə olduğu kimi, omonimlər dialektlərdə də müxtəlif nitq hissələrinə aid olur, lakin ədəbi dildən fərqli olaraq, daha fərqli üslubu çalarları ilə polisemiyaya daha çox meyilli olur. Omonimlərdə müşahidə olunan bu xüsusiyyət Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üçün də xarakterikdir.

Naxçıvan qrupu şivələri

duvax → gəlinin üzünə örtülən örtük
→ təndirin üzərini örtən taxta qapaq

qızıışmaq → istinmək
→ irslənmək
→ acıqlanmaq

qalın → sıx
→ söz şitməyən
→ təndirdə bişirilən çörək növü

tığ → yük
→ saman qarşılığı ilə əzilmiş
buğda yığını

şit → duzsuz
→ hədsiz, yersiz

qundaq → bələk
→ künc, yer
→ gilizlərin yığıldığı kəmə

xəşil → əzik-üzük
→ undan hazırlanmış
yemək

mitil → yorğan və ya döşək üzünə çəkilmiş parça
→ köhnəlmiş, sıradan çıxmış, yararsız (bəzən insana da aid edilir)
→ döyülərək əzilmiş nəsne

uyuşmaq → uyğunlaşmaq
→ qıc olmaq

sıvıx' → yaltaq
→ sulu

işgilli → şübhəli
→ bağlı

yalax → yal tökmək üçün çuxur və ya qab
→ nəfsini saxlaya bilməyən insan

yarma → ərik qurusu
→ isladılıb üyüdülməyən buğda (parçalanmış,
qırıqlanmış buğda)

tavlamaq → aldatmaq
→ qovurmaq
→ ayrılmış ipin daha da bərk olması üçün
yenidən iki qat ayrılması

tağlax → ip ayırmaq üçün iyə taxılan alət,
→ taxta və ya kardon lövhə
→ cəhrənin bir hissəsi
→ sap sarımaq üçün makara

kəl → üzüm tənəyinin zoğu
→ öküz

küt → kəsəri olmayan
→ bacarıqsız, avam

kərə → qulağı qısa heyvan
→ yağ
→ qoşma (dəfə)

dəymək → yetişmək
→ toxunmaq

yal → dağın ətəyi
→ itə verilən yemək

təvərə → qasnaq
→ dəyirmi əşya
→ dəyirman daşını oxla birləşdirən hissəsi

Güney Azərbaycan şivələri

hayan → hansı tərəf
→ arxa-dayaq

pərtov → ziya, nur, parlaq
→ danışığını bilməyən

azar → xəstəlik
→ bir şeyin aludəçisi
→ qəm, qüssə

kök → durum, vəziyyət
→ şişman

qıro → saxta
→ yemiş, qovun

xalvar → kisə
→ xəlbir
→ ölçü vahidi

çodar → çoban
→ mal-qara alverçisi

yetimçə → atasız, anasız
→ badımcandan bişirilən
yemək

ələm → bayraq
→ qəm, kədər

toxan → kənd təsərrüfatı aləti
→ doyan adam

şatır → çörək bişirən
→ nökr
→ qoçaq

fındıqca → dırnağın səfəsi
→ cehiz yığan qızların
sandıqçası

Şərqi Anadolu şivələri

yağır (Elaz.) → çiyin
→ yara

acar (Elaz.) → yeni
→ cəsür, igid

bār (Esk. Saf.) → bağır (ürək)
→ bağıрмаq

güdek → qısa (Çor.)
→ oyun (Bur.)

tıblığı (Kar.) → susuz qayalıqda bitən qızılı rəngli ağac,
digər adı bibirığı
→ süpürgə

şit (Ter.) → həddini bilməyən adam
→ duzsuz yemək

döğün (Elaz.) → bədənə iynə ilə vurulan döymə
→ ayaqda açılan yara
→ acı, qəm, kədər

yanşax (Kar.) → sərsəri, sözgəzdiren, xəbərçi
→ aşiq (ozan)

qəmiş//gemiş (Ay., Kak.) → saz
→ bataqlıqda bitən bitki
→ qoymaq feili ilə işlənərək
mane olmaq

çim (Er., Kar.) → çayır otu
 → kim (sual əvəzliyi)
 → yuyunmaq

otağ (Div. Ter.) → gəlinlərin başına taxılan əşya (Div.)
 → otaq (Ter.)

tığ → üst-üstə qalanmış yük
 → saman qarışığı ilə əzilmiş buğda yığını

kar → təsir
 → mənfəət, qazanc
 → eşitməyən

hedik → ayaq qara batmasın deyə taxtadan düzəldilmiş
 ayağa geyilən
 → buğda, qarğıdalı, noxud və s. qarışığından
 hazırlanmış yemək

Sinonimlər. Müasir Azərbaycan ədəbi dilinin lüğət tərkibində olduğu kimi, sinonim sözlərin dialektlərdə də xüsusi yeri vardır. Bəzi hallarda Azərbaycan ədəbi dilində söz birləşmələri və cümlələrdə bir-birini əvəz edə bilməyən sinonimlər eyni xüsusiyyətini dialektlərdə də əks etdirir. Naxçıvan qrupu şivələrində sinonim kimi işlənən bu kimi bir qrup dialekt sözlər həm türk, həm də başqa dillərdən keçən sözlərlə sinonimik cərgə yaradır: *qəzilləmək//həftinnəmək, qıtmur//xımur, törəli//layıxlı, yollu-yolaxlı-yerli-yataxlı, duruxmaq//dummaq, yeyin//çəpiy//ütüy,ufax//cınqılı//çıqqılı//dınqılı//xırda,dilqır//nəverim//qo temes, kəc//qıyqacı//yanperti, dadanmış-adət etmiş, deyinəmək//mırtdanmaq//qır-qır etmək//dir-dir etmək*) bir qrupu isə

sırf dialekt sözlərdən ibarətdir: *gopçu//firıldax//həlləm-qəlləm, tapı//cad//bəsmat, irabətti//layıxlı, yava//səmə//maymax.*

Tədqiqatlar göstərir ki, sinonimik cərgə yaradan sözlər ədəbi dilə nisbətən dialektlərdə daha çox üstünlüyə malikdir. Müasir Azərbaycan ədəbi dili ilə dialektlərin leksik tərkibinin müqayisəsi sinonimik cərgənin daha da genişlənməsində dilin dialekt qatının daha fəal rol oynadığını təsdiq edir. Belə ki, dildə sinonimik cərgə yaradan sözlərin bir qismi ədəbi dilin lüğət tərkibində, bir qismi isə dilin dialekt qatında yer alaraq daha fərqli üslubi çalarlarla fikrin ifadəsini dəqiqləşdirir. S.Cəfərovun qeyd etdiyi kimi, sinonim cərgələrdə iştirak edən sözlərin miqdarından asılı olaraq onların dairəsi dar və ya geniş olur (35, s.31).

Bəzən bu sinonimlərin bir qismi dilin ədəbi və dialekt qatındakı mövcud leksemlərin cərgəsindən yaranır. Ədəbi dildə sinonim cərgə təşkil edən bu tip sözlərin iki mənbəyi olduğunu qeyd edən Ə.M.Quliyev bunlardan birincisini həmin dilin dialektlərindən, ikincisinin isə alınmalardan ibarət olduğunu göstərir (102, s.144). M.İslamov dialektlərdə sinonimlərin ədəbi dilə nisbətən daha çox olmasının səbəblərini şərh edərək yazır: "... dialektlərdə sinonimlər ədəbi dildən daha çoxdur. Bunun müxtəlif səbəblərinin aşağıdakı hadisələrlə əlaqədar olduğunu təxmin etmək mümkündür: Azərbaycan dili ümumxalq dilinin təşəkkülü və formalaşması prosesində bir neçə qəbilə və tayfa dili-dialektinin iştirakı ilə, ayrı-ayrı dialekt qruplarının uzun əsrlər boyu ardıcıl və qarşılıqlı surətdə bir-birinin təsiri ilə, müntəzəm surətdə davam edən ədəbi dilin təsiri ilə və alınma sözlər hesabına" (89, s.202).

S.Cəfərov isə sinonimik cərgələrdən söz açarkən, bu cərgələrdən birinin ədəbi dilə o dilin ləhcələrindən gəldiyini, və bunun ən çox ədəbi dil normalarının müəyyənləşdiyi dövrdə baş verdiyini və ədəbi dil normalaşdıqca belə sözlərin onun lüğət tərkibində özünə möhkəm yer qazandığını, nəticədə belə sözlərdən hansının ləhcələrdən gəldiyini müəyyənləşdirməyin çətin olduğunu qeyd edir (35, s. 49). F.P.Sorkolotovun

tədqiqatlarında sinonimik cərgələrin müasir mərhələdə dialektlərin intensiv inkişafında yeni mərhələdə müxtəlif ərazilərin dialekt tərkibinin öyrənilməsində müstəsna əhəmiyyəti olmasından bəhs edilir. Ə.M.Quliyev Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrində sinonimik cərgə yaradan sözləri geniş tədqiqata cəlb edərək onları leksik və üslubi-semantik, eyni zamanda struktur və qrammatik xüsusiyyətlərinə görə qruplaşdırmışdır (102, s.146-158).

Qeyd olunduğu kimi, dialektlərin lüğət tərkibində sinonimik cərgə təşkil edən sözlər həm semantik, həm də üslubi-funksional cəhətlərinə görə xüsusi əhəmiyyətə malikdir. Bu cəhətdən Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində həm paralel, həm də bölgə spesifikasiyasını orijinallığı ilə fərqlənən mövcud sinonimik cərgələr diqqəti cəlb edir.

Naxçıvan qrupu şivələri: Tədqiqatlar göstərir ki, hər üç bölgənin şivələrində müxtəlif yollarla meydana gələn sinonimlər ədəbi dildə olduğu kimi müxtəlif nitq hissələrində müşahidə olunur:

İsim-nəssə//ayama//ləqəb, mişov//torba//təlis//çuval//xalvar, majqal//kavran (kotanın dəstəyini tutan) (Çb), **qahmar//havar//hayan, girəvə//marıq//pusqu//qurğu cadı//əfsun, nargilə//xor-xor//qəlyan, göyün//bağır//ürək, işgil//mandal//irəvəzə yiyə//sahab** (Nax., Keç.).

şifət – *dilxor//qanıqara, ley//düz//çin//doğru, kəc//qıyqacı//yanperti, mari//sürmə-qarı cəftəsi, haçaq* (Cam.), *əfsər//yey, darqursağ//bədhəvsələ//hövsələsiz, naxoş//xəstə, ariq// çəlimsiz//sısqal//qılquyruq//cılız, şil//səqət, törəli//layıxlı, dilqır//nəvrin//qotemes babat//miyanə, ahəstə//aram//usulluca, yeyin//çəpiy//ütüy, qıtmır//xımur, nimdaş//bayat//kərtmiş, doydax//bambılı, yollu-yolaxlı//yerli-yataxlı, xirnix//xərəncə//ibnəkəlkəbaz, hiyləgər, kasad//qu, qəlp//donqulu//saxta//nəverim.*

feil – *sapqınnamax//həftinnəmək//qəzilləmək//tölamah tulazdamax//milləməyh, şivən qoparmax//car çəkmək, qavzamax//qalxızmax, ləbbey getmək//sinov getmək, zülü getmək.*

zərj – *birdilimə//dalbadal//sərasər, candərđi//məjburu//zorla, ayın-şayın-xəptən, ustufca//ehmalca, canbakalə//cantövrü//təcili//tez//tələsik//çəpiş* (Dəs.).

Güney Azərbaycan şivələri: *cilis//qıtmır-xəsis, gümbüşlü//danqaz//şətəl//nadinc, salmani//dallak, hoqqabaz//oyunbaz, qazıq//fırıldaq//kələk, şərit//qatma//kiriş//tanəf, pəncər//sovzi//göyükl//göyərđi, təpilmək//dürtülmək, təbah//puç//xalı//boş, tay//bab, zirəh//yehin//çəpiş, kahil//tənbəl, nəverim//donqulu//dırqu, girdəkan//cəviz//qoz, məriz//naxoş//bimar, linc//əzik, cəmam//ilix – sümük içərisində olan maye, kalah//qıra//xırçal//yemiş//qavın, ələm//qərəmət//qanaşar//kəsavət//qəm-qüssə.*

Şərqi Anadolu şivələri: *kısmık//cimri, taplama//bazlama* (Elaz.) // *bäsämät* (Bal.) // *palazlama* (Tir)-*çörək, lapçın//mes//papuç* (Af.), *çual* (Erc.) // *haral* (Düz.) // (möşöy) (Ter.) // *tay* (Elaz.), *nudul//çivi//mih* (Saf.), *türüdü//hursız* (Arpç.), *semel//sersem//ebleh//abdal* (Ter., Kar.), *tokaç//köpüç, dizik//ödlek//korkak zoğnağ//kilit*, (Elaz.).

Ədəbi dil	Naxçıvan qrupu şivələri	Güney Azərbaycan
ön, əvvəl	qəşşər, qabaq, sif	qabax, qəşşər
tez, cəld	çəpi x, ütux, zirəh	becit, çəpi x, ütux, zirəh
xoşbəxt	bəxdəvər	bəxdəvər
şikəst, çolaq	səqqət, şil	saqqat, şil
uca, hündür	qəlbi, deraz	qəlbi, ücə, deraz
qəfil	xapdan//xəpdən	ğafildan//xapdan
amma, lakin, ancaq	vaholanki, incəvara	----
qışqırmaq	çəmkirmək, şivən qoparmaq	şivən qoparmaq
yaxın	yavux, simsar irax	yavıx, semsar
uzaq	İraq	ırağ
gizli-gizli	xımur-xımur, oğrun-oğrun	altdan-altdan, xımur-xımur
əzab	zillət, zulum, cəfa	zillət, zulum
ölmək, vəfat etmək	gəbərmək	göçüb getmək
kiçik, balaca	cıncılı//çıqqılı//dınqılı, xırda	çıqqılı, xırdaca

Antonimlər. Dilin lüğət tərkibinin daha maraqlı qolunu təşkil edən antonimlər də hər üç bölgənin dialektlərində xüsusi lay təşkil edir. Sözlərin semantik cəhətdən çaprazlaşması ilə dilin lüğət tərkibinin zənginləşməsində müstəsna rol oynayan bir – birinə zidd mənalar ifadə edən antonimlər dilin dialekt qatında xüsusi yer almaqdadır. Ədəbi dildə bir çox mürəkkəb sözlərin yaranmasında iştirak edən antonimlər dialektlərdə də eyni funksiyanı daşıyır. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərdə də leksik və qrammatik olmaq üzrə iki yerə ayrılan antonimlər mövcuddur. Leksik antonimlər əksmənalı köklərdən formalaşdığı halda, qrammatik antonimlər də şəkilçilərin yaxud köməkçi nitq hissələrinin əks mənalılığı əsasında meydana gəlir. Azərbaycan dilinin digər dialektlərində olduğu kimi, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də bu tip antonimlər mövcuddur: *xəpdən – ustufca, qaynar – lilmər, donqar – şumal, donquldanmaq – kirmək, dolay – birdilimə, mağmın – zirək, bambılı – ağıv, maymaq – gözüaçıq*. Maraqlı cəhət odur ki, Naxçıvan qrupu şivələrində leksik antonimlik frazeoloji birləşmələrdə daha qabarıq şəkildə özünü göstərir: *düşüb-qalxmaq, aşağı-yuxarı ölçmək, gec-tez yola gəlmək, ağına-qarasına döşəmək, ağına-bozuna baxmadan, gecəsini gündüzünə qatmaq*. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu şivələrində antonim kimi işlənən *xəpdən – ustupcana, qaynar – lilmər, donqar – şumal, donquldanmaq – kirmək, dolay – birdilimə, qürrelə – xoflu, mağmın – zirək*, kimi leksik vahidləri eynilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində paralel işlənir.

AZƏRBAYCAN VƏ TÜRK DİLLƏRİNİN ƏDƏBİ DİL VƏ DİALEKT QATINDA ÇAPRAZLAŞAN ORTAQ LEKSİK VAHİDLƏR

Son zamanlarda müxtəlif istiqamətdə aparılan türkoloji tədqiqatlar gündəmdə olan ortaqlıq türk dilinin mövcudluğu probleminin həlli üçün böyük imkan yaratmış olsa da, təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bu məsələdə məhəlli dialektlər bir qədər diqqətdən kənar qalmaqdadır. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, bu problem müasir türk dilləri və dialektlərinin ümumtürkoloji müstəvidə tarixi müqayisəli tədqiqində öz həllini tapır. Tarixi proseslərin nəticəsində bir-birindən ayrı salınmış, çeşidli adlarla bir-birindən uzaq tutulan qədim tarixi türk boylarının eyni kökdən olduğunu və dil ortaqlığını təsdiq etmək üçün ilkin olaraq bu boyların dili üzərində müqayisəli dialektoloji tədqiqatların aparılmasının böyük əhəmiyyət kəsb etdiyi aydın görünür.

Türk dillərinin və dialektlərinin müqayisəli tədqiqində ortaya çıxan maraqlı məsələlərdən biri də, həmin dillər və dialektlərdə semantik cəhətdən bir-birinin eyni olan bir çox leksik vahidlərin bir türkcədə ədəbi dildə, digərində isə dialekt formasında işlənməsi faktıdır. Həm ədəbi, həm də dialektal müstəvidə eyni semantik yük daşıyan belə leksik vahidlərin bir dildə dialekt, digərində isə ədəbi dil daxilində mühafizə edilməsi dilin tarixi inkişaf prosesində sözün mənə variantlarının artması, eyni zamanda mənanın ilkin və müasir mənası ilə müqayisədə daha geniş anlayış ifadə etməsi və mənə genişlənməsi ilə əlaqədardır ki, bu tip leksik vahidlər çağdaş Azərbaycan və türk dillərinin müqayisəsində daha qabarıq nəzərə çarpır.

Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, Naxçıvan və Güney Azərbaycan şivələri ilə Anadolu şivələri arasında ortaqlıq fonetik xüsusiyyətlərlə yanaşı, elə ortaqlıq leksik və qrammatik vahidlərə rast gəlinir ki, bu dil faktları Azərbaycan və türk dilinin ortaqlıq tarixi köklərindən soraq verir. Təəssüflə qeyd etmək lazımdır ki, bir çox tədqiqatlarda Azərbaycan ədəbi dilinin

lügət tərkibində mövcud olub Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində işlənməyən, lakin Anadolunun müxtəlif bölgələrində dialekt səviyyəsində qorunub saxlanan dil vahidlərinin müasir türk dilinə məxsus olmadığını iddia edən əsassız fikirlərə də rast gəlinir. Sinan Türkmən tədqiqatlarında Azərbaycan ədəbi dilinə, eyni zamanda dialektlərinə məxsus *böyün*-bu gün, *bildir*-keçən il, *təpəüstü*-ani, *ayam-sayam*-ara-sıra, *sövkənmək*-yaslanmaq, *qayış-kəmə*r, *yudum*-yixadım, *acımaq*-acımaq, *siftə*-birinci, *bitikə*-bir-az//az, *mıx*-çivi, *öddək*-qorxaq, *biyol*-bir dəfə, *ilan*-çayan, *qart*-qoca kimi leksik vahidlərin Qaradəniz bölgəsinin Geyikli şivəsində işlənməsini türk dili üçün məqbul saymaması və bu sözləri etnolingvistik baxımdan düzgün müəyyənləşdirə bilməməsi onun dialektlərdən, bütövlükdə dialektoloji tədqiqatlardan xəbərsiz olduğunu göstərir (269, s.132).

Bu kimi leksik vahidlərin müasir Azərbaycan dili ilə yanaşı, həm Naxçıvan, həm də Qaradəniz bölgəsində eyni fonosemantik yüklə işlənməsi faktı hər iki bölgənin dialekt qatında qədim tarixi etnogenetik amillərin dayandığını göstərir. Görünür, Türkiyəli tədqiqatçı Sinan Türkmən ixtisasca coğrafiyaşünas olduğundan türk dilinin tarixi köklərindən və dialektoloji tədqiqatlardan xəbərsizdir və bunun üçün Qaradəniz bölgəsinin Geyikli bölgəsində dialekt söz kimi işlənən Azərbaycan dilinə məxsus sözlərin Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində işlənmədiyini əsas götürərək yalnız düşüncə tərzini ortaya qoymuşdur. Əslində çağdaş türk dillərində və dialektlərində eyni semantik yük daşıyıcısı olan bu kimi leksik vahidlərin müasir Azərbaycan dilində həm dialekt, həm də ədəbi dil çərçivəsində qorunması dilin tarixi inkişafı ilə bağlıdır. Ümumtürk dil tarixinin öyrənilməsində ciddi faktor kimi özünü göstərən bu xüsusiyyət çağdaş türk dillərində sözün semantik variantlarının, eyni zamanda ifadə etdiyi anlamın ilkin və çağdaş mənaları ilə müqayisədə daha geniş mənaya malik olması, sonradan mənə genişlənməsi ilə əlaqədardır. Nümunələrdən görüldüyü kimi, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilində *yumaq*, türk dilində isə *yıkan-*

mak kimi eyni semantik yük daşıyan sözlərin hər iki türkcədə ədəbi dil və dialekt müstəvisində çarpazlaşması dilin tarixi lingvistik xüsusiyyəti kimi diqqəti cəlb edir. Azərbaycan dilində *yumaq* feilinin Naxçıvan qrupu şivələrində dialekt forması *yıxanmaq*//*yaıxanmaq*//*yaxalanmaq*dırsa, türk ədəbi dilində işlənən *yıkanmak* feili isə Anadolu şivələrində *yumaq*//*yümək* (*Bur.*), *yumağ* (Elaz.), *yuyun* (Kar.) kimi işlənməkdədir.

Müqayisə zamanı türk dilinin ədəbi qatında mövcud leksik vahidlərin Azərbaycan dilinin dialekt qatında yer alması ilə yanaşı, Azərbaycan dilinin də lügət tərkibindəki bir çox leksik vahidlərin də Anadolu şivələrində dialekt vahidi olaraq işlənməsi faktı müasir Azərbaycan türk dillərində tarixi etnolingvistik fakt olaraq ortaya çıxarır. Bu gün Qüzey Doğu Anadolunun Geyikli şivəsində (*tutulmuş*-yakalanmış, *döşək*-yatak, *üddək*-korkak, *torba*-poşet, *biyol*-bir defa, *qayış*-kemer, *pişik*-kedi, *karmək*-kübre, *siçan*-fare, *ayam-sayam*-ara-sıra, *isti*-sıcak, *bayaq*-bir az öncə, *mıx*-çivi, *acımaq*-acımaq, *sövkənmək*-yaslanmaq), Doğu Anadolunun isə Kars (*haçar*, *hırda*, *bayağ*, *davarcıh*, *hacalet*, *laylay*, *şıra*, *boylum*, *beyaban*, *belet*, *gizlempaç*, *şil*, *telis*, *yuxa*), Erzincan (*işgilli*-şübhəli, *irapata*-rəfətə, *kese*-kəssək, *gidik*-oğlak, *gavut*-qovrulmuş buğda unu, *fərik*-fəriyh, *başdıh*, *avlak*-ov etmək üçün yer, *bennem*-mən nə bilim, *cıbilig*-çırlılpaq) şivələrində sırf dialekt söz kimi işlədilən leksik vahidlərin bir qisminin dialekt, bir qisminin isə ədəbi dil vahidi olaraq müasir Azərbaycan dilində, xüsusilə Naxçıvan qrupu şivələrinin aktiv fondunda yer tutması faktı fikrimizi təsdiq edir.

Bunlarla yanaşı, Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *böyün*-bu gün, *bildir*-keçən il, *bitikə*-bir az, *siftə*-ilk, *birinci*, *təpəüstü*-ani kimi leksik vahidlərin eyni fonetik tərkibdə, eyni semantik anlamla Şərqi Anadolu, xüsusilə Qaradəniz bölgəsinin şivələrində işlək durumda olması faktı da türk dilinin tarixi etnogenetik amillərinin nəticəsi kimi bir dildə arxaikləşərək dialekt, digərində isə ədəbi dil səviyyəsində qorunmaqla türk dilinin tarixi sabitliyini yaşımaqdadır.

Çağdaş türk dillərində eyni semantik yük daşıyan leksik vahidlərin həm dialekt, həm də ədəbi dil çərçivəsində qorunması dilimizin tarixi inkişafı ilə bağlı olub, ümumtürk dil tarixinin öyrənilməsində ciddi faktor olaraq ortaya çıxmaqdadır. Maraqlı cəhətlərdən biri də çağdaş Azərbaycan dilində olduğu kimi, Güney Azərbaycan və Anadolu dialektlərində oğuz-qıpçaq dil vahilərinin müştərək işlənməsi faktı diqqəti cəlb edən tarixi linqvistik xüsusiyyətdir ki, bu dil faktları da ümumtürk dialekt leksikasının tarixi etnik cəhətdən müqayisəsi zamanı dilimizin formalaşması prosesində iştirak etmiş etnosların dil faktlarının və qədim etnoqrafik mədəniyyətin müəyyənəlməsi baxımından olduqca əhəmiyyətli idi.

Qolay//kolay – Azərbaycan dilinin Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində istifadə üçün yararsız, pis anlamında işlənən *qolay//kolay* sözü, çağdaş Türkiyə türkcəsində isə *yaxşı* kimi əks semantik mənə daşıyır.

Gözəllik axtaran qardaşım, bacım,
Yaxşı bir quzudur, ceyrandır, sazım.
Yaxşını *kolaydan* seçən kimsəyə
Çoxlu gözəllərin gözüdür sazım (Qrd.) (173, s.155).
Bir yol güldür, biri diken
Makbul olur zahmet çeken.
Kolay yollar da var iken
Tozda buldum ben kendimi (208, s.31).

Qolay//kolay sözü XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan ziyalılarının, o cümlədən Ə. Hüseynzadə və Ö. F. Nemanzadənin də əsərlərinin dilində çağdaş türk dilindəki *yaxşı* semantik anlamında işlənmişdir: “Amma heç kəs demir ki, Buxaralılar, Altaylılar o sözləri köhnə imlaları ilə *qolay* anlarlar, gərək dəyişilməsin” (433, s. 199).

Subay – (Türkiyə türkcəsində hərbi rütbə, Azərbaycan türkcəsində isə evlənməmiş, ailə qurmayan anlamı ifadə edən bu söz Naxçıvan dialektində “subaylıq sultanlıqdır” ifadəsində “yüksək rütbə” anlamının müəyyən üslubi çalarlarını qoruyub

saxlamışdır), *bekar* (Azərbaycan türkcəsində işsiz, türk dilində isə evlənməmiş anlamını ifadə edən bu sözün hər iki türkcədə sözün daxili mənasında eyni üslubi çalar “boşluq” ifadə olunur) kimi bir çox leksik vahidlər Azərbaycan və Türkiyə türkcəsində zahirən fərqli söz təsiri bağışlasa da, hər iki sözün daxili mənasındakı üslubi paralellik diqqəti cəlb edir.

Sakat/səqqət – Azərbaycan ədəbi dilində *şikəst*, *çolaq* sözü Naxçıvan şivələrində *səqqət* şəklində işlənir ki, bu söz a>ə səs dəyişimi ilə türk ədəbi dilində *sakat* şəklində müşahidə olunur: - *Başdan səqqət olanın gördüyü iş bınan artıx olmaz* (Nax.).

Ertə – *tez*, *səhər*; Naxçıvan qrupu şivələrində *ertə//erkən* (*tez*), *ertədən* (*tezdən*) şəklində işlənən bu söz eyni ilə Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində də aktiv işlənən sözlərdən biridir. Türk dilinin ədəbi layında *erte* (hansısa bir işi başqa günə saxlamaq) sözünün daxili semantikasi bir qədər fərqli mənə ifadə etsə də, Şərqi Anadolu şivələrində bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, eyni semantik mənə malikdir. Erzurumun Şenkaya – Olur şivələrində *örte* (203, s.117), uyğur dilində *ärtä* şəklində işlənən bu söz klassik ədəbi əsərlərin də dilində nəzərə çarpır: Keç bu meydən kim, çəkərsən *ertə* şərbətdən xumar (Nəsimi). Mənbələrdə *erqe*, *erten*, *yerte* kimi qeyd olunduğunu göstərən B.Əhmədov bu sözün etimoloji cəhətdən *ir* (*tez*) sözü ilə bağlı olduğu qənaətinədir və tuva dilindəki sabah sözünün *erten* kimi işlənilməsinin bu sözlə bağlılığını göstərir (45, s. 96).

Xırsız – Türk ədəbi dilində *xırsız* (*oğru*) mənasında işlənən bu söz, Naxçıvan qrupu şivələrində isə tamamilə fərqli semantik mənə ifadə edir: *xırsız-güclü*; – *İki adam biri xırsızdı* (Day.) (47, s. 93).

Nənni – Naxçıvan qrupu şivələrində beşik sözünün dialekt variantı kimi qeydə alınmış bu sözün türk dilindəki *ninni* – uşaq yatarkən onun başında söylənən layla mənasını ifadə etməsi, görülmür dilin sonrakı inkişafı ilə bağlı olub, polisemiyaya doğru meyilliyi ilə əlaqədardır: *Nenni dərduğ sallarduh, arada atarduh türkisini, sözünü, nennülərdik oğullarımızı* (Erzc.- Çay.)

(250, s.355). *Keşmişdə uşağı nənniyə qoyup yırqalıya-yırqalıya işimizi görərdix* (Nax.).

Yandırmaq/yaxmaq. Azərbaycan dialekt leksikasında "yandırmaq" mənasında işlənən *yaxmaq* sözü də türk dilində *yakmaq* fonetik tərkibində eyni semantik yük daşıyır. Müasir Azərbaycan dilində *yandırır-b-yaxmaq* formasında mürəkkəb sözün komponenti kimi işlənən *yaxmaq* sözü Türkiyə türkcəsində [x-k] fonovariantında *yakmaq* şəklində işlənir. Onu da qeyd etmək lazımdır ki, Azərbaycan və türk dilində cəzi fonetik fərqlə müşahidə olunan bu tip sözlər türk dilinin qədim tarixi etnolingvistik amillərinə əsaslanır. Müqayisə olunan Azərbaycan və türk dillərində bu kimi dil vahidlərinin həm ədəbi, həm də dialektlərdə mövcud olması həmin dillərin tarixi etnik mənşələri barədə aydın təsəvvür yaradır: *Əcəba bu alovlu od hansı sehrə yanır, Gözdən uzaqlaşdıqca o, daha yaxır* (425, s. 10).

Yandırır *yaxdı* məni

Dağ - daşa çaxdı məni

Dost bilib arxalandım

Fələk tək *yaxdı* məni (Nax.) (109, s. 103).

Cada/cade. Güney Azərbaycanın Təbriz və Naxçıvanın Şahbuz şivələrində dialekt söz kimi işlənən *cada/cadda* (küçə, cığırdan sonra açılmış yol) sözü çağdaş Türkiyə türkcəsinin ədəbi qatında *caddə* (küçə-ünvan) kimi işlənir. *Heydərbaba, Qaraçəmən caddası, Çovuşların gələr səsi, sədası* (Təb.) (431, s.38).

Könül/göyül. Müasir Azərbaycan və türk dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatının müqayisəsi hər iki dildə ortaq dil vahidlərinin müəyyən üslubi-semantik çalarlarını ortaya çıxarır ki, bu da həmin dil vahidlərinin tarixi semantik xüsusiyyətlərinin tədqiqində mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Azərbaycan və türk dillərində mövcud *könül* sözünün fonovariantı olan *göyün/göyül/göys* sözü hazırda Azərbaycanın bir çox bölgələrində, xüsusilə Naxçıvan və Güney Azərbaycanda olduğu kimi, Türkiyənin Anadolu yörəsində də eyni fonetik tərkibdə və semantik anlamda işlənməkdədir. İstər Naxçıvan, istər Güney Azərbaycan, istərsə də

Şərqi Anadolu şivələrində mövcud *göynünü almaq, göynü-məll/göysümə yatmur/göylüm isdəmir* kimi ifadələrin paralel işlək durumu buna bariz nümunədir.

Anadolu Kars yörəsi

Çarşıda qız qalası,

Qız itirmiş balası,

Qadın *göyni* bendedir

Qoymaz sazi anası (Kar.) (193, s.167).

Güney Azərbaycan

Neynərm dünyanın malın,

Göylüm istir yar camalın.

Eşqin səbusundan içmə

Hər çatana *göyün* açma (Təb.) (151, s. 196).

Ahu – zar eyləyib düşmə həvəsdən

Sən deyən məhəbbət bulunmaz *göyül*,

Abırdı, namusdu, qeyrətdi həyat

Bu dərdi pulunan alınmaz *göyül* (Mam.) (428, s. 143).

Ağu - Tarixən Azərbaycan və türk klassik ədəbi nümunələrinin dilində daha dinamik işlənən *ağu* sözü Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, Anadolu dialektlərində də *zəhər, acı* mənasını ifadə edir. Çağdaş Azərbaycan və türk dilinin istər ədəbi, istərsə də dialekt qatındakı bu kimi sözlərin vaxtilə klassik Azərbaycan ədəbiyyatında işlək durumu hər iki türkcənin vahid kökə malik qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən cəhətdir. XIV-XVIII əsr Azərbaycan ədəbi dilində və Anadolu ədəbiyyatında işlənən bu tip sözlər dövrün leksik mühiti, həm də poetik ifadə tərzii ilə bağlı olmuşdur: *Arısı yalandır, saqın, dadlusuna aldanma kim. Acıdır anın şəkəri, ağu qatılmış balına* (Nəsimi).

Müqayisə zamanı ortaya çıxan maraqlı dil xüsusiyyətlərindən biri də Azərbaycan dialekt leksikasında və ədəbi dilində mövcud bir çox sözlərin müasir mərhələdə Anadolu şivələrində dialekt söz kimi işlənməsi faktıdır. Azərbaycan ədəbi dilinin, bir qismi isə Naxçıvan qrupu şivələrinin dialekt qatında yer alan *tutulmuş-yaxalanmış, döşək-yataq, üddək/ödlək-qorxaq, torba-poşet, biyol*-bir defa, *qayış-kəmər, pişik-kedi, kərme-kübrə, siçan-fare, ayam-vaxt, zaman, isti-sıcak, bayaq*-bir az öncə kimi leksik vahidlər Anadolunun Geyikli bölgəsinin şivələrində sadəcə dialektizim kimi dilin aktiv fondunda yer tutmaqdadır (269, s.124-131).

NAXÇIVAN, GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ ANADOLUNUN DİALEKT LEKSİKASINDA MÖVCUD LEKSİK VAHİDLƏRİN STRUKTUR- SEMANTİK TİPLƏRİ

Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif rayon və kəndlərindən toplanmış canlı dil faktlarından görüldüyü kimi, bu dil vahidlərinin bir çoxu müəyyən tarixi proseslərin nəticəsi kimi bir dildə arxaikləşərək dialekt səviyyəsində, digərlərində isə ədəbi dil səviyyəsində aktivliyini qoruyur.

Dialektlərin lüğət tərkibindəki sözlərin bir çoxunda məna dəyişməsi hadisələri (başqa bir əşyanı bildirmək, başqa məfhumlarla əlaqələnmələr, məna məhdudlaşması və genişlənməsi, aktivləşmə və passivləşmə əsasında məna dəyişmələri vəzifə oxşarlığı əsasında adlandırılmalar, əks məna qazanma və s.) tarixən hər hansı bir dialektin leksik xüsusiyyətlərinin formalaşmasına səbəb olmuşdur. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsində sözlərin işlənmə və semantik xüsusiyyətləri nəzərə alındıqda, dialektlərə məxsus tarixi semantik diferensiasiyası aydın görünür. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, omonimləşmə və polisemiyanın nəticəsi olaraq, Azərbaycan dialekt leksikasında mövcud sözlərin Türkiyə türkcəsinin ədəbi dilində aktiv işlənməsi qədim türk dilinin formalaşmasında rol oynamış tayfa və tayfa birliklərinin ortaq dil elementlərinin təzahürü kimi ortaya çıxır. Bəzi kiçik fərqlər nəzərə alınmazsa, Azərbaycan və türk dilində, xüsusilə Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud *yaxmax–yandırmaq*, *yaxalamax–yumaq*, *təmizləmək*, *yapmax–etmək*, *pulpara*, *kiüz–payız*, *özgə–yabançı* kimi bir çox leksik paralellərin bu dillərdə ədəbi və ya dialekt səviyyəsində işlənməsi faktının türk dilinin qədim tarixi ilə bağlı olduğunu görürük. Müasir Azərbaycan və türk dili arasında oxşar və fərqli xüsusiyyətlərin səbəblərinin coğrafi prinsip əsasında formalaşan tarixi etnogenetik amillərə dayanması faktı nəzəri tədqiqatlarda da öz əksini tapır. Ümumtürkoloji müstəvidə müəyyən kiçik dil fərqlərinin yaranmasını dilin tarixi inkişafı ilə əlaqələndirən E.Əzizov Azərbaycan dilinin dialekt sistemini vahid bir dilin bölünməsi yolu ilə deyil, bu və ya digər əlamətlərin müəyyən coğrafi şəraitdə saxlanması yolu ilə formalaşdığını qeyd edir (55, s. 321).

Ədəbi dildə olduğu kimi, dilimizin dialekt qatı da struktur-semantik cəhətdən rəngarəngliyi ilə diqqəti cəlb edir. Struktur-semantik baxımından ədəbi dilə bənzəməsinə baxmayaraq, dialektlərin leksik qatı söz yaradıcılığı baxımından spesifik cəhətləri ilə ədəbi dildən fərqli cəhətləri ilə diqqəti cəlb edir. Bütün dillərdə olduğu kimi, dialektlərin də lüğət tərkibinin zənginləşməsində leksik şəkilçilərin rolu böyükdür. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin lüğət tərkibində daha aktiv müşahidə olunan və ədəbi dildən fərqlənən kifayət qədər düzəltmə sözlərə və qrammatik formalara rast gəlinir. Ədəbi dildə olduğu kimi, dialektlərin də lüğət tərkibində morfoloji və sintaktik üsulla yaranan leksik vahidlər mühüm yer tutur.

Morfoloji yolla yaranan sözlər: E.Allahverdiyevin qeyd etdiyi kimi, morfoloji üsul söz yaradıcılığında mühüm yer tutur və ən əlverişli, ən məhsuldar üsul hesab olunur (5, s.160). Ədəbi dildə olduğu kimi, hər üç bölgənin dialektlərində də yeni söz yaratma prosesi ad+ad, ad+feil, feil+ad, feil+feil strukturu əsasında formalaşır ki, burada şəkilçi morfenlərin də xüsusi rolunu qeyd etmək lazımdır.

- **duz** – *çuvalduz* – çuvalın ağzını tikən iynə, *palanduz* – palan tikən şəxs (Nax., Təb.), *çəhməduz* – çəkməçi (Şər., Bst., Çb.), ---

- **xor** – *dilxor* – qanıqara hövsələsiz, *çayxor* – çay içməyi çox sevən, *müftəxor* – başqasının hesabına yaşayan *rüşvətxor* – rüşvət alan (Nax., Təb.). –xor şəkilçisi ilə düzəlmiş sözlərə Qərbi Azərbaycanın şivələrində də rast gəlinir: *adamxor* – arif, adam tanıyan, insan qanına həris olan,

davaxor – dava – dalaşı sevən adam, *daşaxor* – daşlı, çınqıllı yer (Meğ.) (24, s. 32, 118-119).

- *dar*. – *qulluxdar*– qulluqçu (Təb.), *işdar* – işə gedən heyvan, *havadar* – köməkçi, arxa, *dayaq*, *cindar* – cadu-pitliklə məşğul olan adam, *kirdar* – güc, qüvvət, taqət (Nax.) *bəhrədar* – bəhrəni yığbı xanlara, bəylərə verən adam (Rem.). Əsasən peşə bildirən bu şəkilçi bəzən ahəngə tabe olaraq [-*dər*] şəklində də işlənir: – *biləndər* – bilici (Qrç.). [-*dar*] şəkilçisi Güney Azərbaycan və Şərqi Anadoluda Naxçıvan qrupu şivələrinə nisbətən bir qədər zəif müşahidə olunur: *ləbədar* – baş geyimi, *ustandar* – vali, *irəhimdar* – ürəyi yumşaq (Təb., Mər. Srd.), *iremdar*-falçı, İsfəhanda *iremdar* döydü. Dedi men *irəmdaram* (İğd.) (176, s.265).

- *gir*; – *kündəgir* – xəmiri kündələyən, *pulgir*-pula həris olan, *çibgir*-oğru, *daşgir* – döyülmüş taxılı təmizləyən kiçik gözlü qəlbir (Kül.), *kəfgir* – əti bişirərkən üzərindəki kəfi yığmaq üçün vəsait, *xuygir*-dəli at (Dir.), *fəndgir* – çoxbilmiş (Nax., Təb.), *beçəgir* (Biç., Kol.)//*beçyir* (Məz.) – beçəni tutmaq üçün şivdən hazırlanan xüsusi səbət, *qafilgir*–azdırmaq, çəşdırmaq; –Biz *qafilgir* etməliyik qəsbkarları (G.A.) (2, s.130), Naxçıvan və Güneydə müəyyən sözlərdə nəzərə çarpan bu şəkilçi Şərqi Anadolu şivələri üçün xarakterik olmasa da, Anadolunun bəzi şivələrində nəzərə çarpar: *kəvgir*– (Ay.).

- *ov*. Naxçıvan (*selov* – sel sularının yuduğu yer (Şah.), *gicov*-ağılsız, *zirpov*-nəhəg, *kirov*–çirkli su) və Güney Azərbaycan (*dünov*-dünən (Sun.), *dədov*-ata (Qoç.), *sirtov* – pencək (Təb.) şivələrində qeydə alınmış və yeni söz yaratmaq funksiyasına malik-*ov* şəkilçisi müasir Azərbaycan ədəbi dilində sadəcə ruslaşdırılmış soy adlarında qrammatik morfem funksiyası daşıyır. Elə bu səbəbdən də bu morfem müasir dilimizdə rus dilinin təsiri kimi dəyərləndirilir. Lakin müqayisəli dialektoloji tədqiqatlar göstərir ki, – *ov* şəkilçisi türk dillərində tarixi leksik şəkilçi olaraq yeni söz yaradıcılığında iştirak etmişdir. Bunu – *ov* şəkilçisinin Azər-

baycan dilinin dialektləri ilə yanaşı, qədim abidələrin və müasir türk dillərinin müqayisəsi və bir çox leksik vahidlərin formalaşmasında öz tarixi funksiyasını qoruyub saxlaması faktı təsdiq edir.

Tədqiqatlardan aydın olur ki, müasir dilimizdə qrammatik şəkilçi funksiyasını daşıyan – *ov* şəkilçisi tarixi abidələrdə və çağdaş türk dillərində leksik şəkilçi olaraq işlənir. Vaxtı ilə Azərbaycanda zindan sözü *saxlov*,*od*-atəş sözünü yaradan al sözünə-*ov* komponenti əlavə olunaraq *alov* (*saxla*+*ov*, *al*+*ov*) şəklində işlənirdi. Qədim qırçaq abidəsi “Kodeks kumanikus” əsərində *sat*+*ov*-*satış*, *yab*+*ov*-*qapalı*, bağlı (281, s.180) kimi sözlərdə rast gəlinən – *ov* şəkilçisi Karay türkcəsinin əsas qrammatik xüsusiyyətlərindən biridir: *sat*+*uv*-*satış*, *sarn*(*a*)+*av*-*mahnı*, *tab*+*uv*+*çu*-*tapan küs*+*ov*-*öskürək* (281, s.106, 130).

Müasir Azərbaycan dilində rus dilinin təsiri ilə soyad göstəricisi kimi qəbul olunan bu şəkilçi Naxçıvan qrupu şivələrində (*sel*-*ov*, *kir*-*ov*) olduğu kimi, Güney Azərbaycan dialektlərində tarixi qrammatik funksiyasını qoruyub saxlayır. Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalında qaraxanlıların dilində dialekt söz kimi işlənən və pencək anlamı ifadə edən *sirt*+*ov*(*pencək*) sözü çağdaş Türkiyə türkcəsindəki *sirt* sözünə – *ov* şəkilçisinin əlavəsi ilə düzəlmişdir. Güney Azərbaycanda qeydə alınmış *sirtov* (pencək) sözü Füzuli şivəsində *sertov*, Qazax dialektində *sertov* fonovariantında eyni semantik yüklə işlənir: *Hava soyuxdu sertovunu gey* (16, s.424). Maraqlı cəhətlərdən birisi də budur ki, şəkilçi bəzən heç bir leksik mənə yaratmadan sözlərin tərkibində qrammatik funksiya daşıyır: *zirpov* – nəhəng, *gicov*-səfeh, axmaq (*Nax.*), *ləngov*-üçüncü suvarma, *xəkov*-susuz qalmış əkin yeri, *xırdıxov* olmaq-xırdalanmaq, *selov*-sel sularının yuduğu yer, *bicov*-çoxbilmiş, hiyləgər, *xəcov*-suvarma növü (*Nax.*, *Cam.*, *Kır.*), Güney Azərbaycan Sunğur türklərinin dilində -*ov* şəkilçili *dünöv* (*dün-dünən*), Dərəgəz və Qoçan şivələrində *dədov* (*qardaş*) (32, s.63)

kimi sözlərə də rast gəlinir. Qədim qırçaq abidələrinin də dilində – *ov* şəkilçisinin sözyaratma funksiyası aydın görünür: *çız+ov-cizgi, yazı* (280, s.51).

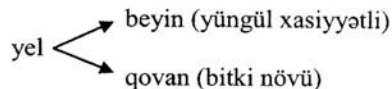
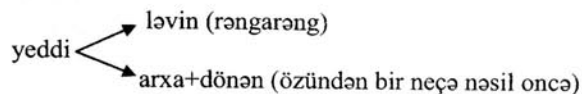
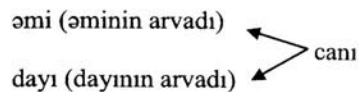
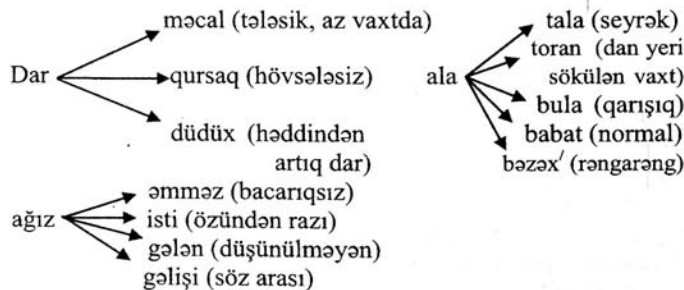
– *baz//paz//pəz;* – *sözbaz, arvadbaz, qızbaz, aşpaz, kəndirbaz, işbaz, quşbaz, oyunbaz, kələkbaz* (Nax.), *hoqqabaz, kəlləpəz* – kəlləpəçə bişirən, *sərbaz* – əsgər, *qumarbaz, şirbaz* – yaltaq (Təb., Mər., Xoc.), *cığalbaz*–sözündən dönən (Kar.), *canbaz* – Şərqi Anadolu şivələrində omonim kimi qeydə alınmış bu sözün birinci mənası *kəndirbaz*, ikinci mənası isə *mal-davar alverçisidir* (Er.) (194, s. 237). – *baz* şəkilçisinin – *paz* variantına “Dədə Qorqud” dastanlarının da dilində rast gəlinir: – *Adam ətini yaxni qılan aşpazı olur* (92, s.7).

Sintaktik üsulla yaranan sözlər. Azərbaycan dilinin dialektlərində sintaktik yolla yaranan sözlər müxtəlif formalarda özünü göstərir:

1. iki müxtəlif semantik yük daşıyan sözün birləşməsi;

2. ayrı – ayrı leksik vahidlərin yanaşı işlənməsi ilə mürəkkəb söz kimi formalaşan qoşa sözlərin iştirakı ilə.

Ümumiyyətlə, ədəbi dildə olduğu kimi dialektlərdə də mürəkkəb sözlərin yaranma prosesi birinci və ya ikinci komponentinə dilin ədəbi və ya dialekt qatında olan sözlərin əlavəsi ilə yaranır ki, bu tip mürəkkəb sözlər hər üç bölgənin şivələri üçün xarakterikdir:

Naxçıvan qrupu şivələrində: *ərəşəti-mənşər-cəhənnəm, hərbə-qadağa-təhdid, dəvədişi-toxumluq* buğda (Qrç.), *qoduxayağı*–güclü axan suyun qarşısını kəsmək üçün ağacdan düzəldilmiş alət (Cəh.), *gözardı-diqətdən kənar, tutqal-isti* qabları tutmaq üçün istifadə olunan parça (Çb.), *üzbəsurat-üz-üzə, bazaroğlu*–avara, tənbel, *candərdi*–məcburi, istəmədən, *gözəyarı-təxmini, sözgəlişi*–elə-belə (Nax.).

Güney Azərbaycan: *üzüyola, başpapaxlı, sarıqulax*–qeyrətsiz, *şırım-şəhrə*–yara, *üzgörrənnix'* –üzdə yaltaqlanmaq (Miy., Təb., Mər.), *zədən-zədən*–parça-parça, tikə-tikə, *qarpuna-qarpuna*–*eşələnə-eşələnə, dıdır-dıdır*–*addım-addım*.

Şərqi Anadolu: *qapbaca*–qapı baca, *ev sağabı, qaraqış*–dekabr ayının son günləri, *daşqalax*–daş yığıcı (Kar.).

Müasir Azərbaycan və türk dillərinin müqayisəsi göstərir ki, hər üç bölgənin dialekt qatında leksik vahidlər semantik və mənşə baxımından eyni olsa da, bəzən fərqli fonetik struktura malikdir: *ısırmak* (trk.) –*dişləmək* (Az.), *tapmaca* (Az.) – *bilməcə* (trk.), *quylamaq* (Az.) – *gömmək* (trk.), *bir az öncə* (Az.) –*demin* (trk.). Naxçıvan (*vərnə*–suyun qarşısına qoyulan maneə, *avrix*–əmanət, *köbənc*–avans (Nax., Ord.), Güney Azərbaycan (*zədən-zədən*–parça-parça, tikə-tikə, *qarpuna-qarpuna*–*eşələnə-eşələnə, dıdır-dıdır*–*addım-addım*,

şökə-kölgə, cığatı, nəş-meyid (G.A., Təb.) və Şərqi Anadolu (*cığal-buynuz, avan-düşmən* (Ter., Kar.) (193, s.231-237), (*zimme-qüzey*, soyuq yer, *zoğnaş*-qarı kilidi) dialektlərində müşahidə olunan bu kimi orijinal leksik vahidlərə rast gəlinir ki, bunlar yalnız müəyyən bölgələrin şivələri üçün xarakterik olub digər qrup dialektlərdə təsadüf olunmur və ya çox məhdud şəkildə rast gəlinir.

Xırdacasan, məzəsən,
Sən hər güldən təzəsən,
O günə qurban olum
Dıdır-dıdır gəzəsən
(Təb.)(151, s. 13).

Su gələr axar gedər,
Vərnini yıxar gedər
Neynirəm eylə yarı,
Yandırar, *yaxar* gedər
(151, s.122)

Gedirem Gazaş sennen,
Almadım *mazaş* sennen,
Bileydim ayrı düşdüyüm
Heş getmezdim uzah sennen
(Der.)(193, s.53)

Bu taya *qəlbi* taya,
Şökəsi düşdü çaya,
Can çəhdih, cəfa çəhdih
Əlacın tapammadıx.
Əməyimiz getdi zaya
(Yek.)(151, s. 225).

Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanmış bu folklor nümunələrinin dilində rast gəlinən, lakin Naxçıvan qrupu şivələrində işlənməyən *dıdır* – *dıdır*-addım-addım, *şökə-kölgə, zədən-zədən*-tikə-tikə, *qarpuna* – *qarpuna*-anqırmaq, *vərni*-suyun qabağına qoyulan maneə, *vəzindən*-halından kimi sözlər Güney Azərbaycanın Təbriz, Yekənat və Şərqi Anadolunun Dere şivələrində qeydə alınmışdır. *Zədən-zədən olasan. Adam danışa-danışa, eşşəh qarpuna-qarpuna tanış olar.* Bir gecənin məhbusu on illik qazıdan zindanın *vəzini yaxçı bülər.* (151, s.107, 109, 120).

Güney Azərbaycan şivələrində türk mənşəli *çəkələ-xərək, qolama*-bilərzik (Təb., Mər.), Şərqi Anadolu şivələrində isə *ayaqcaş*-nərdivan (Elaz.) kimi orijinal dialekt sözlərinə rast gəlinir. Naxçıvan qrupu şivələrində bu tip spesfik leksik

vahidlərdən *heliyini axıtmaq* – göz yaşı tökmək ifadəsinə rast gəlinir ki, bu ifadənin tərkibindəki *hel//helik* –yaş//nəm//sulu sözü Naxçıvan qrupu şivələrində olduğu kimi, eynilə Güney Azərbaycanın qərb və ya Bocnurd dialektində də *hel//helik* şəklində işlənir (32, s. 58). Başkırd dilində *huw* (392, s.102), uyğur və özbək dillərində *höl* şəklində işlənən (234, s.359) bu sözün əski türkdilli abidələrdə su ilə əlaqədar olduğunu təsdiq edən kifayət qədər fakt var. S.E.Malov əski türkdilli abidələrdə *öl* sözünü ruscaya su ilə əlaqədar mənalarda tərcümə olunduğunu göstərərək, uyğurca yazılmış, V-VI əsr abidəsi kimi təqdim etdiyi “Manixeylərin tövbə duası” əsərinin 148-ci sətrini belə oxuyur: “Biz beş tanrının işığını quru və sulu torpağa yönəldərək, ona əziyyət veririk və beş müxtəlif canlı cismi incidirik” (362, s.120).

M.Kaşğarının *öl* sözünün “yaş, nəm”, *öl* sözündən olan “öli”ni “işlanmaq”, yenə həmin sözdən yaranmış “*ölişi*”-ni “nəmlənmək, yaşlıq” izah etdiyini göstərən M.Seyidov da bu faktlara dayanaraq, V-VI əsrlərdə *öl* sözünün “yaş, nəm” mənasında işləndiyini, əski uyğur dilindəki *ölyür* sözünün də semantikasını çox doğru olaraq “*sulu, nəm torpaq*” şəklində açıqlamış və 1144-cü ildə yazılmış lügətdə “*öləng*” “*çəmənlik*” kimi tərcümə edildiyini də göstərmişdir (141, s.41). Qeyd etmək lazımdır ki, Naxçıvan qrupu şivələrində işlənən *hel* “yaş, nəm” sözü Azərbaycan dilinin Yevlax şivəsində *helli* “*sulu*” şəklində qeydə alınmışdır (16, s.197).

Tarixi-müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, eyni kökdən olan Azərbaycan dialektlərinin bölgələr üzrə fonosemantik, baxımdan bir sıra xüsusiyyətlərinə görə bir-birindən fərqlənməsinin əsas səbəbi tarixi-coğrafi amillərə əsaslanır. Bu mənada çağdaş Azərbaycan və türk dilinin dialektlərinin müqayisəsi bir-biri ilə bağlı olan tarixi-etnogenetik əlamətləri əks etdirən qədim dil faktlarının hər iki dildə ortaq şəkildə mövcud olduğunu göstərir. Dil faktları əsasında istər Azərbaycan, istərsə də digər türk xalqlarının yaşadığı digər bölgələr

üzrə aparılan paralel dialektoloji araşdırmalar eyni dil xüsusiyyətlərini əks etdirən vahid kökə malik çoxvariantlı dialekt ünsürlərinin də ortaya çıxarılmasına imkan yaradır. Bu faktlar isə onu göstərir ki, dil vahidlərinin bir çoxu müəyyən tarixi proseslərin nəticəsi olaraq bir dildə arxaikləşərək dialekt, digərlərində isə ədəbi dil səviyyəsində qorunmaqla dilimizin formalaşması prosesində iştirak etmiş etnosların qədim dil xüsusiyyətlərinin rolunu müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətli-dir. Şərqi Anadolunun bölgələrindən toplanmış dialektoloji materiallardan aydın olur ki, bu gün Anadoluda yaşayan türklərin dili istər fonetik, istər leksik-semantik, istərsə də qrammatik baxımdan türk ədəbi dilindən daha çox müasir Azərbaycan dilinin həm ədəbi, həm də dialekt qatına daha yaxındır.

Türk ədəbi dili	Şərqi Anadolu şivələri	Azərbaycan ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri
anahtar	haçar (Kar.)	açar	haçar
zehir	ağı (Ter.)	zəhər	ağı/ağu
ot	alaf (Tar.)	ot	ot, ələf
baba	ata (Ur.), gağa (Ter.)	ata	ata, dədə,
bağdaş	bardeş (Kar.)	bardeş	bardeş
yabani, vahşi	berrana (Ter.)	özbaşına, yabani	bərrayi
yırtık	çırnı (Kar., Ur.)	çırıq	çırıx/yırtıx
çizme	çekme (Ter.)	çəkmə	çəhmə
hastalanmaq	çerlemek (Ter.)	xəstələnmək	çərrəməx'
kel	dazalax (Ter.)	keçəl	dazalax//daz
akrep	ceyen//çıyan (Kar.)	əqrəb	çıyan
arka, sırt	dal (Ur., Kar.)	dal, arxa	dal, arxa
karar	geral (Erz.)	gərar	gəral
düğün	toy (Ur., Kar.)	toy	toy-düyün
yüce, yüksek	uca, qəlbi (Ay.)	uca, yüksək	uca, qəlbi
kiymət, dəğər	urvat (Ter.)	dəyəər, qiymət	urvat
rızk	urza (Kak.)	ruzi	urza
şöhrətli	ünnü (Ter.)	şöhrətli	ünnü
serseri, küstah	yanşah (Kak., Ter.)	xəbərci,	yanşax

iyi	yağçı (Kas.)	yaxşı	yaxçı
süs	zerziba (Kas.)	zərziba	zərziba
kızılıcık	zoğal (Ter.)	zoğal	zoğal
kaza, dert	gada (Ter.)	dərd, qəza	qada
durdurmak	eyle (Ter.)	dayan (saxla)	əylə
arka yükü	şele (Kar.) //şelek (Elaz.)	yük	şələ
darbuka	dömbək (Elaz.)	nağara	dümbəx'
kepek	ğuvağ (Elaz.)	kəpək	quvax
azacık, az	kirtik (Elaz.)	az, azacıq	kirtik
bulgur	üyüdülmüş buğda (Elaz.)	yarma	yarma
yufka	yuha (Elaz.)	yuxa	yuxa
sakat	şil (Ter.)	şikəst	şil (səqqət)
koyu pirinç çorbası	şile (Ter.)	düyü şorbası	şilə
bundan sonra	innenbele(Ter., Bay., Kar.)	bundan sonra	innən belə
kakül	kekil (Ter.)	tel, saç	kəkil
ip	örken (Kak.)	ip	örkən
o kadar	ogeden (Kar.)	o qədər	oqqədən (m)
doğru, dürüst	törelı (Erzc.)	layıqlı, doğru	törəli
büyük	zırba (Erzc., Alt.)	nəhəng, böyük	zırpu
ara qarıştıran	ibne (Erzc., Alt.)	ara qarışdıran	ibnə

Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində bəzən elə arxaizimlərə rast gəlinir ki, tarixi inkişaf prosesində dilin polisemiyaya doğru meyli etməsi nəticəsində bu sözlərin bir çoxu Naxçıvan qrupu şivələrində fərqli mənə çalarlarında özünü göstərir. Güney Azərbaycanda təndirdə közü sovuran ağacdan düzəldilmiş alət *kössöv* adlanırsa, Naxçıvan dialektində isə bu söz ocaqda qalmış sönməyə doğru gedən odunun qalıqları mənasında işlənir. Maraqlı cəhətlərdən biri də Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud paralel dialekt sözlərin bir çoxunun başqa dillərin lüğət tərkibində aktiv yer tutması faktıdır. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində tün-gecə, qaranlıq

kimi qeydə alınmış bu söz, hətta bir sıra türk dillərində də eyni semantik mənə daşımaqdadır. *Tün* sözü Qəzvinədə fars dilində *cəhənnəm* sözünün paraleli kimi *tünbətün* şəklində işlənir. Türk dillərinin, eləcə də, qədim abidələrin bir çoxunda rast gəlinən *tün*-gecə kürdcəyə *tünə*-gecə, qaranlıq şəklində keçmiş, hətta fransız dilində *tunel*-qaranlıq yol, keçid şəklində işlənir. Naxçıvan və Şərqi Anadoluda *tünnük* kimi daşlaşıb qalan bu söz Şərqi Anadolu şivələrində də *tün* şəklində gecə, qaranlıq mənasını qoruyub saxlamışdır (194, s. 282).

Qədim türk yazılı abidələrinin dilində işlənən *bitik* – yazılı kitabə sözü müasir Azərbaycan dialektlərində, xüsusilə Naxçıvan və Güney Azərbaycanda *pitik* – yazılı nəsnə, yazılı kağız parçası anlamında işlənərkədir. Qədim türk abidələrinin dilində də eyni semantik yüklə *bitiq*//*bitik* şəklində işlənən bu söz Sulduzda *pəta*, Lorestanda *pəte* şəklində işlənərkə yanaşı, həm də Naxçıvan qrupu şivələrində xalq arasında mürəkkəb sözün komponenti kimi *cadu-pitik*, yəni kiçik kağız parçasına yazılmış dua anlamında açıqlanır və mürəkkəb sözün komponenti kimi işlənir. Güneydə yaşayan əfşarların dilində *-çi* morfeminin əlavəsi ilə *pitikçi* (dua yazan, mirzə) (75, s.23) peşə bildirən bu söz sonradan fars dilinə keçərək *pəte* şəklində işlənir.

Tarixi müqayisəli tədqiqatlar göstərir ki, zaman keçdikcə bir çox sözlər öz işləkliyini itirərək müxtəlif semantik anlamlarla dialektlərə keçid alır və sonra da bir çox başqa xalqlar tərəfindən mənimsənilir. Tarixən Azərbaycan –türk dilindən başqa dillərə keçən bu tip leksemlər canlı dil faktı olaraq Güney Azərbaycan şivələrində daha çox qorunub saxlanılır. Başqa dillərin lügət tərkibində yer alan və həmin dildə vətəndaşlıq hüququ qazanan bu tip qədim türk mənşəli leksemlərin bəzən çox məhdud bir şəkildə semantik mənasını dəyişərək Şimali Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində də mühafizə olunduğunu görmək mümkündür.

Belə leksik vahidlərdən biri də hazırda ərəb və fars dillərində işlənən, Naxçıvan və Güney Azərbaycan dialektlərində az da olsa təsadüf edilən *təpitmək*//*təpənə*//*təpcəh* sözüdür. Bu söz eynilə Şərqi Anadolunun Kars vilayətində *tepeç* (176, s.80), Naxçıvanın Boyəhməd kəndində *təpcəx* Camalında isə *təbcəy*–belin üst tərəfində ağacdan ayaqlıq şəklində işlənir: *-Təpcəx lapatqanı yerə vurmax çundur* qeydə alınmışdır (11, s. 79).

Güney Azərbaycan dialektlərində müşahidə olunan *təpcəh* (*təpimək*–*yazmaq*) sözü Güney Azərbaycanın Sulduz və Şərqi Anadolunun Kars bölgələrində (belin sapında ayaq basılan yer) işlənir: *Pul-pulu qazanar, axmaq bel təpər*. (60, c.5, s.90). Hazırda Güney Azərbaycanda *təpənə* taxta və ya müxtəlif əşyalar üzərində yazı yazmaq üçün istifadə olunan iynədən böyük məişət alətinin adı kimi qorunur. Əşkanilərədə *təpi* sözü yazı mənasında işlənmişdir. Naxçıvan dialektində *təpi*//*təpimək*//*təpitmək* – özünə yer edib bərkitmək anlamında açıqlanan bu söz ərəb və fars dilinə *dəbir* şəklində keçən söz olmuşdur. Bir çox qədim qaynaqlarda və şümercədə *təp*//*təpir*//*təpər*, *palçıq* və ya *gil kitabə üzərində təpilməş, yazılmış yazı* mənasını verdiyi qeyd olunur (256, s. 12). Yazılmış kitabə *təpi*, yazan isə *təpir* adlanır. Tədqiqatlar belə bir fikri əsaslandırır ki, müasir ərəb dilində qədim şümercənin izini yaşadan bu sözün vasitəsi ilə ərəbcədə “*dəbiristan-məktəb*” sözü yaranıb.

Güney Azərbaycanda fars dilinə keçən dialekt sözlərdən biri də *havlı*//*hovludur* ki, farsca *hole* şəklində işlənən bu söz çağdaş Türkiyə türkcəsində *havlu* şəklindədir. Urmiyədə Təpəməki (Təpeyimaku) kəndində işlənən *ması*//*misı* sözü işlənir ki, bu da küsmək, incimək mənasındadır. Bu söz Naxçıvan qrupu şivələrində *mas-mus*, *kəs-küs* və ya *mısmırığını sallamaq* şəklində işlənir.

Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrində mövcud olan *dummaq*-fikrə getmək, fikirləşmək, *cummax-hücum*

etmək, bambılı-yüngül xasiyyətli, donqili//donqulu-saxta və ya ucuz, qələt-yanlış, səhv, gay-səfeh, dinqili, cınqılı//çıqılı-küçük, balaca, qidimə-yeni doğulmuş keçi balası, danqa-kobud, dütdülü-yalan və ya yalançı, vırxımaq-daim hərəkətdə olmaq, çərrətmək-bezdirmək, çərrəmək-xəstələnmək, hənək-yersiz zarafat, tilit-bütöv, başdan ayağa, əppək-çörək, birədilih-daimi, xıl-xeyli, dəngəsər-bezdirmək, doydax-yöntəmsiz, bərrayi-özbaşına, dazalax-keçəl, qada-qəza, qatmaqarıştq-bir-birinə qarışmış, qalmaqal-bilərəkdən hay-küy salmaq, dava-dalaş problem yaratmaq, qəlbi-uca, qırışmal-gənc, qartımış-qocalmış, kafdar-qoca, çarqat-yaylıq, ləçək-qadın baş örtüsü, nanay-musiqi, örkən-5-7 sm eni, 1,5 metr uzunluğunda toxunmuş ip, sinni-yaşlı, sustalmax-halsız olmaq, şərit-paltar asmaq üçün ip, tözərəhləmək-qaçmaq, zərziba-bəzəkli kimi bir çox leksemlərin hazırda Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində eyni fonetik tərkibdə, eyni semantik anlamda paralel şəkildə işlək durumda olması dilimizin tarixi kök birliyini təsdiq edən ən ciddi tarixi linqvistik faktlardır.

Güney Azərbaycan şivələrində: barınnadmaq-varlandıрмаq, beyar//biyar-tənbəl, avara, cumalaşmaq-toplaşmaq, cürrəmək-düzəltmək, harasan-səksəkəli, ehmal-yavaş, xıxlımaq-dayanmaq, işgə-nazik, kür-dalaşqan, səsküylü, qəlbi-uca, şökə-kölgə, şişdanq-mükəmməl, tağar-ləyon, təniz-nazik, yehin-cəld.

Şərqi Anadolu şivələrində: berrana-avara, çarqat-yaylıq, dengəsər-sersem, doydax-yaraşqsız, dazalax-keçəl, galmaqal-problem, gelbi-uca, qırışmal-gənc, gırdamış-, halvat-gizli, leçək-qadın baş örtüsü, sıpar-qalxan, sustalmah-yorulmaq, tezmeq-qaçmaq, tışemeq-təngənəfəs olmaq (Ter.), çerlemek-xəstələnmək (Ay.), gada-dərd-bələ, nanay-musiqi, sıtam-zülm, şirit-paltar asılan ip (Kar.), hırdaca-küçük (Ur.), kafdar-yaşlı (Ter., Dün., Kar.), örkən-ip, zərziba-bəzək (Kak.),sinne-yaşlı (Er.) (193, s. 235-287).

Naxçıvan qrupu şivələrində "sırtınnan vırdı" ifadəsində daşlaşıb qalmış sırt-kürək, çiyin sözü Güney Azərbaycanın Qaradağ mahalında qaraxanlıların dilində daşlaşıb qalan pencək anlamı ifadə edən sırtov sözü şəkildə işlənir ki, bu söz müasir türk dilində işlənən sırt – kürək//çiyin kökünə -ov şəkilçisinin əlavəsi ilə yaranmış leksik vahiddir. Çuvaş dilində syrt (392, s.652) kimi işlənən bu söz müasir qıpçaq qrupu türk dillərindən tatar və qazax dilində də işlənir: sırt aynalu-sırtın dönmək (235, s. 507).

Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Kars şivəsi
kalabalık	tünnük	tünnük
kakıncetmek	qaxınc etmək	qaxınc etmək
sakin	fağır	fağır
ben	xal (bənəx' -bənəx' -xal-xal)	xal
defa	ayax (bir ayax)	ayax
dert, sıkıntı	azar	azar
demin, bir az önce	bayax	bayax
çöl	biyaban	beyaban
mamure	abadan//avadan	abadan
yabancı	Yad, ağyar	ağyar
sandalye	isdol	istol
bardak	isdəkan	istikan
bir çeşit et yemeği	qavırma	qavurma
ödü patlamak	bağrı çatdamax	bağrı çatdamax
uğursuz	andır	andır
anahtar	açar//haçar	haçar
undan yapılan yemek	xəşil	haşıl
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Erzurum şivəsi
kandır	yallat (allat)	yallat
güzel huy	təpər (dözüm)	təpər
ağlamak üzere olmak	dolux (doluxmaq)	dolux
bağırmaq	çəmkirmək (qışqırmaq)	çəmkirmək

Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Elazığ şivəsi
yavaşıca, səssizce	usulcana	usulcana
suratını asmaq	qaşqabağını sallamaq	üzünü tökmək
kandırmaq	yallatmaq	yallatmaq
öpmək	baç//maç eləmək	paç etmək
üvey	övəy//ögey	ögey
semiz otu	pərpəran	pirpirim
kısa boylu	pota//potaboy	poto
sessiz, aptal	səmə	seme
döşək	mitil	mitel
hangı yana, ne tarafa	nəyana	niyani
pis, pasaklı	mütrüf	mitrif
yağsız peynir	lor	lor
az, azacık, bir parça sabun	kirtik	kirtik
oğlak	qıdıhy	gidik
elbet	həlbət	həlbət
kundak	bələk//qundax	bələk
geçən yıl	bildir//bildır	bıldır
kepek	quvax	quvax
mezar	gor	gor
geçi kılından yapılmış ip	qəzil	kazıl
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Malatya şivəsi
kandırmaq	allat//yallat	allat//yallat
defa//kere	bir yol//biyol	bir yol
eteklik	tuman	tuman
üçayak	üçayax	Üçayax
çuval	təlis	Telis
çocuk	evlat, uşax	evlat, uşax
Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Van şivəsi
saklanmaq	daldalanmaq//gizlənmək	daldalanmaq
hilaf	xilaf	xilaf
kalbur	xəlbir	xəlbür
halk	xalx	xarx
hakikatan//gerçekten	həqqətən	hakqatən

Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Erzincan şivəsi
kerpiç kırıntısı	kəssək	kəsək
sabun parçası	kirtik	kirtik
tütek	düdüyh (tütək)	düdüyh
şübheçi	işgilli	işgilli
üvey	övəy//ögey	ögey
süfre	surfa	surfa
ortadan	şakka	şakka
aynılmış//parçalanmış köpeğe yeyecek verilen kap	yalax	yalax (yal-ak)
gösterişli	yollu-yolaxlı	yollu-yolaxlı
yabani ot	qanqal	kengel

Türk ədəbi dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Arpaçay şivələri
işsiz gücsüz, başıboş	bərrayı	berrada
akılsız, şaşkın	beynəva/benəva	beyneva
hamile	boylu	boylu
leş, hayvan ölüsü	cəmdəyh	cendeg
süs, saç teli	cıqqa	cıqka
haksızlık	cığazlıx	cıkazklılıx
tırmala	cırmaxla	cıynaqla
yıkanmaq	çimmək	çimmek
yalancı	çürüyhçü	çürüyhçü
arka, sırt	dal	dal
sezmek (kalbine doğdu)	dammax (ürəyinə damdı)	dam (gelbina damdı)
feryad	dad eləmək	dad
büyük giriş kapısı	darvaza	darvaza
keyfçi	dəmkeş adam	demkeş
abdest	dədamaz	destamaz
el tutacak yer	dəstə//dəstəyh	deste
tırman	dırmaş	dırmaş
lokma	dürməyh	dürmeh

iplik yumağı	dühcə, yumru yumax,	düyçə
öylece	eləcənə	elecene
ekmek	əppəyh	eppəh
dış, dışarı	eşih	eşih
hizmetçi	qarabaş//qaravaş	garabaş
beddua	qarğımaz	garğıla
çengel	qarmaz	garmaz
emin, kendine güvenli	gərrahlanmaq	gerrah
ihsan	eysan//ehsan	eysan
yanlış, hata	qələt	gelet
ağırlıq ölçüsü	girvənkə	gervenke
boy	qamət	gemet
oğlak	qidiyh//qıdix	gidih
ikna etmeğe çalışmaq	qılıxlamaq	gılıhla
tuzak	qurqu//qurğu	gurgu
erkek çocuğu	gədə	gede
saklan	gizlən	gizgen
dolan	hərrən	herren
iri, kaba	heyvərə	heyvere
ekilmemiş tarla	xozan	hozan
heybe	xurcun	hurcun
şimdi	indi	hindi
fakir, yoksul	kasıp	kasıf
baş örtüsü	kələyağrı//kələğayı	kelayağ
tandır bacası	küflə	küfle
alay etmək	lağ	lağ
tekme	təpiyh	teppih
hediye, armağan	teyfə	teyfe
köpek	tula	tula
yara	yağır	yağır
yorumla	yozalmaz	yozalmaz
ümit	sitar	sitar
haberçi	çuğul//şuğul	şuğul
sol elle	solakqəy	solakğa
haber	sorax	sorağ

NAXÇIVAN QRUPU ŞİVƏLƏRİ İLƏ ÇAĞDAŞ TÜRK DİLLƏRİ VƏ DİALEKTLƏRİNİN ORTAQ LEKSİK VAHİDLƏRİ

Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə yanaşı, ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi müasir Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında müxtəlif türk tayfalarının dil elementlərinin mühüm rol oynadığını bir daha təsdiq edir. Naxçıvan qrupu şivələrinin qohum türk dilləri və qədim türk yazılı abidələrinin dil materialları əsasında müqayisəsi müasir türk dillərində birləşən oğuz, qıpçaq, peçenek, selcuk tayfa dil ünsürlərinin müasir Azərbaycan ədəbi dilinin təşəkkülündə və inkişafında bilavasitə iştirak etdiyini göstərir. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, zaman-zaman müxtəlif siyasi proseslərin nəticəsində türk xalqlarının ayrılması və müstəqil inkişafı türk dilinin bütün struktur-semantik sistemi ilə yanaşı, bu dilin fonetik quruluşuna müəyyən qədər öz təsirini göstərmiş olsa da, hansı coğrafi ərazidə, hansı siyasi rejimin basqısı altında yaşamasına baxmayaraq, türk dilini öz qədim tarixi kökündən ayıra bilməmişdir. Etnolinqvistik və ekstaralinqvistik amillərin təsiri ilə müşahidə olunan bu cür fonetik dəyişmələr müasir türk dillərində kök və mənə baxımından heç bir fərq yarada bilmədiyindən, eyni semantik yük daşıyıcısı olan sözlərin sadəcə səs tərkibində müəyyən fonetik fərqlərlə özünü göstərməkdədir. Müqayisəli dialektoloji tədqiqatlardan aydın olur ki, əksər hallarda türk dillərinin fonetik quruluşunda baş verən səs dəyişmələri fonetik sistemin uzunmüddətli tarixi təkamül dövrü ilə bağlı olub istər ədəbi, istərsə də dialektoloji baxımdan dilin leksik-semantik və qrammatik sistemində bu gün də öz tarixi sabitliyini qorumaqdadır.

Geosiyasi baxımdan uzun müddət türk xalqlarının yaşadığı dövlətlərdən təcrid olunmasına baxmayaraq, Naxçıvanda yaşayan Azərbaycan türkləri öz ana dilinin qədim tarixi xüsusiyyətlərini uzun əsrlər mühafizə edərək bu günə qədər ən ali səviyyədə qoruyub yaşatmaqdadır. Naxçıvan MR uzun

müddət blokada şəraitində türk dövrlərindən və türk xalqlarından təcrid olunmaqla burada yaşayan xalqın dili tarix boyu ekstralingvistik amillərin güclü təsirinə məruz qalsa da, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə aparılan müqayisəli tədqiqatlardan aydın olur ki, Naxçıvan qrupu şivələri həm fonetik, həm leksik-semantik, həm də qrammatik cəhətdən bu gün də ümumürk dilinin tarixi etnolinqvistik xüsusiyyətlərini əsaslı şəkildə mühafizə etməkdədir. Ekstralingvistik amillərin və tarixi proseslərin nəticəsində müasir türk dilləri və dialektləri ilə Naxçıvan qrupu şivələri arasında mövcud müəyyən fonetik, leksik və qrammatik fərqlər yaransa da, qədim türk dilinin əsas linqvistik xüsusiyyətlərini günümüzdə qədər qoruyan Naxçıvan qrupu şivələri tarixi dil elementlərini əsrlər boyu yaşatmaqla, müasir mərhələdə türk dilləri ailəsinin oğuz, qırpaq, bulqar, karluq-uyğur, uyğur-oğuz qrupu, hətta bəzən çuvaş və yakut dillərinin tarixi fonetik, leksik-semantik və qrammatik xüsusiyyətlərini özündə əks etdirir ki, bu tarixi dil faktları da Naxçıvan qrupu şivələrinin türk dilləri arasındakı tarixi mövqeyini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir.

Naxçıvan qrupu şivələri	Qaqauz dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Türkmən dili və dialektləri
mındar	mındar	döyməc	dövmec
xalis	xaliz	çuval	düyöçoval
oyalanmax	oya	bildir	bildir
çımxırmax	çımkir	davar	dovor
kəsavət	kasavet	yaşınmax	yaşınmax
çəkişmək	çekişmää	yedəkləməx	yedəkləməx
kilit-qıfil	kilit	kilid/kilit	kilit
çuval	çuval	qındıx-göbək	kinik//kindik
bildir	bildir	muşdulux	muşdulukъ
qıdırmax//qıcamax	qıdıratmaa	səmə	sama//samakъ
sifət-üz, surət	surat	çəpəki	çepək
sıvıx-suyux'-sulu	sıvı	dumuxmax	dımitmakъ
küllük-zibillik	küllük	yavıx	yovukъ
günnüx'-çətir	çadır	dizlix'	dı:za:n (291, s. 80-81)

Naxçıvan Qrupu şivələri	Kırım-tatar dili	Naxçıvan qrupu şivələri	Uyğur dili və şivələri
zar-zor-güclə	zar-zornen	yağır-yara	yağır (Lop.)
Boşboğaz-çox və yersiz danışan	boşboğaz	sıvıx-suyux'-sulu	su:wıq (Hot.) suyıqaş (Kşq.)
boyun borcu -gərəkli	boyun bordju	kətmən-k/t aləti	kətmän//kätmin i (Hot.)
qəmə-iri bıçaq	къама	çömçə-böyük qaşq	çömüc (Kum.)
qızışmax-hırsılənmək	къзмак	küllük-zibillik	künlük (Kşq.)
qırışmal-gənc	къırdjuman	günnüx'-çətir	
		xəcalət çəkmək - utanmaq	xicalet (Kşq.),
qıdırmax//qıcamax	къıdırdı	sıyılmax'-təmizlənmək	
qıtlıq-çatışmazlıq	къıtlıкъ	kəfğir	kəpkür
sifət-üz, surət	sifət	hel//helik-yaş, nəm	höl
əfsər-uğurlu, yaxşı	əfsal	həya-namus	haya (Kum.)
mələul-yazıq	melyulъ	quzulamax'-doğmaq, göyərək	qozıla (Lop.)
mədət-yardımlı	medet (379, s.355, 379,418,432,434,435, 446, 447,522, 619)	sa:namax'-saymaq	sa:na (Hot.) (215, s. 463, 486, 478, 458, 465, 501, 473, 359, 475)

Naxçıvan qrupu şivələri	Karayca	Naxçıvan qrupu şivələri	Digər türk dilləri və dialektləri
arı-təmiz	aruv	qarqış eləmək-bəddua	<i>karqa</i> (kalp.), <i>qarya</i> (çığ., tat.) <i>qa(r)ya</i> (uyğ.), <i>kargı</i> (trk.) (s.392, 626)
arıt/arıtda-təmizlə	arın//art	sığın-müdafə olunmaq	<i>sıgım</i> (trk.), <i>syjn</i> (kaz.), <i>syjyn</i> (kkalp) (392, s.602.)
azuqə-ərzaq	azih	tıncıx-künc	<i>tunçux</i> (sal.), <i>tumsyq</i> (kaz.), <i>tumşuq</i> (özb., uyğ.), <i>tumus</i> (yak.) (392, s.651).
ötərgi-keçici		ılıx-mülayim	<i>fylyy</i> (q.t.d.), <i>yly</i> (qaq.), <i>jili</i> (sal.) (392, s.148)
müfdə-pulsuz, boşyerə	mift	küpə-yağ saxlamaq üçün dairəvi qab	<i>küpi</i> (cəgt.), <i>göbe</i> (tat.), <i>köbö</i> (başk.), <i>kübi</i> (noq.), <i>kübi</i> (kaz.), <i>gübi</i> (kalp.), <i>küw</i> (özb.), <i>küw</i> (monq-kalm.) (392, s.143)
matax-əşya	metah	qatı-bərk, möhkəm	<i>kytānak</i> (çuv.-dolq.), <i>qaty</i> (qəd.uyg., orxon), <i>qaty</i> (krx.), <i>qaty</i> (cəgt.), <i>qaty</i> (başk., tat., kum.), <i>qeti</i> (y.uyg.), <i>qatty</i> (kkalp), <i>qotiq</i> (uzb.) (392, s.122).
tifil-uşaq	tifil	yalavac (ac-yalavac tərkibində işlənilir)	<i>jalawaçy</i> (q.uyg.), <i>jalawaç</i> (xrzm., qıpç.), <i>jalawaç</i> , <i>jalawaç</i> , <i>jalawaç</i> (cığ.).
tarımar-dağılmış	taribar		
mıx-mismar	mıx (281, s.46 87, 86, 93, 105, 108, 140)		
müşgül-çətin			
Törəli-layiqli	törəli		

Naxçıvan qrupu şivələrinin leksik tərkibində mövcud qədim türk dilinin müasir dil üçün arxaik sayılan dialekt sözləri lingvistik baxımdan ən maraqlı dil vahidləridir. Xalqın tarixi ilə sıx bağlı olan qədim adət-ənənələri bu sözlərlə günümüzə çatdıran bir çox dialektizimlərin zaman keçdikcə yenidən müasir türk dillərinin bir çoxunda ədəbi dilə keçid alaraq, onun şifahi qolunda olduğu kimi, yazılı qoluna daxil olması faktı da türk dilinin yeni inkişaf mərhələsində tarixə bağlılığının əsas göstəricisidir.

Naxçıvan qrupu şivələri	Başqırd	Qazax	Qırğız	Özbək	Tatar	Türkmən	Uyğur
şorba//şorva	hurpa/aş	sorpa	şorpo	şorvā	şulpa	çörba	şorva//şurpa
cılız/arıq	ank	ark	ank//çilbi k	änk	arik	arrik	oruk
ürkək-qorxaq	örkək	ürkek	ürkünçök	hürkək	örkək	ürkek	ürkügäk
qəmçi-qırmanc	kamsı	kamşı	kamçı	kamçı	kamçı	qamçı	kamça
xəndəx'-çuxur	sokor (ur)		kandek(a n)	həndək	ozın çokır	ganav	həndək
tay//tən//barab ər	iş//tin	ten	ten	teng	iş//tin	den	tän
daz-keçəl	taz	taz	taz	käl	taz	kel	taz
qumarbaz	komarsı	kumarpoz	komarpoz	kimərbáz	kumarçı	humərbaz	kimarvaz

Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan, Şərqi Anadolu şivələri ilə ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi bir daha təsdiq edir ki, çağdaş Azərbaycan ədəbi dilinin formalaşmasında əsasən oğuz dil elementləri daha gülcü olsa da, bu dialektlərdə qıpçaq və digər türk dillərinin izləri də görünməkdədir. Məhz bu baxımdan da, Naxçıvan qrupu şivələrinin qohum türk dilləri ilə müqayisəsində fonetik və qrammatik xüsusiyyətlərlə yanaşı, leksik vahidlərin xüsusi tədqiqinə böyük ehtiyac vardır.

NƏTİCƏ

XIX əsrdən başlayaraq günümüzə qədər istər Qüzeyli, Güneyli Azərbaycan, istərsə də, Türkiyənin ayrı-ayrı bölgələri üzrə müxtəlif istiqamətdə çoxsaylı dialektoloji tədqiqatlar aparılmışdır. Lakin buna baxmayaraq, qohum və ya qohum olmayan dillərin dialektləri bu günə qədər dialektoloji müstəvidə tarixi-müqayisəli şəkildə tədqiq olunmamışdır. Dialektoloji müstəvidə bu tip müqayisəli tədqiqatların aparılması müxtəlif dilli xalqlar arasında tarixi dil inteqrasiyanın səviyyəsini müəyyənləşdirmək baxımından çox aktual bir məsələ olaraq, müasir dilçilikdə həllini gözləyən ciddi problemlərdən biridir. Azərbaycan dili dialektlərinin qohum və ya qohum olmayan dillərin materialları əsasında ümumtürkoloji müstəvidə müqayisəli tədqiqi müxtəlif dillərin qarşılıqlı əlaqələrinin dərin tarixi köklərinin müəyyənləşməsində dialektoloji faktların nə qədər əhəmiyyətli olduğunu göstərməklə yanaşı, həm də xalqlararası tarixi dil əlaqələrinin yaranmasında və inkişasında böyük rol oynayan dialektal vahidlərin tarixi etimoloji cəhətdən mənşəyinin də aydınlaşdırılmasına imkan yaradır. Məhz buna görə də dilçiliyin bir çox sahələri və şöbələri ilə yanaşı, qohum və qohum olmayan dillərin dialektlərinin müasir linqvistik parametrlər əsasında müqayisəli tədqiqinə böyük ehtiyac duyulur.

Bu zərurətin nəticəsi olaraq yazılmış bu əsər Azərbaycan dialektologiyasında müasir dövrədək işlənməmiş ən aktual bir mövzuya -- Naxçıvan Muxtar Respublikası, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsinə həsr olunmuşdur ki, bu da müxtəlif coğrafiyalarda fərqli dövlət dili olan Azərbaycan, Türkiyə və İran kimi dövlətlərin tərkibində tarixi dəyişməzliyini və bütövlüyünü qoruyan, vahid kökdən qaynaqlanan bir dilin inkişaf prosesini, tarixi coğrafi arealını və funksiyasını müəyyənləşdirmək baxımından olduqca əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilçiliyi tarixində ilk dəfə ümum-

türkolji müstəvidə belə geniş miqyaslı dialektoloji tədqiqata cəlb edilən Naxçıvan qrupu şivələrinin Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri ilə müqayisəsi nəticəsində müasir Azərbaycan dilinin daha dərin tarixi qatlarında qorunan bir çox məqamlar həm fonetik, həm leksik – semantik, həm də qrammatik baxımdan tədqiq edilərək, nəzəri müddəalar ümumiləşdirilmiş və aşağıdakı nəticələr əldə olunmuşdur.

1. Əsərdə Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Türkiyə Respublikasının Şərqi Anadolu bölgəsinin dialektlərinin müqayisəsi nəticəsində hər üç bölgə üçün xarakterik olan tarixi dil faktları əsasında müasir Azərbaycan dilinin tarixi inkişafı nəticəsində dildə baş verən tarixi etnolinqvistik proseslər şərh olunmuş, müasir Azərbaycan dilinin müəyyən tarixi mərhələlərdə qonşu xalqların dillərinə güclü təsiri və dillərarası inteqrasiyada Azərbaycan dilinin tarixi funksiyası müəyyənləşdirilmişdir.

2. Dialektal cəhətdən əsasən paralellərlə müşahidə olunan hər üç bölgənin şivələrində fonetik, leksik-semantik və qrammatik cəhətdən fərqlənən tarixi dil faktları aşkar edilmiş, yeri gəldikcə bu faktlar tarixi etimoloji cəhətdən təhlil olunmuş və müqayisə edilmişdir.

3. Naxçıvan qrupu şivələri ümumtürk dilləri müstəvisində həm ədəbi, həm də dialektal baxımdan ilk dəfə geniş miqyaslı tədqiqata cəlb edilmiş və bu faktlar əsasında hər üç bölgənin dialektlərinin müqayisəsi nəticəsində Azərbaycan dili üçün vacib olan tarixi dil faktları ortaya çıxarılmışdır.

4. Tədqiqat işində Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanmış canlı dil faktları qədim yazılı abidələrin, folklor materiallarının dili ilə də tarixi-müqayisəli linqvistik baxımdan tədqiqata cəlb edilmiş, tarixi dil faktları əsasında qədim oğuz dilinin varisi Naxçıvan qrupu şivələrinin digər türk dilləri ilə etnolinqvistik bağlılığı müəyyən edilmişdir.

5. Əsərdə hər üç bölgənin dialektlərinin tədqiqi tarixindən bəhs edilərək, bu dialektlərdə təzahür edən regional xüsusiyyət-

lər, tarixi etnolinqvistik amillər üzə çıxarılmış, bu bölgələrin hər birinin tədqiqinə həsr olunmuş yeni tədqiqat işləri ortaya çıxarılmışdır.

6. Naxçıvan qrupu şivələri ilə müqayisədə Şərqi Anadolu dialektlərinin fonetik cəhətdən Azərbaycan dilinə daha uyğun olduğu və ondan fərqlənmədiyi dialekt faktları ilə nəzəri cəhətdən və praktik şəkildə əsaslandırılmışdır.

7. Hər üç bölgənin dialekt qatı əsasında qrammatik struktur baxımından müxtəlif dillərlə Azərbaycan dilinin qarşılıqlı əlaqələrinin tarixi kökləri ilə bağlı bir çox etnolinqvistik və ekstralinqvistik xüsusiyyətlər aşkar edilərək dialekt faktları əsasında şərh olunmuş, Naxçıvan qrupu şivələri ilə digər dillər arasında mövcud leksik paralellər müəyyənləşdirilmişdir.

8. Güney Azərbaycanda (türk – fars) ikidillilik şəraitində dialektlərdə qarşılıqlı təsirini göstərən yabançı dil faktları ilə yanaşı, ən qədim pratürk dövrünün izləri müəyyənləşdirilmiş, fonetik, leksik-semantik və qrammatik səviyyədə müqayisə olunmuşdur.

9. Əsərdə fars və türk dillərinin bir-birinə təsiri nəticəsində yaranmış və dialektlərdə yer almış leksik vahidlərin yaranma səbəbləri göstərilmiş, Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun dialekt leksikasında mürəkkəb söz qrupuna daxil olan hibrid kəlmələr tədqiqata cəlb edilərək dillər və dialektlərarası tarixi inteqrasiya məsələlərinə toxunulmuş, bu sözlərin əsasən türk+fars, fars+türk mənşəli hibridlər olduğu aşkar edilmişdir.

10. Azərbaycan dilinin cənub qrupunun Naxçıvan qrupu, o cümlədən Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu dialektlərində mövcud alınmalar müqayisə edilmiş, Azərbaycan dilinin dialekt qatından qonşu xalqların dillərinə keçən Azərbaycan-türk mənşəli dialekt sözləri təsbit edilmişdir.

11. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri üzərində aparılan araşdırmalar nəticəsində hər üç bölgənin şivələrinin fonetik, leksik və qrammatik cəhətdən eyni dilin

köklərindən qaynaqlandığını təsdiq edən tarixi dil faktları, eyni zamanda bölgələr üzrə müəyyən spesifik fərqlər də üzə çıxarılmışdır.

12. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolunun müxtəlif bölgələrindən toplanmış və araşdırmaya cəlb olunmuş dil materialları əsasında Azərbaycan dilinin yad dillərə təsir gücü və bu dillərdə sözyaratma imkanları qeyd olunmuş, eyni zamanda qashılıqlı inteqrasiya nəticəsində zaman-zaman bu dillərdən Azərbaycan dilinin dialekt qatına keçən sözlər də müəyyənləşdirilmişdir.

13. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrində türk dillərinin qədim dil xüsusiyyətlərini əks etdirən tarixi dil faktları fonetik, leksik, və qrammatik cəhətdən tədqiq edilmiş, etnolinqvistik və ekstralinqvistik amillərin təsiri ilə dəyişikliyə məruz qalmış tarixi dil vahidləri digər türk dilləri və dialektləri ilə də qarşılaşdırılmış və bu dil faktları əsasında hər üç bölgənin şivələrinin eyni kökdən qaynaqlandığı təsdiq olunmuşdur.

14. Morfoloji kateqoriyalar, həmçinin leksik və qrammatik morfemika baxımından çox zəngin olan Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu şivələrinin qrammatik xüsusiyyətlərini Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələri, eləcə də digər türk dilləri ilə müqayisəsi nəticəsində Azərbaycan dilinin keçdiyi tarixi inkişaf yolu və mənşəyi ilə əlaqədar həllini gözləyən bir sıra mübahisəli məsələlərin araşdırılmasına və həllinə imkan yaradacaq bir sıra dil faktları ortaya çıxarılmışdır.

15. Əsərdə Azərbaycan-türk dilinin tarixi dialektizimlərinin sosiolinqvistik amillərin təsiri ilə geniş arealı əhatə etdiyi göstərilmiş, iqtisadi-siyasi, mədəni əlaqələr nəticəsində bir sıra qonşu xalqların dillərinə keçid alan dialekt sözlər müəyyən edilmişdir.

16. Naxçıvan, Güney Azərbaycan və Şərqi Anadolu şivələrinin müqayisəsi nəticəsində hər üç bölgənin şivələrində mühafizə olunan çağdaş türk dillərinə məxsus qədim sözlər aşkar edilmişdir və təhlil olunmuşdur.

İSTİFADƏ OLUNMUŞ ƏDƏBİYYAT AZƏRBAYCAN DİLİNDƏ

1. Abdullayev Ə.Z. Azərbaycan dili məsələləri. Bakı, BDU, 1992.
2. Abdullayeva X.A. Cənubi Azərbaycan şeirinin dili. (Nam. diss.) Mühacir şairlərinin dili əsasında. Bakı: 2010.
3. Ağalov A. Qeyri məhsuldar şəkilçi morfoloji tədqiqi. Naxçıvan: Məktəb, 2014.
4. Axundov.A. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı: ADU, 1973.
5. Allahverdiyev E.İ. Qarabağ dialektinin əfsar şivəsi. (Nam. diss.) Bakı: 1995.
6. Azərbaycanın Statistik Göstəriciləri 2015 (statistik məcmuə). Müəllifi: Azərbaycan Respublikası Dövlət Statistika Komitəsi. Bakı: 2015.
7. Azərbaycan Sovet Ensiklopediyası. ASE-nin Baş redaksiyası. c. I. Bakı: 1976.
8. Azərbaycan dilinin izahlı lüğəti. 4 cildə, Azərb. SSR EA Nəsimi adına Dİ. Bakı: Elm, c. I-1964, 595s., c. II-1980, 576 s., c. III-1983, 555 s., c. IV-1987, 541s.
9. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji atlası. AMEA Nəsimi adına Dİ. Bakı: Elm və Təhsil, 2015.
10. Azərbaycan dilinin Naxçıvan dialektoloji lüğəti. Bakı: Elm və təhsil, 2017.
11. Azərbaycan dilinin Naxçıvan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
12. Azərbaycan dilinin dialektoloji atlası. Azərbaycan SSR EA Nəsimi adına Dilçilik İnstitutu. Bakı: Elm, 1990.
13. Azərbaycan dilinin qərb qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1967.
14. Azərbaycan dilinin Muğan qrupu dialekt və şivələri. Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1955.

15. Azərbaycan dialektoloji lüğəti. c.I və 2. AMEA İ. Nəsimi adına Dİ. Ankara: TDKY:828, 1999, c. I -374 s., 2003, c.II - 653s.
16. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. A-Z. AMEA İ. Nəsimi adına Dİ. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
17. Azərbaycan dilinin dialektoloji lüğəti. Azərbaycan SSR EA, Bakı: Elm, 1964.
18. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007. c.1-408 s., c. 2-328 s., c. 3-336 s., c. 4-424 s.
19. Azərbaycan Respublikasının inzibati ərazi bölgüsü. Məlumat toplusu 2013. Azərbaycan Respublikası Milli Məclisinin nəşri. Bakı: 2013.
20. Babayev A. Bəkir Çobanzadə. Bakı: Şərq-Qərb, 1998.
21. Bağirov Q. Azərbaycan dilində fellərin leksik-semantik inkişafı. Bakı: Maarif, 1971.
22. Bayramov H.A. Azərbaycan dili frazeologiyasının əsasları. Bakı: Maarif, 1978.
23. Bayramov İ.M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: ADPU nəşriyyatı, 2015.
24. Bayramov İ.M. Qərbi Azərbaycan şivələrinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2011.
25. Bayramov İ. Azərbaycan dilinin dialekt leksikası. (Dərs vəsaiti), Bakı: Elm və təhsil, 2011.
26. Bayramov İ. Qərbi Azərbaycanın türk mənşəli toponimləri. Bakı: Elm, 2002.
27. Behbudov S. Azərbaycan dili şivələrinin omonimlər lüğəti. Bakı: Nurlan, 2003.
28. Binnətova G. Azərbaycan dilinin Lerik rayonu şivələri. Bakı: Nurlan, 2007.
29. Budaqov B. Türk uluslarının yer yaddaşı. Bakı: Elm, 1994.
30. Budaqov B.Ə., Qeybullayev Q.Ə. Ermənistanda Azərbaycan mənşəli toponimlərin izahlı lüğəti. Bakı: Oğuz eli, 1998.

31. Budaqova Z. Felin şəkilləri və zamanları. Azərbaycan dilinin qrammatikası. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1960, s.175-210.
32. Cavad Heyət. Türk dilləri və ləhcələrinin tarixi. Bakı: Təhsil, 2011. Kitab 1-352 s., kitab 2-176 s.
33. Cəfərov M.C. Azərbaycan dilində sözdüzəldici və sözdəyişdirici şəkilçilər. Bakı: Maarif, 1968.
34. Cəfərov N. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil, normalar, üslublar. Bakı: Elm, 1990.
35. Cəfərov S. A. Müasir Azərbaycan dili. Leksika, Bakı: Maarif, 1982.
36. Cəlilov F.A. Azərbaycan dilinin morfonologiyası. Bakı: Maarif, 1988.
37. Cəlilov F.A. Qədim Az//As etnonimi. AOP-a həsr olunmuş II elmi nəzəri konfrans materialları. Bakı, APİ, 1988, s.115-117.
38. Cənubi Azərbaycan tarixi məsələləri. Bakı: Elm, 1991.
39. Çobanzadə B. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Şərq-Qərb, 2007, c.1-336 s., c.2-368 s.
40. Dəmirçizadə Ə."Kitabi Dədə Qorqud" dastanlarının dili. Bakı: APİ, 1959.
41. Dəmirçizadə Ə. Azərbaycan ədəbi dilinin tarixi. I hissə, Bakı: Maarif, 1979.
42. Eyvazova R. Əfqanıstanda türk mənşəli toponimlər. Bakı: Elm, 1995.
43. Əfəndiyev İ. R. Feil. Azərbaycan dilinin qrammatikası. I h., Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1951.
44. Əhmədov B.B. Azərbaycan dili şivələrində fonosemantik söz yaradıcılığı. Bakı: BDU nəşriyyatı, 1994.
45. Əhmədov.B. Etimologiya lüğəti Araşdırmalar, mülahizələr. Bakı: Altun kitab, 2015.
46. Əhmədova K. Azərbaycan dilində və Türkiyə türkcəsində frazeoloji birləşmələr. (Nam. diss.), Bakı: 2006.

47. Əhmədov M. Naxçıvan şivələrinin lüğəti. Atalar sözləri. Əliyev A.Ə. və Z.Əhmədovanın tərtibatı əsasında, Bakı: Atilla, 2001.
48. Ələkbərli Ə. Qədim Türk- Oğuz yurdu – Ermənistan. Bakı: Sabah, 1994.
49. Əliyev Ə. Azərbaycan dilinin Meğri şivələri. Bakı: Elm, 2003.
50. Əliyeva N. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələri. Bakı: Elm və təhsil, 2012.
51. Əlizadə Q.S. XV əsr Azərbaycan ədəbi dilində ədatların səviyyəsi. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1986.
52. Əlizadə Z. Müasir Azərbaycan dilində modal sözlər. Bakı: Maarif, 1965.
53. Əndəlib. Oğuznamə. AMEA Nizami adına Əİ, Bakı: Ulu, 2010.
54. Əsgərov İ.V. Morfoloji yolla söz yaradıcılığında qeyri məhsuldar şəkilçilərin rolu. Bakı: Elm və təhsil, 2014.
55. Əzizov E. Azərbaycan dilinin tarixi dialektologiyası. (Dialekt sisteminin təşəkkülü və inkişafı). Dərs vəsaiti. Təkmilləşdirilmiş 2-ci nəşr. Bakı: Elm və təhsil, 2016.
56. Əzizov E. Azərbaycan dilində morfoloji dialekt əlamətlərinin yaranması. Türk dillərinin tarixi və dialektologiyası problemləri. Elmi əsərlərin mövzu məcuməsi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1986, s. 29-38.
57. Əzizov E. Azərbaycan dilçiliyində dialektologiyanın əsas anlayışları və terminləri məsələsi. Türkologiya. Beynəlxalq elmi jurnal. Bakı: 2007, № 3-4, s. 23-29.
58. Farsca-Azərbaycanca lüğət. Bakı: Şərq-Qərb, 2007.
59. Fazili A.H. Azərbaycanın qədim tarixi müasir İran tarixşünaslığında. Bakı: Elm, 1970.

60. Güney Azərbaycan folkloru. 5 cilddə. Bakı: Elm və təhsil, c.1- 2013,456 s., c.2-2014, 340 s., c.3-2014, 230 s., c.4- 2015, 388s., c.5-2015, 388 s.
61. Güney Azərbaycan: tarix və müasirlik. AMEA Z.Bünyadov adına Şİ. Bakı: Zərdabi, 2014.
62. Hacıyeva. Q.Ə. Dilimiz tariximiz yaddaşımız. Bakı: Araz, 2008.
63. Hacıyeva. Q.Ə. Cənubi Azərbaycan toponimləri. Bakı: Elm, 2008.
64. Hacı Nəcəfoğlu. Azərbaycanda və türkiyədə türkün sözü. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
65. Hacıyev T. İ. Azərbaycan dilinin yazıyaqədərki izləri haqqında. AFM. Bakı: 1984.
66. Hacıyev T. İ. Azərbaycan ədəbi dil tarixi. II hissə. Bakı: Maarif, 1987.
67. Həməzəyev T. Ordubad dialekti (Nam. diss.). Bakı: 1959.
68. Həməzəyev T. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1983.
69. Həsənov H.Ə. Müasir Azərbaycan dilinin leksikası. Bakı: Maarif, 1987.
70. Həsənlı-Qəribova Ş. XI-XII əsrlər türk dillərinin etnoqrafik leksikası. Bakı: Avropa nəşriyyatı, 2015.
71. Həsənov S.Q. Erməni dilində Azərbaycan-türk mənşəli sözlər (XIII-XX əsrlərin bədii ədəbiyyat materialları və erməni dilinin lüğətləri əsasında) (Namz.diss.). Bakı 2011.
72. Hüseynova G.İ. Tat dilinin leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
73. Hüseynov A. Azərbaycan dialektologiyası. Bakı: API nəşriyyatı, 1958.
74. Hüseynzadə M. Müasir Azərbaycan dili. Morfologiya, Bakı: Maarif, 1983.

75. Hüseynəlizadə S.M. Azərbaycan dili əfşar şivəsinin lüğət tərkibi. (Nam.diss.) Bakı: 2014.
76. Xasıyev Z.Ə. Azərbaycan dilinin dialekt və şivələrinin qərb qrupunda heyvandarlıq terminləri. (Nam. diss.) Bakı: 1976.
77. Xəlilov B. Türkologiyaya giriş. Bakı: Nurlan, 2006.
78. Xəlilov B. Müasir Azərbaycan dilinin leksikologiyası. Bakı: Nurlan, 2008.
79. Xəlilzadə Ə. İran Azərbaycanı dialektlərində ahəng qanunu. (Nam. diss.) Bakı: 2010.
80. Xoşbatini H. M. Güney Azərbaycan danışıq dilində arqolar. (Nam. diss.) Bakı: 2014.
81. Xudiyev N. M. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dilimizin dünəni və bu günü. Bakı: Elm və Təhsil, 2011.
82. Xudiyev N. M. Cənubi Azərbaycanda ədəbi dil, normalar və üslublar. Bakı: Elm, 1990.
83. Xudiyev N. M. Azərbaycan ədəbi dili tarixi. Ali məktəblər üçün dərslik. Bakı: Maarif, 1995.
84. İbrahimov T.Ə. Qaşqaylar. Bakı: Elm, 1988.
85. İraq-Kərkük bayatıları. Toplayan və tərtib edən Q.Paşayev. Bakı: Yazıçı, 1984.
86. İraq-Türkmən ləhcəsi. AMEA Nəsimi adına Dİ. Bakı: Elm, 2004.
87. İrəvan əyalətinin icmal dəftəri (Araşdırma, tərcümə, qeyd və əlavələrin müəllifləri akad. Z. Bünyadov və H. Məmmədov). Bakı: Elm, 1996.
88. İsayeva G.R. Karluq qrupu türk dillərinin frazeologiyası. (Nam. diss.) Bakı: 2012.
89. İslamov M. Türk dillərində əvəzliliklər. Azərbaycan dili dialekt və şivələrinin materialları əsasında. Bakı: Elm, 1986.
90. İslamov M. Azərbaycan dilinin Nuxa dialekti. Bakı: Azərbaycan SSR EA nəşriyyatı, 1968.
91. Kazımov Q. Azərbaycan dilinin tarixi. Bakı: 2009.

92. Kitabı Dədə Qorqud. Bakı: Yazıçı, 1988.
93. Kərimov Ş.M. Ermənistan SSR Krasnoselo və İcevan rayonlarında Azərbaycan şivələri. (Nam. diss.). Bakı: 1970.
94. Qasımlı Ü.A. Azərbaycan dilinin Şimal və Cənub təzahür-
ləri : sosiolinqvisitik təhlil təcrübəsi/elmi red. N. Q. Cəfərov;
Azərbaycanda Atatürk Mərkəzi. Bakı: AzAtaM, 2007.
95. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycanlıların etnik tarixinə dair.
Bakı: Elm, 1994.
96. Qeybullayev Q. Ə. Qədim türklər və Ermənistan. Bakı:
Azərənşr, 1992.
97. Qeybullayev Q. Ə. Azərbaycan türklərinin təşəkkülü
tarixindən. Bakı: Azərənşr, 1994.
98. Qeybullayev Q. Ə. Xəzər dənizi və xəzərlər. Bakı: "Elm
və həyat" jurnalı, 1976, № 9.
99. Qəhrəmanov C. Nəsimi divanının leksikası. Bakı: Elm,
1970.
100. Qıpçaq M. Kəmiyyət anlayışının dildə ifadəsi (tarixi-
tipoloji tədqiqat). Bakı: Elm, 2000.
101. Qukasyan V.L. Azərbaycan dilinin təşəkkülü tarixinə dair
qeydlər. AFM, Bakı: Elm, 1983.
102. Quliyev Ə.M. Azərbaycan dilinin Şahbuz şivələrinin
leksikası. Bakı: Elm və təhsil, 2013.
103. Mahmudova Q. Türk dillərinin frazeologiyası. Bakı:
Nurlan, 2009.
104. Maraği Abbasqulu. Əmsali-türkanə. Atalar sözləri və xalq
məsəlləri. Bakı: Yazıçı, 1992.
105. Manafov N.R. Azərbaycan dili və dialekt və şivələrində
köməkçi nitq hissələri. (Nam.diss.)Bakı: 1995.
106. Məmmədli M. Azərbaycan dilinin Təbriz dialekti. Dərs
vəsaiti. Bakı: 2007.
107. Məmmədli M. Azərbaycan dili şivələrində ismin
qrammatik kateqoriyaları. Bakı: Elm, 2003.

108. Məhəmmədağı Zehtabi. İran türklərinin əski tarixi.
Təbriz. 1377.
109. Məhsəti İsmayıl. El sözü, yurd yaddaşı. AMEA, Naxçıvan
bölməsi, İncəsənət, Dil və Ədəbiyyat İnstitutu. Bakı: Elm, 2010.
110. Məmmədov N. G. Azərbaycanın yer adları. Bakı:
Azərənşr, 1993.
111. Məmmədov R. Naxçıvan şəhərinin tarixi oçerki. Bakı:
Elm, 1977.
112. Məşədiyev Q. Zaqafqaziyanın Azərbaycan toponimləri.
Bakı: Elm, 1990.
113. Minaxanın Təkləli. Rus dilində türk sözləri. Bakı: Elm,
2001.
114. Mirzəyeva C. XX əsrdə Güney Azərbaycan ərazisində
aparılmış inzibati-ərazi bölgüsü haqqında. Güney Azərbaycan
tarix və müasirlik. Bakı: Zərdabi, 2014.
115. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi fonetikasi. Bakı:
1962.
116. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi morfologiyası.
Bakı: Azərtədrisnəşr 1962.
117. Mirzəzadə H. Azərbaycan dilinin tarixi qrammatikasi. 2-ci
nəşri, Bakı: ADU, 1990.
118. Mustafayeva S.Ş. Qədim Azərbaycan dilində tayfa dil
xüsusiyyətləri (qıpçaq-oğuz). (Nam.diss.), Bakı: 2003.
119. Müasir Azərbaycan dili. 4 cildə, Bakı: Şərq-Qərb, 2007,
c. I-256 s., c. II-192, c. III-280 c. IV-.
120. Müqayisəli-tarixi türkologiyanın aktual problemləri. Bakı:
BDU nəşriyyatı, 1984.
121. Naxçıvan Ensiklopediyası. 2 cildə. Naxçıvan: Naxçıvan
Ensiklopediyası, AMEA, 2006, c. 1- 360 s., c. 2-380 s.
122. Naxçıvan folklor antologiyası. Naxçıvan: Əcəmi, c.1-
2010, c.2-,2011, c.3-,2012 s.

- 123.Naxçıvan sancağının müfəssəl dəftəri. AMEA Şİ. Bakı: Elm, 2001.
- 124.Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. II hissə, Morfologiya. AMEA Nəsimi adına Dİ, Bakı: Elm, 1986.
- 125.Paşayev Q. Kərkük folklorunun janrları. Bakı: Elm, 2003.
126. Paşayeva A. Əfsəhəddin Hidayət və divanı. Tekstoloji – filoloji tədqiqat və mətn. Bakı: Nurlan, 2011, 448 s.
- 127.Pənəhi Makuli. Azərbaycan sözləri fars dilində. Ədəbiyyat və Dil İnstitutunun əsərləri, c.VI, Bakı, 1953.
- 128.Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin leksikası. Bakı: Nurlan, 2002.
- 129.Rəcəbli Ə. Göytürk dilinin morfologiyası. Bakı: BDU nəşriyyatı, 2002.
- 130.Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. I hissə, Bakı: Nurlan, 2006.
- 131.Rəhimov M. Azərbaycan dilində fel şəkillərinin formalaşması tarixi. Bakı: EA nəşriyyatı, 1965.
- 132.Rəsuloğlu B. Cənubi Azərbaycanda türk ləhcələri. “Tribun” jurnalı, İsveç, Stokholm 1998, №3.
- 133.Rizai M.M. Farsdilli türk şairlərin əsərlərində türkezimlər. (Nam.diss.), Bakı, 2014.
- 134.Rüstəmov. R. Türk dilinin morfologiyası. Bakı: Nurlan, 2007.
- 135.Rüstəmov R. Ə. Azərbaycan dili dialekt və şivələrində fel. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1965.
- 136.Rüstəmov R.Ə. Quba dialekti. Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı,1961.
- 137.Sarrafi A. İran türklərinin dili və folkloru. Tehran, “Varlıq”, №-114-3, 1999, s. 60-71.
- 138.Serebrennikov B.A., Hacıyeva N.Z. Türk dillərinin müqayisəli tarixi qrammatikası. Bakı: Səda, 2002.
- 139.Seyidov A., Baxşəliyev V., Mahmudova V. Xələc. Bakı: Elm, 2010.

- 140.Seyid Əhməd Cəmaləddin İbn Mühənnə. Hilyətül-insan və həlbətül-lisan. Bakı: BSU, Kitab aləmi, 2008.
- 141.Seyidov M. M. Azərbaycan mifik təfəkkürünün qaynaqları. Bakı: Yazıçı,1983.
- 142.Solakzadə M. Tarix. Bakı: Elm, 1992.
- 143.Süleymanov P. Ordubad və Culfa rayonları şivələrinin leksik xüsusiyyətləri. Azərbaycan SSR EA Nizami adına Ədəbiyyat və Dilçilik İnstitutunun əsərləri. c.5, Bakı: 1953, 130-141 s.
- 144.Şirəliyev M. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı: Şərq-Qərb, 2008.
- 145.Şirəliyev M. Bakı dialekti. 2-ci nəşri, Bakı: Azərb.SSR EA nəşriyyatı, 1957.
- 146.Şükürlü Ə.C. Qədim türk yazılı abidələrinin dili. Bakı: Maarif, 1993.
- 147.Şükürov R. Ə. Azərbaycan kürdlərinin dilində Azərbaycan alınmaları. (Nam. diss.). Bakı: 1995.
- 148.Tağiyeva Ş.,Rəhimov Ə., Bayramov S. Güney Azərbaycan məlumat kitabı. Bakı: Orxan, 2000.
- 149.Tahirov İ. Dialekt leksikasında alınma sözlər. Bakı: Nurlan, 2004.
- 150.Teymurlu Z.M. Azərbaycan dili dialektlərində və türk ədəbi dilində işlənən ortaq sözlər. (Fəl. dok. Diss.). Bakı: 2012.
- 151.Təbriz folklor örnəkləri. AMEA Folklor İnstitutu. Bakı: Nurlan, 2013.
- 152.Türk dillərinin tarixi müqayisəli leksikologiyası məsələləri. AMEA Nəsimi adına Dİ, Bakı: Nurlan, 2008, c. II, 368 s., 2012, c. III 468 s.
- 153.Türk dillərinin tarixi dialektologiyası problemləri, Bakı, ADU, 1986.
- 154.Türk dillərinin dialektologiyası məsələləri. Bakı: Azər.SSREA nəşriyyatı, 1960.

155. Türk dillərinə dair etimoloji və və tarixi morfoloji tədqiqlər. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1987.
156. Türk dillərinin quruluşu və tarixi. Bakı: ADU nəşriyyatı, 1983.
157. Verdiyeva Z., Ağayeva F., Adilov M. Azərbaycan dilinin semasiologiyası. Bakı: Maarif, 1979.
158. Vəliyev A.H. Azərbaycan dialektologiyasına aid materiallar. (Göyçay keçid şivələrinin leksikası). Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 1960.
159. Vəliyev A. Azərbaycan dilinin keçid şivələri. Bakı: Elm, 2005.
160. Vəliyeva G.Q. Azərbaycan dialektologiyası (Dərs vəsaiti). Bakı: BDU, 2014.
161. Yaşar M.A. Danışiq dili-yazı dili. Tehran: Varlıq, №-2, 1979, s. 3-7
162. Yol gələr Ordubada. Naxçıvan, AMEA Nax. Bölməsi. Naxçıvan: Əcəmi, 2005.
163. Yusifov M.İ. Oğuz qrupu türk dillərinin müqayisəli fonetikasi. Bakı: Elm, 1984.
164. Zeynalov F. R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikasına dair öçerklər. Bakı: ADU, 1959.
165. Zeynalov F.R. Türk dillərinin müqayisəli qrammatikası. Bakı: MBM, 2008.
166. Zeynalov F. R. Müasir türk dillərində köməkçi nitq hissələri. Bakı: Maarif, 1970.
167. Zərinəzadə H. Fars dilində Azərbaycan sözləri, Bakı: Azərb. SSR EA nəşriyyatı, 1962.
168. Zülfiqarov R.Ə. Naxçıvan dialekt və şivələrinin terminoloji leksikası. (Nam.diss.), Naxçıvan: 2014.

TÜRK DİLİNDƏ

169. Ali Akar. Muğla Ağızları. Muğla: Muğla Üniversitesi Yayınları: 50, 2006.
170. Ali Akar. Türk dili tarihi. Ankara: Ötüken, 2005.
171. Ali Kafkasiyalı. İran Coğrafiyasında Türkler. İstanbul: Bilgeoğuz, 2011.
172. Ali Kafkasiyalı. İran Türkleri. İstanbul: Çağaloğlu, 2010.
173. Ali Kafkasiyalı. İran Türkleri Aşık Mühitleri. Erzurum, Eser Ofiset, 2006.
174. Alkaya Ercan. Kuzey Grubu Türk Lehçelerinde Edatlar. Elazığ: Manas Yayınları NO: 17, 2007.
175. Altayca –Türkçe sözlük. Ankara: TDKY:725, 1999.
176. Ahmet Bican Ercilasun. Kars İli Ağızları Ses Bilgisi. Ankara:TDKY:797, 2002.
177. Ahmet Buran, Şerife Oğraş. Elazığ İli Ağızları. Elazığ: FÜ Yayınları, 2003.
178. Ahmet Buran, Nadir İlhan. Elazığ Yöresi Söz Varlığı. Elazığ:TDKY:923, 2008.
179. Ahmet Buran. Anadolu Ağızlarında İsim Çekim Ekleri. Ankara: TDKY: 660, 1996.
180. Ahmet Buran. Çağdaş Türk Lehçeleri. 3.Baskı, Ankara: Akçağ, 2004.
181. Ahmet Günşen. Kırşehir ve Yöresi Ağızları. İnceleme–Metinler–Sözlük. Ankara: TDKY:745, 2000.
182. Aptullah Battal. İbni Mühenna Luğati. 3. Baskı. Ankara: Yüksek Öğretim Kurulu Matbaası, 1997.
183. Atalay B. Türk Dilinde Ekler ve Kökler Üzerine Bir Deneme. İstanbul: 1942.
184. Banguoğlu T. Türkçenin Grameri. Ankara: TDKY: 528, 2011.
185. Baskakov N.A. Türk Kökenli Rus Soyadları, çev. Samir Kâzımoğlu. Ankara: 1997.

- 186.Bayraktar Nesrin. Türkçede Fiilimsiler. Ankara: TDKY: 838, 2004.
- 187.Bedrettin Aytaç. Arap Lehçelerinde Türkçe Kelimeler. İstanbul: TDAV,1994.
- 188.Bilgehan Atsız Gökdağ. Selmas Ağzı. Güney Azerbaycan Türkçesi Üzerine Bir İnceleme. Çorum: Kara, M. Yayınları, 2006.
- 189.Bilgehan Atsız Gökdağ. Halac Türkçesi Metinleri. Qarşu Baluqqa Selam. Ankara: Viziyon Yayınevi, 2012.
- 190.Bilgehan Atsız Gökdağ, Talip Doğan. İran'da Türkler ve Türkçe. Ankara: Akçağ, 2016.
- 191.Bölge Ağzılarında Atasözleri ve Deyimler. Ankara: TDKY: 279-331, 2009.
- 192.Bulut Christiane. "Bayadistan (İran)'daki Türk Kavimleri". Türkler (Editörler: H.C. Güzel, K. Çiçek, S. Koca), c. 20. Ankara: 2002, s. 679-692.
- 193.Caferoğlu A. Anadolu Dialektolojisi Üzerine Malzeme. Ankara: TDKY:586, c.1,1994, 218 s., c.2, TDKY: 587, 1994.
- 194.Caferoğlu A. Doğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar. Ankara, TDKY: 62, 1995.
- 195.Caferoğlu A. Anadolu Ağzılarından Toplamalar. Ankara: TDKY:182, 1994.
- 196.Caferoğlu A. Güneydoğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar. Ankara: TDKY:107, 1995.
- 197.Caferoğlu A. Kuzeydoğu İllerimiz Ağzılarından Toplamalar. Ankara, TDKY:116, 1994.
- 198.Caferoğlu A. Orta Anadolu Ağzılarından Derlemeler. Ankara: TDKY:585, 1995.
- 199.Caferoğlu A. Anadolu İlleri Ağzılarından Derlemeler. Ankara: TDKY:591, 1995.
- 200.Caferoğlu A. Sivas ve Tokat İlleri Ağzılarından Toplamalar. Ankara: TDKY: 91, 1994.

- 201.Cavad Heyet. İki Dilin Karşılaştırılması. "Mukayeseti'l-lügateyn". Çeviren Mürtzel Öztürk, Ankara: TDKY: 824, 2003.
- 202.Cemali K. Tunahgil. Mamuşa Türk Ağzının Özellikleri. İnceleme – metinler – sözlük. Prizren: BAY Yayınları, 1997.
- 203.Cemalmaz Efrasiyap. Erzurum İli Ağzıları. 3 cilde, Ankara: 1995, c.1TDKY: 588, 410 s, c. 2, TDKY: 589, 245 s, c. 3. TDKY: 590, 381s.
- 204.Çağatay Saadet. Türk lehçeleri örnekleri. VIII. Yüzyıldan XVIII. Yüzyıla kadar Yazı dili. II Basın, Ankara: DTCF Yay: 1963, № 62.
- 205.Celiloğlu Atakisi Kasım. "Sümerce" Kesin Olarak Türk Dilidir. İstanbul: İstek, 2001.
- 206.Çelik Mühittin. Kaşkay Türkçesi. Doktora Tezi. Malatya: 1997.
- 207.Çetinkaya Nihat. İğdir Tarihi (tarih, yer adları, ve bazı oymaklar üzerine). İstanbul: TDAV, 1996.
- 208.Çobanoğlu Aysun. Aşık Sarıcakız. Ankara: Ürün Yayınları, 2006.
- 209.Dallı Hüseyin. Kuzeydoğu Bulgaristan Türk Ağzıları Üzerine Araştırmalar. Ankara: TDKY: 450, 1991.
- 210.Deni J. Türk dili grameri. (Osmanlı lehçesi). Tercüme Ali Ulvi Elöve. İstanbul: 1941.
- 211.Doerfer G. İrandaki Türk Dilleri. Belleten, Ankara: TDAV, 1969.
- 212.Doerfer G. "İran'daki Türk Dilleri Üzerine Göttingen'de Yapılan Araştırmalar Üzerine". Ankara: "Türk Dili" dergisi, Sayı 489, Eylül 1992, s. 264- 266.
- 213.Doerfer G. "İran'daki Türk Dil ve Lehçeleri ile Bunların Hayatta Kalma Şansı", Ankara: 3. Uluslar Arası Türk Dil Kurultayı , 1999.
- 214.Emine Ceylan. Çuvaşça çok zamanlı ses bilgisi. Ankara: TDKY:675, 1997.

215. Erkin Emet. Doğu Türkistan Uygur ağızları. Ankara: TDKY, 2008.
216. Gece R. Mehmet. Serap Ağzı. Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmış Yüksek Lisans Tezi. Ankara: 1985.
217. Gülensoy Tuncer, Ahmet Buran. Elazığ Yöresi Ağızlarından Derlemeler. Ankara: TDKY: 572, 1994.
218. Gülensoy Tuncer. Kürtcenin Etimolojik Sözlüğü. Ankara: TTK Basımevi, 1994.
219. Gülensoy Tuncer. Kütahya Yöresi Ağızları (inceleme, metinler, sözlük). Ankara: 1998.
220. Gülensoy Tuncer. Kırgız Türkçesi Grameri. Ses bilgisi – şekil bilgisi. Bişkek-Kayseri: Erciyes Üniversitesi, 2004.
221. Gülensoy Tuncer, Ebulfez Kuliyev Amanoğlu, Paki Küçükler. Nağçıvan Ağzı. TDKY: 948, Ankara: 2009.
222. Gürer Gülsevin. Eski Anadolu Türkçesinde Ekler. Ankara: TDKY: 673, 2007.
223. Gürer Gülsevin. Yaşayan ve Tarihi Türkiye Türkçesi Ağızları. Ankara: TDKY:, 2010.
224. Gürer Gülsevin, Erdoğan Boz. Eski Anadolu Türkçesi. Ankara: TDKY: 2010.
225. Hacıeminoğlu Necmettin. Karahanlı Türkçesi Grameri. Ankara, TDKY: 638, 2008.
226. Hakkı Dursun Yıldız. Doğuştan günümüze büyük islam tarihi. İstanbul: Zaman Çağ Yayınları, 1992.
227. İğdır kültürü. İğdır Belediyesi Kültür Yayınları, №1.
228. İslamoğlu Mahmut. Kıprıs Türk Folkloru. Ankara: Ürün Yayınları, 2004.
229. Janos Eckmann. Harezmi, Kıpçak ve Çağatay Türkçesi Üzerine Araştırmalar. Yayına hazırlayan Osman Fikri Sertkaya. Ankara: TDKY: 635, 2014.
230. Kalay Emin. Edirne İli Ağızları. Ankara, 1998.

231. Karahan Leyla. Anadolu Ağızlarının Sınıflandırılması. Ankara: TDKY: 630, 2014.
232. Karaörs Metin. Kuzeydoğu Anadolu ve Batı Rumeli Türk Ağızlarının Ortaklığı ve Akralılığı. Trabzon Tarihi Sempozyumu. Bildiriler. Trabzon: Trabzon Belediyesi Kültür Yayınları, 1998, 88-99 s.
233. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Grameri. I Fiil, Basıt-Çekim. Ankara: TDKY: 879, 2006.
234. Karşılaştırmalı Türk Lehçeleri Sözlüğü. Ankara: Kaynak Eserler Dizisi KBY/1371, 1991, 1183 s.
235. Kenan Koç, Aybek Baynıyazov, Vehbi Başkaran. Kazak Türkçesi – Türkiye Türkçesi Sözlüğü. Ankara: Akçağ, 2003.
236. Kırzioğlu Fahrettin. Dede Korkut Oğuznameleri. I Kitap, İstanbul: 1953.
237. Kırzioğlu Fahrettin. Osmanlıların Türk İllerini Fethi. (1451-1590). Ankara: TTKB: 23, 1993.
238. Kirişcioğlu Fatih. Saha (Yakut) Türkçesi Grameri. Ankara: TDKY: 594, 1999.
239. Korkmaz Zeynep. Bartın ve Yöresi Ağızları. Ankara: TDKY: 584, 1994.
240. Korkmaz Zeynep. Güney Batı Anadolu Ağızları. (Ses bilgisi fonetik), Ankara: TDKY: 583, 1994.
241. Korkmaz Zeynep. Türk Dili Üzerine Araştırmalar. TDKY: 893, Ankara: 2007.
242. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesinin Temeli Oğuz Türkçesinin Gelişimi. TDKY: 1065, Ankara: 2013.
243. Korkmaz Zeynep. Türkiye Türkçesi Grameri Şekil Bilgisi. Ankara: TDKY, 2014.
244. Mahmud Kaşgarlı. "Divanü Lüğat-it Türk". Çeviren Besim Atalay. Birleştirilmiş birinci baskı. Ankara: 2013, (c. I-II-III). TDKY: 521-522-523, 452 s. ; (c.IV), TDKY: 524, 887 s.

- 245.Mehmet Emin Eren. Zonguldak – Bartın – Karabük İlleri Ağızları. Ankara: TDKY:686, 1997.
- 246.Mirza Cavanşir Karabağlı. Karabağ Tarihi. Ankara: 1990.
- 247.Muharrem Ergin. Dede Korkut Kitabı. c. I Kitap, 3. Baskı, Ankara: TDKY: 219, 1997.
- 248.Muharrem Ergin. Türk Dil Bilgisi. İstanbul: Boğaziçi, 1985.
- 249.Muazzez İlmiye Çığ. Sumer'de Tufan, Tufan'da Türkler. Kaynak yayımları 2008.
- 250.Mukim Sağır. Erzincan Yöresi ve Ağızları (inceleme-metinler-sözlük). Ankara: TDKY: 565, 1995.
- 251.Mustafa Öner. Bugünkü Kıpçak Türkçesi. Ankara: TDKY: 703, 1998.
- 252.Mustafa Ateşmen. Osmanlıca Türkçe Lûgat. Trabzon: Selçuk, 1971.
- 253.Münir Erten. Diyarbakır Ağzı. Ankara: TDKY: 556, 1994.
- 254.Nevzat Özkan. Gagavuz Türkçesi Grameri. Ankara: TDKY, 1996
- 255.Orhan Şaik Gökyay. Dedem Korkutun Kitabı. Türk Dünyasından Seçmeler Dizisi. İstanbul: 2000.
- 256.Osman Nedim Tuna. Sumer ve Türk Dillerinin Tarihi İlgisi İle Türk Dilinin Yaşı Meselesi. Ankara: TDKY:561,1997.
- 257.Osman Nedim Tuna. “ Ebi Verdi: İran'da Bir Türk Dialekti”, TDAY-Belleten 1984, Ankara 1987, s. 215-245.
- 258.Özkan Fatma. Osmaniye Tatar Ağzı. Ankara: TDKY: 668, 1997.
- 259.Özçelik Sadettin. Urfa Merkez Ağzı. Ankara: TDKY:666, , 1997.
- 260.Resultzade M.E. İran Türkleri. Türk dünyası ve Sebülürşad'daki yazıları. İstanbul: TDAV, 1993.

- 261.Rıdvan Öztürk. Uyğur ve Özbek Türkçesinde Fill. Ankara: TDKY: 680,1997.
- 262.Rıdvan Öztürk. Yeni Uyğur Türkçesi Grameri. Ankara: TDKY: 593, 2010.
- 263.Sakaoğlu Saim. Konya Ağzı Üzerine Araştırmalar. Konya: Kömen Yayınları: 84, 2012.
- 264.Saime İnal Savi. Bir Kürt Ağzı Üzerinde Osmanlıca-Türkçe Denemesi. İstanbul: TDAV, 1992.
- 265.Saraçoğlu Hüseyin. Doğu Anadolu Bölgesi. İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayını, 1989.
- 266.Sarıkaya Mahmut. Güney Azerbaycan Türkçesi Grameri. Yayınlanmış Doktora Tezi, Erciyes Üniversitesi, Kayseri, 1998.
- 267.Selahattin Olcay, Ahmet Bican Ercilasun, Ensar Aslan. Arpaçay Köylerinden Derlemeler. Ankara,TDKY: 419, 1998.
- 268.Selahattin Olcay. Doğu Trakya Yerli Ağzı. Ankara: TDKY:580, 1995.
- 269.Sinan Türkmen. Geyikli. Trabzon: Erdem Ofiset, 1999.
- 270.Sonel Bosnalı. İran Azerbaycan Türkçesi. Toplumsal bir inceleme. İstanbul: Kitab Matbaası, 2007.
- 271.Shaffer Brenda. İran'da Azerbaycanlı Ortak Kimliğinin Oluşumu. (çev.Yalçın Sarıkaya), “Azerbaycan”, Sayı 339: 2001, s.19-38.
- 272.Şireliyev M. Azerbaycan dili dialektlerinin Türk dilaktleri ile mukayiseli öğrenilmesi. Ankara: TDK, Bilimsel Bildiriler, 1957, 191-208 s.
- 273.Şükürov R. Doğu Karadeniz Bölgesinde Türkçe Konuşan Bizanslılar. Trabzon Tarihi Sempozyumu. Trabzon: 1988.
- 274.Tahir Nejat Gencan. Dilbilgisi. Ankara: Tek Ağaç Yayınları, 2007.
- 275.Talat Tekin, Mehmet Ölmez. Türk dilleri. İstanbul: Yıldız, 2003.

276. Talat Tekin. Orhon yazıtları. İstanbul: Simrug Yayınları, 1995.
277. Tellioglu İbrahim. Osmanlı Hakimiyetine Kadar Doğu Karadeniz'de Türkler. Trabzon: Sarander Yayınları, 2004.
278. Timurtaş Faruk Kadri. Eski Anadolu Türkçesi. İstanbul: 1979.
279. Timurtaş Faruk Kadri. Osmanlı Türkçesi Grameri, İstanbul: 1964.
280. Toparlı Recep, Hanfi Vural, Recep Karaatlı. Kıpçak Türkçesi Sözlüğü. Ankara: TDKY: 835, 2003.
281. Tülay Çulha. Karaycanın Kısa Söz Varlığı. Karayca-Türkçe Kısa Sözlük. Dil ve Edebiyat Dizisi № 6, İstanbul: Kitap Matbaası, 2006.
282. Türkay Cevdet. Başbakanlık Arşiv Belgelerine Göre Osmanlı İmparatorluğunda Oymak, Aşiret ve Cetmaatlar. Tercüman Kaynak Eserler Dizisi, c.1, İstanbul: 1979.
283. Türkiyede Meskun Yerler Klavuzu. T.C. İçişleri Bakanlığı Yayını. Ankara: c.2, 1946.
284. Türk Dili Dergisi. Türk Şiiri özel sayısı. III Halk şiiri. Ankara: TDKY, 2013.
285. Urfalı Kemal Edip. Urfalı Ağzı. Ankara: TTK Basımevi, 1991.
286. Üstüner Ahat. "Anadolu Ağzlarında Sıfat- Fill Ekleri. Ankara: TDKY: , 2000.
287. Üstüner Ahat. Türkçenin Tarihi Gelişmesi. İstanbul: Bilge Kültür Sanat Yayınları, 2015.
288. Vilhelm Tomsen. Orhon Yazıtları Araştırmaları. Çeviren Vedat Köken. Ankara: TDKY: 815, 2011.

DİĞƏR TÜRK DİLLƏRİNDƏ

289. Abdullaev E. Kırgız tilinin Çatkal govoru. Frunze: Илим, 1966.
290. Аннануров А., Бердиев Р., Дурдыев Н., Шамырадов К. Туркмен дилинин әрсары диалекти. Ашгабат: Туркменистан ССР Ылымлар Академиясы, 1972, 235 s.
291. Аразкулыев С., Атаныязов С., Бердиев Р., Сапарова Г. Туркмен дилинин гысгача диалктологик сөзлүги. Ашгабат: Ылым, 1977, 215 s.
292. Bakineva Q., Konduçalova S., Sadıkov S. Kırgız tilinin Çuy qovoru. Frunze 1959.
293. Берберова. Р.А. Кырымтатар тилинде чифт сөзлөр. Симферополь КРП, Кырымдевокъувпеднешир, 2012.
294. Berdimuratov E. Хәзиріқи zaman qaraqalpaq tilinin leksikologiyası. Nökis, 1968.
295. Cidem Narcis Bräsläşü. Sür saklagan sözler. Constanta: Newline, 2011, 146 s.
296. Чобанзаде Б. Меним языларым. Симферополь (Акьмесджит) «Тарпан», 2009.
297. Дониёров Х. Эск'и Ўзбек адабий тили ва кипчок диалектлари. Тошкент: Тошкент Давлат Педагогика Институту, 1976.
298. Фазылов Э.И. Turkologica. Сборник статей II, Тошкент, Изд.-во «Фан» АНР Уз-208, 588 s.
299. Qıgımtatar tiliniñ imla ve punktuaktsiya qaideleri. (Leyha). Qıgım Mühendislik ve Pedagogika Universiteti, Simferopol (Aqmecit): 2011.
300. Nikolay Baboğlu. Gagauz manileri. "Gagoğuz" Kültür, sanat dergisi. Moldova- Kişinyov: № 39, 2004 s.42.
301. Тўра Мирзаев, Жаввор Эшонкуп, Селами Фидокор. «Аппомиш» достонинг изоҳли лугати. Тошкент: Elmus-Pres-media, 2007.

302. Усеинов К., Ганиева Э.С., Сеуидаметова Н.С. Къырым-татар тили. (Фонетика, лексикология, фразеология, лексикография). Симферополь: Къырым девокъув-педнешир, 2008.

RUS DİLİNDƏ

303. Абаев В.И. Скифо – Европейские изголосоы на стыке Востока и Запада. М.: Наука, 1965.
304. Абаев В.И. Скифо – сарматские наречия. Основы иранского языкознания. Древнеиранские языки. М.: Наука, 1979, с. 363-364.
305. Админстративно – территориальное деление Дагестанской АССР. Махачкала: Дагестанское кн. изд-во, 1966.
306. Азизов Э.И. Гармония гласных в диалектах и говорах азербайджанского языка. Баку: АКД, 1974.
307. Артомонов М.И. Очерки древнейшей истории Хазар. Л.: Соцэкгиз Леннгр. Отд-ние, 1936.
308. Акбаев Ш.Х. Фонетика диалектов Карачаево-Балкарского языка. Опыт сравнительного и сравнительно-исторического изучения Черкесск: Карачаево-Черкесское кн. изд-во, 1963.
309. Алекперов А.К. Исследования по археологии и этнографии Азербайджана. Баку: Вздательство АН Азербайджанской ССР, 1960.
310. Аскеров М.М. О структуре и семантике тюркской топонимии Ирана. Баку: АПИ, 1988.
311. Аслаңов В. Проблемы исторической лексикологии азербайджанского языка. Баку: Елм, 2003.
312. Атаниязов С. Словарь туркменских этнонимов. Под ред. П. Азимова, М. Аннанепесова. - Ашхабад: Ылым, 1988. -180 с.

313. Ахмедов Т.М. Некоторые древнетюркские слова в татском языке. Советская тюркология. Научно теоритический журнал. АН СССР, Академия Наук ССР Азербайджанской ССР, Баку: 1971, №6, 69-79 с.
314. Ашмаринские чтения. Выпуск 8, Сборник научных статей. Составитель и научный редактор А.Ф. Мышкина. Чувашский Государственной Университет имени И.Л. Улянова. Чебоксары: 2012.
315. Аширалиев К. Древние тюркские элементы в современных языках. Источники формирования тюркских языков Средней Азии и Южной Сибири. Фрунзе: Илим, 1966.
316. Бакаев Ч.Х. Язык Азербайджанских курдов. АН СССР, ИЯ. М.: Наука, 1965.
317. Бартольд В.В. Сочинение, т.2, ч.1. М., Изд-во вост. лит., М.: 1964.
318. Баскаков Н.А. Тюркские языки. М.: Изд-во вост. лит., 1960.
319. Баскаков Н.А. Ногайский язык и его диалекты (грамматика, тексты и словарь). М.-Л.: Изд-во АН СССР, 1940.
320. Баскаков Н.А. Каракалпакский язык. Т. I. Материалы по диалектологии. АН СССР, ИЯ, М.: Наука, 1952.
321. Баскаков. Н.А. Историко-типологическая морфология тюркских языков. М.: Наука, 1979..
322. Баскаков. Н.А. Историко-типологическая фонология тюркских языков. М.: Наука, 1988.
323. Баскаков. Н.А. Тюркская лексика в слове о полку Игореве. М.: Наука, 1985.
324. Баталова Р.М. Коми – Перемяцкая диалектология. АН СССР, ИЯ. М.: Наука, 1975.

- 325.Будагова З.И., Гукасян Л.В. Об Азербайджано-армянских языковых контактах. «Советская тюркология». Баку: 1979, № 4, 11 с.
- 326.Булгарова М.А. Ногайская топонимия. Ставрополь: 1999.
- 327.Бунятов З.М.Азербайджан в VII – IX вв. Баку: Изд.-во АН Азерб.ССР, 1965.
- 328.Бунятов З.М. Ширван в XII первой половине XIII вв изд. АН АЗ ССР серия истории и философии. Баку: 1976, № 2.
- 329.Бюлент Байрам. Каким должен быть новое издание словаря чувашского языка Н.И.Ашмарина? Ашмаринские чтения. Выпуск 8, Сборник научных статей. Составитель и научный редактор А.Ф.Мышкина. Чувашский Государственной Университет имени И.Л.Ульянова. Чебоксары: 2012.
- 330.Велиев З.М. Азербайджанские говоры Басаркечарского района Армянской ССР. Ереван: АКД, 1955.
- 331.Гаджиева Н.З. Тюркоязычные ареалы Кавказа. АН СССР ИЯ. М.: Наука, 1979.
- 332.Гараев Т.А. Историко-лингвистический анализ древнетюркского лексического пласта в азербайджанских говорах на территории Грузинской ССР. (Автореф. дисс. канд.наук.) Баку: 1981.
- 333.Гейбуллаев Г. Топонимия Азербайджана. Баку: Елм, 1986.
- 334.Гордилевский В.А. Избранные сочинения. т.3, М.: 1960.
- 335.Григорян А.А. Опыт историко лексикологического исследования Азербайджанских заимствований в армянских источниках и диалектах армянского языка. Баку: 1981.

- 336.Гукасян Л.В. Древние тюркизмы в удинском языке. Известия АН Азерб.ССР, Серия ЛЯИ. Баку: 1978, № 2, с. 66-80.
- 337.Гукасян Л.В. Исследования по истории Азербайджанского языка до письменного периода. «Советская тюркология», Баку, 1986, № 4, s.17.
- 338.Гухман. М.М. Типы наддиалектных форм языка. АН СССР. М.: Наука, 1981.
- 339.Диалектология, история и грамматическая структура тюркских языков. Сборник материалов тюркской конференции посвященной памяти академика Д.Г.Тумашевой. Казан: 2011.
- 340.Дмитриев Н.К. Долгие гласные в Туркменском языке. «ИСГТЯ», Фонетика, т.1, М.: Наука, 1955, с. 182-191.
- 341.Дмитриев Н.К. Грамматика Башкирского языка. Изд.-во АН СССР, М.- Л., 1981.
- 342.Добродомов И.Г. О тунгских словах в русском языке и его говорах. Диалектная лексика. Л.: Наука, 1982.
- 343.Древнетюркский словарь. Академия Наук СССР, ИЯ. Л.: Наука, 1969.
- 344.Дьяконов И. М. Языки древней Передней Азии. М.: Наука, 1967.
- 345.Евдокия Сорочяну. Гагаузский язык и его диалекты. Д-р филологии, доцент, Института Культурного Наследия АН Молдовы. Рукопис. 9 с.
- 346.Еремеев Д.Е. Юрюки Турецкие кочевники и полуковечники. М.: Наука, 1968.
- 347.Жирмунский В.М. Национальный язык, и социальные диалекты. Л.: 1936.
- 348.Ибн Фадлан. "Записки" о путешествии на Волгу. М.: Изд.-во Харьковского университета. 1956.

349. Имамкулиева К.Г. Шарурские говоры азербайджанского языка. (Автореф. дисс. канд. филол. наук.) Баку: 1991, 29 с.
350. Иранские языки. Труды ИЯ и Мышления имени Н.Я. Марра. Иранские материалы и исследования по иранским языкам. т. 2. М.-Л.: Изд. Академия Наук СССР, 1950.
351. Иранское языкознание. Ежегодник. Академия Наук СССР, ИЯ. М.: Изд.-во Наука, 1985.
352. Кайдаров А.Т. Уйгурские диалекты и диалектная основа литературного языка. (Автореферат, дисс. филолог. наук.) Баку: 1969, 39 с.
353. Казымь-Бек М.А. Грамматика турецко-татарского языка. Казан: Университетская типография, 1839.
354. Карачаево – балкарский язык. Составители: Гузеев Ж.М., А – М.Х. Батчаев, Издательство Карачаево-Черкесского госуниверситета, Карачаевск: 2003.
355. Кондратьев В.Г. Очерки грамматики древнетюркского языка. Л.: Наука, 1970.
356. Константин Богрянорудный. О фемах и о народах. М.: 1899.
357. Коклянова А.А. О границах фразеологии тюркских языков. «Вопросы филологии». Самарканд: 1961.
358. Коховский В.Ф., Смирнов А.П. Болгарский город Хулаш. Тез. Док. на заседании посвященном итогам полевых исследований. М.: Наука, 1965.
359. Кулиева К. Древнетюркский лексический пласт Кубинско-Дербентского диалекта азербайджанского языка. Баку: Нурлан, 2007.
360. Кучмезова Л.Б. Формирование и развитие наддиалектных типов Карачаево-балкарского языка. Нальчик: Издательский отдел КБИГИ РАН, 2014.
361. Макаев Э.А. Общая теория сравнительного языкознания. М.: Наука, 1977.

362. Малов С.Е. Памятники древнетюркской письменности. М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1951.
363. Малов С.Е. Уйгурский язык. Хамийское наречие. М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1954.
364. Материалы по диалектологии. Казан. Диалектологиялык материалларды жыйноо буйунча справочник. Фрунзе: 1955.
365. Материалы и исследования по общеславянскому лингвистическому атласу М., Наука, 1968.
366. Мусаев К.М. Лексика тюркских языков в сравнительном освещении. М.: Наука, 1975.
367. Мусаев К.М. Некоторые вопросы лексико – семантической дифференциации и интеграции тюркских языков. Тюркологические исследования. М.: Наука, 1976, с. 138-151.
368. Неъматова Зарина. Сравнительный анализ согласных в трёх языках. Выпускная квалификационная работа. Самарканд: 2014.
369. Оранский И.М. Иранские языки. М.: Изд.-во вост. лит., 1963.
370. Пакровская Л.А. Грамматика гагаузского языка. Фонетика и морфология. М.: 1964.
371. Пакровская Л.А. Современный гагаузский язык. (Курс лекций.) Комрат: 1997.
372. Пирийенко Л.А. Талшско-русский словарь. АН СССР, ИЯ, М.: Изд.-во, Русский язык, 1976.
373. Потапов Л.П. Этнический состав и происхождение албанцев. М.: 1986.
374. Пичулевская Н.В. Сиритские источники по истории народов СССР. р. Института востоковедения, т. ХLI. М.-Л.: Изд.-во АН СССР, 1941.
375. Радлов В.В. Опыт словаря тюркских наречий. СПб., М.: 1896, т. 2, ч.1, 639 с.

376. Расторгуева В.С. Сравнительно – историческая грамматика западно-иранских языков (фонология). М.: Наука, 1990.
377. Расторгуева В.С., Эдельман Д.И. Опыт историко-типологического исследования иранских языков. т. 1., М.: Наука, 1975.
378. Русско – Башкирский словарь. М.: Советская энциклопедия, 1964.
379. Русско – Крымтатарский Крымтатарско–русский словарь. 37 000 слов и словосочетаний. Симферополь: Тезис, 2007.
380. Русско – Узбекский словарь. М.: 1954.
381. Русско – Уйгурский словарь. М.: 1956.
382. Русско – Казахский словарь. М.: 1954.
383. Русско – Тувинский словарь. М.: 1953.
384. Рясянен М. Материалы по историческим фонетике тюркских языков. Пер. А.А. Юлдашева. М.: Изд-во Вост. лит., 1995.
385. Савина В.И. Словарь географических терминов и других слов формирующих топонимию Ирана. М.: Наука, 1971.
386. Савина В.И. Типы тюркских топонимов в Иране. «Топонимика Востока. М.: Наука, 1969.
387. Севортян Э.В. Этимологический словарь тюркских языков. М.: Наука, 1974, т. 1, 767 с, т.2, 1978.
388. Севортян Э.В. Тюркизмы у ранних армянских писателей. Структура и история тюркских языков. М.: Наука, 1974, т. 1.
389. Сыдыков С. Монгольско – тюркские языковые паралели. Фрунзе: Илим, 1983.

390. Словарь географических терминов и других слов встречающихся топонимии Азербайджанской ССР. М.: Наука, 1971.
391. Сравнительная – историческая грамматика тюркских языков. М.: Наука, 1984.
392. Сравнительно-историческая грамматика тюркских языков. Пратюркский язык-основа картина мира пратюркского этноса по данным языка. М.: Наука, 2006.
393. Сравнительно историческое изучение языков разных семей. М.: Наука, 1991.
394. Уйгурско – русский словарь. М.: «Советская энциклопедия», 1968.
395. Учёные записки. Выпуск XIV. Серия филологическая № 1. Хакасский Научно исследовательский институт языка литературы и истории. Редактор Д.Потачкова. 1970.
396. Шаниязов К.К. Этнический состав узбекского народа. Ташкент: Фан, 1974.
397. Ширалиев М.Ш. Кыпчакские элементы в Азербайджанском языке. Исследования по грамматике и лексике тюркских языков. Ташкент, 1965.
398. Ширалиев М.Ш. Новые диалектные данные для истории тюркских языков: по материалам азербайджанских диалектов. «Советская тюркология». Научно теоритический журнал. АН СССР, АН Азербайджанской ССР. Баку: 1970, №5, с 20-24.
399. Ширалиев М.Ш. О диалектной основе азербайджанского национального литературного языка. Вопросы диалектологии тюркских языков. Баку: Изд.-во АН Азерб.ССР, 1958.
400. Щербак А.М. Сравнительная фонетика тюркских языков. М. –Л.: Наука, 1970.

401. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Имя), Л.:Наука, 1977.
402. Щербак А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков. (Глагол), Л., Наука, 1981.
403. Эдельман Д.И. Сравнительная грамматика восточноиранских языков. Фонология. М.: Наука, 1986.

FARS DİLİNDƏ

- عبدالله کارنگ. دستور زبان گونئی آذربایجان تبریز، ۱۳۴۰ ۱۹۶۲
 افشار ایرج. زبان فارسی در آذربایجان. ۱ و ۲ ج. تهران ۱۹۸۹
 آذربایجان در اوایل دورهی پهلوی (بر اساس گزارش محرماتی سال ۱۳۲۷، به
 ارتش ترکیه). مترجم دکتر ملک زاده دیلقمنی، تبریز "اختر" ۱۳۸۷. ۱۳۱ ص
 علی اکبر دهخدا. لغتنامهی دهخدا. ج ۵، دانشگاه تهران، ۱۳۷۶، ۷۳۶۴ ص
 احمد کسروی. زبان ترکی در ایران. تبریز، ۲۰۰۵، (۱۳۸۴)، ۷۸ ص
 فرجعلی محمودی. جغرافیای ایران. تهران، ۱۳۷۱. ۶۷ ص
 اطلس رحمانیبه استانهای ایران. انتشارات سازمان جغرافیای نیروهای مسلح
 محمود پناهیان. فرهنگ جغرافیای ملی ترکان ایران زمین. ج ۲، تهران، ۱۳۳۰.
 ۸۰۴ ص
 میرزا مهدی استر آبادی. سنگلاخ ترکی- فارسی، مرکز نشر خیابوی، تهران
 ۱۳۷۴، ۲۷۲ ص
 نتایج تفصیلی سرشماری عمومی نفوس مسکن ۱۳۸۵. کل کشور شماره مسلسل
 نشریات مرکز آمار ایران: ۴۲۴۲، مرکز آمار ایران: ۱۳۸۷
 رحیم رئیسینیا. آذربایجان در سیر تاریخ ایرانو تبریز، ۱۳۷۱. (۱ ج.) (۴۹۹).
 ج ۲ (۶۴۲)، (۷۸۴)
 شیخ سلمان افندی ازبکالهی "فرهنگ جغتای فارسی". حسن عبدالله جهانی (حسن
 اومود اوغلو) طرفیندن ترجمه اندیلهرک نشر اولونموشدور.
 تهران، ۱۳۷۰. ۳۹۹ ص

İNGİLİS, ALMAN VƏ FRANSIZ DİLLƏRİNDƏ

415. Doerfer G. Die Stellung des Osmanischen im Kreise des Oghusischen und seine Vargenschichte, Handbuch der Türkischen Sprachwissenschaft, Teil I, Editör: Gy. Hazai, Budapest, 1990, p. 13-34.
416. Doerfer G. Ein Türkische Dialekt Aus Der Gegend von Hamadān. Acta Orientalie, Tomus XXXVI (1-3), 1982, p. 99-124.
417. Doerfer G. Turkic Languages of Iran, The Turkic Languages, Editörler: L. Johanson, E.A. Csató, London, New York, 1998, p. 272-282.
418. Foy K. Azerbaijanische studien mit einer charakteristik des Südtürkischen. 2 Mitteilungen des Seminars für orientalische Sprachen, 1904, VII, p. 197-265.
419. Johanson L. Code-copying in Irano-Turkic. Language Sciences 20, 1998, p.325-337.
420. Johanson L., Bulut C. Historical, Cultural and Linguistic Aspects of Turkic-Iranian Contiguity, Turkic-Iranian Contact Areas, Historical and Linguistic Aspects, Wiesbaden 2004, p. 1-14.
421. Johanson L., Utas B. Reflections on miş in Iran-Turkic, Evidentials: Turkic, Iranian and Neighbouring Languages, Berlin, New York 2000, p. 89-101.
422. Monteil V. Sur le dialecte turk de l'Azerbaïdjan Iranien. Journal Asiatik, Tome: 244, XLIV.
423. Planhol X. "Contribution à la Dialectologie Rurale de L'Azeri", Journal Asiatique, Tome: 249, s. 411-425.

BƏDİİ ƏDƏBİYYAT

424. Əli Tudə. Buludlar. Bakı: Azərənəşr, 1964.
425. Hüseyin Cavid. Seçilmiş əsərləri. II cild. Bakı: Lider, 1993.
426. İmadəddin Nəsimi. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Maarif, 1985.
427. Kərimzadə F. Vedinin yanı dağlar. "Azərbaycan" jurnalı, № 9, Bakı, 1988.
428. Kərim Məməğanli. Nisgil. Lindenalle 75-45127 Essen-Germany: 2005.
429. Qaracaoğlan. Aramızda dağlar dayanıb. Bakı: 1991.
430. Məmməd Araz. Seçilmiş əsərləri. 2 cildə, Bakı: Lider, 2004, c.1-224 s., c.2-232 s.
431. Məhəmədhüseyn Şəhriyar. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1966.
432. Min beş yüz ilin Oğuz şe'ri. Antologiya, c. I və II. Bakı: Azərbaycan, 1999-2000.
433. Nəmanzadə Ö.F. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Yazıçı, 1997.
434. Söhrab Tahir. Bulaq. Bakı: Azərənəşr, 1959.
435. Sultanov E. Seçilmiş əsərləri. Bakı: Azərənəşr, 1966.
436. Yunus Emre Divanı. Eskişehir: Drgah Yayınları, 2013.

İNTERNET QAYNAQLARI

437. www.isa.sari.com.
438. <http://onturk.wordpress.com/2011/04/27/sumer-dili-ile-turk-dili-karsilastirmalari/>
439. www.ufukotesi.com/yazdir.

XƏRİTƏLƏR

Xəritə 1. Naxçıvan Muxtar Respublikasının rayon və şəhərləri

Xəritə 2. Azərbaycan Respublikası

ERMƏNİSTANIN TƏCƏVÜZÜNÜN NƏTİCƏLƏRİ

Azərbaycanın işğal edilmiş əraziləri

Dağlıq Qarabağ bölgəsi

Özən	- 4.100 km ²
Əhalisi (1991)	- 189.865
Ərazisi	- 145.600 (76,5%)
Azərbaycanlılar	- 80.400 (21,5%)
Ruslar	- 102.176
Diğər xalqlar	- 105.670

Qəbələ rayonu

Özən	- 200 km ²
Əhalisi (1991)	- 28.578
Azərbaycanlılar	- 19.028 (66,6%)
Əraziləri	- 1.377 (6,2%)
İşğal etdiyi tarix	- 1 may 1992

Dağlıq Qarabağın ətrafındakı işğal edilmiş rayonları

İşğal etdiyi tarix	Ərazi
- 18 may 1992	- 71.000
- 2 aprel 1991	- 74.000
- 23 aprel 1991	- 143.000
- 23 aprel 1995	- 146.000
- 23 aprel 1995	- 66.000
- 31 may 1995	- 37.000
- 29 may 1995	- 39.500

Tərəviziya parçaları

Qəbələ yarıdır - 20.000, Qəbələ - 50.000, İmiş Dağı - 4.000

Dağlıqlar və kəndlər cəmiyyəti

Təyinat mərkəzləri	- 200
Evlər	- 150.000
İçmə suyu	- 7.000
Məktəblər	- 400
Uşaq bağçaları	- 200
Səhiyyə ocaqları	- 400
Kültur mərkəzləri	- 200
Mədrisələr	- 40
Məscidlər	- 5
Təhsil mərkəzləri	- 5
Təhsil mərkəzləri və mədrisələr	- 40
Müxtəlif qurumlar	- 40.000
Səhiyyə ocaqları və mədrisələr	- 4.000
Arsenal və silahlar	- 100 km
Kəndlər	- 100
Su təminatı mərkəzləri	- 2.000 km
Qaz xətləri	- 2.000 km
Elektrik xətləri	- 15.000 km
Məscidlər	- 200.000 hektar
Ölkə sənəti	- 1.000.000 hektar
Sənaye sənəti	- 1.200 km

Zərərli kəndi işğal etdiyi tarixi məlumatları

Qəbələ və ətrafındakı kəndlər

Əraziyə daxil olan ərazilər	- 250.000
İşğal edilmiş ərazilər	- 600.000
Əraziyə daxil olan ərazilər	- 100.000
Əraziyə daxil olan ərazilər	- 100.000
Əraziyə daxil olan ərazilər	- 100.000

İşğal edilmiş ərazilərin Ermənistanın ərazisində olduğu ərazilər

Təyinat mərkəzləri	- 200
Evlər	- 150.000
Məktəblər	- 400
Uşaq bağçaları	- 200
Səhiyyə ocaqları	- 400
Kültur mərkəzləri	- 200
Mədrisələr	- 40
Məscidlər	- 5
Təhsil mərkəzləri	- 5
Təhsil mərkəzləri və mədrisələr	- 40
Müxtəlif qurumlar	- 40.000
Səhiyyə ocaqları və mədrisələr	- 4.000
Arsenal və silahlar	- 100 km
Kəndlər	- 100
Su təminatı mərkəzləri	- 2.000 km
Qaz xətləri	- 2.000 km
Elektrik xətləri	- 15.000 km
Məscidlər	- 200.000 hektar
Ölkə sənəti	- 1.000.000 hektar
Sənaye sənəti	- 1.200 km

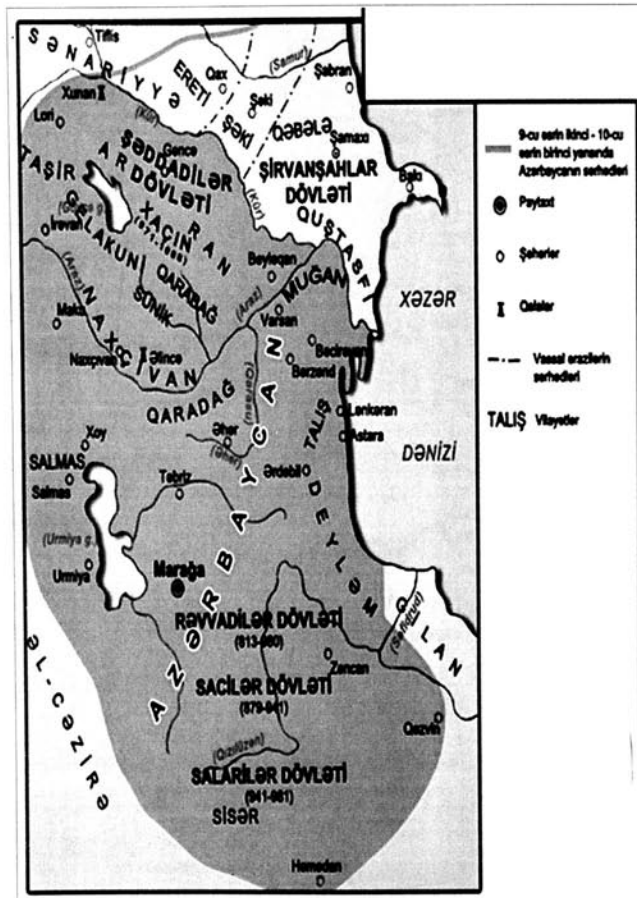
İşğal edilmiş ərazilərin Azərbaycanın ərazisində olduğu ərazilər

Təyinat mərkəzləri	- 200
Evlər	- 150.000
Məktəblər	- 400
Uşaq bağçaları	- 200
Səhiyyə ocaqları	- 400
Kültur mərkəzləri	- 200
Mədrisələr	- 40
Məscidlər	- 5
Təhsil mərkəzləri	- 5
Təhsil mərkəzləri və mədrisələr	- 40
Müxtəlif qurumlar	- 40.000
Səhiyyə ocaqları və mədrisələr	- 4.000
Arsenal və silahlar	- 100 km
Kəndlər	- 100
Su təminatı mərkəzləri	- 2.000 km
Qaz xətləri	- 2.000 km
Elektrik xətləri	- 15.000 km
Məscidlər	- 200.000 hektar
Ölkə sənəti	- 1.000.000 hektar
Sənaye sənəti	- 1.200 km

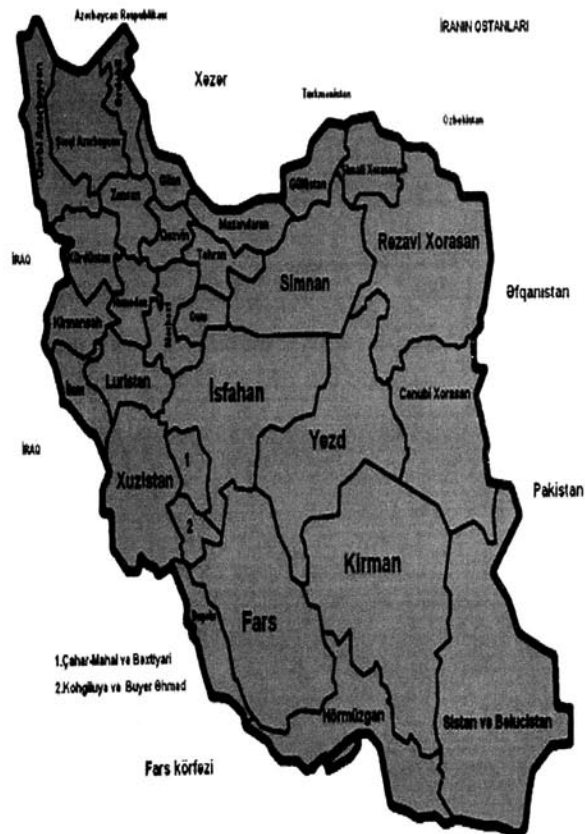
Xəritə 3. Bütöv Azərbaycanın tarixi əraziləri

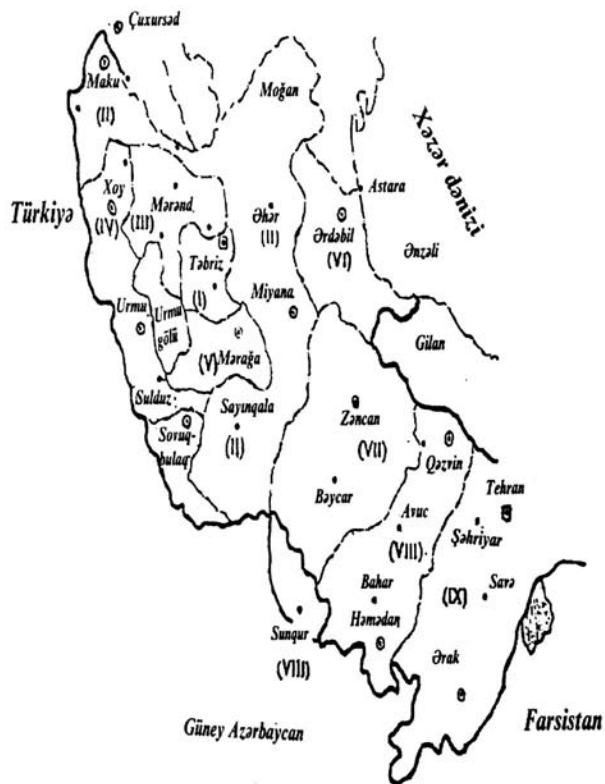
Xəritə 4. IX - X əsrlərdə Azərbaycanın ərazisi

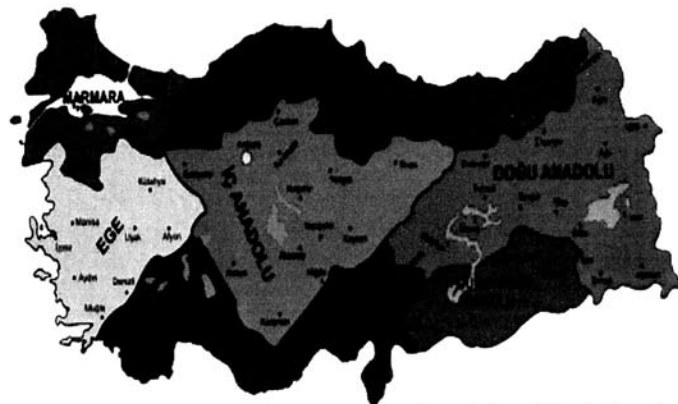
Xəritə 5. İran İslam Respublikasının inzibati əraziləri

Xəritə 6. Güney Azərbaycan dialektlərinin regional xəritəsi (Qaynaq B.Rəsuloğlu)

Xəritə 7. Türkiyə Cümhuriyyətinin inzibati əraziləri

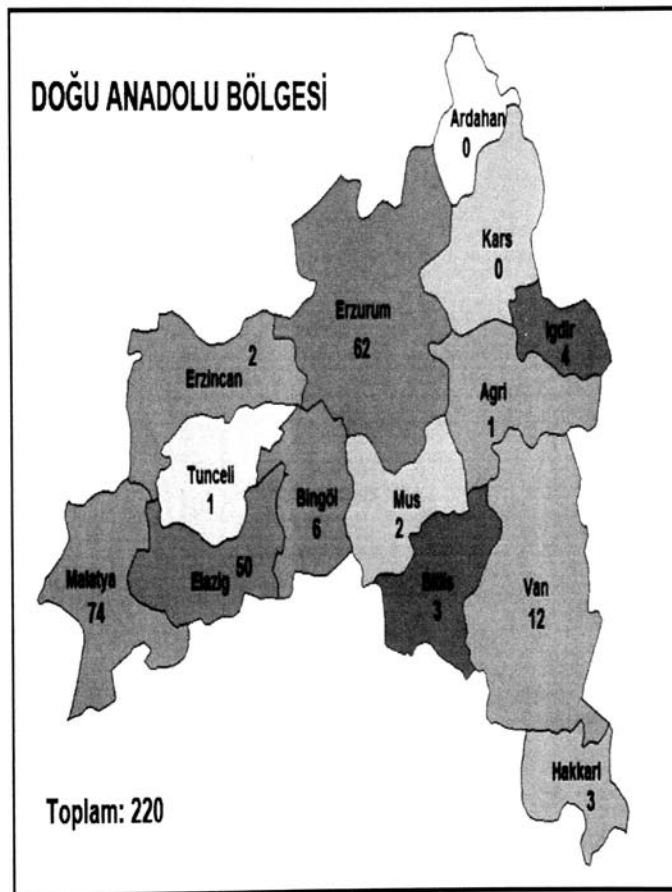
Xəritə 8. Türkiyə Cümhuriyyətinin Şərqi Anadolu bölgəsi.

Xəritə 9. Türkiyə Cümhuriyyətinin Şərqi Anadolu bölgəsi

Xəritə 10. Türkiyə Cümhuriyyətinin Şərqi Anadolu bölgəsinin inzibati əraziləri

QALIBƏ HACIYEVA

AZƏRBAYCAN DİLİNİN NAXÇIVAN QURUPU
ŞİVƏLƏRİNİN GÜNEY AZƏRBAYCAN VƏ ŞƏRQİ
ANADOLU ŞİVƏLƏRİ İLƏ FONETİK VƏ LEKSİK
MÜQAYİSƏSİ
(dərs vəsaiti)

Redaktor:
M.Qasımzadə

Kompüter tərtibatı:
Z.Məmmədov

Yığılmağa verilmiş 25.05.2017.
Çapa imzalanmış 07.06.2017.
Formatı 60X90 1/16. "Tayms" qamituru.
Ofset çap üsulu. Ofset kağızı. Həcmi 20.5 ç.v.
Sifariş № 473. Tiraj 300 nüsxə.

Naxçıvan şəhəri, Təbriz küçəsi, 1

1100/3

Ar 2017
878